

Віталій Андреев

ВІКТОР
ПЕТРОВ

НАРИСИ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ
БІОГРАФІЇ
ВЧЕНОГО

СКІФИ
МОВА
І ЕТНОС

DNIPROVANA

ВІТАЛІЙ АНДРЕЄВ

ВІКТОР ПЕТРОВ.
НАРИСИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ
БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО

Монографія

Дніпропетровськ
«Герда»

2012

УДК 930.1:303.446.4
ББК 63.1 (4 Укр) – 8
А65

*Серія «DNIPROVIANA» заснована в 2011 році
Рекомендовано до друку Вченою радою Херсонського
державного університету (Протокол №12 від 27.08.2012 р.)*

Рецензенти:

*Колесник І.І. – доктор історичних наук, професор
Ващенко В.В. – доктор історичних наук, професор
Ольговський С.Я. – кандидат історичних наук, професор*

Андреев В.М.

А65 Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с. – (Серія «DNIPROVIANA»)

ISBN 978-966-8856-63-1

У монографії на основі опублікованих та архівних документів, які переважно вперше впроваджуються до наукового вжитку, згадок сучасників, реконструйовано інтелектуальну біографію визначного українського історика Віктора Платоновича Петрова (1894–1969). Докладно висвітлено наукову діяльність ученого, проаналізовано його творчий доробок, показано місце та роль науковця у вітчизняній гуманітаристиці й, зокрема, історичній науці. Основний акцент зроблено на висвітленні його оригінальної концепції вітчизняної історії та теорії епох, що стала її методологічним підґрунтям. За В. Петровим історія українського народу є дискретною, не підпорядкованою ідеї прогресу та генетично пов'язаною з європейською культурою, адже має спільне з нею коріння – антична цивілізація. Історія України – невід'ємна складова частина європейського історичного процесу. Основні віхи життєвого і творчого шляху В. Петрова подаються на тлі суспільно-політичних подій в Україні, СРСР та світі. Також увазі читача пропонується праця В. Петрова «Скіфи. Мова і етнос» (1968). Сподіваємося, що перевидання призабутої книги допоможе актуалізувати науковий доробок визначного українського інтелектуала.

Для всіх, хто цікавиться історією України та історією історичної науки.

ББК 63.3(2)51:63.3(2)52

УДК 94 (477.63/64):929

ISBN 978-966-8856-63-1

© Андреев В.М., 2012
© Кислов М.Д., художнє оформлення, 2012
© Видавництво «Герда», 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
ЧАСТИНА I. ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ	10
Становлення інтелектуала та початок наукової діяльності: дитинство, університет, у колі «неокласиків»	10
На шляху до успіху: етнограф, фольклорист, історик, археолог, літературознавець та письменник	34
На вершинах творчості: історик, етнограф, історіософ, літературознавець та письменник (у роки війни та в післявоєнній Німеччині).....	113
Доба зрілості: археолог, історик, етнограф та мовознавець (інтелектуал «у тіні»)	170
Москва	170
Київ (знову на батьківщині).....	188
ЧАСТИНА II. СКІФСЬКІ СЮЖЕТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ В. ПЕТРОВА.....	256
Сюжет 1. Питання іраномовності скіфів	258
Сюжет 2. Проблема походження скіфів	266
Сюжет 3. Скіфська генеалогічна легенда	273
Сюжет 4. Проблема етнокультурного та господарського (зонально-географічного) поділу Скіфії.....	283
Сюжет 5. Питання скіфської державності	289
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	293

В.П. ПЕТРОВ. СКИФИ МОВА І ЕТНОС	297
Вступ	299
Історіографічний нарис	302
Огляд літератури	302
Іранська теорія	308
Осетинська теорія	314
До питання про метод	319
Скіфська генеалогічна легенда	333
Імена-назви скіфських божеств	350
Племінні назви скіфів	372
Племінні назви борисфенітської версії скіфської генеалогічної легенди	372
Племінні назви в понтійській версії скіфської генеалогічної легенди (агатірси, гелони, скіфи).....	380
Племінні назви з морфемою гети	386
Описові скіфські племінні назви	393
Племінні назви групи -гал-	398
Гідроніми Скіфії за античними джерелами	404
Скіфсько-фракійська антропонімія	422
ПІСЛЯМОВА	461

ПЕРЕДМОВА

Картки з коробки з-під печива «Дніпро»

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер, В. Плят, А. Семьонов та ін.; 1894–1969) – український етнограф, фольклорист, історик, археолог, літературознавець та філософ. Він був одним з найяскравіших українських інтелектуалів свого часу. Втім, визнаний як науковець та письменник у 1920–1930-ті рр., В. Петров, через різні життєві колізії і обставин, був надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська та наукова спадщина забута.

В останні два десятиліття життя та творчість інтелектуала все більше привертає увагу дослідників. Загалом про В. Петрова існує вже чимало літератури. Втім, про нього, як ученого, написано не надто багато. В українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник, філософ та радянський розвідник¹. Сьогодні В. Петров не широковідомий у світі й Україні. Про нього не написано узагальнюючої монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і, навіть, залишаються невивченими чимало її сюжетів. До цього часу не визначено місце історика в українському історіографічному процесі, не оцінено його внесок у розвиток української історичної думки.

¹ Див.: Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006; Грегуль Г.В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект (за творами В. Петрова, С. Васильченка, О. Ільченка, Л. Смілянського): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2005; Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров. – К., 1993; Зубань В.І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ століття: Автореферат дис. ...канд. філол. наук. – Харків, 2003; Куриленко І.А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття: Дис. ...канд. філол. наук. – Харків, 2006; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В. Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 88–94; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997; Портнов А. Віктор Петров і його критики // Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К.: Критика, 2011. – С. 143–181; Руденко С.В. Філософські погляди В.П. Петрова. Монографія. – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2008; Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки. Філологія. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – С. 42–44 тощо.

Нині, пригадуючи як я познайомився з Віктором Платоновичем Петровим, а точніше з його роботами, в пам'яті постають картки з коробки з-під печива «Дніпро», на одній з них написано: «Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968». Сталося це 1988-го або 1989 року, коли я ще був студентом історичного факультету Запорізького державного університету. В той час я починав займатися археологією й до сфери моїх наукових зацікавлень потрапляла скіфологія. Здається, що студентом я був непоганим й інтерес до наукової праці підштовхував мене до регулярних занять та постійного читання спеціальної літератури. Отже, для того щоб якось систематизувати та спланувати свої студії я розпочав складати картковий каталог літератури за проблемним принципом (на зразок бібліотечних). Мій каталог розміщувався в коробці з-під печива «Дніпро». В ці коробки за своїм розміром дуже добре підходили стандартні бібліотечні картки, а печиво мені тоді смакувало до кави, зранку, коли я зазвичай кілька годин читав. Отже, коробок та карток з позиціями літератури вистачало. В розділі «Скіфи», на літеру «П», слідом за картою «Переводчикова Е.В., Раевский Д.С. Еще раз о назначении скифских наверхий...», знаходилося кілька позицій під авторством В.П. Петрова.

Тоді я знайшов і чесно прочитав монографію та ще кілька статей Віктора Платоновича, присвячених скіфській проблематиці. Проте особливого значення цим роботам я не надав, адже майже всі вони в якихось питаннях розходились із позиціями більшості тогочасних дослідників. Мені здалося, що його праці вже застаріли й тепер не варті жодної уваги – наука рухається вперед. Крім того, історіографія в ті часи мене цікавила мало й у своєму студентському максималізмі я вважав це заняття не достойним справжнього науковця, адже треба робити відкриття самому, а не вивчати чужі думки. 25 – 20 років тому я просто не міг навіть припустити, що колись мене буде цікавити історія науки. Не додавало стимулу для подальших студій «над Петровим» й ставлення до нього деяких старших колег-археологів. Пам'ятаю, що якось запитавши про В. Петрова в Інституті археології АН УРСР, отримав відповідь: «А, нашел, что читать – кагэбэшник!». Ставлення до сексотів та працівників органів держбезпеки в тогочасному інтелігентському середовищі при смерку СРСР було відповідним й інтерес до В. Петрова в мене швидко вщух.

Минув час, і мої погляди змінилися. Я, так би мовити, пішов з археології та під час навчання в аспірантурі Дніпропетровського державного університету, під впливом свого наукового керівника, професора

І. Колесник, почав цікавитися українською історіографією, інтелектуальною історією та, зокрема, їх біографічним виміром. Згодом у мене з'явилися й свої аспіранти. Якось, обмірковуючи можливі теми їхніх кандидатських дисертацій, я вирішив дати їм тему «по Петрову». На початковому етапі роботи аспірантки нам обом стало зрозуміло, що для неї В. Петров «непідйомний», адже масштаб цієї особистості виявився непередбачувано великим. Тему змінили, а я знову повернувся до творчості Віктора Платоновича. І, гадаю, що цілком природно, розпочав своє дослідження зі «скіфської» складової його інтелектуальної біографії. Спочатку планувалося лише перевидання монографії В. Петрова «Скіфи. Мова і етнос» з моєю вступною статтею. Але в ході багаторічної роботи накопичений матеріал «просився» на папір і в результаті, замість простого перевидання, вийшла книга в двох частинах, яка й пропонується увазі читача.

Подяки

Ця книга побачила світ завдяки праці та сприянню багатьох людей. Отже, хочу висловити вдячність всім тим, хто був причетний до реалізації цього проекту. Найпершу подяку висловлюю моїй дружині Світлані, яка багато зробила у справі пошуку джерел для цього дослідження. З Іриною Іванівною Колесник, під час роботи над книгою, обговорювалася та вирізнялася ідея даної публікації. Чималу моральну та інтелектуальну підтримку весь час мені надавали мої колеги, учні та друзі – В. Грибовський, О. Каряка, Ю. Капарулін, В. Константинова, І. Лиман, Г. Михайленко, А. Руденко, В. Саєнко, В. Старостін, І. Черноіваненко, О. Шумей та ін. Валентина Миколаївна Корпусова – учениця В. Петрова та найвідоміший сучасний знавець його життя та творчості, щедро поділилася зі мною матеріалами, критичними зауваженнями та порадами.

Також щиро дякую декану факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету, професору І. Шапошниковій та моїм друзям О. Кузнецову й А. Шабаніній, які в різний спосіб підтримали видання цієї книги.

Бердянськ, лютий–березень 2012 року

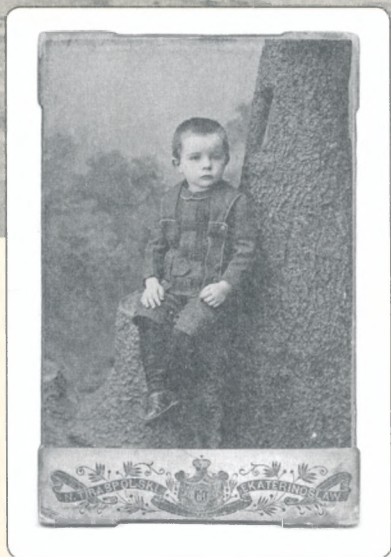
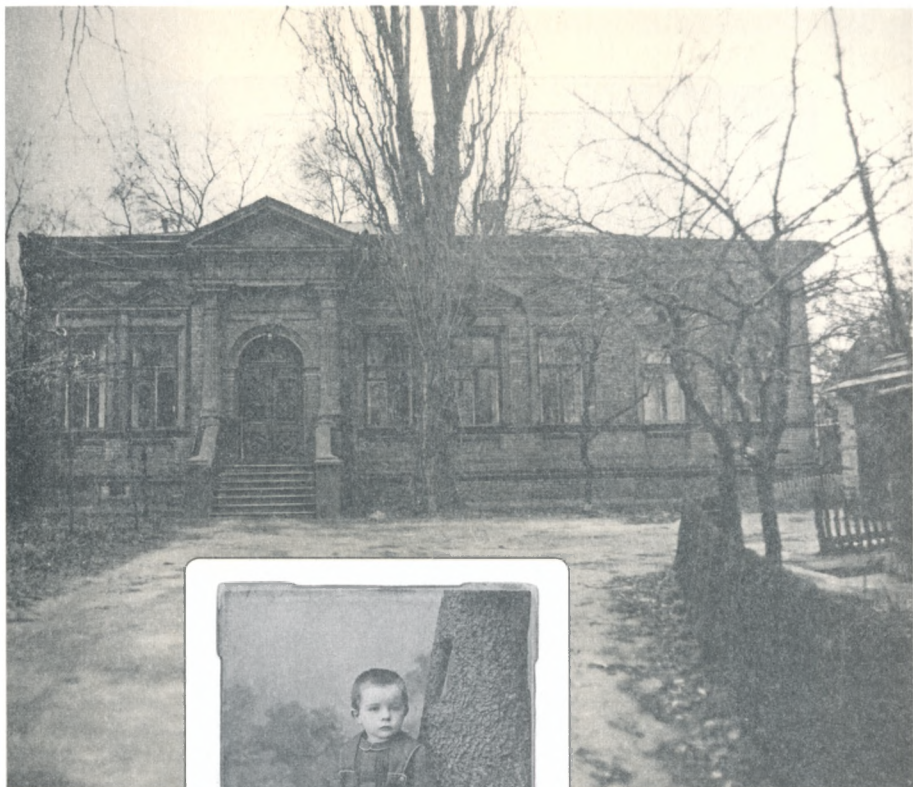

ЧАСТИНА I. ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ

СТАНОВЛЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛА

ТА ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДИТИНСТВО, УНІВЕРСИТЕТ, У КОЛІ «НЕОКЛАСИКІВ»

Народився майбутній інтелектуал 10 жовтня 1894 р. (за старим стилем) у Катеринославі (нині – м. Дніпропетровськ) у родині священника. Його дід Мефодій Наумович був церковнослужителем – дяк лікарняної Церкви Катеринославських богоугодних закладів. Згідно зі своїми обов'язками, він допомагав священнику в відправленні церковних служб і обрядів, завідував діловодством церкви і приходу. Батько – Платон Мефодійович, народився 18 листопада 1871 р. (за старим стилем). Так само, як і його батько, він починав церковнослужителем, однак домігся більшого на цьому шляху. Спочатку Платон Петров вчився в Катеринославському духовному училищі, а потім закінчив місцеву духовну семінарію і противосектантську місіонерську школу. З 1892 р. по січень 1893 р. служив священником у селі Ясинувате Бахмутського повіту Катеринославської губернії (нині – районний центр Донецької області), а з часом став настоятелем катеринославської Тюремної церкви (1893–1898). У 1898–1902 рр. Платон Петров навчався у Київській Духовній Академії. На останньому академічному курсі захистив кандидатську працю «Вера в Новом Завете и морально-философских воззрениях настоящего» і став кандидатом богослов'я. У 1902–1904 рр. був учителем Закону Божого Одеського казенного реального училища і настоятелем церкви при ньому. За зразкове виконання своїх обов'язків у 1904 р. отримав у нагороду скуфію (гостроверхий головний убір з чорного або фіолетового оксамиту). З вересня 1904 по 1907 р. викладав закон Божий в Одеському комерційному училищі імені імператора Миколи I, водночас був священником Олександро-Невської церкви при цьому навчальному

Батьківський будинок у Катеринославі (м. Дніпропетровськ, вул. Жуковського, 27). Фото 1990 р. (надано В. Старостінім)

Вітя Петров. Катеринослав, 1890-і рр.
(НА ІА НАНУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 269)

Віктор Петров. Одеса, початок 1900-х рр.
(НА ІА НАНУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 269)

Віктор Петров під час навчання в Одеській
духовній семінарії
(НА ІА НАНУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 269)

В. Петров учень Холмської чоловічої гімназії,
до 1913 р. (надано В. Корпусовою)

закладі. У 1907–1911 рр. працював викладачем Холмської духовної семінарії. З 1911 р. – інспектор цієї семінарії. Одеський і холмський періоди життя характеризуються активною дослідницькою та творчою діяльністю Платона Петрова. Так, були опубліковані його роботи «Сборник поучений» (Одеса, 1905), «Главные направления современной философской морали» (Одеса, 1905), «Модернизм» (Холм, 1909), «Мариавитство» (Холм, 1910), «Описание юбилейных торжеств в Холмской духовной семинарии» (Холм, 1910); «Почерки из истории церковно-общественной жизни в эпоху Петра Великого» (Холм, 1911), а також статті в періодичних виданнях «Церковный вестник», «Вера и разум», «Мирный труд», «Холмский народный календарь», «Колокол», «Русская речь», «Варшавский дневник»¹.

У жовтні 1913 р. Платон Мефодійович був переведений на посаду викладача церковної історії в Київській духовній семінарії, а згодом став ректором цього закладу в сані архімандрита. У 1920 р. він був висвячений в єпископа Уманського. Подальша доля П. Петрова залишається до кінця нез'ясованою: за одними даними він помер в Умані в 1921 р.², за іншими – його ім'я згадується в списках православних єпископів, які служили на українських кафедрах і були репресовані³.

Протягом життя Віктор Петров приховував своє соціальне походження. В автобіографіях він неодноразово писав, що народився в сім'ї вчителя⁴. У роки радянської влади подібне соціальне походження напевно б привернуло увагу відповідних органів, а також партійного керівництва і могло серйозно зашкодити кар'єрі вченого й навіть загрожувати життю. Ще з початку 1920-х рр. радянською владою проводилися своєрідні соціальні чистки серед персоналу сфери освіти, які стосувалися не лише викладачів, але й студентів та аспірантів. Так, відомо, що 23 жовтня 1926 р. у Київський інститут народної освіти (колишній Київський Імператорський університет св. Володимира) при-

¹ Грегуль Г. Соціальне походження Віктора Петрова: невідомі сторінки // Слово і час. – 2007. – № 9. – С. 40–43.

² Див.: Шудря М. Неокласики, або «гроно п'ятірне нездоланих співців» // Молодь України. – 1995. – 5 грудня. – С. 3; Архирейи. Платон (Петров) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_7818.

³ Див.: Православные епископы, служившие на украинских кафедрах и подвергшиеся репрессиям [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.pravoslavnye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=article&id=5896.

⁴ Див.: Автобіографія Петрова Віктора Платоновича / Вступне слово та примітки В. Корпусової // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 51–52.

їхав М. Яворський (на той час – офіційний історіограф марксистської історичної школи, завідувач управлінням Укрнауки) і влаштував іспит аспірантам, також він, «між іншим», цікавився їхнім соціальним походженням⁵. Усе це не могло не торкнутися й аспіранта науково-дослідної кафедри мовознавства В. Петрова. Але, кажучи про те, що народився в сім'ї вчителя, він не особливо кривив душею, адже його батько був не тільки священником, але й викладачем, бо займався педагогічною діяльністю в Одесі, Холмі та Києві. Отже, Віктор Платонович писав правду, але не всю, щоб уникнути зайвих проблем. Від приятелів та знайомих В. Петрова відомо, що він завжди відрізнявся обережністю і за будь-яких обставин більше думав не про те, що сказати, а про те чого не сказати, не договорити⁶.

Про бабусю (по батьківській лінії) і матір В. Петрова відомостей небагато. Знаємо, що бабусю звали Ганна Степанівна, а матір – Марія Вікторівна померла зовсім молодою⁷. Також маємо дані про те, що вже в десять років Віктор був без матері⁸. Можливо, що складність його характеру була визначена саме психологічними травмами раннього сирітства. Платон Петров змушений був виховувати сина самостійно, а оскільки Віктор був єдиною дитиною, то, ймовірно, саме тому батько намагався дати синові найкращу освіту та в період навчання завжди знаходився поруч – у Катеринославі, Одесі, Холмі, Києві.

На жаль, інформації про дитинство та юність Віктора Платоновича надто мало. Відомо лише, що в 1902–1907 рр. він разом з батьком проживав у Одесі і в 1904 р. уже навчався в Одеській духовній семінарії.

У 1913 р. В. Петров закінчив Холмську чоловічу гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Роки навчання стали для нього часом напруженої роботи. Студенти того-часного університету в навчальному процесі були поставлені у доволі жорсткі умови й перед ними, як згадував В. Петров-Домонтович, були лише два шляхи: один – «напруживши всі свої духовні здібності, ціною найбільших зусиль, забезпечити за собою вихід в професуру» і

⁵ Зеров М. Українське письменство. – К., 2002. – С. 1056.

⁶ Див.: Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С. 119.

⁷ Див.: Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; редкол.: В.І. Попик (відпов. ред.) та інш. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 366–367.; Агеева В. Поетика парадокса... – С. 14.

⁸ Грегуль Г. Соціальне походження Віктора Петрова... – С. 42.

другий – «пасивне низобіжне самоусунення в глуху безвість провінційного учителювання»⁹.

Студент В. Петров обрав для себе складніший – перший шлях, адже другий його аж ніяк не влаштовував. Його нудило лише від думки про монотонне, розмірене та сіре існування. Для нього кращим був особистий бунт, розрив з оточенням. Він вважав гідним «переступити через межу, опинитись в безмежному, де не існує вже жадних обмежень і жадних норм». «Наважитись зробити те, що зробив Гоген, коли він кинув родину, жінку, п'ятеро дітей, посаду урядовця в банку, Париж для екзотики самотнього острова, загубленого на Тихому океані, хижки, вкритої пальмовим гіллям, тринадцятилітньої жінки-коханки, повіривши Дені Дідро, що найщасливіші люди живуть на Таїті», – здається для В. Петрова такий життєвий вибір був привабливішим¹⁰.

Можливість отримати завітну професуру починалася з «медальної» наукової роботи на тему, запропоновану факультетом. Треба було отримати золоту медаль, «саме золоту і в жаднім разі не срібну, бо срібна не гарантувала нічого». Надалі залишений складав магістерські іспити. Після двох вступних лекцій він здобував звання приват-доцента. Все це вимагало колосального напруження розумових сил, тотальної мобілізації всіх духових ресурсів. Не всі витримували й часто надмірність зусиль губила людину, нищила її. Рівень вимог і конкуренції був надзвичайно високий. Так, на кафедрі А. Лободи було сімнадцять професорських стипендіатів. Ті, хто витримували на першому іспиті й були залишені при університеті, в більшості випадків не витримували після другого. Склавши магістерські екзамені й отримавши доцентуру, вони здавались. Вони вже були вичерпані й «тепер були ніщо». Дисертація залишалася ненаписаною¹¹.

В університеті на здібного студента звернув увагу талановитий та плодотворний учений, професор історії та теорії літератури В. Перетц, який зібрав навколо свого семінару найбільш обдаровану українську молодь. «Семинарій російської філології» (1907–1914) весь час свого існування був популярним серед студентської молоді й мав найбільше слухачів на історико-філологічному факультеті. Професор багато уваги приділяв своїм учням, допомагав, привчав працювати над архівними джерелами. З його

⁹ Домонтович В. Болотяна Лукроза // Київські неокласики / Упор. Віра Агеева. – К.: Факт, 2003. – С. 278.

¹⁰ Там само. – С. 280–284.

¹¹ Там само. – С. 279.

семінару вийшла блискуча плеяда літераторів і вчених¹². Так, серед його учнів були І. Огієнко, П. Филипович, М. Зеров, О. Білецький, М. Драй-Хмара, К. Копержинський, О. Дорошкевич, М. Гудзій, Б. Якубський, В. Отроковський і багато інших – імена, які залишили в українській післяреволюційній літературі та науці помітний і глибокий слід¹³.

Конкурентом В. Перетца був приват-доцент, а згодом професор кафедри російської мови та літератури А. Лобода, який мав «види» на цю кафедру, і в університеті жартували: «Посіяли Лободу, а виріс Перетц»¹⁴.

Студента В. Петрова приваблювали також й заняття, які проводив А. Лобода. Так, відвідуючи семінари та лекції відомого українського фольклориста та літературознавця, він захопився й вивченням українського фольклору¹⁵. Також його вчителем став і доцент, а в майбутньому ректор (1919–1920) Київського університету М. Грунський.

Також допитливого та амбітного студента приваблювали й лекції доцента І. Огієнка. У своїх споминах про роки навчання в університеті В. Петров із щирим захопленням згадував його лекцію «Чи правильно поставлений наголос в «Полтаві» Ол. Пушкіна: «Молчит музыка боевая?»: «Поza сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний вчений дотиком чарівної палички з дрібною теми здібний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції»¹⁶.

Завдяки діяльності В. Перетца, А. Лободи, М. Грунського, І. Огієнка, С. Маслова та інших викладачів у тогочасному Київському університеті саме історики літератури були найбільш активною частиною історико-філологічного факультету. Семінари В. Перетца та А. Лободи часто проходили у запальних, гострих суперечках і В. Петров «у цій розпаленій атмосфері словесних сутичок і справжніх боїв» почував себе як риба в воді. Вірогідно, у зрілому віці його нелюбов до наукових дискусій була

¹² Полонська-Василенко Н. Спогади. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. – С. 204.

¹³ Костюк Гр. Поет-учений // Филипович П. Література. – Нью-Йорк; Мельборн, 1971. – С. 559.

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Спогади... – С. 204.

¹⁵ Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 57–62.

¹⁶ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 275–276.

спричинена тим, що «його студентські часи пройшли під знаком полемічного запалу»¹⁷.

Отже, під час навчання В. Петров був «перціанцем» та «лободистом», хоча працював переважно під науковим керівництвом А. Лободи та М. Грунського¹⁸, адже В. Перетц, на превеликий жаль студентів, у 1914 р. перевівся до Петербурга. Дружні стосунки із своїми вчителями В. Петров зберіг на довгі роки.

Під впливом своїх викладачів, серед яких було чимало визначних учених, В. Петров зацікавився історією російської та української літератур. Тут, у Київському університеті, В. Петров формувався як вчений і літератор. Розмірковуючи над історією української літератури та місцем у ній неокласиків, а також вдаючись до саморефлексій, В. Петров згодом писав: «Уже наприкінці 20 ст. починає накреслюватися злам. Поет стає ученим. Починається ера вченої поезії. Поезія перетворюється в науку... Проф. Якубський працював над наукою про вірш. Федір Самоненко розгортав студії поетів 18 століття. ...Поети нового покоління, що приходять на зміну генерації Чупринки-Ворного-Олеся, не знають поетів без освіти. Серед них ще були поповичи (імовірно це про себе – В. А.), але вже не було бурсаків. Не було серед них також і ветеринарів. Ніхто з них не був вигнаний з гімназії. Університетський диплом був для кожного з них порогом, через який вони переступали на своїх шляхах до садів поезії»¹⁹. Отже, про В. Петрова можна сказати, що він, як і неокласики, належав до нового покоління української інтелігенції, до нового типу митця-дослідника, «поета-архівіста, музейного працівника, аналітика, складача словників, колекціонера документів»²⁰.

Студентські роки стали для В. Петрова часом знайомства з різноманітними явищами в мистецтві, вивчення досягнень як української, так і західної культури. Він став одним з тих, хто в Києві на початку ХХ ст. захопився українським бароко. Згодом Віктор Платонович згадував: «Друга половина 10-х років пройшла під знаком захоплення бароко. Том граба-

¹⁷ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова // Україна (Париж). – 1953. – Ч. 9. – С. 730.

¹⁸ Див.: Диплом про закінчення В.П. Петровим Університету Св. Володимира // Українська біографістика... – С. 312–313; Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 180; його ж. Віктор Петров: осягнення Сквороди // Київська старовина. – 2001. – № 4 (340). – С. 105, 108.

¹⁹ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 276–277.

²⁰ Там само. – С. 277.

рівської «Історії мистецтв», малюнки Г. Лукомського в репродукціях листівок «Община св. Євгенія», Нарбутівські барочні стилізації, зроблена ним обгортка «Нашого минулого», студії й доповіді Ф. Ернста, Вс. Зуммера, Шульгіна, Язловського, Жураковського, читані в семінарі проф. Г. Павлуцького, довгі мандрівки по Печерську й Подолу в розшуках барочних пам'яток, – були виявами цього культу. Але в сприйнятті бароко ніхто з нас не переступав за рамки естетичного переживання архітектурних пам'яток. Ми сприймали бароко як абстраговану форму архітектури. До розуміння бароко ми йшли од Вельфлінового «Ренесансу й барокко»²¹, що в ті роки вийшов у перекладі на російську мову»²².

Отже, студент В. Петров як науковець починає цікавитися українським бароко й, зокрема, літературою XVII ст. Так, у рамках семінару одного з найталановитіших учнів академіка В. Перетца професора С. Маслова, він виголосив доповідь про «Форму вірша в українському письменстві кінця 17 ст.». «Передхоплюючи концепцію краківського проф. Лося про тонічний характер силабіки, він аналізував вірші Гарасима Смотрицького, що був двірським поетом у князя Василя Острозького», – згадував Віктор Платонович²³.

У рамках семінару М. Грунського В. Петров розпочав дослідження про книгу визначного українського фольклориста, мовознавця та етнографа О. Потебні «Мысль и язык». Дана робота вимагала від автора не лише глибокого знання німецької, а й скрупульозного вивчення джерел, у першу чергу – уважне та ретельне порівняння праці О. Потебні з роботами німецьких мовознавців В. Гумбольдта, Х. Штайншталя та Г. Лотце²⁴.

Також його наукові зацікавлення розповсюджувалися й на історію російської літератури XIX ст. Так, результатом студентських наукових студій В. Петрова стала дипломна робота, виконана під керівництвом доцента М. Грунського (у 1919–1920 рр. був ректором університету) «Н.М. Языков, поэт пушкинской плеяды. Жизнь и творчество», за яку талановитий випускник був удостоєний срібної медалі²⁵.

²¹ Мається на увазі праця швейцарського вченого та письменника Генріха Вельфлінга, яка в 1913 р. була перекладена на російську мову Є. Лундбергом (див.: Вельфлин Г. Ренессанс и барокко / Пер. с нем. Е.Г. Лундберга. – СПб.: Азбука-классика, 2004. — 288 с.).

²² Домонтович В. Болотьяна Лукроза... – С. 295.

²³ Домонтович В. Болотьяна Лукроза... – С. 276–277.

²⁴ Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор. Автореферат по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – К., 1966. – С. 3.

²⁵ Див.: Автобіографія Петрова Віктора Платоновича... – С. 51; Диплом про закінчення В.П. Петровим Університету Св. Володимира // Українська біографістика... – С. 312–313.

Б. Крупницький, який познайомився з В. Петровим у роки навчання в Київському університеті й був його студентським товаришем, писав: «В мой уяві й по сьогодні залишилася постать тодішнього, київського В. Петрова: малий на зріст, але жвавий, рухливий, гострий на язик, з вічною усмішкою на устах, веселий, жартівливий. Виглядало так, ніби в безтурботнім студентським житті не могло бути якихсь трагічних конфліктів або подій»²⁶. Такий собі «веселий скалозуб». Крім того, Б. Крупницький відмітив і його здатність впливати на людей, зацікавлювати їх своїми захопленнями. Так, завдяки В. Петрову він сам почав захоплюватись історією літератури та літературним життям²⁷. Взагалі сучасники згадували В. Петрова як дуже дотепну, доволі іронічну особистість, «майстра парадоксу», щедро на точні й часто вбивчі оцінки та характеристики. Його, за постійну іронію та гострий язик, побоювалися і, навіть, недолюбливали²⁸.

По закінченні університету в 1918 р., незважаючи на те, що медаль не була золотою, В. Петрова залишили на кафедрі російської мови та літератури історико-філологічного факультету для підготовки на посаду професора²⁹. Так розпочалася його викладацька діяльність у вищій школі.

Згідно з тогочасними вимогами професорський стипендіат мусив, окрім виконання наукової праці, розробити дві обов'язкові лекції для студентів. Зараз неможливо встановити, які саме теми обрав В. Петров. Втім, завдяки рукописам, що збереглися у власному архіві вченого, можна окреслити зміст його курсів. Отже, лекції, які він готував, а можливо й виголошував перед студентською аудиторією, були присвячені українській поезії XVI–XVIII ст.³⁰

На сьогодні майже повністю збереглися підготовчі матеріали двох тем лекцій В. Петрова з історії української поезії³¹. Ймовірно на вибір

²⁶ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 730.

²⁷ Там само. – С. 730–731.

²⁸ Костюк Г. Зустрічі і прощання. – Книга перша. – Едмонтон: КІУС, 1987. – С. 142.

²⁹ Там само.

³⁰ Корпусова В. Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича) // Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 859–869; її ж. З архіву Віктора Петрова (Домонтовича) // Слово і час. – 2006. – № 5. – С. 73–76.

³¹ Див.: Петров В.П. В этой же форме написаны прекрасные гимны /про розвиток середньовічної поезії/. Без початку. Автограф, б/д // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 61. – 42 арк.; його ж. Форма стиха в произведениях виршеписцев XVI – XVII вв. Автограф, б/д // Там само. – Спр. 78. – 40 арк.

молодого викладача вплинув професор В. Перетц, який розпочав досліджувати теорію українського віршування XVI–XVII ст.

Перша являє собою короткий нарис розвитку середньовічної латинської церковної поезії V–XIII ст. Автор порушував малодосліджене у тогочасній історіографії питання про витoki українського віршування XVII–XVIII ст., про значення середньовічної церковної богослужбової латинської та візантійської поезії для розвитку української гімнографії.

Джерелознавчою основою лекції-дослідження молодого вченого стала церковна латинська поезія III–XII ст. (св. Амвросій Медиоланський, Тертуліан, Кіпріан, Лактацій, Фортунат, Мамерт, Коммодіан із Гізи, Гільдеберт Лаварденський, Аланус, Марадод, св. Бернард, Адам де сен Віктор), яку зібрав та опублікував у своїй хрестоматії французький письменник, есеїст та вчений Ремі де Гурмон. Втім, на той час ці джерела не було перекладено російською мовою й не введено до широкого наукового обігу в російському інтелектуальному просторі. Єдиним винятком тут стали твори Амвросія Медиоланського в перекладі В. Перетца³².

У своїй лекції В. Петров подав короткі відомості про середньовічних авторів, визначив особливості їхньої поезії та їхнє значення для європейської культури. Поруч з латинськими текстами дослідник навів їх авторський прозовий переклад, виявив схеми тем, які розроблялися церковними латинськими поетами й згодом увійшли в українську гімнографію XVI–XVIII ст.³³

Високий рівень освіти, глибоке знання мов, європейської та української культури надали В. Петрову можливість стверджувати, що на розвиток української гімнографії XVI–XVIII ст. латинська християнська поезія V–XIII ст. та візантійська богослужбова поезія вплинули значно більше за тогочасну латино-польську, яка походила від тієї ж середньовічної традиції віршування. Крім того, дослідник, провівши порівняльний аналіз змісту та тем античної та середньовічної поезії, дійшов висновку, що сучасна українська поетична традиція є значно ближчою до церковної латинської середньовічної V–XIII ст., ніж до античної римської. Утім, на думку В. Петрова, римська поезія є предметом ретельних досліджень, а церковна латинь незаслужено залишається за межами уваги науковців³⁴.

³² Див. Перетц В.Н. Из лекций по истории древнерусской литературы / По лекциям проф. сост. студ. Ал. Б[агрий]. – Киев: типо-лит. «Труд» М.В. Ельника, 1914.

³³ Корпусова В. Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 861.

³⁴ Петров В.П. В этой же форме написаны прекрасные гимны /про розвиток середньовічної поезії... – Арк. 13.

Таким чином, молодий учений першим в історіографії порушив питання про вплив латинської церковно-християнської поезії V–XIII ст. на українське віршування XVII–XVIII ст.³⁵, окреслив перспективні напрями подальшої розробки проблем історії української поезії.

Другою темою своїх лекцій з історії української літератури В. Петров обрав форму вірша в творах XVI–XVII ст. Цією проблемою він зацікавився ще на студентській лаві. У тогочасній історіографії вона була лише окреслена в поодиноких розвідках українських дослідників – О. Потебні, І. Франка та М. Грушевського. На той час не існувало ґрунтовних праць про історію форми українського вірша, силабічний вірш, не було проаналізовано римовану прозу. Отже, тема лекції В. Петрова була надзвичайно актуальною³⁶.

Взагалі матеріали цих лекцій дають уявлення про В. Петрова як перекладача з латини та французької, про рівень його освітньої підготовки та ерудиції, наукові зацікавлення, зміст його досліджень у період ранньої творчості, ставлення до християнства та його ролі в історії української культури тощо.

Також В. Петров розробляв й курс лекцій з російської літератури XIX–початку XX ст., у рамках якого розглядалася творчість О. Пушкіна³⁷, В. Жуковського³⁸, К. Батюшкова, М. Гнедича, М. Язикова³⁹, Є. Баратинського, К. Рилєєва⁴⁰, Д. Давидова, А. Майкова⁴¹, О. Хом'якова, А. Ахматової, І. Тургенева⁴² та ін. Цей курс мав авторський характер. Деякі матеріали лекцій стали основою перших публікацій молодого літературознавця. Так, у київському журналі «Голос життя» було надруковано розвідки присвячені впливам Ф. Достоєвського на творчість

³⁵ Корпусова В. Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 861.

³⁶ Корпусова В. Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 860–861; її ж. З архіву Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 74.

³⁷ Петров В.П. Пушкин и его современники. Автограф, 1930-і рр. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 84. – 141 арк.

³⁸ Петров В.П. Російська поезія XIX ст. (Творчість Жуковського В.А.). Автограф, маш., 1930 р. // Там само. – Спр. 86. – 120 арк.

³⁹ Петров В.П. Російська поезія XIX ст. (Творчість Батюшкова К.М., Гнедича М.І., Язикова М.О.). Автограф, 1930 р. // Там само. – Спр. 87. – 158 арк.

⁴⁰ Петров В.П. Російська поезія XIX ст. (Творчість Баратинського Є.А., Рилєєва К.Ф.). Автограф, 1930 р. // Там само. – Спр. 88. – 79 арк.

⁴¹ Петров В.П. Російська поезія XIX ст. (Творчість Давидова Д.В., Майкова А.О.). Автограф, 1930 р. // Там само. – Спр. 89. – 178 арк.

⁴² Петров В.П. Російська поезія XIX ст. (Творчість Ахматової А.А., Тургенева І.С.). Автограф, 1930 р. // Там само. – Спр. 90. – 86 арк.

Д. Мережковського («Влияние «Преступления и наказания» Достоевского на «Павла I» Мережковского» (1918, № 6) та поезії О. Блока («Поэма Блока «Двенадцать» (1918, № 11))⁴³. До речі, значний інтерес до російської літератури також був притаманний і неокласикам – М. Зерову, П. Филиповичу (вони навіть пробували себе як автори російськомовних віршів) та М. Рильському⁴⁴.

Характерною рисою лекцій В. Петрова є зосередженість автора на особистості поетів та письменників. Учений розглядав їх спадщину в безпосередньому зв'язку з обставинами життя, вивчення творчості він завжди починав з аналізу біографії⁴⁵. Рукописи свідчать і про те, що він був спадкоємцем найкращих наукових традицій ХІХ–початку ХХ ст., адже в своїх поглядах на наукове дослідження молодий учений був прибічником ретельного аналізу першоджерел. Цей принцип став основою наукової діяльності В. Петрова на все життя. В цілому ж лекції презентують його як викладача, демонструють рівень його підготовки, площину мислення та наближають до розуміння особистості, допомагають проникнути в її духовний світ⁴⁶.

На жаль, праці початкового періоду творчості В. Петрова й досі залишаються маловідомими для широкого кола дослідників. Більшість з них неопубліковані або малодоступні в зв'язку з тим, що друкувалися в виданнях, які на сьогодні стали раритетними. Єдиним винятком тут є праця «Человек, которого мучила бесконечность. О мудрости Тургеневской», яку було введено в науковий обіг київською дослідницею В. Корпусовою⁴⁷.

У 1918-му або на початку 1919 р. університетський товариш В. Петрова П. Филипович познайомив його з лідером «неокласиків», майбутнім визначним українським літературознавцем, поетом та перекладачем М. Зеровим⁴⁸. Микола Костянтинович⁴⁹ справив на свого нового знайо-

⁴³ Корпусова В. Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 862.

⁴⁴ Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 18.

⁴⁵ Корпусова В. Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 863.

⁴⁶ Корпусова В. З архіву Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 74.

⁴⁷ Петров В. Человек которого мучила бесконечность. О мудрости Тургеневской / Підготовка тексту та коментарі Валентини Корпусової // Слово і час. – 2006. – № 5. – С. 68–72.

⁴⁸ Домонтович В. Болотьяна Лукроза... – С. 276, 290–291.

⁴⁹ Про М. Зерова див.: Брюховецький В.С. Микола Зеров. Літературно-критичний нарис. – К.: «Радянський письменник», 1990. – 309 с.

мого велике враження – «незрівняний промовець, блискучий полеміст, ефектний оратор». Проте В. Перетц, коли почув таку характеристику на М. Зерова, зауважив: «Зеров був блідий студент!..». З приводу цього В. Петров написав: «Я не знав Зерова в студентські його роки, і мені важко сказати щось з приводу висловленої оцінки. Перетц був людиною категоричних тверджень і безапеляційних присудів. Я не припускаю, щоб Микола Костевич міг колись не бути собою, бути безбарвним, бути невиразним, але я не думаю, що помилявся й Перетц»⁵⁰.

Ці рядки В. Петрова викликають подвійні почуття. Так, з одного боку він немовби захоплюється М. Зеровим, а з іншого, ніби погоджується з вердиктом В. Перетца. Крім того, здається, що могло існувати якесь внутрішнє, приховане суперництво між ним та М. Зеровим. Адже В. Петров, свідомо чи несвідомо, позиціонує себе як яскраву особистість – професорський стипендіат з «медальною» науковою роботою, що з студентської лави розпочав наукові студії, порівнює себе з М. Зеровим, який закінчив навчання без «медальної» праці і «не був залишений при Університеті», а з тих чи інших мотивів «ухилився від тих каторжних випробувань, на які засуджували себе найздібніші з студентської молоді», в роки навчання в університеті «не зробив спроби врости в академічний ґрунт, стати вченим» та й згодом «не брався працювати над спеціальною дисертаційною темою й не готувався захищати роботи на ступінь доктора»⁵¹. У протилежність В. Петрову М. Зеров обрав для себе інший шлях і опинився у глибокій провінції на посаді вчителя латинської мови в хлоп'ячій гімназії. Але, на думку В. Петрова, все змінила революція, яка «розкрила перед Зеровим всі шляхи, що досі лишалися для нього герметично замкненими»⁵².

Таким чином, виходить, що В. Петров не злякався психологічної, інтелектуальної напруги та великої праці й свідомо обрав свій складний життєвий шлях – «через тернії до зірок». Отже, він – людина, яка зробила себе сама. Натомість М. Зеров, будучи дійсно обдарованою та яскравою особистістю, «плив за течією» та в його сірому, провінційному житті «усе можна було б передбачити наперед до самого кінця», але лише завдяки випадку, життєвим обставинам, що в певний час вдало склалися для нього, зміг творчо реалізувати себе, і, навіть, стати метром серед неокласиків.

⁵⁰ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 280–281.

⁵¹ Там само. – С. 281.

⁵² Там само. – С. 281–285.

Коло неокласиків (М. Зеров, М. Рильський, М. Драй-Хмара, Юрій Клен (О. Бургардт), П. Филипович), які черпали натхнення в скарбниці світової культури, стало органічним оточенням для Віктора Петрова. Термін «неокласики» було випадково та дуже умовно застосовано до невеличкої групи поетів та літературознавців, які гуртувалися навколо журналу «Книгар» (1918–1920), а пізніше – навколо видавництва «Слово»⁵³. Згодом, характеризуючи неокласиків, В. Петров писав, що гуртківства в тім середовищі не існувало, а М. Зеров був тільки центром тяжіння. Не було ні зборів, ні організацій, ані «основних завдань». Вони давали повний простір один одному й ніколи не окреслювали спільної для всіх рамки. Їх зустрічі були зустрічами друзів. Ніхто нікого й ні до чого не зобов'язував, що гарантувало міцність зв'язків. Історію неокласиків В. Петров відраховував з 1920 р.⁵⁴ На його думку: «Трактат про «неокласиків» був би трактатом про дружбу. Всякий інший виклад був би хибний»⁵⁵.

Київ 1910-х рр. був одним з центрів українського модернізму й молоді бунтарі зважувалися на відкритий епатаж, розрив з традицією, проголошення гасел «чистого мистецтва», культивування позбавленої суспільного змісту художньої форми, оспівування земних насолод. Вони відмежовувались від так званої пролетарської культури, прагнули наслідувати мистецтво минулих епох, у своїй творчості віддавали перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці. У поетичному кафе «ХЛАМ» (Художники, Літератори, Артисти, Музиканти), що розташовувалося в підвалі готелю «Континенталь», 1918 р. П. Тичина читав свої вірші з нещодавно виданих «Сонячних кларнетів». Молодий М. Рильський, ще гімназистом, разом зі своїм другом М. Алексеєвим (майбутнім літературознавцем), заснував літературний гурток «антропофагів». Згодом В. Петров у своїй статті про М. Рильського написав, що той, знаходячи радість у роздратуванні філістерського суспільства, для того щоб здаватися одіозним, запропонував одному з гуртків літературної молоді Києва назватися антропофагами. З 1917 р. у місті розпочалися виступи театральної студії (пізніше – «Молодий театр») Л. Курбаса, який, з його постановками драм Лесі Українки, Олександра Олеса, Володимира Винниченка, був явищем яскраво антитрадиціоналістським і надзвичайно популярним серед творчої молоді. Ймовірно саме тоді фор-

⁵³ Брюховецький В.С. Микола Зеров... – С. 5.

⁵⁴ Див.: Петров В. Микола Зеров та Ів. Франко. До історії історико-літературних взаємовідносин // Рідне слово. – Мюнхен; Карльсфельд, 1946. – Ч. 6. – С. 34–35.

⁵⁵ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 300.

мується й усталюється українська культурна ідентичність майбутніх неокласиків⁵⁶.

Утім, у зруйнованому громадянською війною та знесиленому голодом Києві життя інтелектуала часто було вкрай складним і безрадісним. Свої враження про місто та його мешканців В. Петров яскраво передав на сторінках свого твору «Болотяна Лукроза». Так, за його споминами, у 1920–1923 рр. Київ вмирав. У «неповторну сонячну весну 1920 року», «несказану тишу» місто поступово вмирало з невблаганною послідовністю. Не працювали фабрики, електростанція, водогін, млин Бродського, не було роботи. Був голод, а «село довкола було сите». Місто було ізольоване й замкнене. «Певне, кожне місто, як і людина, вмирає на свій кшталт. Київ умирав в сонячному спокої весни, в квітненні бузка, білорожевих мріях яблунь, гудінні бджіл», – згадував В. Петров⁵⁷.

Протягом 1918–1921 рр. він був змушений п'ятнадцять разів змінювати місце роботи. Інтелектуал викладав російську мову в гімназії В.М. Ремезова, в Учительській семінарії – українську мову й літературу. Одночасно викладав на нуль-семестрі для робітників при Київському університеті, на літературних курсах при Спільці письменників, а також на курсах для завідувачів дитбудинків Наркомсобезу та був інструктором і членом колегії об'єднання дитбудинків Лук'янівки. У 1920–1921 рр. завідував Горобейвською семирічною школою Канівського повіту. У голодні 1922–1923 рр., як і багато його колег, вчителював у селі – Баришівській трудовій школі № 1⁵⁸. Тут В. Петров викладав французьку та німецьку мови, М. Зеров – історію, а І. Білик (талановитий учень визначного українського математика М. Кравчука) – математику⁵⁹.

У 1922 р. В. Петров, спасаючись від голоду, на запрошення М. Зерова переїхав у Баришівку. Тут він «заступив» місце Юрія Клена, який повернувся до Києва⁶⁰. В ще не розкуркуленому заможному містечку на Переяславщині М. Зеров, О. Бургардт та В. Петров не лише зберегли себе від київського голоду, а ще й мали можливість творити. Завдяки саме цій обставині, на думку Н. Полонської-Василенко, Баришівка повинна навіки залишитися у пам'яті українського народу⁶¹.

⁵⁶ Агеева В. Поетика парадокса... – С. 18–25.

⁵⁷ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 276–285–287.

⁵⁸ Білокінь С. Довкола таємниці... – С. 17–19.

⁵⁹ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 293–294.

⁶⁰ Клен Ю. Спогади про неокласиків // Київські неокласики... – С. 19.

⁶¹ Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Київські неокласики... – С. 179.

Баришівський період називають другим етапом формування кола неокласиків. Саме тут зав'язалася дружба В. Петрова та М. Зерова, тут він зблизився з П. Филиповичем. Тоді ж він познайомився й з дружиною М. Зерова – Софією Федорівною (дівооче прізвище Лобода, вона була родичкою академіка А. Лободи). Пізніше Софія Федорівна згадувала, що у В. Петрова та М. Зерова було багато спільних інтересів і вони могли годинами розмовляти про нові книги, іноді сперечалися (палко, доброзичливо й часто дуже смішно), адже смаки у них були різні. За характеристикою С. Зерової В. Петров був глузливий, любив парадокси, але М. Зеров спритно відбивав його випади та не прощав йому нічого, іноді урочисто звинувачував за неточність в якихось деталях. Але образ між ними ніколи не було⁶².

За припущенням сучасних біографів В. Петрова його «інтимний роман» із С. Зеровою міг розпочатися десь наприкінці 1920-х рр.⁶³ Проте сам Віктор Платонович рахував їх близькі стосунки від 1930 р. (напередодні 30 вересня, іменин С. Зерової) про що згадував у листах до коханої жінки⁶⁴. Свою любов до неї він проніс через все життя. За це згодом В. Петрову часто безпідставно дорікали – як за життя, так і після смерті. Віктор Петров і Софія Зерова одружилися тільки в 1957 р., після 35 років знайомства. Софія Федорівна пережила Віктора Платоновича на 16 років, померла в 1985 р. у віці 95 років і була, за її заповітом, похована в могилі В. Петрова⁶⁵.

Переїзд у Баришівку став для В. Петрова не лише часом «консолідації неокласичної групи», а й, так би мовити, своєрідною, довготривалою етнографічно-історичною експедицією, подорожжю в часі, «поворотом до старовини, втіленої в сучасність». Саме тут він знов повертається до своїх студентських спостережень та міркувань про українське бароко, але вже на зовсім іншому рівні: «З країни «естетичних переживань форми» ми потрапляли в країну реальної здійсненності, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного... Ми входили – краще сказати: примушені були обставинами ввійти! – в минуле не через муро-

⁶² Зерова С. Спогади про Миколу Зерова // Київські неокласики... – С. 103.

⁶³ Агеева В. Поетика парадокса.. – С. 26.

⁶⁴ Лист В. Петрова до С. Зерової, 28.IX.1951 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 60; Лист В. Петрова до С. Зерової, 11.IX.1953 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 116–117.

⁶⁵ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 343.

вану браму Заборовського, а через задні двері. Не з фасаду, а з бічного входу»⁶⁶.

«Баришівка не була містом. Це було містечко, районний центр, во- лость, велике козацьке старовинне село. Мешканці Баришівки писалися козаками... «Благовіщення струнке барокко», «нежданий гість з старови- ни», уточнювало зоровий образ традиціоналізму. Гострий кислий запах відходів з численних баришівських більших і менших чинбарень, що носився в повітрі, вказував на промислове обличчя містечка. Як барочна церква Благовіщення, так і чинбарський промисел баришівчан засвідчу- вали, що з 17 віку тут змінилося небагато. Інерція віків затримувала це- ховий лад, за якого окреме село було окремим цехом. Баришівчани були чинбарями, дехтярівці гончарами. Розчленування промислів відповідало особності окремих сіл»⁶⁷, – згадував Віктор Платонович.

Для В. Петрова «чинбарська Баришівка» стала своєрідними відкри- тими дверима в українське бароко XVII ст. На основі своїх «баришівських» спостережень В. Петров, цілком ймовірно, що вперше в історіографії, ви- словив цікаву думку про таке явище українського життя, як «посполите» або «козацько-ремісничє» бароко: «Досі ми знали старшинське бароко, тепер – посполите, козацько-ремісничє. Не мрію, втілену в камінь мурів, а сувору щоденну працю. Ми оберталися в середовищі людей, які були такими самими, як і їх прадіди 300 років тому в 17 ст. Баришівка в недо- торканій чистоті зберігала всі відміни 17 віку»⁶⁸. Тут інтелектуал зробив крок у напрямку значно ширшого тлумачення поняття «українське баро- ко». Він, використовуючи термін «посполите бароко», розумів не певний стиль архітектури, живопису, літератури або музики («українське» або «козацьке» бароко), а спосіб життя, особливості світосприйняття, світо- гляду українських козаків-ремісників XVII ст., які, на його думку, збере- глися у таких «оазах» як Баришівка до 20-х рр. XX ст.

Зроблені у Баришівці спостереження підштовхнули В. Петрова в майбутньому до глибоких міркувань над особливостями та сутністю на- родного світогляду доби бароко, поступово підводили його до власного розуміння понять «епоха» та «стиль епохи», які стали ключовими для його історіософської концепції, яка оформилася у 1940-х рр. Схильність до філософського мислення та розуміння стилю, як широкої історичної

⁶⁶ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 295.

⁶⁷ Там само. – С. 294–295.

⁶⁸ Там само. – С. 295–296.

категорії, дозволили інтелектуалу пов'язати з бароко нове бачення цього явища. Отже, на його думку, бароко є стилем суспільної свідомості, світовідчуття, способом життя, тим що можна назвати стилем епохи. В. Петров побачив існування в Україні не лише чистих форм старшинського бароко («мрії, втіленої в камінь мурів»), але й те, що раніше ігнорувалося – інша форма цього культурного явища («посполите, козацько-ремісничче» бароко як форма життя XVII ст.).

Для В. Петрова стиль «посполитого бароко» в першу чергу характеризувався «суворою щоденною працею». У Баришівці він побачив у собі життя місцевих селян, які, на перший погляд, були багатими ще не розкуркуленими хліборобами-чинбарями, стиль посполитого барокового життя козаків-ремісників. Життя колишніх козаків, за спостереженнями вченого, «не було розкішне; воно було не голодне, але воно було просте, суворе, сповнене праці», «сутужне й ошадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею»⁶⁹.

У Баришівці В. Петров оселився в родині Цвіркунів. Найбільше його вразило те, як працював голова сімейства, що купував шкіри й чинив їх, а з вичинених шкір шив чоботи: «Німці працюють регулярно, неквапливо; наші або не працюють зовсім, або ж «з надривом». Цвіркун працював з надривом, до цілковитого самозаперечення, забуття себе доходючи»⁷⁰. На довгі роки закарбувалися в пам'яті Віктора Платоновича отримані тоді враження: «Тонка стінка відокремлювала моє ліжко в кімнаті, де я мешкав, од кута кухні, де, сидючи на низькому стільці біля маленького столика з шевським приладдям, працював Цвіркун. У порожній нудзї містечка я лягав спати рано. Я прокидався і чув, що господар працював. Я засинав знов під ритмічний гуркіт ударів молотка по шкірі, і знов прокидався, і була вже глуха темна пізня ніч, усе спало, вузенька смужка світла перетинала стелю, собаки гавкали десь на селі, а господар усе ще старанно вистукував, забуваючи цвяшки в підощву. Я думав про своє марнотратство часу, про те, скільки можна було б зробити, якщо б працювати над книгами й рукописами з тією ж упертою ревністю, як це робив господар!.. Признаюсь: я заздри!»⁷¹.

Отже, дозволю тут собі припустити, що згодом В. Петров покладе в основу своєї інтелектуальної діяльності саме цей принцип несамовитої

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. – С. 296.

⁷¹ Там само. – С. 298.

та заповзятої праці в стилі «посполитого бароко», яку він зміг підглядіти у Баришівці. Вченому, на це неодноразово звертали увагу очевидці та дослідники, були притаманні фантастична працездатність та організованість, уміння не гаяти жодної хвилини, величезна внутрішня культура та інтелігентність⁷².

Наприкінці 1922 р. літературно-мистецьке життя Києва значно поживалося – утворилися літературні студії при мистецькому об'єднанні «Березіль», при профспілці РОБОС (робітників освіти); Всенародна українська бібліотека відкрила свій зал для диспутів і вечірок, які в недалекому вже майбутньому гратимуть неабияку роль у київському літературному житті. Робота в цих мистецько-освітніх осередках велася на солідній акедмічній основі. Так, з лекціями про дослідження та шляхи розвитку української та світової літератури виступали П. Филипович, Б. Якубський, Я. Савченко, О. Бургхардт та ін.⁷³

Водночас із дедалі претензійнішими нігілістичними гаслами про деконструкцію, ліквідацію та смерть мистецтва виступали панфутуристи. Письменники, котрі розуміли абсурдність та шкідливість цих ідей почали згуртовуватися. Теоретичні погляди тоді вироблялися в атмосфері зіставлення матеріалістичних та ідеалістичних концепцій. Відбувалося творче змагання, в якому традиційні аналітичні методи піддавалися перевірці активносасвоюваним із першоджерел марксизмом. І всі вже встояні уявлення відповідним чином модифікувалися, уточнювалися. Тобто формувався інтелектуальний ґрунт, на якому можна було конструктивно протиставляти свої ідеї нігілізму панфутуристів. Неокласики, на противагу крикливій провінційності футуристів, намагалися продемонструвати досконалі зразки античної та західно-європейської поезії (в українських перекладах), а також подавали на суд літературної аудиторії власні вірші. Організаційно ж уперше «неокласики» зійшлися в літературному об'єднанні українських письменників «Аспис» (від Асоціація письменників) утвореному наприкінці 1923 р., до якого належали кращі київські літературні сили⁷⁴.

1923 р. В. Петров повертається з Баришівки до Києва. Тут молодий інтелектуал брав активну участь у літературному житті – співпрацював з низкою академічних видань та «товстими журналами», висту-

⁷² Наприклад див.: Гороховський Є. Віктор Петров – сторінки творчої спадщини // Хроніка 2000. – 1992. – № 2. – С. 90–98.

⁷³ Брюховецький В.С. Микола Зеров... – С. 8.

⁷⁴ Там само. – С. 9–10.

пав на різноманітних літературних зборах та брав участь у дискусіях⁷⁵. Особливо його цікавили зібрання київської літературно-мистецької групи «Музагет» і диспути в літературному об'єднанні українських письменників «Аспіс»⁷⁶. Часто з'являвся він і на регулярних зборах у кабінеті професора Б. Якубського (літературознавець і літературний критик, один з основоположників соціологічного методу в українському літературознавстві, дослідник художньої форми в літературі) разом із М. Зеровим, П. Филиповичем, М. Драй-Хмарою, М. Рильським, П. Тичиною, В. Отроковським, О. Бургардтом, Ю. Нарбутом та ін.⁷⁷ Саме тоді зав'язалася дружба В. Петрова з М. Рильським⁷⁸.

Брат П. Филиповича Олександр згадував, як на одній з літературних вечірок, влаштованій неокласиками, був присутній С. Пилипенко – голова спілки селянських письменників «Плуг». Коли почалося обговорення, він узяв слово й став кидати неокласикам трафаретні обвинувачення в «несучасності», «ідеалізації минулого», «втечі від життя» тощо. Для прикладу він розкритикував вірш М. Рильського «Синя далечінь». Автор відповів, що за Шиллером «у пісні живе те, що вмерло в душі». Далі О. Филипович пише: «Після нього взяв слово В. Петров, який з властивою йому іронією почав спростовувати Пилипенкові обвинувачення неокласиків у «несучасності» і на доказ протилежного навів одну строфу із збірки «Земля і вітер»: «Коли затихнуть двері, / Коли заснуть стільці, / І ляжеш без вечери, / І втома на лиці...». Ви кажете, що неокласики несучасні. А хіба в цьому вірші Филиповича ви не відчуваєте сучасності?! – запитав він збентеженого Пилипенка під загальний сміх зали»⁷⁹. Подібні вечірки або засідання кафедри часто закінчувалися дружньо-творчим спілкуванням за пивом або вином.

В той же час В. Петров, як і інші неокласики, цікавився французьким та російським символізмом, привертав його увагу й досвід німецького експресіонізму (не дарма в 1925 р., поруч з М. Рильським та О. Бургардтом, він був одним з перекладачів новел німецького експресіоніста Георга Гайма⁸⁰).

⁷⁵ Агеева В. Поетика парадокса... – С. 29–35.

⁷⁶ Петров В. Автобіографія // Домонтович В. Проза. 3 тт. – Т. I / Ред. Юрія Шевельова. – Нью-Йорк: Сучасність, 1988. – С. 512.

⁷⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання. – Книга перша... – С. 143.

⁷⁸ Домонтович В. Болотяна Лукроза... – С. 300.

⁷⁹ Филипович О. Спомини про брата // Київські неокласики... – С. 149.

⁸⁰ Див.: Агеева В. Поетика парадокса... – С. 17–18; Клен Ю. Спогади про неокласиків // Київські неокласики... – С. 28.

Українська письменниця Д. Гуменна порівнювала київське літературне середовище 20-х рр. ХХ ст. із Запорозькою Січчю, адже йому були властиві «запорозькі риси»: «Широта, розмах, сонячність, незламність..., висока моральність..., незрада себе». Але тепер це проявлялося «не в шаблюці і в синіх, як чорне море, шароварах, а в розвою культурних українських цінностей»⁸¹. Через десятки років, на еміграції вона неодноразово згадувала Київ 1920-х як «Літературну Січ», а справжніми носіями «запорозького духу» називала М. Рильського та В. Петрова⁸².

---

⁸¹ Гуменна Д. Щоденник, 19.III.1948-28.III.1950 // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ВРФТ ІЛ). – Ф. 234. – Спр. 1. – Арк. 14.

⁸² Гуменна Д. Щоденник, 20.XII.1952–16.V.1954 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 3. – Арк. 54.

НА ШЛЯХУ ДО УСПІХУ:

ЕТНОГРАФ, ФОЛЬКЛОРИСТ, ІСТОРИК,
АРХЕОЛОГ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ
ТА ПИСЬМЕННИК

Протягом 1920-х В. Петров робить вдалу наукову кар'єру. У 1919–1920 рр. він працював секретарем Комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) зі складання історичного словника. У 1923–1927 рр. – навчався в аспірантурі Київського інституту народної освіти. 1927 р., згідно тогочасних правил, захистив дисертацію (науковий керівник – А. Лобода) й отримав звання наукового робітника. З 1920 р. працював науковим співробітником, а згодом секретарем (1924–1927) і керівником (1927–1930) Етнографічної комісії при ВУАН⁸³, редагував її різні видання (в 1925–1929 рр. разом з академіком А. Лободою був редактором «Етнографічного Вісника» тощо).

1920-ті рр. – «золотий вік» української гуманітаристики. В цей час широкомасштабна наукова робота здійснювалася не лише столичними, а й провінційними вченими та краєзнавцями. Визначну роль у розвитку та організації наукових досліджень відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН). В межах Історико-філологічного відділу ВУАН існувала ціла низка наукових комісій, які займалися дослідженнями, що охоплювали різноманітні проблеми історії, етнографії, фольклору, археології, музейної справи тощо. Так, тоді активно працювали Етнографічна комісія, Комісія для складання історико-географічного словника, Комісія для складання археологічної карти України, Єврейська історико-археологічна комісія та ін. Велика кількість досліджень та матеріалів друкувалася у

⁸³ Див.: Біографія В.П. Петрова (Короткий життєпис) // Українська біографістика... – С. 323; Біографія В.П. Петрова (Краткая биография Петрова Виктора Платоновича) // Там само. – С. 324–325; Автобіографія В.П. Петрова (Краткая автобиография Петрова Виктора Платоновича) // Там само. – С. 326–327; Автобіографія В.П. Петрова (Автобиография Петрова Виктора Платоновича) // Там само. – С. 328–329.

таких академічних виданнях як «Записки Історично-філологічного відділу» (1919–1930), «Збірник Історично-філологічного відділу» (1921–1931), «Етнографічний вісник» (1925–1932), «Бюлетень етнографічної комісії ВУАН» (1925–1930) та ін.⁸⁴

Непересічне значення для досліджень в галузі української етнографії, фольклористики, мовознавства, історії та краєзнавства мала діяльність Етнографічної комісії (1921–1933) й інших установ при ВУАН (Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінет примітивної культури кафедри історії України під керівництвом М. Грушевського і Кабінет музичної етнографії під керівництвом К. Квітки, Краєзнавча Комісія, Кабінет по виучуванню національних меншин, Комісія Краєзнавства та ін.). Співробітниками цих закладів було написано велику кількість цікавих та оригінальних праць, що мали виняткове наукове та практичне значення, підготовлено до друку цілу низку видань («Записки Етнографічного товариства», «Етнографічний вісник», «Матеріали до етнології», «Первісне громадянство та пережитки на Україні», «Побут», «Бюлетень Етнографічної комісії», «Бюлетень Кабінету антропології та етнографії ім. Ф. Вовка» та ін.).

З 1921 р. Етнографічну Комісію при ВУАН очолював видатний український вчений академік А. Лобода, що зробив вагомий внесок у фольклористику, етнографію, літературознавство та історію театру. В. Петров також з 1921 р., поруч із своїм вчителем, працював науковим співробітником, а згодом став її секретарем (1924–1927) і керівничим (1927–1930), редагував різні видання: 1925–1929 рр. разом з А. Лободою був редактором «Етнографічного Вісника», а саме його перших восьми випусків та перших чотирнадцяти випусків «Бюлетеня Етнографічної комісії», першого випуску «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». Утім, з 1925 р. А. Лобода важко хворів і вся організаційна робота в Комісії лягла на В. Петрова – редагування видань, численні анкетування, збір матеріалів, листування тощо⁸⁵.

На сторінках першого випуску «Етнографічного Вісника» його редактори А. Лобода та В. Петров виступили з програмними статтями, в яких визначалися організаційні та ідейні засади діяльності Етнографічної комісії, ставилися завдання перед сучасною етнографією та фольклористикою, намічались шляхи її подальшого розвитку. Сформульовані авторами

⁸⁴ Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 30–34, 77–84.

⁸⁵ Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор... – С. 41.

основні принципи діяльності шість років були певним дороговказом та спрямовували роботу співробітників Комісії.

У своїй статті А. Лобода зауважував на важливій ролі етнографії в українському національному відродженні кінця XVIII–XIX ст. Вчений підкреслював, що Комісія є наступницею в справі етнографічних досліджень на Україні таких визначних діячів як І. Котляревський, О. Пипін, М. Драгоманов, М. Сумцов, Б. Грінченко, Ф. Вовк та ін., продовжувачем справи київського «Південно-Західного відділення Російського географічного товариства», харківського «Історико-філологічного товариства» та «Київської старини». Проте на думку голови Комісії, не зважаючи на всі досягнення, попередники були неспроможні проводити «етнографічну працю широко, планомірно, на цілком науковому відповідному ґрунті», адже їм «бракувало коштів, простору, та й завдання їх були не спеціально етнографічні»⁸⁶.

Також А. Лобода визначив основні завдання, що стояли перед тогочасною українською етнографією: 1) вийти на новий теоретичний рівень шляхом «створення нових праць теоретичного характеру», на основі власних розробок та за рахунок звернення до теорій зарубіжних учених (визначити місце етнографії/етнології в системі наук, її «взаємовідносини з палеонтологією, антропологією, соціологією фольклором», поступово відходити від традиційних для української етнографії виключно описових форм роботи з матеріалом, вивчити питання сучасної термінології тощо); 2) вивчити досвід етнографічних досліджень зарубіжних та західноукраїнських колег (діяльність В. Гнатюка та Наукового товариства ім. Шевченка у Львові) для успішної реалізації своєї практичної діяльності; 3) інтегрувати українську етнографію в світовий науковий простір; 4) провести дослідження в галузі історії української етнографії, які б допомогли систематизувати доробок попередників для визначення шляхів подальшого розвитку науки; 5) створити загальну програму досліджень, яка б була гнучкою, докладною та конкретизованою й дозволила б проводити тотальне вивчення етнографії України, ліквідувати прогалини у вивченні конкретних тем і територій; 6) дослідити давні форми народного життя та мистецтва, але й не нехтувати тим, що «утворилося й утворюється тільки під теперішній час»; 7) перевидати малодоступні збірки етнографічних матеріалів; 8) виявити фальсифіковані в минулому матеріали та вилучати їх з наукового обігу; 9) започаткувати

⁸⁶ Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 1–2.

практику проведення етнографічних з'їздів на зразок колишніх археологічних, що проводилися в Російській імперії; 10) найближче нагальне завдання – вивчення народної творчості⁸⁷.

В. Петров окреслив напрямки діяльності Етнографічної комісії в галузі фольклористики. Вчений наголосив на непересічному значенні фольклорних студій для науки та їх місці у краєзнавстві, запропонував форми організації масштабної краєзнавчої роботи в справі збирання фольклорного матеріалу⁸⁸.

Автор полемізував з апологетами «новітніх тенденцій» у краєзнавчих дослідженнях, які виступали з гаслами та твердженнями: «Геть «побут селян» та «світогляд і творчість». Все це, як щось складне і, кінець-кінцем, як таке, що дуже мало дає в практичному житті, треба рішуче викинути». На думку цих «новаторів», згідно марксистсько-ленінської теорії, досліджувати треба виробничі процеси, які повинні бути покладені в основу краєзнавчої роботи. Тому необхідно вивчати «працю сільради, землеустрій, кооперацію, нарсуд, роль комсомолу, тощо», адже «це має більше значення, аніж збирання приказок і частушок». В. Петров, загалом, не заперечуючи неофітам нової ідеології в визначенні предмету краєзнавства, доводив, що не можна ігнорувати фольклор у наукових дослідженнях. На його думку, «виробничий ухил у краєзнавстві» дискредитував фольклористику, що є великою помилкою. Науковець був впевнений, що навіть вивчаючи роботу сільради, не можна використовувати лише офіційні, архівні матеріали, адже в такому разі буде отримано лише «мертву» інформацію з її «канцелярською мовою»⁸⁹.

Дослідник намагався продемонструвати переваги інших видів джерел: «Але можна цим не обмежитись, а списати живих людей, автобіографію голови сільради, оповідання й спомини про колишніх голів сільради, про боротьбу незаможників з куркулями, спомини про колишню харчрозкладку й думки за харчподаток на цей рік, записати на засіданні сільради промови найколеритніші й найяскравіші. Списати це живою мовою живих розмов... взагалі дати живе й жваве фольклорне оповідання. Виучуючи соціально-економічні процеси, треба на увазі мати не тільки методу цифр та підрахунків, але й факт, слово, людину... Частушка скаже іноді значно більше од загальних, протокольних слів з їх загальним значінням»⁹⁰.

⁸⁷ Там само. – С. 1–11.

⁸⁸ Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 12–21.

⁸⁹ Там само. – С. 12.

⁹⁰ Там само. – С. 12–14.

Крім того, В. Петров спростовував твердження про те, що фольклористика має вивчати лише сучасне життя та його найактуальніші питання, а усі пережитки (перекази про мерців, упирів, вовкулаків, відьом, обаяників, перелесників, мавок, заговори, прикмети, коліскові пісні тощо) не варті жодної уваги. Він переконливо доводив важливість вивчення «первісних переживань» й апелював до праць авторитетних австрійських та німецьких етнографів, істориків культури та соціологів Г. Кунова, Ю. Ліперта, К. Бюхера, Ф. Мюлер-Лієра та ін., а також до робіт відомих теоретиків марксизму Г. Плеханова, Ф. Енгельса, К. Каутського, П. Лафарга, присвячених проблемам первісної культури, «культури безкультурних народів», питанням походження міфів та вірувань⁹¹.

В. Петров запропонував увести в практику роботи Етнографічної комісії тотальне збирання фольклорного матеріалу. У зв'язку з цим він вважав за необхідне залучення до краєзнавчої, переважно збиральницької, діяльності широких мас населення через роботу краєзнавчих «гуртків при хатах-читальнях, сільбудах, робітничих клубах». Проте на його думку, основну увагу необхідно приділити школі. Так, дослідник поставив питання про зближення школи та академічної науки, що буде корисно всім. Для школи це стане великою допомогою у виховній роботі. Вчитель повинен бути краєзнавцем і в цьому йому можуть допомогти науковці, що підвищать рівень як вчителя, так і його учнів. У свою чергу школа зможе допомогти науці, збираючи фольклорні відомості: «Треба, щоб по школах у вчителів виробилась звичка: вправу на дану фольклорну тему зроблено – зібрати праці й, не виправляти, одіслати на адресу Етнографічної Комісії Української Академії Наук (Київ, вул. Короленка 54) пересилається безплатно. Можна обрати спеціально учнів, щоб вони листувалися з Академією Наук»⁹². У такому випадку «школа перетворюється на наукову лабораторію», а зібрані матеріали мають певну наукову вартість. На думку В. Петрова, необхідно «поставити учнів у становище дослідників і поставити шкільне навчання на справжній науковий ґрунт». Отже, забезпечення постійного й сталого зв'язку наукових інституцій зі школою та широкими масами – запорука успіху в реалізації поставлених завдань тотального збирання та глобального вивчення фольклорного матеріалу⁹³.

⁹¹ Там само. – С. 14–16.

⁹² Там само. – С. 20.

⁹³ Там само. – С. 19–21.

Таким чином, Етнографічна комісія визнавала безперервність наукових досліджень в Україні, свій органічний зв'язок з попередньою традицією вивчення української етнографії та фольклору. Вона ставила перед собою нові завдання, визначала шляхи подальшого розвитку та з оптимізмом дивилася в майбутне.

Реалізуючи свої плани, Комісія розгорнула широку евристичну роботу. Дописувачами, які на місцях збирали матеріали, були науковці, студенти, аспіранти, краєзнавці, школярі разом з вчителями та всі небайдужі до збереження українських народних традицій. Кореспонденти, одержавши від Комісії відповідні програми, запитальники, анкети, які часто друкувалися в випусках «Бюлетеня» або окремо, записували українські народні пісні, обряди, вірування, прислів'я, загадки, легенди, казки⁹⁴ й надсилали їх до Етнографічної комісії.

⁹⁴ Див.: Курило О. Програми для збирання етнографічних матеріалів // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – № 13 (Вип. 1). – 34 с.; Веснянки (анкета) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – № 4. – С. 4; Програма для збирання відомостей про звичай гріти мерців // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 7. – С. 6; Народний календар (анкета) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 8. – С. 2-4; Відомості про народне землеробство (анкета) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 9. – С. 5; Про Кузьму-Дем'яна (анкета) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 9. – С. 5; Про Вернигору (анкета) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 9. – С. 6; Народні вірування про веселку (Матеріали, надіслані від кореспондентів Етнографічної Комісії Всеукраїнської академії наук) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 19-27; Вірування про kota (відповіді на питання анкети) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – № 11. – С. 5-19; Програма про городництво // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – № 11. – С. 19-20; Програма про сіянку // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – № 11. – С. 21-22; Програма про косовицю // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – № 11. – С. 23; Програма для вивчення побуту наймитів // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – № 12. – С. 7-8; Програма для збирання відомостей про пережитки старих форм рільництва на Україні // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 13. – С. 13; Програма для збирання матеріалів з фольклору материнства та пестування // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. Дитячий фольклор. – 1930. – № 14. – С. 30-31; Програма для збирання відомостей про дівчаток-нянь // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. Дитячий фольклор. – 1930. – № 14. – С. 31-32; Програми Етнографічної Комісії до збирання етнографічних та фольклорних матеріалів, 1925-1929 рр. Програма для збирання пісенного матеріалу // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 1-9 – Од. зб. 845. – Арк. 1-4; Програма про людей що «завмирають» // Там само. – Арк. 5; Програма. Кіт // Там само. – Арк. 6; Програма. Веселка // Там само. – Арк. 6; Програма про весілля № 1 // Там само. – Арк. 9-10 зв.; Програма про весілля № 2 // Там само. – Арк. 11-13; Програма. Відомості про народне землеробство // Там само. – Арк. 14; Програма для збирання відомостей про побут комун // Там само. – Арк. 16-17; Відомості про картоплю // Там само. – Арк. 19-19 зв.; Програма. Вірування в місяць // Там само. – Арк. 21; Програма. Про осіку //

Коли В. Петров у 1927 р. обійняв посаду керівничого, Комісія мала всього одного штатного співробітника та тридцять одного члена-співробітника. Утім, вона значно розширила науково-дослідну роботу⁹⁵. Так, було створено велику мережу кореспондентів, яка у 1925 р. налічувала 200 осіб, 1926 – 408, 1927 – 612, на 1.01.1929 – понад 1 200, кількість нерегулярних дописувачів сягала 11 000⁹⁶.

Організація такої безпрецедентно масштабної та результативної роботи стала можливою не лише завдяки ентузіазму українських вчених та організаційній діяльності керівництва Комісії, а й підтримці тогочасної влади – на підставі Декрету Раднаркому СРСР від 26.12.1922 р. та Декрету Раднаркому УСРР від 9.03.1925 р. поштові послуги для листування Етнографічної комісії та її кореспондентів були безкоштовними. В. Петров особисто контролював роботу з дописувачами, а в якості редактора наукових видань робив первинні узагальнення отриманих етнографічних та фольклорних матеріалів.

На підставі вивчення зібраних кореспондентами джерел було написано низку оригінальних наукових праць. Так, сам В. Петров, опрацювавши надіслану інформацію, опублікував свої дослідження – «Коротенькі пісні («частушки») років 1917–1925. Передне слово»⁹⁷, «З фольклору правопорушників»⁹⁸, «Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок»⁹⁹, «Українські варіанти легенди про неплідну матір та не-

---

Там само. – Арк. 22; Програма. Про землю // Там само. – Арк. 23; Програма. Про воду // Там само. – Арк. 25; Програма. Про вогонь // Там само. – Арк. 26; Програма для збирання матеріалів до історії та побуту цехових організацій на Україні // Там само. – Арк. 27; Ляскоронський В. Програма для збирання відомостей про чумакив, б/д. Машинопис // Там само. – Ф.1-3. – Од. зб. 77. – 10 арк. та ін.

⁹⁵ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук... – С. 117.

⁹⁶ Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 130.

⁹⁷ Петров В. Коротенькі пісні («частушки») років 1917–1925. Передне слово // Етнографічний Вісник. – Кн. I. – 1925. – С. 22–25.

⁹⁸ З фольклору правопорушників // Етнографічний Вісник. – Кн. II. – 1926. – С. 38–60.

⁹⁹ Петров В. Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок // Етнографічний Вісник. – Кн. VI. – 1928. – С. 55–66.

народжені діти. Записи Ю.С. Виноградського та С.М. Терещенкової¹⁰⁰, «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі»¹⁰¹ та ін.

Етнографічна комісія провела чимало експедицій, що виїжджали до різних областей України (Волинь, Київщина, Поділля, Чернігівщина, Запоріжжя та ін.) й за її межі для організації нових фольклорно-етнографічних осередків та збирання матеріалів народної творчості. Завдяки проведеній науковцями та кореспондентами роботі у фондах Комісії зосередилася величезна кількість фольклорно-етнографічних записів, колекція рецептів приготування народних ліків та ритуальних предметів. Проте не всі експедиції мали виключно науковий характер – деякі з них виконували пропагандистські функції¹⁰². Сам В. Петров неодноразово брав участь в етнографічних екскурсіях та експедиціях, бував у різних регіонах України. Вчений записував свої спостереження, збирав легенди та вірування на Поділлі, Канівщині, Київщині, Південній Україні¹⁰³.

Комісія регулярно (щомісяця й частіше – іноді протягом року відбувалося більше 20 засідань) проводила публічні засідання, на яких відбувалися слухання та обговорення наукових доповідей, звітів про виконану роботу тощо. В. Петров, як штатний співробітник Комісії, брав активну участь у підготовці та роботі цих засідань. Він доволі часто виступав з доповідями: «Кілька пісень та легенд з приводу останніх релігійних подій»¹⁰⁴, «Пісенний репертуар безпритульних», «Рецензія на збірник «Религия и Общество». Лен. 1926», «Вірування в вихор та чорна хвороба», «Гнатюк у

¹⁰⁰ Петров В. Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти. Записи Ю.С. Виноградського та С.М. Терещенкової // Матеріали до етнології й антропології. – Т. XXI–XXII. – Ч. I. Збірник праць присвячений пам'яті Володимира Гнатюка. – Львів, 1929. – С. 201–214.

¹⁰¹ Петров В. Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Етнографічний Вісник. – Кн. IX. – 1930. – С. 197–238.

¹⁰² Петров В. Антирелігійна науководослідна експедиція на Донбас Київської МРС ВВ та Етнографічної комісії, 6/д. Рукопис, машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-4. – Од. зб. 307. – 7 арк., 4 арк.

¹⁰³ Наприклад, див.: Звідолення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – № 3. – С. 2; Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927-ий // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – № 7. – С. 1–2, 140; Звідолення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 10; Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 15. – С. 20 тощо.

¹⁰⁴ Список публікованих доповідей при установах відділу // Записки історично-філологічного відділу / За гол. Ред. А. Кримського. – 1923. – Кн. IV. – С. 352.

своїх порівняних студіях»¹⁰⁵, «Вірвання в сонце», «Казковий репертуар діда Нестора з с. Війтовець на Переяславщині», «Неопубліковане листування М. Максимовича з Н.М. Язиковим 30–40-х років», «Лоцманський цех за часи революції»¹⁰⁶, «У лоцманів р. 1928»¹⁰⁷ та ін.

Також Етнографічна комісія систематично відряджала В. Петрова до Москви та Ленінграду для роботи з українськими матеріалами в архіві Державного російського географічного товариства в Ленінграді та бібліотеках цих міст¹⁰⁸.

Особливо тісні наукові стосунки Етнографічна комісія підтримувала з науковими центрами вивчення української культурної спадщини в Ленінграді – філія ВУАН, Товариство дослідників української історії, письменства та мови (1923 р. увійшло до складу УВАН на правах спеціальної наукової комісії, 1925 р. при ній було створено етнографічну секцію), Державне російське географічне товариство та ін.¹⁰⁹ В. Петров був особисто знайомий з багатьма ленінградцями – В. Перетц (до речі, був головою Товариства дослідників української історії, письменства та мови, а також колишнім університетським викладачем В. Петрова), Д. Зеленін, П. Сімоні, Б. Крижанівський, Є. Кагаров, О. Капіца, О. Фрейдєнберг та ін.

Віктор Платонович доволі часто бував у Ленінграді й на наукових конференціях та форумах. Очевидці згадують, що в ті часи участь вченого в подібних заходах була справжнім святом для багатьох аспірантів та співробітників, адже глибина його виступів переконливо свідчила, що на неспокійному небосхилі радянської науки впевнено піднімається яскрава зірка першої величини¹¹⁰.

На В. Петрова як секретаря, а згодом і як керівничого, покладалося завдання забезпечення наукових зв'язків Комісії. Таким чином, у колі

¹⁰⁵ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Бюлетень... – № 3. – С. 1–2.

¹⁰⁶ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 1.

¹⁰⁷ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1928 // Бюлетень... – № 10. – С. 10.

¹⁰⁸ Див.: Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 2; Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1928 // Бюлетень... – № 10. – С. 10 та ін.

¹⁰⁹ Див.: Курас І., Водотика С. Філія Всеукраїнської академії наук у Ленінграді // Київська старовина. – К., 1996. – № 1. – С. 86–92.

¹¹⁰ Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 368.

його спілкування опинялися провідні науковці України та Росії, з якими він підтримував жваве листування. Так, серед них були авторитетні російські етнографи, археологи, фольклористи та мовознавці В. Данілов (Ленінград)¹¹¹, Д. Зеленін (Ленінград)¹¹², Є. Кагаров (Ленінград)¹¹³ О. Нікіфоров (Ленінград)¹¹⁴, М. Марр (Ленінград) та ін., українські науковці В. Білецька (Харків)¹¹⁵, Н. Дмитрук (Житомир)¹¹⁶, Ф. Колесса (Львів)¹¹⁷, В. Кравченко (Житомир)¹¹⁸, А. Пашківський (Миколаїв)¹¹⁹, К. Червяк (Харків)¹²⁰ та ін.¹²¹

Крім того, коли В. Петров належав до керівного складу інституції, вдалося налагодити міжнародні контакти з багатьма науковими центрами світу та СРСР. Так, на 1930 р. Комісія підтримувала зв'язки з такими закордонними установами: Віденське народознавче товариство, Віденське антропологічне товариство (Австрія); Інститут вивчення

¹¹¹ Листи Данілова В.В. до Петрова В.П., 1927–1931 рр. Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-1. – Од. зб. 6. – 9 арк.

¹¹² Лист Зеленіна Д. до Петрова В.П., б/д // Там само. – Ф. 1-4. – Од. зб. 249. – 1 арк.

¹¹³ Листи Є. Кагарова до В. Петрова / Публ. Т. Шевчук та В. Новійчук // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 45–46.

¹¹⁴ Листи О. Нікіфорова до В. Петрова / Публ. Т. Шевчук та В. Новійчук // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 34–38.

¹¹⁵ Листи Білецької В. до Петрова В., 1926–1930 рр. Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-1. – Од. зб. 3. – 9 арк.

¹¹⁶ Листи Дмитрука Н. до Петрова В.П., 1926–1930 рр. Рукопис // Там само. – Ф. 1-1. – Од. зб. 2. – 8 арк.

¹¹⁷ Лист Петрова В.П. до Колесси Ф.М., 1930 р. // Там само. – Ф. 27. – Од. зб. 5 а. – 1 арк.

¹¹⁸ Листи Петрова В.П. до Кравченка В.Г., 1925–1930 рр., б/д. Рукопис, машинопис // Там само. – Ф. 15-4. – Од. зб. 461. – Арк. 11–46.

¹¹⁹ Лист Пашківського А. до Петрова В.П., 1930 р. Рукопис // Там само. – Ф. 1-1. – Од. зб. 13. – 3 арк.

¹²⁰ Листи Червяка К. до Петрова В.П., б/д. Рукопис // Там само. – Ф. 1-1. – Од. зб. 19. – 9 арк.

¹²¹ Див.: Шевчук Т., Новійчук В. Євген Кагаров та українська фольклористика 1920-х років // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 38–46; Шевчук Т., Новійчук В. З епістолярної фольклористики 1920-х–1930-х рр. О. Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 32–38; Шевчук Т. Євген Кагаров та українська фольклористика 1920-х років // Дослідники українського фольклору: невідоме та маловідоме: Колективна монографія / За редакцією д. ф. н. М.К. Дмитренка. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. – С. 354–359; її ж. З архівної спадщини Володимира Данилова: «Як я став українським фольклористом» (Автобіографія) // Дослідники українського фольклору: невідоме та маловідоме: Колективна монографія / За редакцією д. ф. н. М.К. Дмитренка. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. – С. 360–367 тощо.

Східної Європи (Італія); Рейнсько-Вестфальське краєзнавче товариство, Берлінське товариство антропології, етнології та преісторії, Баварське краєзнавче товариство, Ляйпцигський державний народознавчий дослідний інститут, Ляйпцигський народознавчий музей, Гессенське краєзнавче об'єднання, Бременське наукове товариство (Німеччина); Норвезький народознавчий інститут (Норвегія); Редакція журналу «Люд слов'янський», Етнографічна комісія Польської академії наук, Польське краєзнавче товариство (Польща); Португальське товариство антропології та етнології (Португалія); Угорське етнографічне товариство (Угорщина); Фінляндська академія наук, Міжнародне товариство фольклористів, Фіно-Угорське наукове товариство (Фінляндія); часопис «Folkminnen och Folktankar» (Швеція); часопис «Славія», Музей у Брно (Чехословаччина); Дорпатський музей (Естонія); часопис «Latviasjas Saule» (Латвія)¹²². Зав'язувалися наукові стосунки з сербськими, іспанськими, французькими, англійськими та американськими етнологічними установами¹²³.

За час роботи В. Петрова у Етнографічній комісії ВУАН активно поповнювалася її бібліотека, в основу якої було покладено колекцію етнографічних видань відомого українського вченого Я. Новицького. На січень 1928 р. бібліотека нараховувала 700 назв¹²⁴, а в січні 1930 р. – 1800¹²⁵.

Також співробітники Комісії, упорядковуючи зібрані матеріали, комплектували картотеку. На 2 січня 1930 р. вона нараховувала 60 тисяч карток, переважно з таких питань як народний календар, виробнича обрядовість, родина, космогонічні вірування, тваринний епос та загальна бібліографія українського фольклору¹²⁶.

У 1920–1930-ті рр. В. Петров опублікував цілий ряд досліджень, рецензій, заміток. Деякі з них мали непересічне значення для становлення

¹²² Хроніка Етнографічної комісії // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – № 12. – С. 6–7.

¹²³ Там само; Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Бюлетень... – № 15. – С. 20–25.

¹²⁴ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 3.

¹²⁵ Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Бюлетень... – № 15. – С. 25.

¹²⁶ Там само. – С. 20–25.

і розвитку української фольклористики¹²⁷. Серед рецензій вченого, які залишили помітний слід у науці, слід згадати такі, як «Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанский, Заговори, П., 1917)»¹²⁸, «До студій над коротенькими піснями»¹²⁹, «Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев»¹³⁰, «Академік Ф.М. Колесса і його книга «Українська усна словесність»»¹³¹ та ін. Низку цікавих думок і вдалих спостережень висловив вчений і в рецензії на роботу ленінградських дослідників з тунгуського фольклору¹³².

Важливе значення для української науки мали й такі статті В. Петрова як «Старий і новий побут на селі. З етнографічних спостережень»¹³³, «Вірування у вихор і чорна хвороба»¹³⁴, «Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл»¹³⁵, «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі»¹³⁶ та ін.

Крім того, наукові зацікавлення В. Петрова поширювалися й на проблеми історії української етнографії, фольклористики та мовознавства. У низці своїх публікацій він звернувся до життя й творчості відомих українських вчених В. Гнатюка, М. Сумцова, Д. Яворницького, відзначив їх вагомую роль у розвитку наукового знання та формуванні сучасної

¹²⁷ Див. Березовський І. Визначний дослідник... – С. 57–62.

¹²⁸ Петров В. Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанский, Заговори, П., 1917) // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1923. – Кн. II–III. – С. 230–236.

¹²⁹ Петров В. До студій над коротенькими піснями // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 148–151.

¹³⁰ Петров В. Л. Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. 3–4. – К., 1935. – С. 19–73.

¹³¹ Петров В. Академік Ф.М. Колесса і його книга «Українська усна словесність» // Народна творчість. – 1940. – № 6. – С. 17–27.

¹³² Петров В.П. Р. М. Василевич. Сборник материалов по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору [Рец.] // Український фольклор. – Кн. I. – 1937. – С. 139–141.

¹³³ Петров В. Старий і новий побут на селі. З етнографічних спостережень // Життя і революція. – 1925. – Кн. VIII. – С. 41–44.

¹³⁴ Петров В. Вірування у вихор і чорна хвороба // Етнографічний Вісник. – Кн. III. – 1927. – С. 102–116.

¹³⁵ Петров В. Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. IV. – С. 88–119.

¹³⁶ Петров В. Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі – С. 197–238.

української науки¹³⁷. Водночас В. Петров проявляв інтерес і до ідейних засад фольклористики, окреслював загальні схеми її розвитку¹³⁸.

Успіхи Етнографічної комісії та її співробітників високо оцінювалися тогочасним науковим загалом і навіть вважалося, що Україна «задає тон» у галузі етнографії та фольклористики в СРСР¹³⁹. Так, 17 березня 1927 р. на Річних Зборах Державного російського географічного товариства у Ленінграді було прийнято рішення про нагородження В. Петрова малою срібною медаллю. З цього приводу 19 квітня йому було надіслано лист-повідомлення з підписом тогочасного президента товариства І. Шокальського¹⁴⁰. Також за роботу Етнографічної комісії золотою медаллю був нагороджений А. Лобода, а В. Камінський за свою індивідуальну працю отримав золоту медаль від АН СРСР. У наступному 1928 р. В. Петров був обраний дійсним членом Державного російського географічного товариства у Ленінграді¹⁴¹.

Схвальні відгуки отримував й друкований орган Комісії – «Етнографічний Вісник». Так, авторитетний науковий часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному висвітленні)» (редактор – К. Грушевська, що очолювала тоді Кабінет примітивної культури) надрукував кілька рецензій присвячених

¹³⁷ Див.: Петров В. М.Ф. Сумцов як історик етнографії // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1926. – Кн. VI–VIII. – С. 7–15; його ж. Акад. В. Гнатюк у своїх фольклорних студіях // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1927. – Кн. X. – С. 241–254; його ж. Д.І. Яворницький. Некролог // Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – № 7–8. – 107–109 та ін.

¹³⁸ Див.: Петров В. Фольклористика епохи імперіалізму. Ч. I, не раніше 1933 р. Чернетка автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 3. – 103 арк.; його ж. Фольклористика епохи імперіалізму. Ч. II, не раніше 1933 р. Чернетка автограф // Там само. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 4. – 119 арк.; його ж. Фольклористика епохи імперіалізму. Ч. III, не раніше 1933 р. Чернетка автограф // Там само. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 5. – 62 арк.

¹³⁹ Шевчук Т., Новійчук В. З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр... – С. 36.

¹⁴⁰ Лист-повідомлення до В.П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 19.04.1927 р. (упорядник док. В.М. Корпусова) // Українська біографістика... – С. 314.

¹⁴¹ Див.: Матеріали для Совета РГО // Научный архив Русского географического общества (Санкт-Петербург) (далі – НА РГО). – Ф. 44. – Оп. 3. – Д. 146. – Л. 73–75; Автобіографія Петрова Віктора Платоновича... – С. 52; Лист-повідомлення до В.П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 30.11.1928 р. (упорядник док. В.М. Корпусова) // Українська біографістика... – С. 315; Одарченко П. Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919–1932 // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986) / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 39–45.

«Етнографічному Віснику»¹⁴². Російські колеги також вважали, що цей журнал має високий науковий гатунок й за своїм рівнем перевершує московський «Художественный фольклор»¹⁴³.

У середині 1920-х Етнографічною комісією під керівництвом А. Лободи та В. Петрова було розроблено план масштабного проекту комплексного дослідження пережитків професійних об'єднань на Україні. В рамках цієї програми В. Петров, як керівник, став натхненником і організатором вивчення таких явищ як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників Комісії стали унікальні монографічні праці опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань», які побачили світ у 1929¹⁴⁴ та 1931 рр.¹⁴⁵ Серію планувалося продовжити збірками «Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»¹⁴⁶.

Свою увагу Комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку А. Лободи, була однією з найцікавіших серед професійних об'єднань України. Також актуальність цих студій визначалася й тим, що в тогочасній українській історичній науці та етнографії дана тема залишалася маловивченою. Майже всі попередні дослідники, з незрозумілих причин, залишали за межами своєї наукової уваги лоцманство, навіть у ті часи коли це явище було «повним життя». Крім того, термінового дослідження вимагали й тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу. Затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом з новими умовами життя, прирікало лоцманів на зникнення¹⁴⁷.

Отже, для вивчення такого цікавого явища як дніпровське лоцманство й було організовано експедицію Етнографічної комісії при ВУАН. Експедиція розпочала свою роботу влітку-восени 1927 р. і продовжила свої спостереження у 1928 та 1929 рр. До її складу, окрім керівника

¹⁴² Грушевська Катерина. Рец. на: Етнографічний Вісник, кн. 1. За головним редагуванням акад. А. Лободи та В. Петрова. Українська Академія Наук, Етнографічна Комісія, Київ, 1925, 95 с. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному висвітленні). – Вип. 1/2. – К., 1926. – С. 143; Копержинський Кость. Рец. на: Етнографічний Вісник. За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. Кн. 2, 1926. Кн. 3, 1927 // Там само. – Вип. 1. – К., 1928. – С. 178–182.

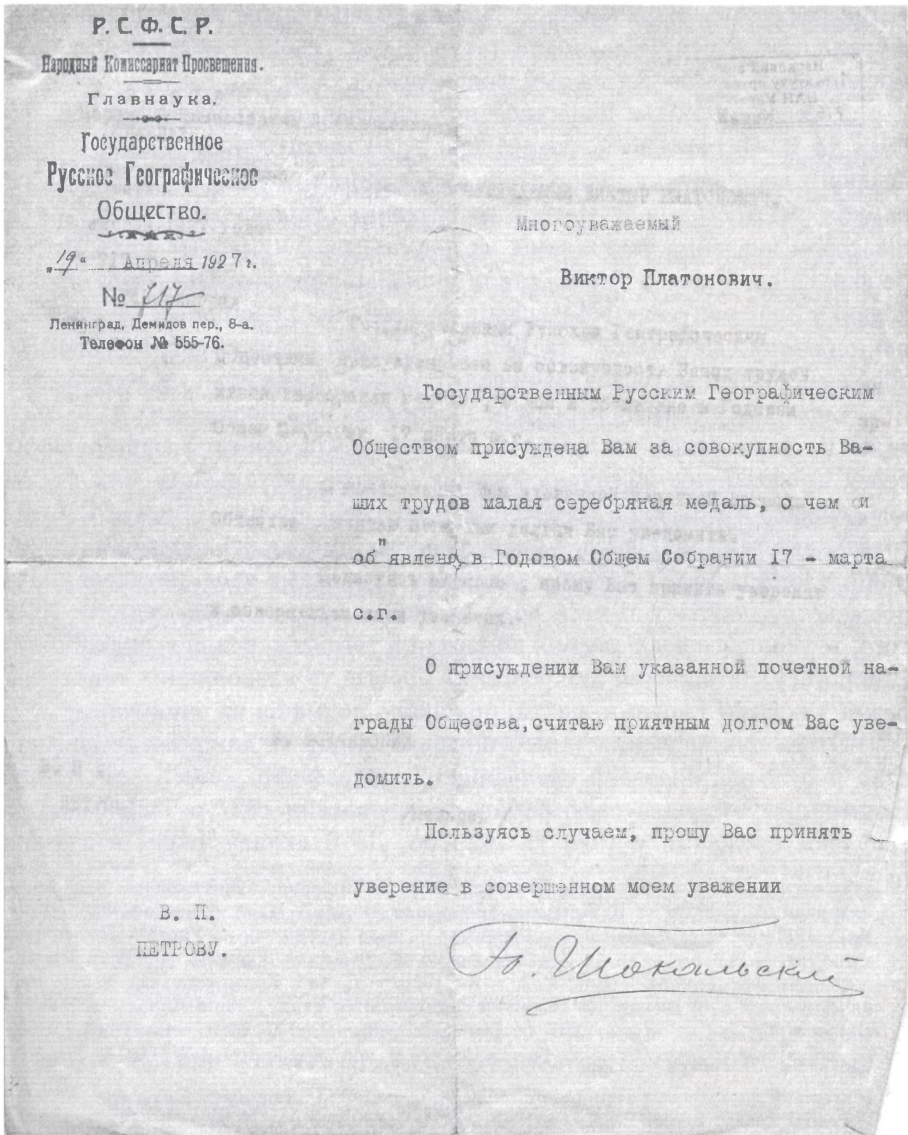
¹⁴³ Шевчук Т., Новічук В. З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр... – С. 36.

¹⁴⁴ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – 131 с.

¹⁴⁵ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2. Чумацтво. – К., 1931. – 129 с.

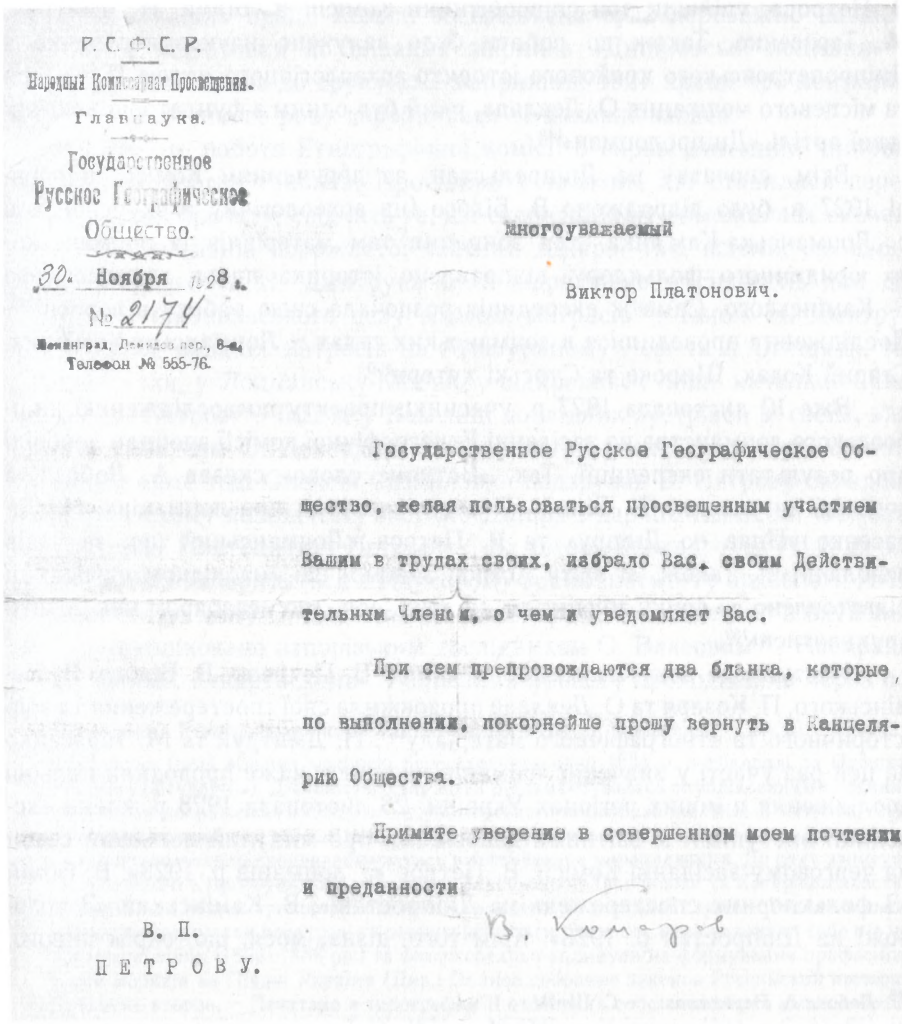
¹⁴⁶ Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України... – С. 131.

¹⁴⁷ Лобода А. Передмова // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани.... – С. III.

Повідомлення Державного географічного товариства про нагородження В. Петрова срібною медаллю, 19 квітня 1927 р. (НА ІА НАНУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 269)

Повідомлення від Державного географічно-
го товариства про обрання В. Петрова його
дійсним членом
(НА ІА НАНУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 269)

В. Петрова, увійшли три співробітники Комісії: В. Білий, Н. Дмитрук, М. Тарасенко. Також до роботи було залучено науковця-історика з Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею П. Козаря та місцевого мешканця О. Девлада, який був одним з фундаторів лоцманської артілі «Дніпролоцман»¹⁴⁸.

Втім, спочатку на Дніпрельстан, за дорученням Комісії, в червні 1927 р. було відряджено В. Білого (на археологічну екскурсію), а в с. Лоцманська-Кам'янка, для збирання там матеріалів із лоцманського юридичного фольклору, відправлено історика права та етнографа В. Камінського. Сама ж експедиція розпочала свою роботу в вересні¹⁴⁹. Дослідження проводилися в лоцманських селах – Лоцманська-Кам'янка, Старий Кодак, Широке та Сурські хутори¹⁵⁰.

Вже 10 листопада 1927 р. учасники проекту по дослідженню дніпровського лоцманства на засіданні Етнографічної комісії зробили доповіді про результати експедиції. Так, «Вступне слово» сказав А. Лобода, а доповіді виголосили В. Білий «Огляд літератури про лоцманів», М. Тарасенко «Плав по Дніпру» та В. Петров «Лоцманський цех за часів революції»¹⁵¹. Також, зі звіту Комісії знаємо, що «наслідком експедиції підготовлено до друку збірник на 12 друк. арк., що незабаром має почати друкуватися»¹⁵².

Наступного року експедиція в складі В. Петрова, В. Білого, В. Камінського, П. Козаря та О. Девлада продовжила свої спостереження та збір історичного та етнографічного матеріалу¹⁵³. Н. Дмитрук та М. Тарасенко на цей раз участі у вивченні лоцманів не брали, адже проводили польові дослідження в інших регіонах України. 28 листопада 1928 р. члени експедиції виступили зі звітними доповідями про минулий польовий сезон на черговому засіданні Комісії: В. Петров «У лоцманів р. 1928»; В. Білий «З фольклорних спостережень на Дніпростані»; В. Камінський «З подорожі на Дніпростан р. 1928». Крім того, дізнаємося, що, окрім іншого,

¹⁴⁸ Лобода А. Передмова... – С. III–IV.

¹⁴⁹ Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 2, 140.

¹⁵⁰ Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 1; Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – № 7. – С. 139–143.

¹⁵¹ Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927-ий // Бюлетень – № 7. – С. 1.

¹⁵² Там само. – С. 2.

¹⁵³ Звідолення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Бюлетень... – № 10. – С. 10; Лобода А. Передмова... – С. III.

«науково-дослідна праця Комісії зосереджена була переважно навколо остаточної підготовки до видання збірника «Дніпровські лоцмани»¹⁵⁴. Очевидно, що готова до друку вже наприкінці 1927 праця про лоцманів, протягом наступного року дороблялася та доповнювалася.

У 1929 р. робота Етнографічної комісії в справі вивчення дніпровського лоцманства тривала. Про широту завдань, які ставилися перед виконавцями проекту, свідчить те, що експедиція не обмежилася вивченням лише лоцманів порожистої частини Дніпра. Так, відомо, що цього року В. Білого та Н. Дмитрука було відряджено у Нікополь для дослідження нікопольського цеху вільних матросів¹⁵⁵. Також Н. Дмитрук вивчав цехи вільних матросів на Мишуриному Розі та в Олешках. На Дніпрельстан, у Лоцманську-Кам'янку відправився лише начальник експедиції В. Петров¹⁵⁶. Тоді ж у Кам'янці дослідник зустрівся зі своїм, вже старим знайомим О. Девладом, що допомагав ученим у минулі сезони. Можливо саме тоді Олексій Самійлович подарував В. Петрову складену ним карту-схему порожистої частини Дніпра з дарчим написом: «На спогад Вікторові Платоновичу Петрову / від автора Девлад. / I/VII 1929 р.», що на сьогодні зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України¹⁵⁷. Цю мапу О. Девлада, нібито вперше, було введено в науковий обіг та опубліковано запорізьким дослідником О. Власовим¹⁵⁸. Насправді ж, як бачимо, і «картосхема», і описання процесу проходження через по-

¹⁵⁴ Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Бюлетень... – № 10. – С. 10.

¹⁵⁵ Товариство (цех) вільних матросів було започатковано 1834 р. в Нікополі та Олешках (Таврійська губернія). Діяльність товариства регламентувалась опублікованими правилами з метою покращення купецького чорноморського мореплавання. Вільні матроси, після п'ятирічної служби на військовому флоті, отримували патент на звання досвідченого матроса, що дозволяло працевлаштуватись в торговельне мореплавання. До цеху записувались бажуючі з прибережного населення Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній та в певній пропорції надавали кандидатів до морської служби. Родини вільних матросів отримували податкові та рекрутські пільги. Загалом, вони уславили себе під час Кримської війни (1853–1856 рр.) та безпосередньо вплинули на формування професійної групи моряків на Півдні України (Див.: Полное собрание законов Российской империи: Собрание второе. – Печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии. – Т. IX, 1835. – № 6745. – 26 января 1834. – С. 83–85).

¹⁵⁶ Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Бюлетень... – № 15. – С. 20.

¹⁵⁷ Девлад О.С. Шляхи Дніпровими порогами. – Лоцманська Кам'янка Дніпропетровської округи, липень 1929 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 18. – Спр. 163 (1929).

¹⁵⁸ Див.: Власов О.Ю. Картосхема О.С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами» // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2010. – С. 232; Коломієць В.А. Всеукраїнська наукова конференція «Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України» // Архіви України. – №1 (267). – 2010. – С. 213.

роги побачили світ ще в 1929 р.¹⁵⁹ Інша річ, що широким колам науковців вони не були відомі. Проте знайдена «картосхема» є цінним джерелом до вивчення історії дослідження дніпровського лоцманства, діяльності Етнографічної комісії при ВУАН, висвітлення невідомих або маловідомих сторінок біографії В. Петрова та самого О. Девлада тощо.

Деякі біографи В. Петрова чомусь вважають, що сам Віктор Платонович в експедиції участі не брав та дослідженням лоцманства не займався, адже на той час мав «важливіші справи»¹⁶⁰. Проте завдяки як опублікованим¹⁶¹, так й архівним джерелам¹⁶², дізнаємося, що вчений був безпосереднім учасником експедиції та вивчав лоцманство. Отже бачимо, що В. Петров, як керівник проекту, протягом 1927–1929 рр. здійснив кілька виїздів у район будівництва Дніпрогесу для збору етнографічних матеріалів у лоцманських селах.

Під час експедиції В. Петров познайомився й тісно спілкувався з академіком Д. Яворницьким, що на той час вже був широко відомим українським істориком, археологом та етнографом¹⁶³. Дмитро Іванович тоді керував Дніпробудівською археологічною експедицією (1927–1932), яка була унікальним явищем в історії археології та відіграла особливу роль в історії світової та вітчизняної науки¹⁶⁴. Основу цієї експедиції склали представники нового покоління науковців – історики, етно-

¹⁵⁹ Див.: Девлад О. Шляхи та стежки через пороги // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани... – С. 113–124.

¹⁶⁰ Див.: Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К.: Критика, 1999. – С. 6; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова... – С. 90; Агеева В. Поетика парадокса... – С. 38 та ін.

¹⁶¹ Див.: Лобода А. Передмова... – С. III–IV; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 1–2; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – № 7. – С. 139–143; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Бюлетень... – № 10. – С. 10; Звіт Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Бюлетень... – № 15. – С. 20 тощо.

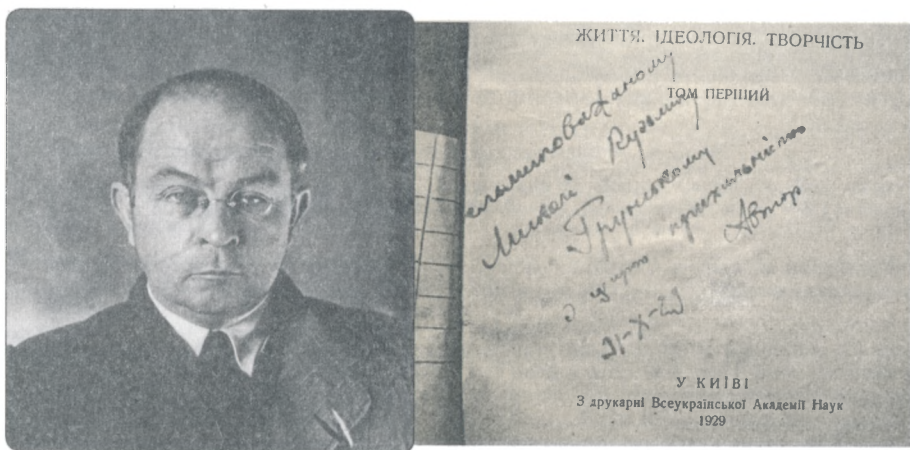
¹⁶² Див.: Петров В. Лоцмани (рукопис). Б/д // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 1–5. – Од. зб. 475. – 25 арк.; Девлад О.С. Шляхи Дніпровими порогами...

¹⁶³ Ковалева И.Ф. Жизнь, проведенная в могиле: исповедь археолога. – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2008. – С. 94–95.

¹⁶⁴ Див.: Ковалева И.Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровгэсовской экспедиции Наркомпроса УССР). – Днепропетровск, 1980; Ляшко С.Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблемы археологии Поднiпрoв'я: міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 14–27.

В. Петров під час роботи в Етнографічній комісії при ВУАН.
Київ, 1920-і рр. (надано В. Корпусовою)

В. Петров, Київ, 1930-і рр. (надано В. Корпусовою)

Монографія В. Петрова про П. Куліша з дарчим написом – подарунок М. Грунському, 1929 р.

Родина Зерових, 1932–1933 рр.

Зліва направо, стоять: Дмитро Костевич, Костянтин Костевич, Віра Григорівна, його дружина, Микола Костевич.

Середній ряд: Петро Федорович Оксіюк, Юрій Костевич, Марія Яківна, дружина Дмитра Костевича, Костянтин Іраклієвич, Марія Яківна.

Лежать: Олена Костівна, Котик (Костик) – син Миколи, Валерія Костівна, Софія Федорівна, дружина Миколи, Михайло Костевич

(ВРФТ ІЛ. Ф.198. Од. зб. 147)

графи, археологи, музеєзнавці, краєзнавці, які переважно народилися у 1890-ті рр. та мали добру професійну, переважно університетську підготовку. Вперше в історії вітчизняної археології в рамках однієї експедиції зібрався багатопрофільний колектив спеціалістів із досвідом науково-організаторської та польової практичної роботи: В. Білий, С. Гамченко, В. Грінченко, А. Добровольський, П. Козар, І. Левицький, М. Міллер, М. Рудинський, П. Смоличев, О. Тахтаї та ін.¹⁶⁵. Безумовно, що цікаве спілкування в такому інтелектуальному середовищі та спостереження зроблені в польових умовах були надзвичайно корисними, збагачували досвід та розширювали кругозір науковця (у недалекому майбутньому археолога, дослідника давньої історії України).

Тоді ж В. Петров відвідав і Дніпропетровськ, в якому він народився та провів ранні дитячі роки. Для нього, ймовірно, ця поїздка була ще й пов'язана зі спогадами про отчий дім, батьків, родину, дитинство. Свої враження про місто, експедицію та її учасників, про первозданий вигляд Дніпра та його порогів, В. Петров описав через багато років у романі «Без ґрунту»¹⁶⁶, уривки з якого друкувалися в 1942–1943 рр. на сторінках редактованого ним журналу «Український засів»¹⁶⁷ та «мурівського»¹⁶⁸ літературного місячника «Арка» в 1947 р.¹⁶⁹ (окремою книжкою твір вийшов 1948 р.).

«Без ґрунту» – надзвичайно песимістичний твір. Письменник В. Домонтович, як свого часу й Григорій Епик та Юрій Косач, підняв проблему «безґрунтяства». Він, ймовірно, ще наприкінці 1920-х рр. зміг вловити,

¹⁶⁵ Ляшко С.Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция... – С. 15.

¹⁶⁶ Див.: Домонтович В. Без ґрунту // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи. – К.: Критика, 1999. – 381 с.; Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К.: Гелікон, 2000. – 520 с.

¹⁶⁷ «Український засів» – літературний журнал, видання Відділу пропаганди німецької армії в Україні, виходив у Харкові, потім у Кіровограді (1942–1943), його редактором був В. Петров.

¹⁶⁸ МУР (Мистецький Український Рух) – організація українських письменників, які проживали в окупованій Німеччині в таборах для переміщених осіб. МУР було утворено у вересні 1945 р. у місті Фюрт недалеко від Нюрнберга. Ідея створення організації належала Юрію Шереху, Віктору Петрову, Івану Багряному, Юрію Косачу, Ігорю Костецькому, Івану Майстренку, Леонідові Полтаві. Головою організації був Улас Самчук. МУР проіснував близько чотирьох років. За цей час було проведено три з'їзди, декілька теоретичних конференцій, друкувалися такі видання як «Арка», «Мур», «Рідне слово», «Літературно-науковий вісник», «Українська трибуна», серія «Мала бібліотека МУРу» та ін.

¹⁶⁹ «АРКА» 1947–1948: Журнал літератури, мистецтва і критики: Бібліогр. Показчик змісту / Уклад. Н.В. Казакова за участю Н.В. Монахової та Д.В. Матіяш; Авт. вступ. ст. В.Є. Панченко; НАУКМА. Наук, 6-ка. – К.: Вид. дім «КІМ Академія», 2003. – С. 14.

відчутти, а під час війни усвідомити та втілити в літературному творі найхарактернішу тенденцію ХХ ст., коли всі історичні процеси були ніби спеціально спрямовані на те, щоб позбавити людину ґрунту – більшовицька революція в Російській імперії, колективізація, індустріалізація, світові війни тощо. Еміграція та тисячі біженців від голоду та смерті, що втратили житло й землю, стали ознаками часу. Так, особистий приятель та дослідник літературної творчості В. Домонтовича Юрій Шерех писав: «Багато говориться про страх, що панує над сучасною людиною... Але це не просто страх смерті... В поняття сучасного страху входить важливий і типовий для нашого часу складник: страх утратити ґрунт. Страх бути здмукненим з місця. Страх починати все, буквально все знову і знову спочатку. Це тоді, якщо знайдеться новий ґрунт. А може він і не знайдеться?»¹⁷⁰. Позбавлена ґрунту людина – вчений-В. Петров/письменник-В. Домонтович із великим сумом та безпорадністю востаннє дивився на пороги, які незабаром зникнуть у водах Дніпра, на Дніпробуд та на ті величезні перетворення, що відбувалися на його малій батьківщині, на те як уходив з-під ніг ґрунт, зривалися з місця тисячі людей, відходили у небуття старий уклад і традиції.

Образ Д. Яворницького в романі було втілено в персонажах «двох дідів» Д. Криницького та П. Півня. Риси Дмитра Івановича легко впізнати в цих героях – «...директор Історичного музею, старий професор, в золотих окулярах і чорному сурдуті, знавець запорізької старовини, Данило Йванович Криницький, зі своїм заступником, завідувачем етнографічного відділу, в чумацькій вишиваній сорочці, з довгими чумацькими вусами, широко знаний Петро Петрович Півень»¹⁷¹, «обидва вони голені з вусами, Данило Йванович – худорлявий дідусь, в золотих окулярах у чорному сурдуті, білій пожевклій краватці та в такому ж пожевклому прямому стоячому комірці, що їх носили років 40–50 тому. Він має вигляд старого пасішника, цей запорізький дід, колишній приятель Костомарова й Репіна, що в сінях його будиночка на стіні намальований Тарас Бульба на коні, з обома синами Андрієм і Остапом, і уздечки їх коней викладені різнокольоровими шкельцями, що блищать

¹⁷⁰ Шевельов Ю. Зустрічі з Заходом // Вибрані праці у двох книгах. Кн. II. Літературознавство / Упорядник Іван Дзюба. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. – С. 500–501.

¹⁷¹ Домонтович В. Без ґрунту // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи. – К.: Критика, 1999. – С. 180.

і сяють»¹⁷² і т. ін. А от П. Козар, як бачимо, виступає під власним ім'ям¹⁷³.

Про будівництво Дніпрельстану та пов'язані з ним наукові дослідження В. Петров-Домонтович писав: «Розмова перейшла на справу, що цікавила кожного з нас: про закінчувану побудову Дніпрельстану. ...Найбільше говорили про пороги, що їх повинна була залити вода і вони незабаром назавжди лишаться тільки довільною згадкою історії. Етнографів цікавила доля лоцманів з Лоцманської Кам'янки, що їх професія вже ні до чого стане. Багатьох приваблювала перспектива подорожі по Дніпру з Києва до Херсона. Інші з запалом говорили про ті докорінні зрушення, що їх принесе модерна техніка й протягом кількох небагатьох років ґрунтовно змінить успадковане від тисячоліть обличчя цього степового краю. Ми заговорили про епохи, що зникли, про народи, які жили колись у цьому степовому краю. Ми згодилися, що ми надто мало знаємо себе самих, які ми є нині, і ще менше знаємо себе, які ми були в минулому. Серед нас, в нашому гурті були присутні археологи, місцеві й приїжджі, що брали участь у розкопах Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Ми спробували шукати порятунку в відкриттях, зроблених археологічною наукою. ...Здобутки розкопів вели нас через тисячоліття. Палеолітична стація, розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрени на Самарі, поховання в кам'яних кістах доби бронзи, скитські кургани, розкопані довкола порогів, – визначили етапи наших уявних мандрівок. Нарешті, ми підійшли до могильників з I–IV ст. по Різді, що їх копав П. Козар в Волоському. Чи усвідомлював він тоді вагу проваджених ним розкопів?..»¹⁷⁴.

Дніпро та пороги письменник змалював так: «Моторовим човном ми їздили вниз по ріці до порогів. Ми стояли на березі й слухали рев збентеженої ріки. Ріка кричала, вила як поранений звір. З рани кошлатого звіря текла блакитна кров. Бурхливий плин розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю. Я намагався перекричати гул ріки. ...Первозданний камінь підносився з води. Чорні скелі стирчали в авреолі піни. Ми були перенесені на тисячоліття назад»¹⁷⁵.

¹⁷² Там само. – С. 189.

¹⁷³ Там само. – С. 345.

¹⁷⁴ Там само. – С. 344–345.

¹⁷⁵ Там само. – С. 369–370.

Підсумком масштабної евристичної роботи та досліджень проведених експедицією Етнографічної комісії, стало цінне видання, що вийшло за редакцією В. Петрова та А. Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани»¹⁷⁶. Проте як зазначив А. Лобода у передмові до першого випуску «Матеріалів», науковцям довелося мати справу з «пережитками» лоцманства у «буквальному цього слова розумінні», адже лоцманство наприкінці 1920-х рр. відмирало як соціальне явище. Крім того, дослідники зіткнулися з надзвичайно обмеженою джерельною базою. Так, архів лоцманського товариства зберігся у неповному вигляді, а оригінальний лоцманський фольклор практично відійшов у небуття. Труднощі створювало й те, що старші представники лоцманства, які були носіями традицій та певною мірою могли б замінити архівні дані, на той час уже пішли з життя. У зв'язку з цим праця «Дніпровські лоцмани» має фрагментарний характер і висвітлює лише окремі сюжети його побуту та історії. Таким чином, ціла низка важливих питань залишилася за межами даного дослідження¹⁷⁷.

«Дніпровські лоцмани» мають невеликий обсяг (131 с.) і складаються з передмови та п'яти статей: 1) передмова А. Лободи; 2) «Стислий огляд головнішої літератури про Дніпровських лоцманів» (с. 1–18) та «Лоцманські пісні» (с. 125–129) В. Білого; 3) «Лоцмани Дніпрових порогів (історичний нарис)» (с. 19–73) П. Козаря; 4) «Плав через пороги» М. Тарасенка (с. 75–111); 4) «Шляхи та стежки через пороги» (с. 113–124) О. Девлада.

Начальник експедиції та керівник проекту В. Петров не написав статті до збірника «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань» (1929). Проте в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України на сьогоднішній день зберігаються дані, зібрані В. Петровим під час експедиції¹⁷⁸. Ці неопубліковані записи доповнюють видані у «Матеріалах» результати пошукової та дослідницької діяльності учасників цього проекту, розширюють і поглиблюють наші знання про процеси, які відбувались у вітчизняній гуманітаристиці в 1920-ті рр., дозволяють повніше реконструювати інтелектуальну біографію визначного українського вченого Віктора Петрова.

¹⁷⁶ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани... – 131 с.

¹⁷⁷ Лобода А. Передмова... – С. III–IV.

¹⁷⁸ Петров В. Лоцмани (рукопис)... – 25 арк.

Записи та нотатки зроблено у невеликому за обсягом шкільному зошиті особисто Віктором Платоновичем. Інформація, яка подається автором, свідчить про те, що він разом з іншими учасниками експедиції, активно спілкуючись з лоцманами, збирав матеріали: власноруч записував розповіді місцевих мешканців про минуле та сьогодення, робив нотатки та зауваження щодо повсякденного життя лоцманської громади тощо. Так, дослідником цікаво змальовано портрети жителів Лоцманської-Кам'янки: лоцманського писаря Павла Самсоновича Шевченка, чиновника з «адміністративною психологією», чоловіка, що «ладен збрехати», який сам каже: «Може трохи збрешу»¹⁷⁹; секретаря сільради Паламарчука «в сорочці не підперезаний, з товстою губою й вибитим переднім зубом»¹⁸⁰; лоцманів, з якими науковці спілкувалися у шинку, «грубезний червоний» Мальований та «сухорлявий старенький» Корній Семенович Кравець, що, випивши, почали між собою сваритися¹⁸¹ та ін.

Зібрану вченим інформацію було використано у дослідженні М. Тарасенка. Вірогідно, начальник експедиції сам надав свої матеріали для колективного проекту. Проте більша частина джерел, зафіксованих В. Петровим, так і залишилася незатребуваною, адже дослідник у своїх нотатках висвітлював сюжети з історії лоцманських сіл, що свідчили не на користь радянської влади та її політики. У записах є чимало свідчень про конфлікти між владою та місцевим населенням. Так, бачимо записану розповідь секретаря сільради про вбитого місцевими повстанцями в 1919 р. «агента по викачке продналога», ім'я якого вже ніхто й не пам'ятає, а могила поросла бур'яном¹⁸². Занотував дослідник і повідомлення про громадянську війну, утвердження радянської влади, голод 1921–1922 рр. тощо.

Чимало уваги В. Петров приділив останнім перетворенням у житті дніпровського лоцманства. Так, він зробив кілька цікавих записів щодо створення та діяльності місцевого комнезаму (КНС – Комітет незаможних селян), який претендував на роль «профсоюзно-цехового закладу» й «явився організацією, що присвоює собі ті права й значіння, що колись належали лоцманській старшині». За розповідями очевидців, до «незаможників» у 1919 р. вступили «ученики» та «помошники» лоцманів, переважно молодь

¹⁷⁹ Там само. – Арк. 1, 7.

¹⁸⁰ Там само. – Арк. 3.

¹⁸¹ Там само. – Арк. 8.

¹⁸² Там само. – Арк. 3.

та «вдови», які «чувствовали собі пособіє», «самі бідні люди»¹⁸³. Проте на думку дослідника, стару форму лоцманської «професійно-цехової організації» поєднати з новою «незаможницькою» було неможливо¹⁸⁴. Справа полягала в тому, що за старого ладу лоцманів, згідно з їхньою професійною кваліфікацією, було поділено на три статті. Повноправними членами громади були лише перші дві. Вони ж були й найзаможнішою частиною суспільства. Третя стаття згодом стала називатися «учениками», які прикріплялися до певних лоцманів. Для переходу в лоцманську категорію треба було витримати складні іспити. Таким чином, незаможникам, що прагнули тримати верх у громаді, бракувало кваліфікації, адже, як казали місцеві: «Лоцманів з молода немає»¹⁸⁵. Отже, склалася така ситуація, що «сучасне начальство нічого не знає по сплаву»¹⁸⁶.

Крім того, у тогочасної влади не могли викликати захоплення й відомості про те, що з початку 1920-х рр. лоцманська організація, яку намагалися контролювати радянські органи, повним ходом занепадає. Із 1923 р. багато лоцманів повиходили з «Спілки водних транспортників» й стали «часниками». Сімдесяти-вісімдесятирічні «дядьки» завдяки своїм знанням та кваліфікації відродили сплав через пороги. Розпочалася приватна діяльність, конкуренція. Сплавники більше не зверталися до профспілки, а знаходили старих спеціалістів: «Дайте сюди лоцманів». Старі люди із сумом згадували давні часи: «Очень, очень великое общество, сильное, богатое было общество»¹⁸⁷.

Експедиція Етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом В. Петрова мала непересічне наукове значення, а «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани» на сьогодні є найповнішим науковим дослідженням такого, на жаль, уже зниклого явища як лоцманство дніпровських порогів. Утім, завершити цей масштабний науковий проект, на мій погляд, не вдалося – почався наступ карального апарату радянської влади на українську науку, репресії. Велика кількість зібраного учасниками експедиції матеріалу не була введена до наукового обігу й, вірогідно, назавжди втрачена. Так, до «Дніпровських лоцманів» не змогли потрапити результати пошукової роботи В. Петрова та В. Камінського, а також дослід-

¹⁸³ Там само. – Арк. 10–14.

¹⁸⁴ Там само. – Арк. 13.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 23.

¹⁸⁷ Там само. – Арк. 19–20.

жень, проведених у 1929 р. у Нікополі, Мишуриному Розі та Олешках, які мали надати цілісну картину історії дніпровського лоцманства. Заплановане Комісією видання «Вільні матроси» так і не було надруковано.

Хоча збірник «Дніпровські лоцмани» й побачив світ, за радянських часів його не було введено у широкий науковий обіг. Очевидно, це пов'язано з тим, що в умовах сталінської реакції подібні теми раптово стали неактуальними, а посилатися на авторів дослідження, які майже всі стали «ворогами народу», було небезпечно. Так, В. Білого, Н. Дмитрука та М. Тарасенка було заарештовано та страчено наприкінці 1930-х, П. Козар та О. Девлад під час радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. стали «посібниками фашистських окупантів», а В. Петров у 1930 р. за «політичні вихи та перекручення» був позбавлений посади керівничого Етнографічної комісії, а згодом, як радянський розвідник, за «легендою» був проголошений зрадником. Отже, працю про дніпровських лоцманів було «благополучно» та незаслужено забуто. Сьогодні дана робота є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії Південної України та Запорозького краю і заслуговує на пильнішу увагу сучасних дослідників¹⁸⁸.

Наступним колективним монографічним дослідженням Етнографічної комісії повинні були стати «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки». З огляду на те, що цей проект не став об'єктом окремої уваги науковців¹⁸⁹, зупинимося на ньому детальніше. Крім того, зовсім невисвітленою залишається й роль В. Петрова в організації та підготовці даного видання. Дослідники творчості вченого оминали в своїх працях цей сегмент його наукової діяльності. Отже, «чумацький» сюжет інтелектуальної біографії Віктора Платоновича висвітлюється вперше.

Робота щодо підготовки до друку «Чумаки» проходила в складних політичних умовах. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х ситуація в

¹⁸⁸ Докладніше про роботу та результати досліджень дніпровського лоцманства Етнографічною комісією при ВУАН див.: Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / [Андрєєв В., Білівненко С., Белов О. та ін.]. – Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМІ», 2012. – 352 с.

¹⁸⁹ Певною мірою це питання порушувалося у працях київської дослідниці С. Проскурової (див.: Проскурова С. Історіографія чумацтва: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей. – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 1999. – 42 с.; її ж. Науковий доробок Н.І. Букатевича та його значення // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 1999. – Вип. 45. – К.: ВЦ «Київський університет», 1999. – С. 72–76; її ж. Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931). // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. – 2000. – Вип. 4. – К.: Унісерв, 2000. – С. 75–80.

українській етнографії та фольклористиці, як і в інших сферах гуманітарного знання, докорінно змінилася. В ті часи здійснювався перехід на нові марксистсько-ленінські ідейні засади та практики роботи й в Етнографічній комісії. Все це супроводжувалося різкою критикою та цькуванням «старого» керівництва. Так, В. Петрова в 1930 р. за «політичні вивихи та перекручення» звільнили з посади керівничого Комісії, усунули від редакторства «Етнографічного вісника», «Бюлетеня Етнографічної комісії». Зникло його прізвище й з редколегії «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». Блискуче дослідження та видання «Дніпровських лоцманів» ще було за редакцією А. Лободи та В. Петрова, а «Чумаки», що побачили світ у 1931 р., уже вийшли за редагуванням А. Лободи, який на той час помер, та В. Білого¹⁹⁰.

Про чумаків до 1931 р. було вже чимало написано – праці Д. Багалія, І. Рудченка, А. Скальковського, М. Сумцова, К. Трутовського, Ю. Янсона, Д. Яворницького та ін.¹⁹¹ Утім, науковці XIX – початку XX ст. досліджували лише окремі характерні риси цього явища, яке поступово занепадало під впливом нових соціально-економічних реалій. Головна їхня заслуга полягає в тому, що вони зібрали й певною мірою систематизували дані про матеріальну та соціонормативну культуру промислу, зберегли значну кількість пам'яток духовної культури чумаків. Проте серед праць, які висвітлювали ті чи інші аспекти чумакування, були практично відсутні комплексні дослідження. Також дослідники XIX ст. розглядали чумацтво лише як фольклорно-етнографічне явище. Крім того, більшість вчених сприймали чумацтво лише крізь призму козацтва (насамперед – А. Скальковський)¹⁹².

¹⁹⁰ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки. – 1931. – Вип. 2. – 129 с.

¹⁹¹ Див.: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: «Союз», 1918. – 234 с.; Букачевич Н.І. Чумацтво на Україні: Історично-етнографічний нарис. – Одеса, 1928. – 95 с.; Рудченко І.Я. Чумак в народних песнях: Етнографический очерк // Вестник Европы. – 1872. – Кн. 9. – С. 208–238; його ж. Чумацкие народные песни. – Киев, 1874. – 293 с.; Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского сечевого архива. В 3-х частях / Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 367 с.; його ж. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). – Одесса, 1846. – 234 с.; Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – № 3 (т. VIII). – С. 493–498; Трутовский К. Из воспоминаний о поездках по Малороссии // Киевская старина. – 1889. – № 9 (т. XXVI). – С. 585–596; Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб, 1870. – 412 с.; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с. тощо.

¹⁹² Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 09.00.12 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: 2001. – 18 с.

Позитивні зрушення в розробці теми відбулися лише у 1920-ті рр. Ідея щодо необхідності подальшого всебічного вивчення чумацтва визріла в Етнографічній комісії в першій половині 1920-х. Термінового дослідження вимагали тогочасні реалії, адже чумацтво як явище вже майже зникло. Також інтерес до чумацтва стимулювало його відродження за часів громадянської війни. Так, у 1920–1922 рр., унаслідок економічного занепаду та порушення транспортного зв'язку, в Україні відродилося чумакування. Як і в минулі часи, їхали «по сіль до Бахмута, Слов'янського, навіть і до Криму». Чумаки перестали бути дивиною¹⁹³. Таке швидке відродження можна пояснити не лише новими економічними умовами життя, а й усталеністю, тяглістю та життєздатністю чумацьких традицій в Україні. Тим більше, ще були живі старі чумаки, члени їхніх родин, ті, хто пам'ятав цей промисел.

Комісія, розумючи виклики часу, поставила собі за мету не лише введення до наукового обігу етнографічних та історичних джерел, яких на той час було зібрано та опубліковано доволі багато, а й здійснити комплексне дослідження чумацтва з використанням новітніх, як на той час, методів та підходів¹⁹⁴. У зв'язку з цим навколо інституції згуртувався потужний колектив науковців під керівництвом А. Лободи та В. Петрова – В. Білий, Н. Букатевиц, І. Галюн, В. Камінський, В. Ляскоронський, С. Терещенко, Я. Риженко, Н. Малеча. Вчені опрацювали широке коло архівних та опублікованих джерел, а також матеріали, здобуті під час експедицій до колишніх чумацьких осередків (свідчення колишніх чумаків та їхніх нащадків, пам'ятки матеріальної та духовної культури). Дослідники, критично осмисливши спадщину попередників, заклали основи комплексного висвітлення більшості питань, що стосуються виникнення, розвитку, розквіту та занепаду чумацтва на широкому історичному тлі XVI–XIX ст. Їхні наукові студії відзначалися професіоналізмом, застосуванням інструментарію сучасних європейських історичних шкіл, використанням широкої джерельної бази¹⁹⁵.

У 1925 р. співробітник Комісії, відомий український етнограф, історик та археолог В. Ляскоронський розробив «Програму для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин»¹⁹⁶. З приводу

¹⁹³ Білий В. Література про чумаків // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки. – 1931. – Вип. 2. – С. XLIX–L.

¹⁹⁴ Див.: Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Там само. – С. I–II.

¹⁹⁵ Див.: Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище... – С. 5.

¹⁹⁶ Ляскоронський В. Програма для збирання відомостей про чумаків, б/д. Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1–3. – Од. зб. 77. – 10 арк.

майбутнього дослідження вчений виступив із доповіддю «Програма для збирання відомостей про чумаків»¹⁹⁷. Згодом цю програму було розіслано кореспондентам Етнографічної комісії.

Протягом 1924–1929 рр. краєзнавці на місцях та науковці, члени Етнографічної комісії активно збирали матеріали щодо чумацтва. Так, С. Терещенко проводила дослідження на Звенигородщині¹⁹⁸, І. Галюн збирав матеріали на Роменщині, П. Попов – на Курщині та Чернігівщині¹⁹⁹, В. Камінський – на Поділлі, Волині, Чернігівщині²⁰⁰, В. Білий – на Черкащині²⁰¹, Я. Риженко²⁰² та Н. Малеча²⁰³ – на Полтавщині й Чернігівщині. Таким чином, було зібрано цікаві та науково цінні джерела щодо етнографії та історії чумацтва. Найбільш вагомими та інформативними виявилися матеріали, зібрані С. Терещенко. 1927 р. дослідницю, за плідну та багаторічну роботу, було обрано членом Етнографічної комісії²⁰⁴.

У 1930 р. В. Петров, упорядкувавши отримані від кореспондентів (переважно від С. Терещенко) та зібрані під час етнографічних експедицій матеріали, на засіданні Комісії виголосив доповідь «Чумацтво на Звенигородщині за матеріалами Етнографічної комісії ВУАН»²⁰⁵. Того ж року з приводу вивчення чумацтва виступив одеський вчений Н. Букатевич – «Чумацтво в Степовій Україні» й «Чумацтво в першій половині XIX ст.» та полтавський дослідник Я. Риженко – «До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині XIX ст.»²⁰⁶.

¹⁹⁷ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // Історія Національної академії наук України (1924–1928). Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С. 717.

¹⁹⁸ Див.: Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 2; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за р. 1928 // Бюлетень... – № 10. – С. 10.

¹⁹⁹ Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за р. 1928 // Бюлетень... – № 10. – С. 10.

²⁰⁰ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Бюлетень... – № 3. – С. 3.

²⁰¹ Білий В. Матеріали до чумацької демонології, «чумацька садиба» та ін. Б/д. Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–4. – Од. зб. 340. – 53 арк.

²⁰² Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст. – С. 101–102.

²⁰³ Малеча Н. «Чумаки». Записав в с. В. Дубечня на Чернігівщині. 1924 р. Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–4. – Од. зб. 338. – 21 арк.

²⁰⁴ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий // Бюлетень... – № 7. – С. 3.

²⁰⁵ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1929–1933)... – С. 476.

²⁰⁶ Там само. – С. 461.

У 1929 р. Комісія вже готувала до друку дослідження про чумаків²⁰⁷ та планувала його видання в 1930–1931 рр.²⁰⁸ Наприкінці 1930 р. колективна монографія «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» була готова до друку. Працю умовно можна поділити, за логікою висвітлення проблематики, на три основні частини. Перша – статті В. Білого «Уваги до чумацького фольклору»²⁰⁹ та «Література про чумаків»²¹⁰, які фактично є вступними й, так би мовити, програмними до всього збірника.

Друга частина складається з досліджених В. Петровим унікальних джерел, що здобула С. Терещенко на Звенигородщині (переважно в давньому «чумацькому гнізді» – с. Орли). Дослідниця збирила велику кількість фольклорного матеріалу та наративних джерел (розповіді колишніх чумаків та їхніх нащадків). Також вона зробила детальні описання пам'яток матеріальної культури чумаків (засоби пересування, тяглова сила, житло, їжа, одяг і т. ін.). Усе це дозволило реконструювати комплекси матеріальної культури промислу, уточнити деякі аспекти звичаєвого права, особливості поведінки чумаків тощо.

Проте в «Матеріалах до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» немає жодної згадки про В. Петрова. Очевидно, що оскільки на той час учений уже встиг «завинити» перед владою та був позбавлений посади керівничого Комісії, його ім'я було просто та нахабно викреслено зі списку авторів і редакторів монографії. Софії Терещенко також не знаходимо серед авторського колективу, адже в 1929 р. її було репресовано.

Крім того, редактори видання вирішили надрукувати в збірнику й рукопис українського дослідника-самоука А. Димінського «Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов»²¹¹, який досліджував чумацтво в тому ж селі у 1892 р. (на той час зберігався в архіві Російського географічного товариства в Ленінграді). Очевидно, ця праця була знайдена В. Петровим під час відрядження в Ленінградські архіви. Таким чином, на сторінках видання публікувалися матеріали, які збиралися в одному місці з інтервалом майже в со-

²⁰⁷ Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Бюлетень... – № 15. – С. 21.

²⁰⁸ Там само. – С. 24.

²⁰⁹ Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Матеріали... – С. I–X.

²¹⁰ Білий В. Література про чумаків // Там само. – С. XI–LVI.

²¹¹ Див.: Диминский А.И. Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов // НА РГО. – Разряд 16. – Оп. 1. – Д. 14. – 21 л.; Диминский А.И. Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов // Матеріали... – С. 63–76.

рок років, що надавало можливість побачити динаміку досліджуваних процесів та явищ. Завершується друга частина матеріалів публікацією українського етнографа, історика та краєзнавця, наукового співробітника Роменського музею І. Галюна про пережитки чумацтва на Роменщині²¹².

Третя частина «Чумаків» містить глибокі та ґрунтовні історико-етнографічні розвідки Н. Букатевича «Чумацтво в І пол. ХІХ сторіччя»²¹³ та Я. Риженка «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині ХІХ ст.»²¹⁴, «До історії чумацтва на Україні в середині ХVІІІ ст.»²¹⁵, що не втратили своєї наукової ваги й до сьогодні.

Втім, не всі зібрані членами та кореспондентами Етнографічної комісії дані про чумаків увійшли до збірника. В Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України зберігаються матеріали, які готувалися для видання «Чумаків», у тому числі й ті, що не були використані при підготовці збірника (найбільш цінними тут є документи фонду 1-4). Отже, до «Матеріалів» не потрапила розвідка Н. Малечі, яка була написана на основі зібраних під час етнографічних експедицій на Чернігівщині даних про особливості чумакування в різних населених пунктах²¹⁶. Також не побачило світ і дослідження В. Білого «Матеріали до чумацької демонології», в якому на основі записаних автором на Черкащині розповідей вдалося розширити уявлення про вірування та повір'я чумаків²¹⁷.

«Матеріали» про чумаків чудово ілюструють часи перебудови української науки на радянську. Дослідження було виконано ще за старими канонами й загалом є великим досягненням української етнографії та історичної науки, а вступ та огляд літератури про чумацтво вже «ідеологічно витримані». Показовою є вступна стаття збірника – «Уваги до

²¹² Галюн І. Пережитки чумацтва на Роменщині // Там само. – С. 77–86.

²¹³ Букатевич Н. Чумацтво в І пол. ХІХ сторіччя // Там само. – С. 87–100.

²¹⁴ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині ХІХ ст. // Там само. – С. 101–112.

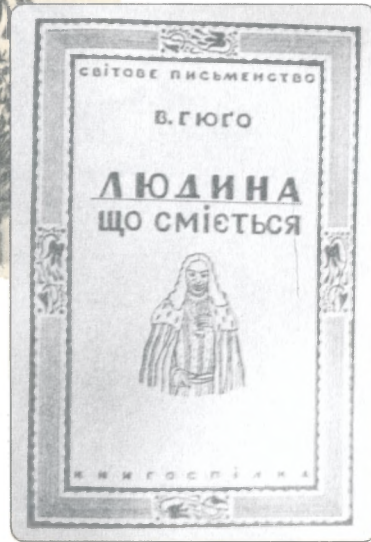
²¹⁵ Риженко Я. До історії чумацтва на Україні в середині ХVІІІ ст. // Там само. – С. 113–122.

²¹⁶ Малеча Н. «Чумаки». Записав в с. В. Дубечня на Чернігівщині. 1924 р. // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-4. – Од. зб. 338. – 21 арк.

²¹⁷ Білий В. Матеріали до чумацької демонології, «чумацька садиба» та ін., б/д. Машинопис // Там само. – Ф. 1-4. – Од. зб. 340. – 53 арк.

В. Петров. Київ, 1930–1940-і (надано В. Корпусовою)

Обкладинка першого видання твору
В. Петрова «Аліна й Костомаров»
(Харків: «Рух», 1929)

Обкладинка українського видання твору
Віктора Гюго «Людина що сміється»
(Переклад з французької М. Сагарди.
Редакція і стаття В. Петрова. Харків-Київ:
«Книгоспілка», 1930)

чумацького фольклору»²¹⁸, яка просякнута зовсім іншим духом, ніж попереднє видання «Матеріалів», та просто рясніє посиланнями на Леніна та Маркса. З самого початку чумацтво тут таврується як явище «дрібнобуржуазне», а його ідеологія проголошується «ворожою та куркульською», «реакційною» «до найменшої своєї дрібниці». На сторінках збірника стають реальністю «куркульські», «глитайські» та «наймитські» пісні, легенди, оповідання та казки, з'являються «клясові тенденції». Автор намагається відмежуватися від попередніх дослідників чумацтва, тепер усі їхні досягнення проголошувалися «традицією націоналістичних етнографів». У статті В. Білого найпершим завданням радянських дослідників визначається боротьба зі «старою» українською наукою²¹⁹.

В. Білий був змушений активно критикувати українську національну історіографію. Утім, новопризначений редактор видання наголошував на тому, що попередні дослідники чумацтва все ж зробили дещо корисне для науки – зібрали велику кількість фольклорного матеріалу, зробили описи чумацької валки та зовнішнього вигляду чумака. Але, на його думку, питання про соціальну природу, місце в народному господарстві та економічну роль чумацтва залишилися не висвітленими. Якщо ці проблеми раніше й порушувалися «націоналістичними вченими», то, звичайно ж, вирішувалися невдало, що характеризує їх «класову природу». Таким чином, автор підсумовує: «Недосконалість методології націоналістичної етнографії примушує радянську етнографію поставити проблему вивчення чумацького промислу наново й провадити той дослід, широко застосовуючи марксо-ленінський метод, студіюючи це явище діалектично, у найтіснішому зв'язку з господарчими формами, з економічною базою чумацтва»²²⁰.

Крім того, коли вже праця була готова до друку (вступна стаття «Уваги до чумацького фольклору», підписана «Х.1930»), до неї, після статті В. Білого «Література про чумаків»²²¹, додали ще один аркуш, що у змісті зазначений як «Передмова від редакції» (підписаний «листопад 1931»). У тексті цієї передмови від імені Етнографічної комісії проголошувалося: «Сучасна Етнографічна Комісія рішуче відмежувавшись од буржуазних традицій і своїх попередників (Чубинський, Сумцов, Вовк,

²¹⁸ Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Матеріали... – С. I–X.

²¹⁹ Білий В. Література про чумаків // Там само. – С. LI.

²²⁰ Там само. – С. XII–XIII.

²²¹ Там само. – С. XI–LI.

Гнатюк, М. Грушевський), і колишніх керівників (акад. А. Лобода, акад. А. Кримський), стає на шлях тісної ув'язки науково-дослідчого процесу з практикою радянського соціалістичного будівництва». Далі йдеться про те, що комісія бере на себе зобов'язання досліджувати «Електро-арматурну виробню в Києві», «сталінські та луганські виробні», окремі колгоспи тощо. Науковці обіцяли, що опрацюють марксистську схему історії етнографії в Україні, проведуть аналіз «класової функції етнографії» в XIX–XX ст., будуть «боротися з епігонами буржуазної етнографії та застосування етнографічних студій до практичної антирелігійної роботи».

Очевидно, що протягом року ситуація в українській науці погіршилася настільки, що цілком лояльних до радянської влади та «марксо-ленінської методології» статей В. Білого виявилось недостатньо й для демонстрації вірності режимові знадобився ще один аркуш тексту з обіцянками та тавруванням колег. Утім, це не врятувало авторів збірника від репресій. Справа полягала в тому, що в Україні вже розпочався процес колективізації, а чумаки сприймалися більшовицькою владою як «куркулі», «сільська буржуазія», клас, який аж ніяк не вписувався в «нове життя», а тому підлягав знищенню.

Взагалі, для радянської влади чумацтво було транслятором ворожих цінностей та ідеології. Сучасні дослідники виділяють у чумацькому середовищі носіїв двох психологічних архетипів професії – козацький (зв'язницький) та селянський (носіїв установки «моя хата з краю»)²²². При всій своїй відмінності, обидва мали таку спільну рису, як прагнення до свободи та незалежності. Навіть другий тип, що з'явився значно пізніше, у XIX ст. був представлений селянами, які починали чумакувати, щоб вирватися з-під гніту панщини. Отже, схильність до вольниці та незалежності була «вибухонебезпечною» та несла в собі загрозу режимові, який прагнув приборкання українців та «нового покріпачення» селянства. Чумацтво, як і кобзарство, було носієм українських традицій, історичної пам'яті народу й становило загрозу для насадження та утвердження комуністичних ідей. Таким чином, той, хто зберігав пам'ять про чумацтво та вивчав його, ставав хранителем та передавачем чужої, ворожої для влади «дрібнобуржуазної», «глитайської», «націоналістичної» ідеології та повинен був зникнути, відійти в небуття, як і досліджуване ним явище.

«Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» за радянських часів не було введено у широкий науковий обіг. Безумовно, що під

²²² Див.: Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище... – С. 7.

час сталінської реакції подібні теми раптово стали не просто неактуальними, а й «ворожими». Також не сприяла «популярності» книги й репутація авторів дослідження, адже майже всі вони стали «ворогами народу» і посилатися на їхні роботи було небезпечно.

Отже, працю про чумаків було «благополучно», надовго та незаслужено забуто. Лише останні два десятиліття ця книга час від часу привертає увагу поодиноких дослідників. Сьогодні дана робота є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії та етнографії України й заслуговує на увагу сучасних дослідників та перевидання.

Іншим «Матеріалам» («Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»), що планували видати А. Лобода та В. Петров, взагалі не судилося побачити світ. Незабаром, у 1933 р., припинила своє існування й сама Етнографічна комісія.

На початку 1930-х багаторічна та масштабна діяльність Етнографічної комісії визнавалася маловартісною. Всі досягнення науковців тепер були просто «пережитком», і це у кращому випадку, а в гіршому – визнавалися «ворожою», «підривною» діяльністю. Таким чином, заслуги В. Петрова, як і багатьох інших, були забуті на батьківщині.

Проте в середовищі української еміграції на Заході діяльність Етнографічної комісії та досягнення В. Петрова, як її активного співробітника, керівничого та науковця, визнавалися та вважалися великими здобутками в роботі ВУАН та Академії наук УРСР²²³.

Лише згодом, після смерті В. Петрова, його згадають в Україні як «відомого українського вченого», що зробив поважний внесок в українську етнографію та фольклористику, був організатором наукових досліджень, одним із керівників «передового наукового центру українського народознавства» Етнографічної комісії при ВУАН, який здійснив чимало заходів для активізації її діяльності, пошукової роботи, поживавлення фольклористичних інтересів серед молоді, вчителів, культурно-освітніх працівників, а також для широкого залучення їх до збирання та студіювання фольклору та характерних явищ народного побуту²²⁴. Наукові здобутки В. Петрова, на думку сучасних учених, зберегли своє значення й по сьогодні та заслуговують значно більшої уваги з боку дослідників²²⁵.

²²³ Див. Одарченко П. Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919–1932... – С. 39–45.

²²⁴ Див. Березовський І. Визначний дослідник... – С. 57–62.

²²⁵ Дмитренко М. Віктор Петров – дослідник фольклору // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 4. – С. 88–91.

На відміну від багатьох, сам В. Петров значно стриманіше ставився до Етнографічної комісії при ВУАН та доволі критично оцінював її досягнення та власні здобутки в ролі її співробітника та керівничого²²⁶. Натомість він дуже високо оцінював діяльність Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яка в «Етнографічному збірнику» (38 тт., 1896–1916) та інших виданнях здійснила масштабну публікацію етнографічного матеріалу, зібраного на заході України, що не вдалося ані Етнографічній комісії при ВУАН, ані Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН УРСР. В. Петров вважав, що видання корпусу матеріалів «завжди лишалося і лишається обов'язком кожної керівної установи, що здійснює провід у фольклористичній роботі»²²⁷.

Таким чином, в інтелектуальній біографії В. Петрова «етнографічно-фольклористична» складова довгий час посідала поважне і навіть, домінуюче місце. Його наукові зацікавлення в цій галузі міцніють та визначаються ще на початку 20-х рр. ХХ ст., а в другій половині 1920-х учений уже був визнаним авторитетом у царині етнографії та фольклористики. Заслуги науковця в області організації етнографічної науки в Україні, активна діяльність у дослідженні народної культури та побуту були визнані науковим співтовариством. В. Петров у цей час став одним з найкращих спеціалістів, ключовою фігурою Етнографічної комісії при ВУАН. Успіхи закладу високо оцінювалися науковим загалом, а Україна визнавалася лідером у науковому просторі СРСР.

Не полишав В. Петров і своїх студій у галузі літературознавства, історії мовознавства та філософії. У 1920–1930-ті рр. він звертався до вивчення життя і творчості таких особистостей, як Г. Сковорода, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, О. Потебня, Марко Вовчок, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович²²⁸

²²⁶ Петров В.П. М.Т. Яценко. Вол. Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – К., 1964 [Рец.] // Радянське літературознавство. – 1965. – № I. – С. 1–288.

²²⁷ Петров В.П. Д.Т. Яценко «Володимир Гнатюк», 1964. Рецензія. Автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 20.

²²⁸ Див.: Список публікованих доповідей при установах відділу // Записки Історично-філологічного відділу / За гол. ред. А. Кримського. – 1923. – Кн. IV. – С. 350; Петров В. Етика Гр. Сковороди. (А. Ковалівський. Розвиток етичних поглядів Гр. Сковороди) // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1926. – Кн. V. – С. 239–243; його ж. Гр. Сковорода і його теорія нероблення // Життя і Революція. – 1926. – Кн. V. – С. 49–55; його ж. «Чорна Рада» П. Куліша як роман соціальний // Література. – Т. I. – К., 1928. – С. 130–141; його ж. Аліна й М. Костомаров. До історії їх життєвих взаємин. – Харків: Рух, 1929. – 192 с.; його ж. «Лісова пісня» Лесі Українки // Леся Українка. Твори. – Т. VIII. – К.: «Книгоспілка», 1929. – С. 155–177; його ж. Марко Вовчок –

та ін. Персонажі, які потрапляють у поле зору В. Петрова, з тих чи інших причин замислюються над його «улюбленими» темами або опиняються перед проблемами, ідентичними його власним. Саме тому в оцінках Г. Сковороди, П. Куліша та М. Костомарова дуже багато особистого: він оцінює їх з власної перспективи, тонко відчуваючи навіть на відстані років. Причина цього – ідентифікація себе з предметом дослідження. Мабуть не випадково в одному з його текстів з'являється твердження про те, що кожний автор, який писав про інших, пише тільки про себе. Герої В. Петрова створюють єдиний ряд, що замикає особистість самого автора. Практично в усіх роботах персонажі знаходяться в складній екзистенційній ситуації, на переломі, вони неординарні і протиставляють себе навколишньому світові, вони – диваки і маргінали²²⁹.

Оригінальною для літературознавства та історії філософії була його методика дослідження та пояснення особистого, навіть інтимного життя визначних діячів. Персоналії, написані В. Петровим, були блискучими здобутками науки, відрізнялися оригінальністю, чіткою логікою мислення, добрим методологічним підґрунтям справжнього аналітика²³⁰.

У 1920-ті рр. дослідницьку увагу В. Петрова привертає Г. Сковорода. На авторитетну думку сучасного історіографа В. Ульяновського, український філософ став знаковим об'єктом наукових студій В. Петрова. Постать Віктора Платоновича, вважає учений, з-поміж інших героїв його персоналій, найбільш рельєфно відображена саме в його думках про Г. Сковороду. Особою філософа В. Петров почав цікавитися ще на студентській лаві. Але згодом, коли інтелектуал був змушений вчителювати по селах української глибинки, він поринув у народну стихію глухого села, де після виконання своїх учительських обов'язків єдиною інтелектуальною працею могла бути літературна діяльність та філософствування. Так, В. Петров потрапив у гаданий «світ Сковороди», що відкрило нове для нього розуміння філософа²³¹.

Крім того, інтерес молодого науковця до визначного українського мислителя стимулювався й тим фактом, що на початку 20-х рр. ХХ

«Мовчуше божество» // Авангард. – Вып. I. – К.: ДВУ, 1930. – С. 25–30; його ж. Петербурзькі повісті // М.В. Гоголь. Твори. Повісті. – Т. IV. – Харків: «Література і мистецтво», 1932. – С. I–LX тощо.

²²⁹ Матвієнко С. Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «особа Сковороди» // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 55.

²³⁰ Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова... – С. 182.

²³¹ Див. Ульяновський В. Віктор Петров: осягнення Сковороди... – С. 104–109.

ст. українське інтелектуальне співтовариство готувалося до відзначення 200-ліття з дня народження Г. Сковороди (1722–1922). В цей час В. Петров, як й інші дослідники, розпочав працювати над вивченням життя та творчості філософа. Отже, не дивно виглядає те, що 8 березня 1920 р. молодий науковець уклав договір з видавництвом «Друкар» щодо написання нарису про Г. Сковороду обсягом 8–10 аркушів, передбачуваний мінімальний тираж якого мав скласти п'ять тисяч примірників²³².

Протягом 1920-х рр. В. Петров опублікував шість робіт про українського філософа. Так, 1920 р. з'явилася перша стаття В. Петрова – «Література про Сковороду»²³³. У цій студії автор ставив перед собою завдання провести не стільки критичний аналіз джерел та бібліографії «Сковородознавства», скільки дослідити питання постановки «проблеми Сковороди» в працях учених XVIII–початку ХХ ст. Адже В. Петров вважав, що життя письменника – це «не дати народження й смерті», а «життя його, як «факта літератури», в критичнім письменстві». Таким чином, вважає він: «Сковорода живе для нас не сам в собі, а в «підходах» до нього тих чи інших дослідників»²³⁴. Учений розглянув праці Д. Багалія, І. Вернета, Г. Гесса де Кальве, Г. Данилевського, О. Єфименко, В. Ерна, Ф. Зеленогорського, М. Ковалинського, І. Снегирева, І. Срезневського, С. Єфремова, М. Сумцова, А. Товкачевського, О. Хиждеу. Так, він з'ясував, що образ Сковороди, створений в історіографії, є «результатом літературно-стилізаторської праці “в древнем вкусе”». Таким чином, на його думку, перед сучасною наукою постало нагальне завдання: «Од цих платоністичних стилізацій, як і од негативних концепцій творчості Сковороди... треба було б перейти до точного й докладного аналізу творів Сковороди, бо тут, навіть, і спроби не зроблено і, крім загальних характеристик творчості, ми не маємо нічого; а також треба було б звернути увагу на дослідження зв'язків Сковороди з філософічною традицією сучасності, з європейською та українською»²³⁵. Дану статтю можна вважати зразком історіографічного аналізу та суто наукової коректної полеміки²³⁶.

²³² «Друкар», видавничє товариство. Договір з Віктором Платоновичем Петровим про написання ним нарису «Г. Сковорода», березень 1920 р. Оригінал // Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ) (далі – ІР НБУВ). – Ф. 251. – Спр. 18. – 3 арк.

²³³ Петров В. Література про Сковороду // Книгар. – № 1–3 (29–31). – 1920. – С. 13–24.

²³⁴ Там само. – С. 13.

²³⁵ Там само. – С. 24.

²³⁶ Див.: Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова... – С. 187.

Отже, все свідчить про те, що вже в 1920 р. В. Петров був доволі глибоко занурений у «сковородинську» тематику та працював над узагальнюючою працею про Г. Сковороду.

У 1925 р. побачила світ рецензія В. Петрова на статтю А. Ковалівського про етичні погляди Сковороди²³⁷, в якій він, загалом позитивно оцінюючи працю науковця, висловив кілька цікавих побажань та накреслив шляхи подальшого вивчення філософії Г. Сковороди. Також надзвичайно влучно В. Петров розглянув й оцінку українського філософа в книзі Г. Шпета «Нарис розвитку російської філософії»²³⁸. В цих рецензіях В. Петров продемонстрував глибокі знання в галузі історії європейської філософії й, зокрема, життя та творчої спадщини українського мислителя. На думку дослідника, Сковорода обертався в колі ідей, типових для доби еллінізму, для олександрійської філософії й для «платонізуючого християнства»²³⁹ (в цьому він погоджується із Г. Шпетом та ін.). Для В. Петрова український мислитель – «олександрієць і платонік, учень Філона й Климента, Оригена й Августина»²⁴⁰.

У 1926 р. вийшла стаття В. Петрова «Теорія «нероблення» Григорія Сковороди»²⁴¹, яка, очевидно, була частиною його книги про українського філософа. Цю роботу було написано з приводу виходу в світ фундаментальної монографії Д. Багалія «Український мандрований філософ Г.С. Сковорода»²⁴², яка була результатом тридцятирічної праці вченого. На думку В. Петрова, книга Д. Багалія стала справжньою енциклопедією «сковородознавства». Проте центральною темою розвідки В. Петрова є саме теорія «нероблення» Г. Сковороди (Д. Багалій одним з перших звернув на неї дослідницьку увагу). Вчений розглянув погляди філософа, розуміння їх Д. Багалієм та виклав власні міркування з цього приводу.

²³⁷ Петров В. А. Ковалівський. Розвиток етичних поглядів Гр. Сковороди в зв'язку з його життям (Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри Історії України). 1. Пам'яті акад. М. Сумцова. Вид. «Рух». Харків, 1924. Ст. 69–98) // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – Кн. V. – 1925. – С. 229–233.

²³⁸ Петров В. Гр. Сковорода в «Истории русской философии» Шпета (Густав Шпет. Очерк развития русской философии. Первая часть. 1922. Петербург. Изд-во «Колос». Стр. 68–83) // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – Кн. VII–VIII. – 1926. – С. 497–503.

²³⁹ Петров В. А. Ковалівський. Розвиток етичних поглядів Гр. Сковороди... – С. 230.

²⁴⁰ Петров В. Гр. Сковорода в «Истории русской философии» Шпета... – С. 503.

²⁴¹ Петров В. Теорія «нероблення» Гр. Сковороди // Життя і революція. – 1926. – № 4. С. 49–55.

²⁴² Див. Багалій Д.І. Український мандрований філософ Г.С. Сковорода // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – № 25. – Хк.: ДВУ, 1926 р. – 397 с.

Г. Сковорода зі своїм вченням постає у В. Петрова маргіналом, людиною непрактичною та непридатною, як для своїх сучасників, так і для нащадків. Дослідник вважав, що Г. Сковорода проповідував «нікчемність», «негативізацію», «відмовлення», адже протестував проти суспільства та суспільного ладу. Його теорія нероблення є не лише проповіддю «внутрішньої роботи серця», «наука самопізнання», а й висновок з «негативізації держави, суспільства й власності». «Праця» – джерело злиднів, не тільки через те, що людина не має часу самозаглибитись й віддатися самопізнанню, а й тому, що люди своєю працею підтримують «державу»: шлюб і родину, гроші й маєтки, власність і крамарювання, військо та суди тощо. Проповідь нероблення, на думку В. Петрова, – це проповідь ненависті до суспільства, вказівка «шляхів індивідуального повстання». Розрив з суспільством – джерело філософії Г. Сковороди²⁴³.

«Філософія Сковороди – система послідовно переведеного антиутилітаризму», – писав учений. Така система поглядів, вважав В. Петров, могла скластися в Україні в умовах соціальних реалій XVIII ст. Г. Сковорода та його світогляд були протестом, природною реакцією проти суто матеріальних інтересів, що «ними було захоплене українське громадянство, після занепаду його політичної автономії та сполучених із нею громадських інтересів»²⁴⁴.

Д. Багалій теорію «нероблення» пов'язував з вченням про спокій та самопізнання. В. Петров, погоджуючись з думкою вченого, зауважував, що тут не треба забувати й про теорію «обоження» Г. Сковороди, яка може подати точне тлумачення його ідеї «опрощення». Віктор Платонович звертав увагу на твердження філософа про те, що не треба піклуватись за повсякденне. Дослідник писав: «Він став непродукційний і з громадського боку нікчемний, бо знав, що тільки нікчемним (старцям і дітям) належить душа – боже царство. Віруючи, що його непродукційність єсть мандрівка на шляхах богоуподіблення, Сковорода вимогу нероблення зрозумів, як вимогу обоження». На думку В. Петрова, таємна мрія українського мислителя, «славнолюбного Фарры, воскреслого духом» – «чтоб нам всем стать богом»²⁴⁵.

Світогляд Г. Сковороди Д. Багалій визначав як антитезу сучасному суспільству, як протилежність та реакцію – «філософія негативізації».

²⁴³ Петров В. Теорія «нероблення» Гр. Сковороди... – С. 50–51.

²⁴⁴ Там само. – С. 51, 55.

²⁴⁵ Там само. – С. 51.

Водночас він стверджував, що філософ був «революціонером-демократом» та «народолюбцем XVIII в.». Натомість, В. Петров, розглянувши теорії «нероблення» та «опрощення», переконливо доводив, що тема «простого й низького» в Г. Сковороди, при всій зовнішній подібності, по суті значно відрізняється від аналогічної теми «простого й низького» в «хлопоманстві пізніших українських народників». Отже, на думку вченого, теорія «нероблення» й «опрощення» не була результатом народолюбства Г. Сковороди²⁴⁶. Для В. Петрова Г. Сковорода – типовий «переромантик».

Таким чином, історіографічні студії свідчать про те, що дослідник у 1920-ті рр. активно працював над темою, писав монографію та слідкував за новинками наукового життя в галузі «сковородознавства». Духовний світ і вчинки Г. Сковороди В. Петров намагався пояснити через його філософію. На думку дослідника, ця філософія логічно пояснювала всі алогічні, з точки зору багатьох, та аморальні, в розумінні сучасників, вчинки мислителя.

Незабаром у журналі «Життя і революція» вийшла рецензія на працю В. Петрова про теорію «нероблення»²⁴⁷, в якій її було кваліфіковано як псевдосковородинську та безпідставний домисел автора. Вчений не примусив чекати на свою відповідь і в тому ж числі в журналі було надруковано його статтю «До дискусії про Сковороду»²⁴⁸. Але ця дискусія вже набула ознак боротьби з ворожим ухилом і В. Петров залишив філософські розправи²⁴⁹.

Втім, у 1927 р. було опубліковано ще одну його розвідку про Г. Сковороду²⁵⁰. Щоправда, до друку її прийняли до початку дискусії, а також предметом дослідження тут було вчення про матерію, що вповні вписувалося в марксистську постановку питання²⁵¹.

В особистому архіві В. Петрова збереглися рукописи кількох його праць про життєвий шлях та філософію Г. Сковороди, які не було опублі-

²⁴⁶ Там само. – С. 55.

²⁴⁷ Пелех П. Теорія праці Сковороди і псевдо-Сковородинська теорія «нероблення» Петрова // Життя і революція. – 1926. – № 8. – С. 55–63.

²⁴⁸ Петров В. До дискусії про Сковороду // Життя і революція. – 1926. – № 8. – С. 63–67.

²⁴⁹ Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова... – С. 188.

²⁵⁰ Петров В. До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – Т. XIII–XIV. – 1927. – С. 30.

²⁵¹ Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова... – С. 188.

ковано за життя вченого – «Особа Сковороди. 1722–1922»²⁵², «Г.С. Сковорода. Спроба характеристики»²⁵³ та матеріали до фундаментальної праці «Антропологія Сковороди»²⁵⁴. На слушну думку В. Ульяновського, ці праці науковця стали трьома шаблями «сходження» В. Петрова до універсуму «світу Сковороди»²⁵⁵.

Праця В. Петрова «Особа Сковороди. 1722–1922» очевидно писалася до ювілею філософа. Утім, вірогідно, що завершена в 1920–1921 рр. книга не задовольнила автора, оскільки він все глибше поринав у «світ Сковороди». Майже відразу в нього виникло внутрішнє бажання до створення нового – значно лаконічнішого, але більш місткого тексту про весь «світ Сковороди» як явище²⁵⁶.

Другим текстом став рукопис праці «Г.С. Сковорода. Спроба характеристики». У цьому дослідженні В. Петров, певною мірою спираючись на перший рукопис, значно більше уваги приділив «світу Сковороди». Його найбільше цікавило те, що собою являв Г. Сковорода як мислитель і людина та як у його житті сполучалися ідеальна філософія та реалії існування в світі. Проте ця праця свого часу також не побачила світ²⁵⁷.

Ймовірною причиною того, що автор навіть не зробив спроби опублікувати ці розвідки, стало його «сходження» на третій шабель осягнення світу свого героя. Третє узагальнення отримало умовну назву «Антропологія Сковороди». Проте дана робота залишилася не завершеною, лише на стадії збирання та осмислення нових матеріалів, фіксації

²⁵² Оpubліковано роботу було В. Ульяновським лише у 1995 р. Див. Петров В. Особа Сковороди // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 191–211.

²⁵³ Оpubліковано В. Ульяновським. Див. Петров В. Г.С. Сковорода. Спроба характеристики // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 109–120.

²⁵⁴ Див.: Петров В. Антропологія Сковороди. Ч. I. «Ідея Боголюдицтва». Чорновий варіант. Автограф, 6/д // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 25. – 145 арк.; його ж. Антропологія Сковороди. Ч. II. «Сковорода. Містика його часу». Чорновий варіант. Автограф, 6/д // Там само. Спр. 26. – 112 арк.; його ж. Антропологія Сковороди. Ч. III. «Що є бог?». Чорновий варіант. Автограф, 6/д // Там само. Спр. 27. – 143 арк.; його ж. Антропологія Сковороди. Ч. IV. «Бог як мудрість». Чорновий варіант. Автограф, 6/д // Там само. Спр. 28. – 134 арк.; його ж. Антропологія Сковороди. Ч. V. «Етична наука Сковороди». Чорновий варіант. Автограф, 6/д // Там само. Спр. 29. – 125 арк.; його ж. Антропологія Сковороди. Ч. VI. «Пізнання зовнішнє». Чорновий варіант. Автограф, 6/д // Там само. Спр. 30. – 120 арк.

²⁵⁵ Ульяновський В. Віктор Петров: осягнення Сковороди... – С. 106.

²⁵⁶ Там само. – С. 107.

²⁵⁷ Там само. – С. 107.

нового кола ідей та напрямків досліджень²⁵⁸. Утілити в життя цей масштабний проект завадили зовнішні обставини, адже робота такого змісту не могла з'явитися в другій половині 1920-х, через те що автор явно наразив би себе на огульну критику і травлю²⁵⁹.

Праці В. Петрова про Г. Сковороду є не просто цікавими пам'ятками історико-філософської думки в Україні 1920-х рр., вони містять чимало цікавих і оригінальних думок та суджень, які не втратили своєї актуальності й сьогодні та заслуговують більшої уваги з боку дослідників.

У другій половині 1920-х В. Петров продовжував і свої студентські студії про О. Потебню. Особливу увагу він приділив аналізу поглядів ученого й, зокрема, його книзі «Мысль и язык». Дослідник, розглянувши наукову біографію О. Потебні, з'ясував, що на початковому етапі своєї наукової діяльності він особливу увагу присвятив вивченню творів В. Гумбольдта, Х. Штейнталя та Г. Лотце. У зв'язку з цим В. Петров провів порівняння текстів праць німецьких учених і книги українського науковця. В результаті, він побачив, що особливо широко О. Потебня використав працю Г. Лотце «Мікрокосм». Актуальність проведеної роботи була очевидною, адже оригінал твору О. Потебні не зберігся, а видання 1862 р. було зроблено неналежним чином. Також за життя вченого ця робота не перевидувалася та не отримувала авторської правки. Крім того, перевидання 1892, 1913, 1922, 1926 рр. не отримали належної редакторської роботи, яка була обмеженою частковими та технічними виправленнями²⁶⁰.

Науковець, скрупульозно проаналізувавши тексти О. Потебні, переконливо довів, що «найбільший авторитет у питаннях теорії та філософії мови» доволі часто дозволяв собі «вільно поводитись з лапками». В. Петров з'ясував, що вчений використовував тексти відомого німецького філософа, вченого-натураліста та медика Рудольфа Германа Лотце без посилань, тобто цитував без лапок. Таким чином, склалася ситуація, що, посилаючись на О. Потебню, доволі легко можна було, не знаючи того, послатися на Лотце²⁶¹.

²⁵⁸ Структуру цієї праці В. Петрова було опубліковано та коротко передано її зміст В. Ульяновським. Див: Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова... – С. 188–189; його ж. Віктор Петров: осягнення Сковороди... – С. 106–107.

²⁵⁹ Ульяновський В. Віктор Петров: осягнення Сковороди... – С. 108.

²⁶⁰ Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор... – С. 3–4.

²⁶¹ Петров В. Потебня й Лотце // Записки історично-філологічного відділу. – 1923. – Кн. IV. – С. 259–263; його ж. До питання про Потебню й Лотце // Записки історично-філологічного відділу. – 1926. – Кн. IX. – С. 367–368.

Роботи В. Петрова про О. Потебню викликали різке незадоволення з боку «потебніанців». Так, перші протести щодо такої постановки проблеми пролунали з боку редколегії п'ятого видання «Мысли и языка» (1926)²⁶². Незабаром вийшли й критичні статті О. Ветухова²⁶³ та В. Харциєва²⁶⁴. Критики В. Петрова намагалися звести питання про джерела та характер книги до способу й особливостей цитування О. Потебні та довести необґрунтованість звинувачень у бік корифея. Таким чином, вони, вважав В. Петров, обминали суть проблеми²⁶⁵.

На його думку, в даному випадку необхідно пам'ятати, що «Мысль и язык» є твором молодого О. Потебні, який написано на початку творчого шляху. На цьому етапі молодий науковець зосереджував свої зусилля на освоєнні головних праць, присвячених проблемі відношення мовознавства до психології та логіки. Таким чином, О. Потебня в своїй книзі, по суті викладав погляди Г. Лотце, В. Гумбольдта та Х. Штейнталя й іншої цілі, вказував учений, у нього не було. Водночас О. Потебня в якості висновків висловлював і власні думки²⁶⁶.

Отже, питання цитат та перекладів у праці О. Потебні В. Петров зводив до того, що науковець мав усі підстави обмежитись на початку або наприкінці розділів загальними вказівками на ті твори, зміст яких викладався – таким було його авторське право. Натомість це не звільняло редакторів посмертних видань від обов'язку виявити й висвітлити з усією виразністю в тексті «Мысли и языка» переклади, цитати та перекази думок оригіналу, ті місця, в яких можна виявити залежність автора від інших учених. На думку В. Петрова, О. Потебня був визначним ученим й тому неприпустимо наводити «цитати цитат» та приписувати йому те, що належить використаним ним першоджерелам²⁶⁷.

У 1929 р. побачила світ монографія В. Петрова «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість»²⁶⁸. Взагалі творчість П. Ку-

²⁶² Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор... – С. 7.

²⁶³ Див. Ветухов О.В. До розуміння Потебни. Критично-бібліографічні уваги // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1926. – Т. 2–3 (Памяті проф. О. Потебні). – С. 11–8.

²⁶⁴ Див. Харциев В.І. Потебня і лапки // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 113–134.

²⁶⁵ Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор... – С. 7.

²⁶⁶ Там само. – С. 6–7.

²⁶⁷ Там само. – С. 7–8.

²⁶⁸ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість // Збірник історико-філологічного відділу УАН. – № 88. – К., 1929. – 572 с.

ліша у 1920-ті рр. широко досліджувалася багатьма українськими вченими. Так, побачили світ розвідки та статті М. Грушевського, С. Єфремова, О. Дорошкевича, П. Чубського (М. Могилянського), Є. Кирилюка, В. Петрова та ін.²⁶⁹ У 1927 р. ВУАН навіть видала окремий науковий збірник «Пантелеймон Куліш»²⁷⁰ за редакцією С. Єфремова та О. Дорошкевича, до якого увішли статті С. Єфремова²⁷¹, О. Дорошкевича²⁷², В. Петрова²⁷³, П. Чубського²⁷⁴ та Б. Неймана²⁷⁵.

Проте найвизначнішою подією тогочасного кулішезнавства стала монографія В. Петрова. Книга була побудована на документах та архівних матеріалах, які були ґрунтовно опрацьовані вченим. Дослідження В. Петрова було високо оцінено у науковому співтоваристві. Згодом відомий український історик та літературознавець В. Міяковський підкреслював, що в 1920-ті рр. В. Петров настільки глибоко увійшов у вивчення П. Куліша, що з цього часу ця постать стала його постійним супутником до кінця академічної роботи в Україні, вчений підходив до П. Куліша з різних боків, використовуючи різні методи²⁷⁶.

У 1930 р. В. Петров блискуче захистив докторську дисертацію про П. Куліша і йому було присуджено вчений ступінь доктора філологічних наук («доктор історії літератури»). Опонентами на захисті виступили академік АН СРСР та УСРР В. Перетц та академік АН УСРР, член-кореспондент АН СРСР А. Лобода. Відзив В. Перетца про дисертацію В. Петрова було опубліковано у Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови²⁷⁷.

²⁶⁹ Див. Одарченко П. Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919–1932... – С. 37.

²⁷⁰ Пантелеймон Куліш. Збірник праць Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / За ред. акад. С. Єфремова та О. Дорошкевича. – К., 1927. – 200 с.

²⁷¹ Єфремов С. Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша // Пантелеймон Куліш... – С. 5–11.

²⁷² Дорошкевич О. Куліш на засланні // Там само. – С. 12–72.

²⁷³ Петров В. Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го (Матеріали до Кулішевої біографії) // Там само. – С. 73–101.

²⁷⁴ Чубський П. Куліш і Шевченко // Там само. – С. 102–126.

²⁷⁵ Нейман Б. Куліш і Вальтер-Скотт // Там само. – С. 127–156.

²⁷⁶ Міяковський В. «Недруковане й забуте». – Нью-Йорк: УВАН, 1984. – С. 446.

²⁷⁷ Перетц В.М. П. Куліш і його новий біограф. Нотатки до книги В.П. Петрова «Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість». Т. 1. Київ, 1929, 8, 571 ст. // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / За ред. акад. В.П. Перетца. – Вип. III. – К.: ВУАН. – 1931. – С. 33–43.

З циклу літературознавчих робіт В. Петрова необхідно відзначити й його ґрунтовну статтю про поему Лесі Українки «Лісова пісня»²⁷⁸. Дослідник порівняв твір української поетеси з «Затопленим Дзвоном» видатного німецького драматурга Г. Гавптмана і стверджував, що «Лісова пісня» пов'язує Лесю Українку з символізмом та неоромантизмом початку ХХ ст.²⁷⁹

Також у цей час його цікавить і життя та творчість Вольтера²⁸⁰. В особистому архіві В. Петрова збереглося неопубліковане дослідження вченого «“Орлеанська діва” Вольтера», яке виконано на стику літературознавства та історії філософії. Автор визначив поему Вольтера «Орлеанська діва» як найулюбленіший його твір, над яким він працював близько тридцяти років, працюю майже всього життя. Він наголосив на тому, що Вольтер позбавив Жанну д'Арк ореола святості й зробив з неї просту «мужню жінку». На його думку, автор поеми намагався бути правдивим і хотів бути «фізиком» та «анатомом». У висвітленні В. Петрова Вольтер постає в поемі як представник механістичної філософії: «Механістичний матеріалізм тріумфує в поемі Вольтера»²⁸¹. Дослідник подав не лише історію написання поеми, а й її подальшу долю, яка вже не залежала від її автора. В. Петров майстерно висвітлив і суспільно-політичний та інтелектуальний контекст історії написання твору та його сприйняття сучасниками та нащадками.

У середині 1920-х В. Петров дебютував як прозаїк – оповідання «Размови Екегартові з Карлом Гоцці»²⁸². У 1928 р. вийшов його перший роман «Дівчина з ведмедиком»²⁸³. Крім того, незабаром були опубліковані романізовані біографії «Аліна й Костомаров» та «Романи Куліша» (остання написана на основі матеріалів, зібраних В. Петровим для дисертаційного дослідження про П. Куліша)²⁸⁴. Тут автор крізь призму взаємовідносин

²⁷⁸ Петров В. «Лісова пісня» Лесі Українки // *Леся Українка*. Твори. – Т. VIII. – К.: «Книгоспілка», 1929. – С. 155–177.

²⁷⁹ Там само. – С. 166.

²⁸⁰ Петров В. «Орлеанська діва» Вольтера. Маш., 1930-ті рр. // *ЦДАМЛМУ*. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 52. – 38 арк.

²⁸¹ Там само. – Арк. 6.

²⁸² Див.: Агеева В. Мовні ігри В. Домонтовича // *Дівчина з ведмедиком*. Болотяна Лукроза. Оповідання та нариси. – К.: Критика, 2000. – С. 3–20; її ж. Передмова // *Домонтович В. Вибрані твори / Вступ. ст., упорядкув. В.П. Агеевої*. – К.: Книга, 2008. – С. 9.

²⁸³ Домонтович В. *Дівчина з ведмедиком*. – К.: «Сяйво», 1928.

²⁸⁴ Агеева В. *Передмова // Домонтович В. Вибрані твори / Вступ. ст., упорядкув. В.П. Агеевої*. – К.: Книга, 2008. – С. 9.

героїв з жінками барвисто змалював епоху романтизму²⁸⁵. Ці роботи знаходяться на межі науки і художнього твору. Жанр романізованої біографії приваблював його можливістю синтезу, з'єднання елементів наукового та художнього дискурсу. Сам В. Петров вважав, що «Аліна й Костомаров» є першим біографічним романом в Україні²⁸⁶. «Романи Куліша» та «Аліна і Костомаров» стали доволі популярними серед української студентської молоді, інтелігенції та ширших кіл читаючої публіки²⁸⁷.

«Дівчину з ведмедиком» критика прийняла прохолодно, однак і особливого цькування теж не було. На книгу низкою рецензій²⁸⁸ відгукнулися такі авторитетні видання, як «Червоний шлях»²⁸⁹, «Життя й революція»²⁹⁰, «Критика»²⁹¹, «Красное слово»²⁹² та ін.²⁹³ Рецензенти всіх

²⁸⁵ Див. Петров В. Романи Куліша. Біографічні нариси. Ол. Милорадовичівна, Марко Вовчок, П. Глібова, М. Рентель. – Харків: «Рух», 1930. – 212 с.

²⁸⁶ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 731.

²⁸⁷ Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 366–367.

²⁸⁸ Див.: Майфет Г. Віктор Домонтович. Дівчинка з ведмедиком. Неправдоподібні істини. – К.: Сяйво. – 199 с. // Червоний шлях. – 1929. – № 7. – С. 239–241; Державин В. М. Іцковіч. Література в світлі історичного матеріалізму // Критика. – 1929. – № 3. – С. 134–137; Якубовський Ф. В. Домонтович. Дівчинка з ведмедиком // Життя й Революція. – 1929. – № 4. – С. 188–189; Старинкевич Є. Домонтович Віктор. «Дівчинка з ведмедиком» (рецензія) // Красне слово. – 1929. – № 4; Хуторян А. Дівчинка з ведмедиком. Неправдоподібні істини. – К.: Сяйво, 1928. – 199 с. // Критика. – 1929. – № 4. – С. 103–105 тощо.

²⁸⁹ «Червоний шлях» – громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, заснований 1923 р. у Харкові. Найпрезентативніший журнал доби українського національного відродження. Ліквідація журналу була одним з останніх актів ліквідації плюралізму в ділянці української культури. Його наступник – «Літературний журнал» став речником єдиної методи соціалістичного реалізму (Див. Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988) / Публ. Н. Баштової // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2010. – Т. 5. – С. 457).

²⁹⁰ «Життя й революція» – громадський літературно-художній місячник. Виходив у Києві в 1925–1934 рр. за редакцією О. Дорошкевича, М. Терешенка, Є. Черняка, І. Лакизи, та ін. У 1928–1930 рр. співредактором журналу був В. Підмогильний (Див. Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988) / Публ. Н. Баштової... – С. 457).

²⁹¹ «Критика» – громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, заснований 1929 р. в Харкові. Журнал став провідником політики комуністичної партії в галузі літературознавства, критики та бібліографії.

²⁹² «Красное слово» – журнал найбільш масової літературної організації ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1927–1932) (Див. Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988) / Публ. Н. Баштової... – С. 458).

²⁹³ Див. Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988). № 9. Ю. Шевельов до Г. Костюка. [Нью-Йорк], 24.07.[19]84 / Публ. Н. Баштової... – С. 374–375.

трьох книг, виданих у 1928–1930 рр., одногосно дорікали автору за відкритий еротизм творів²⁹⁴. По-іншому і бути не могло, тому що творчість В. Домонтовича 1920–1940-х рр. не мала нічого спільного з соціалістичним реалізмом. Однак більш проникливі і сумлінні критики відзначали завершеність форм і психологічну достовірність його творів²⁹⁵. Загалом цей роман став доволі популярним у колах тогочасної української інтелігенції та «ним цікавилася Київська університетська молодь»²⁹⁶.

У 1920-ті рр. стали щедрими для В. Петрова в особистому та творчому житті – кохана жінка, плідна творчість та непересічні друзі²⁹⁷. В цей час до кола його близького оточення входили М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, М. Могилянський, М. Драй-Хмара. Вони були молодими, талановитими, любили життя, вміли добре працювати та весело відпочивати²⁹⁸. Їх об'єднувала не лише творчість, а й любов до жінок, розіграшів та міцних напоїв.

Другу половину серпня – початок вересня 1927 р. В. Петров, разом з М. Зеровим та іншими представниками київської інтелігенції (П. Филипович, П. Попов, сходознавець П. Ріттер, композитор В. Вериківський), провів у санаторії «Бююрнус» у Гурзуфі²⁹⁹. Атмосфера на відпочинку панувала творча – кожного вечора відбувалися дискусії на літературні, мистецькі та філософські теми. Головними учасниками цих вечорів були М. Зеров та В. Петров. Очевидці відзначали надзвичайну, виняткову ерудицію, дотепність та красномовність обох диспутантів, утім підкреслювали й їхні різні стилі ведення спору: «Микола Костьович розвивав свою думку, доводячи тези чіткими, ясно сформульованими аргументами. Віктор Платонович намагався заперечувати думки свого опонента, сипав парадоксами, дотепами. Це був справжній словесний

²⁹⁴ Шерех Ю. Шостий у гроні // Юрій Шерех. Поза книжками із книжеч. – К.: Час, 1998 (Українська модерна література). – С. 77–114.

²⁹⁵ Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 35.

²⁹⁶ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 731.

²⁹⁷ Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 26.

²⁹⁸ Див. Щоденник М.П. Драй-Хмари, 1924–1928 рр. (аркуші із Щоденника) // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ВРФТ ІЛ). – Ф. 198. – Од. зб. 72. – Арк. 19, 54 зв., 75.

²⁹⁹ Див.: Лист Петрова В.П. Могилянському М.М. з Гурзуфа в Київ, 2.IX.1927 р. (дані уточнено – А.В.) // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 44129. – 3 арк., конверт; Листівка Петрова В.П. Могилянському М.М. з Гурзуфа в Київ, 10.IX.1927 р. (дані уточнено – А.В.) // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 44130. – 1 арк.; Одарченко П. Під знаком Зерова // Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару / Ред. текстів та примітки М. Ореста. – Мюнхен, 1963. – С. 51.

двобій високої майстерності. Відбувалися ці дискусії в милій, приязній атмосфері»³⁰⁰.

Втім, В. Петров був людиною самодостатньою та міг обходитися й без веселих, гучних дружніх кампаній. Так, наступного року, в серпні 1928-го, він відпочивав в Одесі, але без своїх друзів і не жалкував, що проміняв Гурзуф на Одесу³⁰¹.

Політичні репресії кінця 1920–1930-х рр. «забрали» практично всіх друзів В. Петрова – М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмару. Залякано мовчали ті, хто вціліли. Так, талановитий поет М. Рильський був змушений у своїх віршах вихвалити радянську владу. Для В. Петрова, ймовірно, «перший дзвінок» пролунав ще в 1928 р., коли почався нищівний наступ на Академію наук. Саме тоді було розпочато «викриття» академіка С. Єфремова. У 1929 р. В. Петров мав брати участь у процесі цькування академіка А. Кримського – планувалося видати «викривальну» брошуру «Научно-политическая деятельность А. Крымского». Однак такий «вид творчості» очевидно давався йому надзвичайно важко й він так і не дописав її³⁰². Усний виступ проти А. Кримського, мабуть, не переконав владу в лояльності В. Петрова. Ймовірно, через це в 1929 р., коли вчений отримав запрошення на з'їзд філологів у Празі, Народний комісаріат освіти не дав дозволу на поїздку³⁰³.

На процесі СВУ С. Єфремов, даючи зізнання, серед інших членів антирадянського гуртка згадав і В. Петрова³⁰⁴. Зрозуміло, що на такий факт органи мусили якось реагувати. Отже, 1930 р. комісія, що проводила чистку апарату Академії наук, прийшла до висновку про необхідність зняття В. Петрова з посади керівничого Етнографічної комісії за допущення «політичних вивихів та перекручень», як у своїх роботах, так і в деяких матеріалах комісії. Проте вердикт був дещо пом'якшений у зв'язку з тим, що В. Петров визнав свої помилки і останнім часом «виявляв громадянську активність». Було прийнято рішення залишити його на некерівній посаді наукового співробітника³⁰⁵.

³⁰⁰ Одарченко П. Під знаком Зерова... – С. 51–52.

³⁰¹ Листівка Петрова В.П. Могиллянському М.М. з Одеси в Київ, 11.VIII.1928 р. // ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 44131. – 1 арк.

³⁰² Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2000. – С. 292.

³⁰³ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – Ч. II (1931–1941). – С. 99.

³⁰⁴ Білокінь С. Таємниці архівів не вічні... // Сучасність. – 1998. – № 10. – С. 65.

³⁰⁵ Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація... – С. 7–8.

Наприкінці 1920-х та 1930-ті рр. доволі популярним та дієвим методом розправи з науковцями та їхніми ідеями стає так зване «концентричне цькування». Так, інтелектуалів змушували викривати одне одного й самих себе, повністю або частково на різноманітних засіданнях, зборах, на сторінках наукових та популярних видань тощо. Яскравим прикладом такого «концентричного цькування» є «Матеріали дискусії на лінгвістичній ділянці загально-ідеологічного фронту у ВУАН по циклу літератури, мови й мистецтва» 1931 р.³⁰⁶ У «дискусії» брали участь провідні фахівці та посадовці наукових інституцій. Нищівної критики зазнали В. Петров та його оточення. Так, Л. Підгайний представив професора П. Филиповича як «шкідливий рудимент буржуазної ідеології і світогляду в сучасному літературознавстві»³⁰⁷. О. Курило однією з перших почала «методологічно переозброюватися», переходити на позиції діалектичного матеріалізму³⁰⁸ та критикувати своїх товаришів по цеху й, перш за все, професора М. Драй-Хмару³⁰⁹. Водночас її саму було розкритиковано за відсутність «чіткого класового спрямування»³¹⁰. П. Колесник «довів», що О. Дорошкевич є представником «буржуазного шевченкознавства»³¹¹, а Л. Смілянський виступив проти М. Зерова, який продовжував відстоювати власні позиції³¹².

Об'єктом різкої критики стали й наукові праці В. Петрова. Особливого цькування під час «Дискусії» зазнали роботи вченого про П. Куліша. Безпосередню критику монографії В. Петрова 1929 р. та його наступних публікацій подав О. Дорошкевич у доповіді 20 травня 1931 р. «Куліш у буржуазно-ідеалістичному освітленні»³¹³. Доповідач зауважив, що навко-

³⁰⁶ Матеріали дискусії на лінгвістичній ділянці загальноідеологічного фронту у ВУАН по циклу літератури, мови й мистецтва // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 1572–14580.

³⁰⁷ Див. Підгайний Д. Проти буржуазно-академічної порівняльної методи в літературознавстві // Там само. – Спр. 14576. – Арк. 88–91, 92–122.

³⁰⁸ Конспект доповіді О. Курилової «З методології мовознавства», читаної 23 квітня 1931 р. на прилюдних зборах Циклу мови, літератури і мистецтва ВУАН // Там само. – Спр. 14574. – Арк. 52–67; Заключне слово О. Курилової // Там само. – Спр. 14574. – Арк. 68–83.

³⁰⁹ Заключне слово О. Курилової // Там само. – Спр. 14574. – Арк. 71–72.

³¹⁰ Директор Інституту Мовознавства т. Ткаченко Г.В. від імені Президії підсумовує результати дискусії // Там само. – Спр. 14575. – Арк. 84–87.

³¹¹ Колесник П. Під забралом академічного «об'єктивізму» (О. Дорошкевич: «Етюди з шевченкознавства») // Там само. – Спр. 14580. – Арк. 226–240.

³¹² Смілянський Л. Метода апології націоналізму // Там само. – Спр. 14579. – Арк. 211–225.

³¹³ Дорошкевич Д. Куліш у буржуазно-ідеалістичному освітленні // Там само. – Спр. 14578. – Арк. 165–210.

ло постаті П. Куліша відбувається загострення ідеологічного протистояння буржуазних (до яких було віднесено С. Єфремова, Д. Дорошенка, Б. Грінченка, М. Зерова, М. Хвильового, Д. Донцова) та марксистських (Є. Кирилюк, В. Коряк, А. Річицький, Є. Гірчак) учених. Автор поставив перед собою завдання «нешадно викрити буржуазно-ідеалістичну систему» в працях В. Петрова. Основні звинувачення в бік ученого полягали в тому, що методологія його дослідження не відповідає діалектичному матеріалізму у трьох основних моментах: визначення П. Куліша як представника романтизму; «плюралізм соціологічних побудовань» та багатofакторність історичного процесу; емпіризм більшої частини монографії. Також критик не погоджувався і з висновками В. Петрова, адже той підносив П. Куліша «на чоло українського буржуазного руху, ігноруючи роль Шевченка, селянства, складні класові перетинки тієї доби», зробив з нього «борця за ідею державної самостійності нації», «декласував» та «демократизував» його. О. Дорошкевич пропонував розглядати П. Куліша не як «дрібномаєтного», а «середньомаєтного» поміщика й, відповідно, ідеологію П. Куліша («хуторянство») – як ідеологію середньомаєтного буржуазного поміщика.

У відповідь на критику В. Петров виступив із самовикривальним, критичним переглядом свого наукового доробку та рішуче відмежувався від монографії про П. Куліша. Вчений у доповіді «Куліш у 50-ті роки» висловився про необхідність та готовність переписати наново свою книгу на основі усталеної та єдино вірної марксистської ідеології³¹⁴. Отже, В. Петров змушений був відмовитись від своїх попередніх висновків і переосмислити класову сутність П. Куліша та його ідеології. Дослідник намагався продемонструвати перехід П. Куліша від феодалних позицій першої половини 1850-х рр. на буржуазні в другій половині 1850-х, але залишаючи «елементи дрібнобуржуазних нашарувань на буржуазних теоріях Куліша», В. Петров так і не переписав свою монографію. Утім, він з «оновлених» методологічних позицій опрацьовує новий сюжет біографії П. Куліша (неопублікована стаття «Куліш та Кирило-Мефодіївське товариство», не раніше 1931–1932 рр.³¹⁵). Натомість погляди В. Петрова, висловлені у книзі про П. Куліша, продовжував відстоювати його товариш М. Зеров³¹⁶.

³¹⁴ Петров В. Куліш у 50-ті роки // Там само. – Спр. 14577. – Арк. 123–158, 159–164.

³¹⁵ Петров В. Куліш та Кирило-Мефодіївське товариство (стаття, машинопис) // Там само. – Спр. 17931. – 36 арк.

³¹⁶ Смілянський Л. Метода апології націоналізму // Там само. – Спр. 14579. – Арк. 215.

Згодом, коли він уже став працювати в галузі археології, враховуючи зауваження своїх критиків, В. Петров намагався реабілітуватися й звернувся до особи Т. Шевченка, і саме його діяльності в царині археології³¹⁷. Виходячи з загальної тези про те, що археологія, етнографія та фольклористика 30–50-х рр. XIX ст. були складовою буржуазної ідеології, дослідник визначає погляди Т. Шевченка на археологію та його практичну діяльність на посаді «маляра-археолога» в складі Археографічної комісії, як буржуазно-демократичні. Хоча «поміщицько-дворянський уряд використовував поета, визначав річище для його діяльності, вводив в бажану колію, уварівське гасло «офіційної народності» знаходило для поета-революціонера роботу: малювати монастирі та церкви, збирати грамоти, описувати феодальні палаци й фортеці»³¹⁸. На основі аналізу поетичних творів та щоденників поета В. Петров доводить, що в «... своїй археологічно-етнографічній роботі Шевченко завжди відрізняв те, чим він міг прислужитися трудящим і те, що зв'язало його з феодальною, поміщицько-дворянською археологією та етнографією». Сутність роботи Т. Шевченка як археолога В. Петров визначає як «антипоміщицьку та антипопівську»³¹⁹.

Т. Шевченка як революціонера-демократа протиставлено П. Кулішеві. Як у літературній, так і в археологічній діяльності Т. Шевченко ідеалізував козацько-старшинський лад, однак минуле для нього – це, перш за все, доба селянських революцій. В. Петров спирається на лєнінську тезу про селянський рух як демократичний, але й підкреслює «обмеженість поглядів поета, як і селянського класу, рупором якого він був»³²⁰. Таким чином, справжнім революціонером-демократом, представником раннього революційного народництва у викладі дослідника постає саме Т. Шевченко.

Ймовірно саме з такою ситуацією в науці пов'язані й певні зміни в тематиці досліджень В. Петрова. Його починають цікавити в цей час революційні рухи та історія суспільних, політичних та правових вчень. Так, він вивчає історію Великої французької революції й, зокрема, його

³¹⁷ Петров В. Т.Г. Шевченко та археологія. Чорновий варіант. Автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 82. – 123 арк.

³¹⁸ Там само. – Арк. 32.

³¹⁹ Там само. – Арк. 92.

³²⁰ Там само. – Арк. 25–31, 45.

цікавлять постаті Г. Бабефа³²¹ та Сен-Жюста³²². Також його приваблює й постать та вчення англійського філософа Т. Гоббса, про якого він готував ґрунтовну працю «Учение Гоббса об естественном состоянии человеческого рода», яка залишилася незавершеною та неопублікованою³²³.

У 1930-ті рр., вчений, щоб довести свою відданість режимові, був змушений друкувати ідеологічно витримані статті, в яких перевтілювався в прихильника марксистсько-ленінської методології³²⁴.

У квітні 1936 р. В. Петров узяв участь у сесії Фольклорної секції Інституту антропології, археології та етнографії АН СРСР (Ленінград), яку було присвячено «викриттю фашистської фольклористики». У заході взяли участь науковці з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська та ін. міст СРСР. Серед них були й такі відомі вчені як В. Пропп, Є. Кагаров, М. Андреев та ін. В. Петров виступив з доповіддю «Расовая теория в современной германской фольклористике», в якій висвітлив «класову сутність» концепцій антрополога Г. Гюнтера й археолога та лінгвіста К. Шухгардта. Також автор висвітлив й те, як використовуються їх дослідження в пропагуванні фашистських расових ідей³²⁵.

³²¹ Петров В. Чергові проблеми вивчення Г. Бабефа і бабувізму // Україна. – 1932. – Кн. 3. – С. 25–36.

³²² Петров В. Політичні погляди Сен-Жюста (замітки, нотатки та ін.). Автограф, 6/д // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 134. – 190 арк.; його ж. Політичні погляди Сен-Жюста (замітки, нотатки та ін.). Автограф, 6/д // Там само. – Спр. 135. – 192 арк.; його ж. Політичні погляди Сен-Жюста (замітки, нотатки та ін.). Автограф, 6/д // Там само. – Спр. 136. – 182 арк.

³²³ Петров В. Учение Гоббса о естественном состоянии человеческого рода. Ч. I. О благе как естественной цели наших желаний. Автограф, не раніше 1935 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 7. – 97 арк.; його ж. Там само. Ч. II. Условия мира. Учение об естественном законе. Автограф, не раніше 1935 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 8. – 112 арк.; його ж. Там само. Ч. III. Учение Гоббса о государстве. Учение о возникновении государства. Автограф, не раніше 1935 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 9. – 140 арк.; його ж. Там само. Ч. IV. Схема антитез в учении о государстве. Автограф, не раніше 1935 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 10. – 108 арк.; його ж. Там само. Ч. V. О владении. Автограф, не раніше 1935 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 11. – 115 арк.; його ж. Там само. Ч. VI. О двойной расчлененности у Гоббса. Автограф, не раніше 1935 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 12. – 120 арк.; його ж. Там само. Ч. VII. О наибольшем благе и наибольшем зле. Автограф, не раніше 1935 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 13. – 115 арк.

³²⁴ Див.: Петров В. Проти ревізії вчення К. Маркса про родові суспільство // Україна. – Кн. 1–2. – К., 1932. – С. 61–72; його ж. Расова теорія та її критика // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49–71; его же. Буржуазная фольклористика и проблема стадийности // Советский фольклор. – 1936. – Кн. I–II. – С. 31–50 тощо.

³²⁵ М–Ш. Первая сессия Фольклорной секции ИААЭ АН СССР // Советский фольклор. – 1936. – Кн. IV–V. – С. 430.

Швидше за все такий стиль поведінки В. Петрова був певною формою тогочасного існування інтелектуала, своєрідна гра з владою – демонстрація лояльності в обмін на життя, свободу, можливість працювати. Втім, цей бік його діяльності не можна вважати наскрізь кон'юнктурним та виконаним на замовлення. Адже більшість його робіт було написано з позицій вченого, а не палкого неофіта-марксиста, на основі великої кількості опрацьованого фактичного матеріалу.

Насамперед це стосується праць присвячених критиці теорій німецьких археологів Л. Лінденшміда, М. Муха, Г. Коссіни, Г. Вільке та ін. Окрім необхідних посилань на Леніна та викривання буржуазної науки, що «поставлена на послуги імперіалізму», цим роботам В. Петрова притаманні глибоке знання зарубіжної історіографії та ґрунтовний аналіз концепцій німецьких учених. У часи тотального контролю над наукою для радянських дослідників чи не єдиною можливістю долучитися до надбань західної історіографії та поділитися своїми міркуваннями з колегами була «критика буржуазних теорій». Таким чином, це дозволяло В. Петрову, з одного боку, безкарно «бути в курсі» того, що відбувається в інтелектуальному просторі «ворожого табору», а з іншого, демонструвати свою відданість владі.

Крім того, демонструючи свою вірність більшовицькій владі, В. Петров пише повість про М. Щорса, яку було надруковано у журналі «Штурм»³²⁶ під псевдонімом Семьонов А.³²⁷ Отже, в таких умовах письменник був змушений, не припиняючи писати художні твори, завбачливо припинити їх публікувати. Наступним його романом був «Доктор Серафікус» – найбільш автобіографічний твір письменника³²⁸. Проте приватне видавництво «Сяйво», в якому планувався його вихід, було закрито і роман тоді не опублікували (побачив світ тільки в 1947 р.). Для В. Петрова, який у першу чергу, був ученим, неможливість писати і публікувати свої художні твори не стала великою драмою й він з головою поринає в науку.

³²⁶ «Штурм» – літературно-мистецький та громадсько-політичний місячник, орган Дніпропетровської обласної організації Спілки радянських письменників України. Виходив у Дніпропетровську в 1935–1937 рр. Головний редактор І. Ткачук (Див.: Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988) / Публ. Н. Баштової... – С. 459).

³²⁷ Семьонов А. Щорс (уривки з повісті) // Штурм. – 1936. – № 4. – С. 8–23; № 5. – С. 31–43; № 6. – С. 38–55.

³²⁸ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 735.

У 1930-ті рр. археологія стає новою сферою наукових зацікавлень В. Петрова. Із 1933 р. В. Петров працював науковим співробітником, а з 1939 р. – завідувачем сектора дофеодальної і феодальної археології Інституту історії матеріальної культури УРСР (з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР)³²⁹. У штаті Спілки інституцій історії матеріальної культури (з 1934 р. Інститут історії матеріальної культури) науковець опинився не з власної волі, а внаслідок ідейних та структурних перетворень, які охопили радянську науку в другій половині 1920-х, а особливо в першій половині 1930-х рр.

Отже, в археологію В. Петров прийшов у складні для всієї радянської і, зокрема, української науки часи. З середини 1920-х у радянську археологію прийшло нове покоління вчених, яке принесло з собою методологічну перебудову науки. Марксистська концепія історії суспільства вперше була прийнята на озброєння саме археологами. Лідерами тут були московські дослідники-новатори, учні видатного російського археолога В. Городцова – А. Арциховський, О. Брюсов, С. Кисельов, А. Смирнов. Вони, озброєні ідеями академіка М. Покровського, який на той час очолював радянську історичну науку, розпочали затвердження в археології марксистських методологічних принципів. Якоюсь мірою їх упевненість у приматі виробництва й, особливо, техніки, зацікавленість знаряддами праці стимулював і сам В. Городцов³³⁰.

Згодом лідерство в перетворенні науки перехопили лєнінградські вчені – нове покоління співробітників Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК). Нові лідери згуртувалися навколо визначного вченого-лінгвіста, сходознавця та археолога академіка М. Марра (історики – С. Биковський, Ф. Кипарисов, археологи – В. Равдонікас, П. Єфименко, М. Артамонов та ін.) і почали перебудовувати археологію. Відбувалося це у надзвичайно напруженій ситуації. Більшовики завершували свою нову економічну політику, в СРСР проводилася тотальна колективізація, в Україні згорталася політика українізації й усе це супроводжувалося масовим розкуркулюванням та репресіями. Почалися особливо жорстокі гоніння на духовне підґрунтя селянського опору – релігію та церкву.

³²⁹ Див.: Толочко П.П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 4; його ж. Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К.; Львів: «РАС», 1997. – С. 6.

³³⁰ Клейн Л.С. Феномен советской археологии. – СПб: Фарн, 1993. – С. 18.

Археологів та краєзнавців, які мали на той час велику кількість організацій по всій країні, звинуватили в підтримці націоналізму та місцевого патріотизму, якій шкодить загальнонародним та загальнонаціональним інтересам. Багато з них було репресовано за їхню любов до рідного минулого та прагнення зберегти національний культурний спадок³³¹.

Перебудова або «революція в археології» відбувалася протягом першої половини 1930-х рр. Спочатку дослідники-марксистичні намагалися просто застосовувати загальні принципи марксизму в інтерпретації археологічних матеріалів, але згодом сутність марксистського перетворення археології стала уявлятися ширше. Так, у 1929 р. з системи вищої партійної освіти на керівні посади у ДАІМК було призначено Ф. Кипарисова, а згодом – С. Биковського. Вони, будучи професійними революціонерами-більшовиками, основним своїм завданням вважали утвердження в «історії матеріальної культури» методології марксизму-ленінізму. Саме на них орієнтувалися ленінградські археологи першого радянського покоління – В. Равдонікас, П. Борисковський, О. Бернштам, Є. Кричевський, І. Смирнов та ін. У Москві зацікавлення методологічними проблемами об'єднали А. Арциховського, О. Брюсова, С. Кисельова, О. Смирнова, пізніше до них приєднався молодий лідер Б. Рибakov. Після гострих дискусій про принципову можливість реконструкції суспільно-економічних формацій за рештками матеріальної культури (типам знарядь, жител, поховань), А. Арциховський, В. Равдонікас та інші московські й ленінградські дослідники декларували продуктивність застосування до «історії матеріальної культури», у якості її марксистського обґрунтування, «яфетичного вчення про мову» М. Марра або «теорії стадіальності»³³².

Експансію «яфетичної теорії» з лінгвістики в археологію стимулювало і те, що академік М. Марр у 1919–1934 рр. очолював провідну археологічну інституцію – Академію історії матеріальної культури. Утім М. Марр став визнаним, авторитетним та оригінальним науковцем, що знаходиться в центрі масштабної дослідницької програми, задовго до цього. Розпочавши з дослідження грузинської та вірменської мов, згодом він перейшов до вивчення цілої низки некавказьких мов пов'язаних з ними. Надалі його історико-лінгвістичні інтереси заступили археологічні заці-

³³¹ Там само. – С. 20.

³³² Див.: Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917 гг. СПб.: Издательство С. Петербургского университета, 1992. – С. 427; Клейн Л. С. Феномен советской археологии... – С. 21.

кавлення (розкопки середньовічної вірменської столиці Ані, створення лабораторії дослідження старожитностей Кавказу). Поступово питання про походження кавказьких мов переросло у проблему виникнення звукової мови людини. Намагання винайти всеохоплюючу мовознавчу теорію відбувалися у тісному взаємозв'язку з пошуками закономірностей розвитку давньої культури, осмисленням археологічних фактів. По суті, це був власний шлях до вирішення рівняння «культура=мова=етнос=соціум»³³³. Так, М. Марр вважав, що яфетична теорія, яка охоплює всі мови світу, дійшла до постановки питання про поєднання мовознавства з історією матеріальної культури та суспільства й твердженням про те, що як всі культури Сходу та Заходу, так і всі мови є результатом одного й того ж творчого процесу³³⁴. М. Марр наполегливо виступав за міждисциплінарні дослідження, що мають об'єднати зусилля лінгвістів, археологів, етнографів та інших гуманітаріїв. Нова комплексна наука згодом отримала назву «яфетидологія»³³⁵. Проте незважаючи на масштабність побудов, напруженість наукової роботи, на високе наукове звання та авторитет, у дореволюційній Росії він залишався вченим-одинаком не лише серед археологів, а й серед лінгвістів. На той час ані лінгвістика, ані археологія не були готові вирішувати ті завдання, до постановки яких наближався у своїх дослідженнях 1900-х рр. М. Марр³³⁶.

В археологію «нове вчення про мову» входило через проблематику етнічної історії (критика диффузіоністських концепцій, гіпотез про завоювання та впливи, з їх ворожими політичними асоціаціями). Глотогонічна теорія акцентувала на автохтонному розвитку народів і протиставлялася міграціоністським концепціям західних учених. Підґрунтя теорії створював постулат про те, що мовний генезис проходив шляхом змішання і «схрещення» мов. З цього виходило, що всі народи утворились автохтонним шляхом. Згідно з вченням М. Марра – мова, культура, раса, релігія тощо – історичні категорії, а культури й мови, у тому числі й давні, були не просто змішаними, а ще й класовими за своєю суттю. Нова теорія пояснювала всі зміни у суспільстві та культурі (від соціальних до мовних) перебудовами господарства. В археології навіть очевидні зміни народів дослідники стали пояснювати як стадіальні трансформації одного й того

³³³ Лебедев Г.С. История отечественной археологии... – С. 362.

³³⁴ Марр Н.Я. Автобиография // Марр Н.Я. Избранные работы. Этапы развития яфетической теории. – Т. 1. – Л., 1933. – С. 9–11.

³³⁵ Там само. – С. 170–171.

³³⁶ Лебедев Г.С. История отечественной археологии... – С. 362.

ж населення. Давнє населення країни перетворювалося в нерухому, автотонну масу, що час від часу переживає на основі перебудов техніки неймовірно культурні та мовні перетворення³³⁷.

М. Марр був незаперечним авторитетом. Його канонізація досягла апогею тоді, коли він був чи не психічно хворим. Про це свідчать не лише зміст, а й навіть назви його робіт – «Бабушкины сказки о Свинье Красное Солнышко, или Яфетические зори на украинском хуторе» тощо. М. Марр, син шотландця та грузинки, протягом життя так і не зміг досконало вивчити російську. Він записував усі свої думки на папірцях й розкидував їх повсюди у своєму кабінеті, добре знаючи, що всі вони будуть турботливо та догідливо підібрані та надруковані як «праці генія». Так постала яфетична теорія. Згодом дійшло до того, що терміну «археологія» було протиставлено інший – «історія матеріальної культури». Стверджувалося, що археологія та етнографія – це не самостійні науки, а лише допоміжні історичні дисципліни. У зв'язку з цим дослідження соціального ладу, господарства, побуту давньої людини – завдання нової науки – історії матеріальної культури. Таким чином, за пропозицією С. Биковського, М. Марра та ін., 1932 р. у Ленінграді на Всеросійській археолого-етнографічній нараді було прийнято рішення про скасування археології та етнографії³³⁸. Серед українських археологів також знайшлися прибічники цих ідей – Ф. Козубовський та І. Соколов³³⁹.

Слідом за корінними змінами в наукових центрах СРСР (Москва та Ленінград), починається інституціональна та ідеологічна перебудова української науки. 1933 р. було створено Спілку інституцій матеріальної культури при ВУАН, яка об'єднала ліквідовані академічні установи: Всеукраїнський археологічний комітет, Етнографічну комісію, Кабінет антропології та етнології, Музей археології, Культурно-історичну комісію та кафедру передісторії. Метою подібних змін було подолання відокремленості суспільних наук та їх перебудова на засадах марксистсько-ленінської теорії. У зв'язку з цим зі складу керівництва закладу було усунуто «класово-

³³⁷ Див.: Клейн Л.С. Феномен советской археологии... – С. 21; Юсова Н. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 15. – К.: Інститут історії НАН України, 2007. – С. 172–174.

³³⁸ Див.: Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. – М.: «Знак», 2006. – С. 56–57; Клейн Л.С. Трудно быть Клейном: Автобиография в монологах и диалогах. – СПб.: Нестор-История, 2010. – С. 48–52.

³³⁹ Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 110–111.

ворожі елементи» в науці. Отже, В. Петров, як співробітник колишньої Етнографічної комісії, увійшов до складу новоствореної установи.

У 1934 р. Спілку було реорганізовано в Інститут історії матеріальної культури ВУАН (з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР). Одним із основних завдань, що ставилися радянською владою перед реорганізованою інституцією, було засвоєння спадщини класиків марксизму-ленінізму та впровадження догматів нового вчення в українську науку.

Репресії 1929–1934 рр. фактично винищили кваліфіковані кадри, призвівши до розгрому української археології. Тому твердження ряду біографів В. Петрова, що він прийшов в археологію, адже вона була безпечнішою за інші види наукової діяльності, є безпідставними. В Україні протягом другої половини 1930–1940-х рр. фактично було створено новий колектив науковців, у тому числі й за рахунок новоприбулих учених з інших республік СРСР. Так, згодом ведучими археологами Києва надовго стали ленінградські дослідники Л. Славін, П. Єфіменко, С. Бібіков, з Середньої Азії приїхав О. Тереножкін, В. Генінг – з Уралу³⁴⁰.

У 1930-ті рр., працюючи в Інституті матеріальної культури, В. Петров, як і багато інших дослідників, був прихильником глотогонічної теорії. Науковець високо оцінював М. Марра як науковця й називав академіка «одним з визначних радянських вчених із світовим ім'ям, творцем яфетичної теорії, фундатором яфетичного напрямку в мовознавстві»³⁴¹. Отже, методологічним підґрунтям досліджень В. Петрова стає теорія М. Марра. Науковець, слідом за академіком, наполягав на вирішенні питань етногенезу будь-якого народу за допомогою комплексного підходу, використовуючи дані лінгвістики, археології, історії та етнографії. Під впливом ідей М. Марра радянська наука перебувала довгий час – протягом 1920 – 1950-х рр.

Отже, доля науковця склалася так, що він опинився внаслідок тих процесів, які відбувалися в тогочасній радянській науці, в археології (точніше – історії матеріальної культури), а питання давньої історії, й, зокрема, України його цікавили й раніше. «Історія матеріальної культури» та нові методологічні підходи відкривають для нього нові обрії, зацікавлення, перспективи дослідницької діяльності. Під впливом нових віянь та вражень він починає вивчати проблеми соціально-економічної історії в цілому, України та Східної Європи зокрема (соціальний лад,

³⁴⁰ Клейн Л.С. Феномен советской археологии... – С. 65–66.

³⁴¹ Див.: Юсова Н. Становлення радянської етногенетики... – С. 176.

господарство, побут давньої людини). Згодом його інтереси зосередяться на вивченні підсічного землеробства. Рівень підготовки одразу дозволив В. Петрову увійти в русло досліджень нової проблематики й стати «конкурентоспроможним» дослідником. Будучи вченим-універсалом, він вдало застосовував міждисциплінарні підходи у власних працях³⁴².

Особливу увагу В. Петрова починає привертати народна творчість і побут первісної епохи. Маючи великий запас спостережень з українського, російського та світового фольклору, оперуючи конкретними цікавими фактами, він у цілому ряді своїх робіт досить переконливо доводив, що форми художньої творчості первісної епохи в значній мірі визначалися не одними тільки конкретними обставинами життя людини, а також і характером первісної ідеології, системою поглядів на світ, природу, суспільство. Ці та близькі до них проблеми вчений ставив і вирішував у своїх роботах – «Вогнезрубна система хліборобства та хліборобський культ вогню»³⁴³, «З студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культури)»³⁴⁴, «К вопросу о генетическом изучении охотничьих игр»³⁴⁵ та ін., а також «Русская крестьянская сказка и идеология родового общества»³⁴⁶, яка залишилася неопублікованою. Очевидно, що В. Петрова в той час мало влаштовували надто схематизовані перші спроби істориків-марксистів висвітлити історію первісного суспільства³⁴⁷. Отже, він вдається до студій відповідної літератури, вивчає етнографію народів, у яких зберігся родовий лад або його елементи, заглиблюється у конкретний етнографічний

³⁴² Брайчевський М.Ю. В.П. Петров – учений-універсал // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 95–100.

³⁴³ Петров В. Вогнезрубна система хліборобства та хліборобський культ вогню. – К.: Вид-во АН УРСР, 1933. – 60 с.

³⁴⁴ Петров В. З студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культури). – К.: Вид-во АН УРСР, 1933. – 112 с.

³⁴⁵ Петров В.К вопросу о генетическом изучении охотничьих игр // Советская этнография. – 1935. – Т. VI. – С. 140–177.

³⁴⁶ Петров В. Русская крестьянская сказка и идеология родового общества, б/д. Машинопис // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – Ф. 1. – Од. зб. 310. – 59 арк.; Петров В. Русская крестьянская сказка и идеология родового общества, 1940 р. Автограф, машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп.1. – Спр. 18. – 211 арк.

³⁴⁷ Див.: Лозовик Г.Н. История общества: Руководство для профшкол, рабфактов и маркскружков. – Ч. I: Доисторическая культура. – К.: Изд-во «Сорабкон», 1924. – 153 с.; Рожицин В. Очерки по истории первобытной культуры: (Лекции, читанные в Коммунистическом университете им. Т. Артема в 1922 академическом году). – Харьков: Держвидав Украины, 1922. – 236 с.; Тахтарев К.М. Очерки по истории первобытной культуры: Первобытное общество. – М.; Пг.: Госиздат, 1922. – 142 с. тощо.

та археологічний матеріал³⁴⁸. Інтерес до даної проблематики зберігався у В. Петрова протягом всієї його наукової діяльності.

Свої перші археологічні дослідження В. Петров розпочав у 1930-ті рр. Так, у 1934 р. він брав участь в розкопках на Житомирщині поблизу села Райки³⁴⁹. Невелике слов'янське місто XI–XIII ст. (Райковецьке городище) було майже повністю розкопане археологом Т. Мовчанівським. Матеріали, здобуті під час розкопок, дали можливість реконструювати повсякденне життя воєнно-феодалного замку, зробити цікаві спостереження щодо його господарства та соціальної структури населення, наочно побачити картину загибелі захисників та мешканців міста під час Батиевої навали. Т. Мовчанівський, за матеріалами розкопок, написав низку статей та підготував монографію «Райковецьке городище». Проте в 1938 р. його заарештували та розстріляли, звинувативши в причетності до антирадянської націоналістичної організації. В 1944 р. в Інституті археології було вирішено, що працю «ворога народу» під своїм ім'ям надрукує хтось із співробітників слов'янського відділу. Що й було незабаром зроблено³⁵⁰. Книга побачила світ у 1950 р.³⁵¹

В. Петров безпосередньо вивчав цю пам'ятку, вів щоденник³⁵², а згодом намагався осмислити все побачене та втілити свої думки в неопублікованих нотатках кінця 1930-х рр.³⁵³ Оригінальний археологічний матеріал став основою для побудови В. Петровим цікавих теорій ранньосередньовічної історії Східної Європи. Дослідник вважав Райковецьке городище феодальною садибою, місцем перебування феодала, його дружини, челяді, ремісників, подібним до кам'яних замків західноєвропейських

³⁴⁸ Петров В. Родове суспільство евенків (нотатки, виписки), б/д. Автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 134. – 178 арк.; його ж. Характерні особливості первісного роду (замітки, роздуми, виписки та ін.), б/д. Автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 137. – 180 арк.

³⁴⁹ Археологічні дослідження городища XI–XIII ст. в с. Райках в 1934 р. 2 довідки. Видані Петрову В.П. та Павловичу Ю.Ю. в тому, що вони являються учасниками Райковецької експедиції з 27.VIII по 3.X. 1934 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. 20/Р.– Спр. 48. – Арк. 3.

³⁵⁰ Рутківська Л. Незабутні зустрічі // Українська біографістика... – С. 384–385.

³⁵¹ Гончаров В. Райковецьке городище. – К., 1950.

³⁵² Див.: Петров В.П. Картковий щоденник. Райки. 22.IX–26.IX. 1934. Автограф укр. мовою, олівцем. 1-4 картки. 36х25. Археологічні роботи по дослідженню городища в с. Райках, діл. 8. W. Дитинець. /НА ІА НАНУ. – Ф. 20/Р. – Спр. 29; Петров В.П. Щоденник розкопів – 1 зошит, с. Райки. 24.IX–30.IX. 1934 р. 14х19. Археологічні роботи по дослідженню слов'янського городища XI–XIII ст. в с. Райках в 1934 р. // Там само. – Спр. 37. – Арк. 88–112.

³⁵³ Див. Петров В.П. Методи визначення могил сарматського періоду // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 123. – 200 арк.

баронів. Доказом феодальної природи цього міста він вважав наявність знахідок залізних наральників, що свідчило про поширення орного землеробства. Відповідно до авторської схеми, підсіка є характерною для родового ладу з його язичницькими віруваннями, а орне землеробство свідчить про те, що основним виробником стає дрібний селянин – об'єкт феодальної експлуатації. Становлення феодалізму, в його баченні, не є спрощеним. Згідно з ленінською тезою про зигзагоподібність історичного процесу В. Петров робить висновок: «У Придніпров'ї IX–X ст. родовий лад розкладався не раз і не раз відроджувався»³⁵⁴. Процес феодалізації довгий час зумовлювався природним фактором – послаблення контролю феодала над населенням було тісно пов'язано зі збереженням у віддалених лісових районах великих родів, які практикували підсіку. У зв'язку з цим вчений формулює програму необхідних досліджень у трьох основних напрямках: 1) скласти каталог «кам'яних феодальних замків» IX–XII ст.; 2) проводити археологічні розкопки не тільки городищ, а й селищ; 3) вивчати структуру феодального замку та його топографію, адже остання свідчить, чи контролював феодал навколишні селища³⁵⁵.

Хоча окремі проблеми вогнезрубного землеробства та розкладу родового ладу вже неодноразово опинялися в полі дослідницької уваги вченого³⁵⁶, їх концептуальне значення для становлення феодалізму представлено було вперше. Водночас В. Петров продовжує вивчати перехідні етапи від роду до великих родин, а потім до сусідсько-територіальних общин, у тому числі й на прикладі давніх германців, узагальнює широке коло джерел та праць німецьких учених (Г. Кунов, Г. Брунер, Н. Абер)³⁵⁷. Згодом деякі думки автором будуть розвинені в його узагальнюючій праці «Підсічне землеробство» (1968).

Наступний блок теоретичних проблем формується В. Петровим навколо дискусій про особливості історичного шляху Східної Європи в по-

³⁵⁴ Там само. – Арк. 34–35.

³⁵⁵ Там само. – Арк. 36, 177–188 та ін.

³⁵⁶ Див.: Петров В.П. Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню. – К.: Вид-во Всеукраїнської Академії Наук, 1932. – 60 с.; Підсічне хліборобство в Східній Європі. До проблеми передкласового суспільства // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. I. – К., 1934. – С. 183–203; Петров В. Землеробство Європи феодальної доби. Автограф, маш. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 34. 159 арк.; Петров В. Родовий лад на Україні. Машинопис // ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 3570. – 155 арк. та ін.

³⁵⁷ Петров В. Записні книжки з записами літературного та етнографічного характеру. Автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 53–81, 82–130.

рівнянні з Західною, яка супроводжувала в тогочасній історіографії утвердження формаційної теорії. Вчений постає прихильником думки, що виникнення феодалізму на Заході та Сході має однакові закономірності, які полягають у поєднанні варварського та античного світів. Для формування доказової бази він закликав «прорвати» «пільму» руських та візантійських письменників і орієнтуватися на античні джерела, археологічні та лінгвістичні дані, зважити на аналогічні обставини для Східної Європи³⁵⁸. Великого значення науковець надав речовим знахідкам із виразними рисами римської доби, які було винайдено безпосередньо під шаром феодальної доби Райковецького городища. Більш того, ознайомившись з доробком Ф. Енгельса з історії давніх германців³⁵⁹, В. Петров стверджував, що археологічний матеріал Східної Європи підводить до тотожних висновків класика – «замість «франк» ми можемо взяти «слов'янин»»³⁶⁰.

Таким чином, В. Петров у другій половині 1930-х рр. формує власний погляд на закономірності історичного розвитку Східної Європи в руслі марксистсько-ленінської методології.

Крім того, зацікавлення вченого були також пов'язані з трипільською культурою, хоча спектр його наукових інтересів був значно ширшим. У 1936 р. В. Петров досліджував трипільське поселення Городськ на Житомирщині³⁶¹. В результаті вчений виділив й інтерпретував пізньотрипільські пам'ятники так званого городського типу. Також дослідник звернув увагу на широке коло зв'язків жителів поселення з віддаленими регіонами території розселення носіїв трипільської культури. Так, на думку В. Петрова, отримана під час розкопок інформація уточнює «трипільські» зв'язки «неолітичного» Червоногорського поселення, фіксує наявність пізньотрипільської культури по р. Тетерів, а також указує на взаємини між Причорномор'ям і притоками північної смуги се-

³⁵⁸ Петров В.П. Методи визначення могил сарматського періоду... – Арк. 85, 188.

³⁵⁹ Див.: Петров В.П. Фр. Енгельс про родовий лад у давніх германців. Монографічне дослідження // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. 3–4. – К., 1935. – С. 19–73; Петров В.П. Фр. Энгельс о родовом строе древних германцев. К вопросу о земельных отношениях у древних германцев // Вопросы истории доклассового общества. Сборник статей к 50-летию книги Ф. Энгельса «Происхождение семьи». Труды Института антропологии, археологии и этнографии АН СССР. – М. – Л., 1936. – С. 647–690 тощо.

³⁶⁰ Петров В.П. Методи визначення могил сарматського періоду... – Арк. 42.

³⁶¹ Петров В.П. Щоденник розкопок у с. Городську на Коростишівщині // НА ІА НАНУ. – Ф. ІІМК/Поліська експедиція 1936 р. – Спр. 2. – 38 арк.

реднього Дніпра³⁶². Згодом це поселення досліджувалося ленінградцем Є. Кричевським (1937) та киянином М. Макаревичем (1939–1940)³⁶³.

У 1937–1939 рр. В. Петров працював у Трипільській експедиції Інституту історії матеріальної культури на поселенні Коломийщина I, де керував окремими розкопками³⁶⁴. Ця археологічна пам'ятка розташовувалася біля с. Халеп'я на Київщині й була відкрита та досліджувалася ще В. Хвойкою. У 1932 р. київські археологи С. Магура та К. Коршак розпочали широкомасштабні розкопки цього поселення. У 1934 р. в експедицію були запрошені співробітники Державної академії історії матеріальної культури Т. Пассек та Є. Кричевський. Також у розкопках брали участь українські археологи Н. Кордиш, М. Макаревич та М. Сугак. Поселення було досліджено повністю. Тут уперше було застосовано методику розкопок великими площами, які мали на меті повне дослідження поселення. Фауну, виявлену під час розкопок, дослідив І. Підоплічка³⁶⁵. Утім, 1937 р. С. Магуру та К. Коршака заарештували та розстріляли. Експедицією з цього часу керувала Т. Пассек. У 1940 р. у збірнику «Трипольская культура» було опубліковано звіт про розкопки. Імена репресованих українських археологів, з відомих причин, тут не згадувались³⁶⁶.

³⁶² Петров В.П. Поселення в Городську (Розвідкові розкопки 1936 р.) // Трипольская культура. – К., 1940. – Т. I. – С. 339–379.

³⁶³ Відейко М.Ю. Городськ // Енциклопедія трипільської цивілізації в двох томах / Голова ред. кол. Л.М. Новохатько. – К., 2004. – Т. 2. – С. 127–128.

³⁶⁴ Див.: Петров В.П. Щоденники розкопів «трипільської культури» в с. Халеп'є Київської області – 2 зош. Олівцем, укр. мов. // НА ІА НАН України. Ф. ІМК/Трипільська експедиція. – 1937. – Спр. 172. – 174 арк. Кресленники на меліметровці різного розміру. – 7 арк.; Петров В.П. Щоденник розкопів в с. Халеп'є. Уч. Коломийщина. Ділянка № 17. 1938 р. Рукоп. олівцем. укр. мов. // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1938. – Спр. 354а. – 66 арк. – Кресленники на міліметр. – 3 арк.; Петров В.П. Щоденник розкопів с. Халеп'є, Обухівського р-ну 9.VII–24.VII-1939 р. Автограф укр. мовою олівц. // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1939. – Спр. 23.– 1–25 арк. 16,5x20,5; Пассек Т.С. Краткий предварительный отчет о раскопках экспедиции в урочище Коломийщина близ с. Халепье Обуховского р-на Киевской обл. в 1938 г. Приложение: описи полевой документации // Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (г. Санкт-Петербург) (далі – НА ИИМК РАН). – Ф. 35/1938. – Д. 126. – 22 л.; ee же. Отчет о раскопках центральной части поселения Коломийщина I близ с. Халепье Обуховского р-на Киевской обл. в 1938 г. // НА ИИМК РАН. – Ф. 35/1938. – Д. 127. – 18 л.; ee же. Отчет о командировке по научным делам в г. Киев с 10 по 26 апреля 1938 г. // НА ИИМК РАН. – Ф. 35/1938. – Д. 129. – 5 л.; ee же. Предварительный отчет о работах Трипольской экспедиции в 1939 г. // НА ИИМК РАН. – Ф. 35/1939. – Д. 244. – 17 л.

³⁶⁵ Відейко М.Ю. Коломийщина I // Енциклопедія трипільської цивілізації... – Т. 2. – С. 237–240.

³⁶⁶ Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма.... – С. 107–108.

В. Петров одним з перших звернув увагу на наявність у трипільської культури поселень-гігантів. Розмірковуючи про великі розміри поселення Володимирівка, він був абсолютно впевнений у тому, що в даному випадку село почало переростати в місто. Згодом учений вивчав і релігійні уявлення трипільців. Так, досліджуючи скіфську релігію і міфологію разом із дослідником трипільської культури М. Макаревичем, він визначив у антропоморфній пластиці раннього етапу трипільської культури зображення змієної Богині зі скіфської генеалогічної легенди. Крім того, В. Петров вважав, що трипільці не можуть бути безпосередніми предками українців. Однак, на його думку, вони залишили багату спадщину в економічному і духовному житті місцевого населення³⁶⁷.

У 1939 р. В. Петров керував роботою Лубенсько-Черкаської археологічної експедиції ІА АН УРСР³⁶⁸. Поблизу м. Лубни планувалися дослідження енеолітичного поселення та рештків курганів в урочищі Лиса гора. Втім, коли члени експедиції прибули на місце розкопок й оглянули місцевість, зважаючи на низку обставин, було прийнято рішення відкласти вивчення запланованих об'єктів до наступного року. Вчені провели розвідувальні розкопки (шурфовка) на урочищі «Вали», садибах двох місцевих жителів та території Бернардинського монастиря. Під час роботи було досліджено кілька різночасових пам'яток – залишки фортифікаційних споруд XVII–XVIII ст. (В. Петров припустив, що вони були споруджені за «петровських часів» у «шведську війну»), рештки поховання, а також було зібрано матеріал, датований від XVII ст. до Київської Русі й «дофеодальних часів»³⁶⁹.

В. Петрову належить пріоритет й у вивченні відкритої видатним українським археологом В. Хвойкою культури «полів поховань», пізніше відомої під назвою зарубинецької (III ст. дон.е. – II ст. н.е.) та черняхівської (III – V ст. н.е.). В. Хвойка запропонував першу археологічну та історичну інтерпретацію цих культур з позицій автохтонізму та пов'язав їх із слов'янами. В. Петров продовжив «лінію» В. Хвойки щодо інтерпре-

³⁶⁷ Див.: Петров В. Енеолітичне поселення в селі Гродську. За матеріалами розкопок 1936 р. // Трипільська культура. – Т. 1. – К., 1940. – С. 339–379; Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда // Советская археология (далі – СА). – 1963. – № 1. – С. 20–31; Петров В. Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968. – 149 с.; його ж. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972. – 214 с.; його ж. Походження українського народу. – К., МП: «Фенікс», 1992. – 192 с.

³⁶⁸ Див. Петров В.П. Щоденник розкопів – 1 зош. м. Лубни. 20. IX – 30. IX. 1939 р. Лубенська археологічна експедиція 1939 р. Автограф укр. мовою олівцем // НА ІА НАН України. – Ф. 20. – Спр. 1. – 1–20 арк. 16x20.

³⁶⁹ Там само. – Арк. 7–8,

тації цих культур. Також учений докладав чимало зусиль до вивчення та впровадження в науковий обіг спадщини В. Хвойки та інших своїх попередників.

Культура полів поховань після досліджень В. Хвойки на вітчизняному ґрунті не отримала широкого вивчення. Утім, накопичення нових матеріалів продовжувалося внаслідок археологічних досліджень С. Гамченка, П. Козаря, М. Макаренка, І. Самойловського, П. Смолічева, М. Рудинського та ін. Найбільш масштабними в довоєнний час були роботи пов'язані з будівництвом Дніпрельстану, які дали нові відкриття могильників та поселень цієї культури³⁷⁰.

Загалом інтерес до вивчення культури полів поховань у радянській науці дещо зменшився та був перенесений в ідеологічну площину після того, як у німецькій археології на початку ХХ ст. отримала визнання теорія міграціонізму³⁷¹. Згідно з міграціоністськими концепціями німецьких учених, поява нових культур пояснювалась переселеннями окремих колективів людей, які перенесли матеріальну культуру на нові місця у готовому вигляді. Так, П. Райнеке, розглянувши матеріали з могильника поблизу с. Зарубинці, встановив близькість елементів його матеріальної культури з аналогічними речами могильників у пониззі Вісли. На основі цих даних дослідник зробив висновок, що наприкінці I тис. дон. е. – початку I тис. н. е. з території Нижньої Вісли до Північного Причорномор'я просувалося східногерманське населення³⁷². Подібну позицію відстоював Г. Коссіна, посилаючись на нові археологічні знахідки 1920–1930-х рр. на Десні та Східній Галичині. Носіями цієї матеріальної культури він вважав бастарнів, спираючись на повідомлення римського автора Помпея Трога³⁷³. Позицію Г. Коссіни, як і більшість німецьких археологів, поділяв Р. Штампфус, який здійснював археологічні розкопки на території Польщі, а під час II Світової війни й на території України³⁷⁴.

³⁷⁰ Брайчевская А.Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И.М. Фещенко, А.В. Бодянского и автора) // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – № 82. – М. – Л., 1960. – С. 148–191.

³⁷¹ Див. Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006. – С. 16.

³⁷² Reinecke P. Aus der russischen Literatur Grabfelder vom Ende der La Tene Zeit und aus der jüngeren romischtn Kaiserzeit im Gouvennement Kiev // Meinzer Zeitschrift. – 1906. – № 1. – S. 42–50.

³⁷³ Kossinna G. Germanische Kultur im Jahrtausend nach Chr. Geburt // Mannus Bibliothek. – 1932. – S. 50.

³⁷⁴ Stampfus R. Germanen in der Ukraine // Germanen-Erbe. Monatschrift fur Deutsche Vorgeschichte. – Posen. 1942. – Heft 9/10. – S. 280–285.

К. Такенберг дотримувався точки зору, що могильник біля с. Зарубинці належить скирам, вихідцям з району Середнього Одеру (моноетнічним, нечисленним племенам)³⁷⁵. Згодом він відмовився від такого погляду на зарубинецьку культуру. В післявоєнні роки дослідник стверджував, що таку велику територію не могли заселяти лише германці, а тому тубільне населення було тут домінуючим. Утім К. Такенберг завжди акцентував на наявності германської складової в зарубинецькій культурі³⁷⁶.

Подібним чином німецькі науковці вирішували й питання етнічної ідентифікації черняхівської культури. Так, П. Райнеке вважав, що її творцями та носіями були германські племена, в першу чергу, готи³⁷⁷. Е. Блюме³⁷⁸, Г. Коссіна та інші припускали, що придніпровські могильники належать гепідам³⁷⁹. В. Петров, вступаючи в полеміку із німецькими дослідниками, й, незважаючи на їхні авторитетні заперечення слов'янства культури полів поховань, продовжував працювати³⁸⁰.

В середині 1930-х рр. проблема вивчення культури полів поховань раптово отримала політичну актуальність у СРСР. Постаła необхідність протиставити концепціям німецьких археологів нові підходи, які б змогли спростувати «расову теорію» опонентів і довести слов'янськість цих культур. Для цього треба було поставити дослідження вітчизняних археологів на ґрунтовну джерелознавчу основу, як колись це було зроблено в галузі фольклористики та етнографії.

Наприкінці 1930-х рр. В. Петров, який очолював сектор слов'яно-руської археології ІА АН УРСР, став ініціатором створення колективу дослідників для вивчення культури полів поховань, на його думку, безпосередньо пов'язаних з проблемою етногенезу слов'ян.

Перш за все, вважав В. Петров, було необхідно опрацювати та видати велику кількість матеріалів, що зберігалися в музеях України, створити фундаментальну базу для подальших археологічних досліджень культур I тис. до н. е. – I тис. н. е. Також одним з найважливіших завдань

³⁷⁵ Tackenberg K. Bastarnen // Volk und Rasse. – 1929. – №4. – S. 232–244.

³⁷⁶ Tackenberg K. Zu den Funden von Lukaschewka im Bezirk Kischenew Moldau-Republik // Alt-Thuringen Jahreschrift des Museums für Ur- Frühgeschichte Thuringens. – 1962/1963. – Bd. 6. – S. 423–424.

³⁷⁷ Reinecke P. Aus der russischen Literatur Grabfelder vom Ende der La Tene Zeit und aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im Gouvennement Kiev // Meinzer Zeitschrift. – 1906. – № 1. – S. 42–50.

³⁷⁸ Blume E. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. – Würzburg, 1912.

³⁷⁹ Kossinna G. Das Weichsselfeld, ein uralter Heimatboden der Germanen. – Danzig, 1919.

³⁸⁰ Петров В. Расова теорія та її критика... – С. 49–71.

стало створення археологічної карти культури полів поховань та проведення польових досліджень.

За задумом В. Петрова до друку готувалася серія томів корпусу археологічних матеріалів, що охопив би всю сукупність пам'яток на території України. Редактором серії був В. Петров. Для виконання проекту було створено кілька робочих груп у Києві, Харкові та Львові³⁸¹.

До війни В. Петров опрацьовував матеріали з колекції Київського державного історичного музею. Над цим проектом, окрім В. Петрова, працювали українські археологи С. Коршенко, І. Самойловський, В. Козловська, Є. Махно. Перший том корпусу «Пам'ятники культури «полів поховань» на території УРСР» був готовий до початку війни. На черзі були археологічні матеріали Житомирського, Білоцерківського, Черкаського і Дніпропетровського музеїв, які уже почали опрацьовувати³⁸². У 1940–1941 рр. львівським ученим М. Смішком на основі музейних колекцій Львова та власних розкопок активно готувався другий том³⁸³.

Це був перший досвід створення фундаментального зводу археологічних джерел, який виконувався на вищому рівні тогочасних знань. Підготовлені матеріали перешкодила видати війна. Але досягнення цієї групи дослідників стали основою випущених у повоєнні роки декількох томів із серії «Матеріали і дослідження з археології СРСР»³⁸⁴.

Крім того, науковці Інституту археології наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. активно брали участь у польових дослідженнях культури полів поховань. Так, у 1940–1941 рр. українські археологи проводили рятівні розкопки пам'яток, які руйнувалися водами Дніпровського водосховища (озеро ім. Леніна). Також було проведено археологічні експедиції

³⁸¹ Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 370.

³⁸² Там само.

³⁸³ Див.: Петров В. Готи на Україні та культура полів поховань // Український засів (Харків). – 1942. – Ч. 1. – С. 64; Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951) // Археологічні дослідження львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 111; його ж. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР // Археологічні дослідження львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 259.

³⁸⁴ Див.: Толочко П.П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу... – С. 4; його ж. Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога... – С. 6; Андреев В.М. Скіфська генеалогічна легенда в інтерпретаціях Віктора Петрова // Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 31–32. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – С. 15–29; його ж. Віктор Петров: «скіфський сюжет» інтелектуальної біографії // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 190–202.

в Нікольському, Федорівці, Ново-Олександрівці³⁸⁵. Перед початком війни український археолог К. Раєвський дослідив широку площу поселення Киселево на околиці Одеси та пов'язав його з черняхівською культурою³⁸⁶. Роботи були перервані війною.

Наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр. В. Петров не полишав і своїх студій в галузі фольклористики. Так дослідник написав низку праць, зокрема про фольклорно-літературні джерела «Вія» М. Гоголя³⁸⁷. Також він став організатором та координатором проекту створення підручника з українського фольклору. Сам науковець написав кілька розділів до цього підручника – «Обряди квітнення жита. Русалії», «Заговори», «Обрядова поезія календарного циклу (Весняні, літні, осінні й зимові обрядові пісні й звичаї)», «Обрядова поезія родинно-побутового циклу. Голосіння»³⁸⁸, збирався написати «Фольклор часів докласового суспільства»³⁸⁹. Крім того, вчений рецензував розділи написані авторським колективом, – «Поети колгоспного села» (І. Волошин)³⁹⁰, «Коломийки і частушки», «Псалми й

³⁸⁵ Брайчевская А.Т. Черняховские памятники Надпорожья... – С. 148–191.

³⁸⁶ Раевский К.А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра-Днестра в I тысячелетии н. э. // СА. – 1955. – Вып. 23. – С. 250–276.

³⁸⁷ Петров В.П., Эйхенбаум Б.М. Вий // Н.В. Гоголь. Сочинения. – Т. II. – М.: Акад. издание ИРЛИ (Пушкинский дом) АН СССР, 1937. – С. 732–748.

³⁸⁸ Петров В. «Обряди квітнення жита. Русалії». Розділ до підручника з українського фольклору (без закінчення), 1940 р. Рукопис, машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-2. – Спр. 130. – 61 арк.; його ж. «Обряди квітнення жита. Русалії». Розділ до підручника з українського фольклору (без закінчення), 1940 р. Машинопис // Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 131. – 42 арк.; його ж. «Заговори». Розділ до підручника з українського фольклору, 1940 р. Машинопис // Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 131а. – 83 арк.; його ж. Розділ до підручника з українського фольклору, 1940 р. Машинопис // Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 132. – 45 арк.; його ж. «Заговори». Розділ до підручника з українського фольклору, 1940 р. Машинопис Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 133. – 52 арк.; його ж. «Обрядова поезія календарного циклу». Розділ до підручника з українського фольклору, 1940 р. Рукопис // Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 134. – 56 арк.; його ж. «Обрядова поезія родинно-побутового циклу. Голосіння». Розділ до підручника з українського фольклору, 1940 р. Машинопис // Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 134-а. – 23 арк.; Петров В. Обрядовий фольклор народно-календарного циклу, не раніше 1937 р. Чернетка, автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 14. – 160 арк.

³⁸⁹ Петров В. «Фольклор часів докласового суспільства». Проспект. Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8. – Спр. 1205а. – Арк. 1–2.

³⁹⁰ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору Волошина І. «Поети колгоспного села», б/д. Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-2. – Спр. 145. – Арк. 9–11, 12–14.

канти» (М. Грінченко)³⁹¹, «Радянські частушки» (А. Кіньок)³⁹², «Радянські казки» (Д. Кушнарєнко)³⁹³, «Радянські думи» (П. Павлій)³⁹⁴, «Прислів'я і приказки» (Л. Підгайний)³⁹⁵, «Трудова пісня» (М. Плісецький)³⁹⁶, «Загадки» (С. Якимович)³⁹⁷, «Анекдоти» та «Нісенітниця» (М. Ісірович)³⁹⁸, «Народна драма» (Є. Марковський)³⁹⁹, «Українські народні перекази», «Українська народна казка» (Г. Сухобрус)⁴⁰⁰, «Українські народні пісні – балади» (О. Бандурко)⁴⁰¹, «Український робітничий фольклор» (М. Гайдай)⁴⁰², «Літературні пісні в українському фольклорі» (Г. Нудьга)⁴⁰³.

³⁹¹ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Коломийки і частушки» Грінченка М., б/д. Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-2. – Спр. 146. – Арк. 2–5; Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Псалми й канти» Грінченка М., б/д. Машинопис // Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 146. – Арк. 9–12.

³⁹² Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Радянські частушки» Кінька А., б/д. Рукопис, машинопис // Там само. – Спр. 147. – Арк. 4–9.

³⁹³ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Радянські казки» Кушнарєнка Д., б/д. Машинопис // Там само.. – Спр. 148. – Арк. 8–12.

³⁹⁴ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Радянські думи» Павлія П., б/д. Машинопис // Там само. – Спр. 149. – Арк. 6–9.

³⁹⁵ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Прислів'я і приказки» Підгайного Л., б/д. Машинопис // Там само. – Спр. 151. – Арк. 13–20.

³⁹⁶ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Трудова пісня» Плісецького М., б/д. Машинопис // Там само.. – Спр. 152. – Арк. 3–4.

³⁹⁷ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Загадки» Якимовича С., б/д. Машинопис // Там само. – Спр. 153. – Арк. 6–12.

³⁹⁸ Див.: Петров В. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Анекдоти» Ісірович М., б/д. Машинопис // Там само. – Спр. 154. – Арк. 7–11; його ж. «Анекдоти» [Зауваження на розділ М.Ф. Ісірович до посібника з українського фольклору], 1940. Машинопис // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 945. – 4 арк.; його ж. «Нісенітниця» [Зауваження на розділ М.Ф. Ісірович до посібника з українського фольклору], 1940. Машинопис // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 944. – 3 арк.

³⁹⁹ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Народна драма» Марковського Є., б/д. Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-2. – Спр. 155. – Арк. 1–3; Петров В.П. «Народна драма» [Зауваження на розділ Є. Марковського до посібника з українського фольклору], 1941. Машинопис // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 946. – 3 арк.

⁴⁰⁰ Петров В. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Українські народні перекази» Сухобрус Г., б/д. Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-2. – Спр. 157. – Арк. 3–6; його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Українська народна казка» Сухобрус Г., б/д. Машинопис // Там само. – Арк. 12–14.

⁴⁰¹ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Українські народні балади» Бандурка О., б/д. Машинопис // Там само. – Спр. 160. – Арк. 4–7.

⁴⁰² Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Український робітничий фольклор» Гайдая М., б/д. Рукопис, машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-2. – Спр. 161. – Арк. 6–9.

⁴⁰³ Його ж. Рецензія на розділ підручника з українського фольклору «Літературні пісні в українському фольклорі» Нудьга Г., б/д. Машинопис // Там само.. – Арк. 2–3.

Отже, В. Петров у цей час поєднував глибокі наукові дослідження в галузі етнографії, археології та літературознавства з літературною творчістю. Знайомі інтелектуала відзначали, що він умів розподіляти час між абсолютно різними заняттями. Так, відома українська письменниця Докія Гуменна згадує, що в кімнаті В. Петрова було три столи: за одним він писав роман про М. Костомарова, за іншим – багатотомну працю з фольклору, а за третім – археологічні роботи⁴⁰⁴.

Д. Гуменна в 1937 р. працювала креслярем у В. Петрова на розкопках Коломийщини І. Письменниця залишила цікаві спогади про вченого та інших археологів (Т. Пассек, Є. Кричевський, П. Курінний, Н. Кордиш, М. Макаревич та ін.), які брали участь у дослідженнях поселення. Вона схарактеризувала його як людину комунікабельну, веселу, відкриту та легку в спілкуванні, незважаючи на те, що «...був спеціаліст у кількох галузях: археології, історії літератури, етнографії, а й ще романіст. Хоч такий вчений, а проте я найменше боялася поставити якесь наївне питання йому»⁴⁰⁵.

Зовнішність В. Петрова Д. Гуменна описує так: «Обличчям він не вдався, голос мав скрипучий...був товстенький і кругленький (останнім часом ходив у костюмі співробітника протиповітряної охорони, який йому зовсім не пасував), скаржився, що багато п'є пива. Коли не пити, то шлунок каверзує, а п'єш, то оця небажана товщина»⁴⁰⁶. Проте за спогадами, він був вельми охочий до жінок: «Віктор Петров, що сам себе охрестив тут «старим парубком», до всіх потроху залицявся своїм особливим стилем, так, що не знаєш, коли він не корчить із себе блазня»⁴⁰⁷. Згодом, вже після експедиції, згадує Д. Гуменна: «Часто бувало так, що здибалася його на вулиці, запрошував зайти до нього до хати»⁴⁰⁸. Я ухилилася і ніколи не зайшла. На перешкоді стояв спогад про Коломийщину, як цей самий Віктор Платонович ранком у безлюдному місці гукнув, щоб я його почекала. Я почекала, а він, замість щось сказати, наставив губи цілуватися. Я тоді втікла. І тепер не наважувалася зайти. А варто було»⁴⁰⁹. Отже,

⁴⁰⁴ Див. Гуменна Д. Дар Евдотії. Испит пам'яті / Передм. В. Пепа, післямова С. Горошко. – К.: Дніпро, 2004. – С. 462.

⁴⁰⁵ Гуменна Д. Дар Евдотії... – С. 452.

⁴⁰⁶ Там само. – С. 462–463.

⁴⁰⁷ Там само. – С. 452, 463.

⁴⁰⁸ В. Петров довгий час мешкав у Києві на вул. Малій Підвальной. Згодом він із теплою згадував своє помешкання називав його своєю «малоподвальной квартирой» (див. Лист В. Петрова до С. Зерової, 22.IV.1954 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 18–18 зв.).

⁴⁰⁹ Там само. – С. 462.

така чоловіча активність В. Петрова цілком узгоджується з відкритим еротизмом його літературних творів.

Високо оцінюючи В. Петрова як інтелектуала, Д. Гуменна жалкувала про те, що її дружба з ним мала поверховий характер: «Через цю його залицяльність і вузеву невловність я багато втратила... А Петров же був криниця знань, та не тільки склад знань, а й вдумливий перетворювач у філософський світогляд набутків своєї широкої освіти... Але запитаєш щось серйозно..., а він прибере якусь іншу лінію розмови, жарт, що не має ніякого значіння, – і мій запит загубився десь у нічому», – згадує письменниця⁴¹⁰. Втім, попри свою обережність, скритність, та несхильність до відвертих розмов, іноді В. Петров був здатний на прямолінійні та влучні висловлювання: «А все-таки це Віктор Платонович про Корнійчука тоді сказав: «У нього гемба одвисла аж до пупа». В цьому для мене теж зміст, – як Віктор Платонович ставиться до клімату в Спілці письменників»⁴¹¹.

Учениця В. Петрова Є. Махно описує його як інтелігентного чоловіка, невисокого зросту, віком понад сорок років. У 1939 р., працюючи в Інституті археології АН УРСР асистентом В. Петрова, вона запам'ятала вченого веселою, уважною та доброзичливою людиною, що робило спілкування з ним легким та приємним. «У різних обставинах він завжди був у центрі уваги. Будучи талановитим організатором наукового процесу, він умів запропонувати кожному саме те, від чого відмовитися було неможливо, – бо інший це просто зробити не зумів би. За виконанням дорученого стежив строго, але в разі потреби завжди надавав допомогу», – згадує Євгенія Володимирівна⁴¹².

Хвиля сталінських репресій кінця 1930-х рр. не обминула й В. Петрова. 8 червня 1938 р. науковця заарештували⁴¹³. З матеріалів його слідчої справи дізнаємося, що оперуповноважений 3-го відділу УДБ НКВС УРСР⁴¹⁴ сержант Френкель, розглянувши матеріали «о преступной дея-

⁴¹⁰ Там само. – С. 463.

⁴¹¹ Там само. – С. 463.

⁴¹² Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 366–367.

⁴¹³ Архівно-слідча справа Петрова Віктора Платоновича // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 9.

⁴¹⁴ В структурі Управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР 3-й відділ був контррозвідальним і створювався як контррозвідка та для боротьби з ворожими діями в армії та на флоті (див. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 295–297).

тельности гр. Петрова Виктора Платоновича», прийшов до висновку про необхідність проведення попереднього слідства⁴¹⁵. Крім того, було прийнято постанову про те, що його перебування на свободі може вплинути на хід слідства та обрати «мерой пресечения способов уклонения от суда следствия по отношению к обвиняемому Петрову В.П. содержание под стражей в с/и Киевской тюрьмы»⁴¹⁶.

Довідка на арешт ученого (за підписами начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітана держбезпеки Ратинського та начальника 7-го відділення⁴¹⁷ молодшого лейтенанта держбезпеки Солопова) є цікавим, унікальним і одночасно типовим для тоталітарної епохи документом. Дозволимо собі навести його майже повний текст: «Петров В.П. выходец из семьи служителя религиозного культа – отец в прошлом архиерей. Убежденный монархист-черносотенец, в прошлом состоял в реакционной черносотенной организации «Двуглавый Орел»⁴¹⁸. Имел тесную связь с руководителем контрреволюционной шпионской организацией «Азбука»⁴¹⁹, заложенной черносотенцем Шульгиным. Для «Азбуки» передал ряд шпионских материалов. В годы гражданской войны принимал активное участие в вербовке офицеров и отправке последних на Дон для борьбы с Советской властью. Контрреволюционно настроенная личность. Петров В.П. подлежит аресту»⁴²⁰. Отже, тепер органи пригадали науковцю все, в тому числі й його походження. Утім, незважаючи на безглуздість більшості звинувачень, вони «тягнули» на вищу міру покарання.

Проте менш ніж через два тижні, 21 червня його звільнили⁴²¹. На останній постанові архівно-слідчої справи В. Петрова червоним олівцем у верхньому лівому кутку аркуша написано: «Освободить. 20. VI. 38». Далі з тексту бачимо, що заступник начальника 7-го відділення 4-го від-

⁴¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 1.

⁴¹⁶ Там само. – Арк. 2.

⁴¹⁷ 7-е відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР – для боротьби з білою та внутрішньою контрреволюцією (див. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. – С. 297).

⁴¹⁸ «Двуглавый орел» – черносотенне антиукраїнське, антисемітське товариство київської студентської молоді. Організація діяла у 1907–1917 рр.

⁴¹⁹ «Азбука» – таємна антибільшовицька, антиукраїнська розвідувальна організація Білого руху на півдні Росії. Була створена В. Шульгиным у вигляді приватного агентства. У Києві В. Шульгін займався збором та аналізом інформації, організацією відправки білих офіцерів на Дон в армію генерала М. Алексеєва. Організація діяла у 1917–1919 рр.

⁴²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 4–5.

⁴²¹ Там само. – Арк. 8.

ділу УДБ НКВС УРСР⁴²², молодший лейтенант держбезпеки Латков, розглянувши матеріали слідства, прийшов до висновку, що «следствием не добыто достаточных материалов для привлечения его к судебной ответственности» й тому «следственное дело по обвинению Петрова Виктора Платоновича прекратить»⁴²³. Після інкримінованих злочинів це звільнення виглядає дещо несподіваним та не зовсім зрозумілим. Також поки що немає відповіді й на питання про те, чому заарештовував й проводив слідство, принаймні спочатку, 3-й відділ, а звільняв з-під варти 4-й.

Причини такого «гуманізму» НКВС, а також того, як інтелектуал зміг уникнути репресій у той час, коли багато його друзів та колег стали жертвами більшовицького терору, залишаються невідомі. Можливо, тоді розпочалася його співпраця з «органами». Утім, його вербування могло відбутися й набагато раніше. Дослідники життя та творчості В. Петрова припускають, що це сталося ще 1930 р., коли проходила чистка рядів ВУАН, а під час арешту 1938 р. відбулося «підвищення кваліфікації» або перекваліфікація, зміна статусу співробітника⁴²⁴. Ймовірно, що саме тоді, напередодні Другої світової війни, вчений дав згоду на службу в зовнішній розвідці, за кордоном, у середовищі німецьких військових⁴²⁵.

Так, В. Петров із звичайного «секретного співробітника» у ВУАН перетворився на людину з військовим званням і ризикованими перспективами розвідувальної діяльності⁴²⁶. Цілком можливо, що вже через рік-півтора він виконував завдання радянської розвідки. Зі спогадів Д. Гуменної дізнаємося, що В. Петров тоді відвідав нещодавно «приєднану» до СРСР Західну Україну (можливо, вже тоді виконував завдання радянської розвідки?). «Тоді саме був людський потік з Києва до Львова, їхали хто міг і як міг. Розказували багато. А ще більше привозили... І чого тільки не навозили... Могли їздити тільки упривіле-

⁴²² 4-й відділ УДБ НКВС УРСР – секретно-політичний, що з самого початку створення призначався для боротьби з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами (див. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. – С. 295, 297).

⁴²³ ЦДАГОУ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 6.

⁴²⁴ Див.: Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.): жертви більшовицького терору. – К.: «Воскресіння», 1992. – С. 3–23 та ін.; його ж. Масовий терор як засіб державного управління в УРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.: ДМП Полімед, 1999. – С. 302; Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 38–41.

⁴²⁵ Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 44–45.

⁴²⁶ Корогодський Р. На межі... // Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К.: Гелікон, 2000. – С. 462.

йовані, з парт-квитками, довірені, перевірені, з перепусткою», – згадує письменниця⁴²⁷. Проте з якою метою подорожував В. Петров, невідомо: «Коли сипнули наші до Західної України, – і Віктор Платонович їздив до Львова. Я запитала, які вражіння, що бачив, що робив? Відповідь була: «Пив вино». А інші стільки всякого розказують...»⁴²⁸. На жаль, документи про розвідницьку діяльність В. Петрова досі залишаються засекреченими й необхідних для конкретних висновків даних, які б підтверджували або спростовували всі ці припущення, дослідники поки ще не мають.

Втім, цілком можливо, що до Львова В. Петров їздив й у наукових справах, для координації проекту видання зводу пам'яток культури полів поховань та його узгодження з львівськими археологами, адже в той час повним ходом йшло упорядкування та підготовка до друку матеріалів.

У 1941 р. В. Петрова, після смерті попереднього керівника закладу, призначили директором Інституту українського фольклору АН УРСР. Фактично це було повернення вченого до вже знайомої йому, по Етнографічній комісії, організаційної керівної роботи в галузі фольклористики та етнографії. Інститут українського фольклору АН УСРР (з 1937 р. – АН УРСР) був створений 1936 р. на базі народознавчих підрозділів ВУАН, що були реорганізовані в Спілку інституцій історії матеріальної культури АН УСРР. У своєму складі інститут мав три сектори: словесного фольклору, музикального фольклору та рукописних фондів. Інститут започаткував періодичні видання – «Український фольклор» (1937–1939), «Народна творчість» (1939–1941). Попередниками В. Петрова на цій посаді були – громадський та державний діяч А. Хвиля (1936–1937, той самий, що замовив М. Рильському та Л. Ревуцькому «Пісню про Сталіна») та фольклорист і літературознавець Ю. Соколов (1939–1941).

У січні–лютому 1941 р. до Президії АН УРСР надійшло подання групи академіків на чолі з Ф. Колесою про обрання В. Петрова в дійсні члени Академії наук⁴²⁹. Колеги характеризували науковця як «одного из лучших знатоков фольклора и наиболее выдающегося специалиста в области этнографии»⁴³⁰.

⁴²⁷ Гуменна Д. Дар Евдотей... – С. 465.

⁴²⁸ Там само. – С. 462–463.

⁴²⁹ Лист В. Петрова до М. Рильського, 11.ІІІ.1952 р. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 137. – Од. зб. 62–63. – Арк. 1–2.

⁴³⁰ Заява В.П. Петрова в ВАК СРСР // Українська біографістика... – С. 321–322.

Отже, протягом 1920–1930-х рр. В. Петров став однією з найяскравіших фігур молодого покоління науковців Академії наук, домігся серйозних успіхів у кількох гуманітарних дисциплінах – етнографії, літературознавстві, археології. Також він став одним з найбільш яскравих українських письменників свого часу.

НА ВЕРШИНАХ ТВОРЧОСТІ:

ІСТОРИК, ЕТНОГРАФ, ІСТОРИОСОФ,
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ ТА ПИСЬМЕННИК
(У РОКИ ВІЙНИ ТА В ПІСЛЯВОЄННІЙ
НІМЕЧЧИНІ)

Після початку Великої Вітчизняної війни СРСР з Німеччиною, науковець, разом з іншими працівниками української Академії наук, у серпні 1941 р. був евакуйований до Уфі⁴³¹. У 1941–1943 рр. Уфа стала центром наукового, культурного та літературного життя України. Тут знаходилися не лише вісімнадцять академічних інститутів, а й Спілка композиторів, художників, письменників України, меморіальні музеї Т.Г. Шевченка та М.М. Коцюбинського тощо. Сюди ж було перевезено й національні реліквії України (рукописи класиків української літератури, рідкісні книги XVII–XVIII ст. тощо). Також в Уфі працювали українські майстри слова (М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Яновський, Н. Рибак, П. Панч та ін.), художники (О. Шовкуненко, К. Трохименко та ін.), композитори (Г. Верьовка, П. Козицький, М. Вериківський) та багато інших діячів культури⁴³². Багатьох з них В. Петров знав особисто.

В евакуації вчений продовжував активну наукову діяльність. В. Петров, після реорганізації Інституту фольклору, очолив відділ фольклору Інституту суспільних наук АН УРСР⁴³³. Також він займав поса-

⁴³¹ Свої враження про перебування в Уфі В. Петров описав у статті «На засланні в Уфі (українські діячі науки і культури)» (Краківські вісті. – 21–26 серпня 1942. – № 184–188 (631–635)), яка була перевидана В. Брюховецьким (див. Петров В. Невідомі статті. На засланні в Уфі // Кур'єр Кривбасу. – 2011. – № 254–255 (січень–лютий). – С. 238–246.

⁴³² Бабенко В. Українці Башкортостану за чотири століття // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи / [гол. ред. Г. Скрипник, наук. ред. В. Бабенко; відп. ред. Д. Чернієнко; упоряд. Ю. Сіренко, І. Чернієнко, Л. Єфремова, М. Пилипак. – К.: ІМФЕ НАН України; Уфа, 2011. – С. 13.

⁴³³ Після мобілізації В. Петрова до лав Червоної армії відділ очолив член-кор АН УРСР П. Попов (див. Протокол №1 засідання Президії Академії наук УРСР, від 9 січня 1942, м. Уфа // Історія національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 2. Додатки / Редкол.: О.С. Онищенко (віп. ред) та ін. – К., 2007. – С. 22.

ду вченого секретаря⁴³⁴, входив до складу вченої ради Інституту (поруч з О. Білецьким, Л. Булаховським, М. Калиновичем, П. Поповим, Л. Славіним, П. Тичиною, М. Рильським та ін.)⁴³⁵.

Крім того, він брав безпосередню участь в масштабному дослідницькому проекті Інституту суспільних наук – «Українці в Башкирії». Загалом у рамках цієї теми протягом 1941–1943 рр. було проведено сім експедицій та індивідуальних виїздів у різні райони Башкирії, де були українські поселення⁴³⁶.

У вересні 1941 р. В. Петров очолив експедиційну групу першої розвідувальної експедиції, яка проводила дослідження в українських (Санжарівка, Богомолівка, Чернігівка) та татарських (Ількашівка) селах. Об'єктом дослідження стало українське населення Чишминського району Башкирської АРСР за 50 км від Уфи. До складу експедиції, окрім самого В. Петрова, увійшли: відомий башкирський художник-живописець К. Девлеткильдеев; місцевий краєзнавець М. Касьянов; українські письменники О. Копиленко та П. Панч. Учасники експедиції вивчали усну народну творчість, образотворче мистецтво, матеріальний побут українських переселенців. Начальник експедиційної групи взяв на себе вивчення топографії, двору-садиби, садибних будівель, житла та його інтер'єра, убрання⁴³⁷.

Експедиційна база розташувалася в с. Санжарівка, що було засновано вихідцями з Полтавщини в 1899 р. Зупинилися дослідники в садибі місцевої мешканки Василини Коваленко, вдови⁴³⁸. Згодом, через двадцять п'ять років П. Панч у своєму листі до В. Петрова згадував свої тогочасні переживання, експедицію та невибагливість її керівника: «...передо мною зразу виникла Ново-Санжарівка, під Уфою, куди ми і Олександр Копиленко їздили для дослідження мови переселенців з України. Ми з

⁴³⁴ Протокол № 3 засідання Президії Академії наук УРСР, від 20 серпня 1941, м. Уфа // Історія національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 2. Додатки / Редкол.: О.С. Онищенко (віп. ред) та ін. – К., 2007. – С. 10.

⁴³⁵ Протокол № 9 засідання Президії Академії наук УРСР, від 31 жовтня 1941, м. Уфа // Історія національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 2. Додатки / Редкол.: О.С. Онищенко (віп. ред) та ін. – К., 2007. – С. 16.

⁴³⁶ Попов П.М. До історії вивчення українського населення Башкирії. Вступна стаття // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи... – С. 47–63.

⁴³⁷ Див. Петров В.П. Щоденник експедиційної групи Інституту суспільних наук АН УРСР по темі «Українці в Башкирії» 20.IX.1941 м. Уфа // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи... – С. 439–457.

⁴³⁸ Там само.

Олександром Івановичем спали на соломі, а Ви на голих дошках. Це чомусь так міцно засіло мені в голові, що я й досі бачу і цю хату, і цю господиню. Пам'ятаю і наші тодішні розмови, найчастіше в коридорі Академії, біля мапи, уतिकаної прапорцями, і наш тужливий настрій, безмежно тужливий настрій»⁴³⁹.

У загальних висновках, до яких прийшли учасники першої експедиції під керівництвом В. Петрова, наголошувалося на тому, що народна творчість в українських поселенців Башкирії не тільки зберігається, а й процвітає. Отже, це давало підстави для успішного проведення наступних експедицій⁴⁴⁰. Результатом досліджень 1941–1943 рр. стала колективна монографія «Українці Башкирії», що була готова до друку в червні 1943 р. Утім, через різні причини та обставини книга змогла побачити світ лише завдяки зусиллям сучасних учених у 2011 р.⁴⁴¹

У тому ж таки 1941 р. до будинку, де працювали евакуйовані науковці, підїхала машина, з якої вийшли кілька молодих людей, які побажали побачити В. Петрова-Домонтовича. Вченого посадили в машину і повезли в невідомому напрямку. Ця подія справила сильне враження на колектив. Ніхто вже й не сподівався коли-небудь побачити В. Петрова. Однак, на подив колег, вже наступного ранку зниклий зайняв своє місце за робочим столом. На численні запитання він відповів, що його мобілізують і відправляють на фронт⁴⁴². Починався новий етап життя Віктора Петрова.

Найближчим часом у газеті «Правда» з'явилася стаття, в якій серед інших зрадників і «буржуазних націоналістів», що перекинулися на бік окупантів, називали і В. Петрова⁴⁴³.

Діяльність і життя В. Петрова під час війни залишається загадкою навіть сьогодні. За офіційними даними він, видатний учений зі світовим ім'ям і досконалим знанням кількох іноземних мов (зокрема німецької), у той час коли над країною нависла смертельна загроза, добровільно виявив бажання брати участь у боротьбі з німецько-фашистськими оку-

⁴³⁹ Лист Панча П.Й. до Петрова В.П., 21.X.1966 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Спр. 176. – Арк. 1.

⁴⁴⁰ Попов П.М. До історії вивчення українського населення Башкирії. – С. 59.

⁴⁴¹ Див. Від упорядників // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. Дослідження і документи... – С. 3–8.

⁴⁴² Брайчевський М. В.П. Петров (В. Домонтович) // Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К.: Гелікон, 2000. – С. 511.

⁴⁴³ Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 59.

пантами. До речі, через роки В. Петров підтверджував своє добровільне й свідоме рішення стати розвідником⁴⁴⁴. Його прохання було задоволено й він був зарахований у розвідку. Згодом В. Петрову чимало дорікатимуть за співробітництво з радянськими спецслужбами, тавруватимуть його як «провокатора», «комуністичного шпигуна, закамуфльованого під третьорядного літератора і вченого», «зрадника», «українського перевертня»⁴⁴⁵ тощо.

Дозволимо собі нагадати, що В. Петров, виконуючи завдання радянської розвідки, все ж таки боровся з фашизмом, принаймні до 1945 р. І в цьому він не був чимось особливим. У 1930-ті рр. чимало визначних особистостей у протистоянні з «коричневою чумою» йшли на співпрацю з радянською розвідкою. Можна навести цілий ряд імен блискучих західних інтелектуалів, які через власні переконання стали агентами радянських спецслужб – К. Філбі, Е. Блант, Г. Берджесс, Д. Маклейн, Д. Кернкросс, А. Харнак та чимало інших. Крім того, для В. Петрова, як згадують його знайомі, Україна не була порожнім звуком, і він, як міг, дбав про її майбутнє. Навіть опинившись за кордоном, він ніколи не зраджував свого духовного покликання⁴⁴⁶. Утім, чомусь саме в нашій історіографії В. Петров викликає таку бурну реакцію.

Після відповідної підготовки, В. Петрова почали готувати до переходу через фронт. І тут науковець розкрився як воєнний аналітик. У 1941 р. В. Петров зробив цікаві висновки про стан німецької армії та її потенціал на момент битви під Москвою. На його думку, німецька військова машина вже почала давати збої, армія змучилася. Тому він згодом казав, що під Харковом цілком можлива була перемога, яка визначила би зовсім інший хід війни і міжнародне становище в повоєнній Європі (перешкодила би союзу США та Західної Німеччини). На його думку, перемога під Харковом запобігла б окупації Кавказу та Прикубання; війна закінчилася б раніше, і не «в Берліні, а на берегах Ла-Маншу». Трагічною

⁴⁴⁴ Шудря М. // Українська біографістика... – С. 426–427; Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 410.

⁴⁴⁵ Див.: Антонович М. Стара болюча тема // Українське слово. – 1988. – 18 грудня; Відвідини з далекого і не так далекого краю // Свобода. – 1988. – 25 листопада; Москаленко М. Микола Зеров: доля і доробок // М. Зеров. Вибране. – К., 2003. – С. 1267; Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 481–482 та ін. Подробніше про критиків В. Петрова, його історіографічні та літературознавчі образи див.: Портнов А. Віктор Петров і його критики // Історії істориків... – С. 143–181.

⁴⁴⁶ Шудря М. На два фронти // Українська біографістика... – С. 424.

помилкою маршала С. Тимошенка в Харківській операції, де загинула в оточенні велика армія, В. Петров вважав його тактику «кулака» (досвід фінської кампанії). Під Харковом не було єдиного фронту, німці стояли по окремих селах. Радянська розвідка була добре інформована про це. Сам же В. Петров тоді вираховував для себе шлях, «де можна було вільно гуляти»⁴⁴⁷.

Вчений-розвідник проаналізував хід війни по зведеннях військової преси (в основному газети «Красная звезда») і цього було достатньо, щоб виявити «коридори», де не було німецьких військ. Таким чином, в лютому 1942 р. В. Петров у районі Харкова перейшов через лінію фронту для виконання завдань у тилу ворога. Перехід здійснював самостійно, без провідника⁴⁴⁸.

За легендою В. Петров був мобілізований і відправлений на фронт як військовий перекладач. Згідно з планом операції, розвідник з'явився в першому ж захопленому німцями населеному пункті й повідомив про себе все, що передбачалося легендою, яка в основному відповідала його автобіографії. Так він опинився в Харкові⁴⁴⁹.

Для підтримки контакту з В. Петровим були передбачені способи зв'язку, паролі, місця явок у Києві, Львові, Берліні. Він також отримав нейтральні адреси для відправки листів через Туреччину і Швецію. Свої можливі статті у ворожій пресі він мав підписувати псевдонімом Віктор Бер. На окупованій території В. Петров вдало легалізувався. З урахуванням того, що розвідник змушений був часто переїжджати з місця на місце, зв'язок з ним був ускладнений. Тим не менш, він працював досить активно і зумів передати в Центр низку інформаційних повідомлень, які отримали високу оцінку керівництва⁴⁵⁰.

За спогадами колег В. Петрова, в післявоєнні роки їм довелося почувати його власні розповіді про розвідувальну діяльність. Згідно з цими свідченнями, завданням Петрова-розвідника було очолити український уряд, якщо б німці побажали такий створити. Він мав переваги порівняно з іншими «претендентами» (ймовірно – західноукраїнські діячі ОУН, які вже сформували майбутній уряд). В. Петрову-розвіднику з їхнього боку постійно загрозувало викриття: письмові доноси окупаційній владі,

⁴⁴⁷ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 409–410.

⁴⁴⁸ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 408–409.

⁴⁴⁹ Шевельов Ю. (Ю. Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. В 2-ох тт. – Т. 1: В Україні. – Харків, Нью-Йорк: Вид. часопису «Березіль»; М.П. Коць, 2001. – С. 333.

⁴⁵⁰ Білокінь С. Довкола таємниці... – С. 3–23; Агеева В. Поетика парадокса... – С. 42–43.

в яких його подавали як радянського шпигуна, йому не раз показували німецькі «колеги». Для німців В. Петров був європейцем і вони довіряли йому більше, ніж представникам націоналістичного крила українських політичних діячів. Це протистояння не закінчилося в окупованому Києві, а тривало й потім, у післявоєнній Німеччині⁴⁵¹.

Але реалізувати задум з українською «автономією» не вдалося через зміни загальної ситуації – окупанти після поразки під Москвою відмовилися від співпраці з українськими націоналістами. Інше завдання В. Петрова – ліквідація Гітлера. Акція була ретельно підготовлена, але не реалізована: завадила змова генералів, спрямована проти фюрера (подробіці Віктор Платонович не розповідав, тільки начебто говорив, що це завдання було пов'язане з Вінницею, де, як відомо, перебував бункер фашистського лідера, куди він приїжджав під час війни)⁴⁵².

Також з діяльністю В. Петрова пов'язують і порятунок від знищення гітлерівцями караїмів. В окупованій Україні фашисти зіткнулися з важкою «теоретичною» проблемою: з одного боку, караїми сповідували юдаїзм, а значить, як і євреї, повинні були бути знищені, з іншого боку – у програмі націонал-соціалістів про них нічого не було сказано. У зв'язку з цим у Києві була зібрана спеціальна конференція для обговорення ситуації, що склалася, за участю вчених-етнографів, істориків і представників окупаційної влади. Під час свого виступу В. Петров переконливо довів, використовуючи дані археології та етнології, що караїми походять від хозар. Крім того, він нагадав і той факт, що в царській Росії караїми мали дворянські титули, тоді як євреї такого права були позбавлені. Доводи вченого-розвідника були сприйняті і переважили чашу терезів, на якій знаходилася доля цілого народу⁴⁵³.

Після переходу через лінію фронту В. Петров якийсь час перебував у німецькому центрі для полонених у Харкові. Після численних перевірок німці визнали його за втікача з-під радянської дійсності. Йому вдалося переконати їх, що на нього можна цілком покластися⁴⁵⁴. Потім він був звільнений і направлений у розпорядження служби пропаган-

⁴⁵¹ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 410.

⁴⁵² Див.: Брайчевський М. В.П. Петров (В. Домонтович) // Українська біографістика... – С. 381; Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 410–411; Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 366–367; Агеева В. Поетика парадокса... – С. 63–64 тощо.

⁴⁵³ Агеева В. Поетика парадокса... – С. 64–65.

⁴⁵⁴ Шудря М. На два фронти // Українська біографістика... – С. 422–427.

ди – Пропаганда Штафель⁴⁵⁵. Згодом він отримав офіцерський чин від німецького командування – фенріх⁴⁵⁶. За спогадами очевидців, військова форма та зброя мало пасували В. Петрову. Так, Ю. Шевельов згадує: «Військова уніформа (а це була вже друга – перша була радянська, в якій я його не бачив, але міг собі уявити) виглядала на ньому як лантух, його рухи були в тих мундирі й штанях мало не циркової незграбности, а коли при появі офіцера він віддавав честь і цокав одним черевиком об другий, важко було стриматися від посмішки. Може був, у цьому, крім природної невмілости, ще й елемент гри. Петров був у житті великим провокатором і пародистом»⁴⁵⁷.

Подейкували, що під час німецько-румунської окупації Одеси тут також бачили В. Петрова в формі німецького офіцера⁴⁵⁸. Крім того, є відомості й про те, що він з'являвся в Кременчузі, Ялті, Севастополі та інших містах.

Достеменно відомо, що в липні 1942 р. В. Петров був у Кременчузі й зустрічався з визначним українським письменником У. Самчуком⁴⁵⁹, який регулярно вів щоденники. Втім, у воєнні роки він В. Петрова не згадує, а за літо 1942 р. записи взагалі відсутні⁴⁶⁰. Це можна пояснити тим, що У. Самчук сам зазнавав репресій від окупаційної влади й боявся зашкодити іншим людям. Вже згодом, перебуваючи в Канаді, він дописав у щоденник воєнних років: «Цей записник має багато недосказаного з боязни, що він може потрапити до рук поліції як доказовий матеріал. Звичайно, не згадувалось багато прізвищ, щоб не вводити людей у неприємність»⁴⁶¹.

Зі спогадів визначного українського історика Б. Крупницького дізнаємося, що «на переломі 1942/1943 років», В. Петров у складі делегації українських науковців з окупованої Радянської України побував у

⁴⁵⁵ Пропаганда Штафель – підрозділи відділу пропаганди окупаційної влади, що діяли в часи Другої світової війни.

⁴⁵⁶ Фенріх – певний ступінь у системі підготовки офіцерів Вермахту (курсант випускного курсу військового училища), прівівнювався до найнижчого офіцерського звання, щось середнє між молодшим лейтенантом і прапорщиком.

⁴⁵⁷ Шевельов Ю. (Ю. Шерех). Я – мене – мені... (і докруги). Спогади... – С. 334.

⁴⁵⁸ Зленко Г. Загадка Віктора Петрова // Чорноморські новини. – 10 жовтня, 2007.

⁴⁵⁹ Фото з Петровим. Кременчуг, липень 1942 р. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 1580; Шевельов Ю. (Ю. Шерех). Я – мене – мені... (і докруги). Спогади... – С. 333.

⁴⁶⁰ Див. Самчук У. Щоденник, 1941–1943 рр. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 289. – 40 арк.; Самчук У. Щоденник, 1941–1945 рр. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 290. – 80 арк.

⁴⁶¹ Самчук У. Щоденник, 1944–1945, 1961 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 291. – Арк. 1 зв.

Німеччині задля ознайомлення «з високим станом німецької «культури». Колишні студентські друзі – В. Петров та Б. Крупницький, який уже тривалий час проживав у Німеччині, зустрілися в Берліні. Це було коротке спілкування старих знайомих. Передаючи свої враження, Борис Дмитрович писав, що В. Петров змінився – постарів, навчився «говорити авторитетно», «змінився навіть голос – він став якимсь скрипучим». Але це було лише перше враження, згодом він помітив, що в нього були два голоси: «...один – офіційний, задля викладів, редакційних розмов тощо, був скрипучий, а другий, так би мовити, для хатнього, приватного вжитку, то був давній голос Петрова». Тоді ж В. Петров познайомився з відомим українським істориком культури, філософом та громадським діячем, директором Українського наукового інституту (УНІ) в Берліні професором І. Мірчуком⁴⁶².

Восени 1943 р. в окупованому Кіровограді з В. Петровим, одягненим у німецьку військову форму, зустрілися його колеги по роботі в Інституті археології – Є. Махно та її чоловік М. Слободянюк (також один з учнів вченого). Німецька організація, в якій тоді працював радянський розвідник, готувала відступ з Кіровограда до Умані. Навіть ця короткочасна зустріч переконувала в тому, що й за складних і небезпечних умов він продовжував свою наукову й письменницьку роботу. У часописі «Український засів»⁴⁶³ було вміщено частину його роману «Без ґрунту» та наукову розвідку про О. Потебню⁴⁶⁴. Тоді В. Петров подарував своїм знайомим один примірник видання, який «загинув» під час бомбардування, й запевнив, що вони ще колись зустрінуться. Крім того, розвідник передав Є. Махно валізу з документами (або лист) та якесь усне повідомлення і попросив її, щоб вона, як тільки наша армія вступить на звільнену територію, віддала передачу першому солдатові, з яким зустрітеться. Це важливе для нього доручення не було виконано⁴⁶⁵. Імовірно молода жінка, яка до того ж була з дитиною на руках, просто перелякалася й тому знищила передачу.

⁴⁶² Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 731.

⁴⁶³ «Український засів» – літературний журнал, видання Відділу пропаганди німецької армії в Україні, виходив у Харкові, потім у Кіровограді (1942–1943), його редактором був В. Петров.

⁴⁶⁴ Це було 4 число за 1943 р.

⁴⁶⁵ Див.: Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 366–367; Корнієнко К. Особлива людина // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 76; Кравченко Н. Збагнення // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 85.

Лідери Націонал-соціалістичної партії великого значення надавали пресі, яка була потужним засобом пропаганди «нового порядку» на окупованих територіях. Отже, в середині липня 1941 р. на нараді Верховної ради рейху було прийнято рішення про відновлення преси для українців з метою активного впливу на населення окупованих територій. Основне завдання преси окупаційна влада вбачала у сприянні встановленню антибільшовицьких, антисемітських настроїв та у заспокійливому впливі на місцеве населення, щоб утримувати його від будь-якого опору⁴⁶⁶.

В. Петрова, як офіцера служби пропаганди, направили на посаду редактора одного з дозволених окупантами журналу. Отже, в 1942–1943 рр. він редагував «Український засів», на що витрачав багато своїх сил. У листі до С. Зерової він так описує своє життя: «...далі балкону не ходжу нікуди. Ото щоб посидіти на сонці на балконі, або ж полежати без сонця на тому таки балконі, та ще одного разу був в кіно, а то більше правлю рукописи та коректи»⁴⁶⁷. Утім, іноді він отримував можливість, під час відпустки або після видання чергового числа «Засіву», побувати в Києві.

В. Петров доволі інтенсивно працював, писав багато статей антирадянського змісту. Так, з-під його пера вийшли праці про представників української культури, які стали жертвами більшовицького терору – «Київ у червні 1941 р.», «На засланні в Уфі», «Колима – місце українських страждань», «Що сталося з Остапом Вишнею, С. Єфремовим і В. Дурдуківським?»⁴⁶⁸ та ін. У цих публікаціях В. Петров викривав злочини радянського режиму, спрямовані проти українців та їхньої культури.

У складні воєнні роки В. Петров також активно займався й письменницькою діяльністю. Так, він пише свої оповідання «Князі», «Відьма», «Емальована миска», «Трипільська трагедія», «Курортна пригода», «Без назви», «Професор висловлює свої міркування», «Професор і Іван Закутній діють» та ін. Працює над своїм останнім романом «Без ґрунту» – найдовер-

⁴⁶⁶ Див.: Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). – Донецьк: Норд Прес, 2010. – 361 с.

⁴⁶⁷ Лист В. Петрова до С. Зерової, 1943 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 2 зв.

⁴⁶⁸ В.П. На засланні в Уфі (українські діячі науки і культури) // Краківські вісті. – 21–26 серпня 1942. – № 184–188 (631–635); його ж. Колима – місце українських страждань // Краківські вісті. – 10 вересня 1942. – № 200 (647); його ж. Що сталося з Остапом Вишнею, С. Єфремовим і В. Дурдуківським? // Краківські вісті. – 13 жовтня 1942. – № 227 (674) та ін. Ці статті було перевидано В. Брюховецьким (див. Петров В. Невідомі статті // Кур'єр Кривбасу. – 2011. – № 254–255 (січень–лютий). – С. 231–250.

шеніший і водночас найпесимістичніший твір митця про розгубленість і дезорієнтацію сучасної людини. В основу роману було покладено тему «епох і кінця епохи»⁴⁶⁹. Це була кульмінація творчості В. Домонтовича як прозаїка – «Без ґрунту» став одним з кращих творів української літератури першої половини ХХ ст.⁴⁷⁰ Уривки з цього твору було надруковано в «Українському засіві». Взагалі письменника В. Петрова-В. Домонтовича хочоче публікують різні українські видання⁴⁷¹.

Критика загалом позитивно ставиться до його творчості. Так, В. Барка в українському часописі «Голос» від 26.IX.1943 р. (Ч. 39(134)), що виходив у Берліні, оцінив «Без ґрунту» як «майстерно складену повість», що змушує читача у новому й цікавому світлі побачити людську душу, «позбавлену моральної основи й покриту ядучою цвіллю». Критик писав: «Повість Домонтовича містить гострі застереження проти того, до чого приводить бездієвність, мурав'їний розум, апокаліптична аморальність, відсутність всякої людської порядности. З дивогідною точністю та дотепністю автор творить кольоритний портрет людини-молюска і надає повісті тієї пікантності, що нею відзначались найліпші французькі романи легкого гатунку»⁴⁷².

Німецька влада, для свого затвердження в окупованій Україні не лише силою зброї та терору, а й щоб підвести під своє панування теоретико-ідеологічне підґрунтя, усіяко заохочувала дослідження, які підкреслювали культуртрегерську роль великого німецького народу в історії та підтверджували його право перебування на українській території. З точки зору гітлерівських ідеологів, у цьому не могло бути жодних сумнівів, адже ще в III–V ст. н. е. тут існувала потужна Готська держава, яка захищала народи Європи від диких східних орд, а зараз цю місію

⁴⁶⁹ Шевельов Ю. Шостий у ґрої. В. Домонтович в історії української прози // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II: Літературознавство: Вид. 2-ге / Упорядник І. Дзюба. – К.: Вид. дім «КІМ Академія», 2009. – С. 848–849.

⁴⁷⁰ Загоруйко Ю.А. Художня проза В. Петрова (В. Домонтовича): Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1993. – С. 15.

⁴⁷¹ Див.: В.П. Князі // Краківські вісті. – 1 жовтня 1942. – Ч. 217 (644); його ж. Емальована миска // Краківські вісті. – 1 жовтня 1942. – Ч. 217 (644); В. Плят. Два оповідання. Чемність і Князі // Український засів (Харків). – 1942. – Ч. 1; Домонтович В. Без назви // Дозвілля (Плауен). – 1944. – Ч. 35; його ж. Професор висловлює свої міркування // Земля (Плауен). – 3 грудня 1944. – Ч. 12; Професор і Іван Закутній діють // Земля (Плауен). – 10 грудня 1944. – Ч. 13; його ж. Без ґрунту // Український засів (Харків). – 1942. – Ч. 2; його ж. Без ґрунту. Продовження // Український засів (Харків). – 1943. – Ч. 4.

⁴⁷² Петров В. Автобіографія // Домонтович В. Проза... – С. 512.

виконує «великий III Рейх» із його доблесним вермахтом, обороняючи європейську цивілізацію від більшовизму.

Окрім пропагандистської мети нацистська влада, цікавлячись історією та культурними цінностями України, переслідувала й цілком утилітарні цілі. В процесі підготовки до війни було створено зондерштаб прадавньої історії, Айнзатцштаб рейхслайтера А. Розенберга для окупованих областей. До завдань Айнзатцштабу входило – збір, обробка та класифікація архівних матеріалів та культурного майна у найширшому розумінні, визначення їх подальшої долі та можливості використання у роботі вищих шкіл Рейху та ідеологічній боротьбі з ворогами націонал-соціалізму⁴⁷³. Ця структура мала у своєму розпорядженні детальні каталоги й описи колекцій українських музеїв, бібліотек тощо. Планувалося масштабне та організоване переміщення та вивезення культурних цінностей з України.

У сферу прямої компетенції Айнзатцштабу входила діяльність музеїв. Окупаційна адміністрація навіть організувала в Києві Музей стародавньої історії – у пропагандистських цілях, а також з метою зібрати експонати для подальшого вивезення в Німеччину. Його базою були археологічні колекції історичного музею (того самого, з колекціями якого В. Петров та Є. Махно працювали до війни). Директором призначили високопрофесійного німецького археолога-медієвіста П. Грімма. Судячи з відгуків киян, котрі знали його, це був інтелігентний і гуманний чоловік. Він узяв на роботу місцевих археологів – В. Козловську, П. Курінного, І. Самойловського, Є. Махно. Музей стародавньої історії проводив наукову роботу. Його колекції вивчали археологи з Німеччини, зокрема доктор Р. Штампус. Він разом з І. Самойловським вів розкопки зарубинецького могильника II–I ст. до н. е. на хуторі Корчуватому під Києвом⁴⁷⁴. А його колеги проводили археологічні дослідження в районі порожистої частини Дніпра – оберайзацфюрер доктор В. Модріан, доктор Хюлле та український дослідник П. Козар (старий знайомий В. Петрова часів

⁴⁷³ Тесленко Д.Л. Діяльність зондерштабу прадавньої історії оперативного штабу «Рейхслайтер Розенберг» у генеральній окрузі «Дніпропетровськ» (1942–1943) // Вопросы германской истории. Сборник научных трудов / С.И. Бобылёва (отв. ред.). – Днепропетровск, 2007. – С. 382–395; його ж. Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідних установ Третього рейху на окупованій Дніпропетровщині) Друга світова війна і доля народів України: тези доп. 3-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2008. – С. 25–27.

⁴⁷⁴ Гороховский Е. Встречное движение. Две истории о приключениях сокровищ культуры Украины // Зеркало недели. – 2000. – 2–8 сентября.

Дніпрогесівської експедиції)⁴⁷⁵. Таким чином, музейні фонди поповнювалися навіть під час війни.

Отже, В. Петров у цей час не припинив і своєї наукової роботи. Він продовжує студії в галузі стародавньої історії України та археології. Як і раніше, його цікавить проблема культури полів поховань. Учений пише доволі цікаву розвідку «Готи на Україні та культура полів поховань»⁴⁷⁶. До речі, в романі «Без ґрунту» зустрічаємо історичні екскурси, майже дослівно взяті саме з цієї роботи (такі суто наукові екскурси в художніх творах стали ознаками авторського стилю письменника). Ця глибока за змістом стаття стала першою спробою вченого викласти своє бачення проблеми зміни археологічних культур, етногенетичних та культурно-історичних процесів на території України наприкінці I тис. дон.е. – в I тис.н.е. Також автором було поставлено питання етнічної ідентифікації носіїв зарубинецької та черняхівської культур. Саме в цій праці вперше з'являється поняття епоха, яке згодом дослідник сформулює та розв'є в другій половині 1940-х рр. у теорію епох на сторінках своїх історіософських праць.

В. Петров, спочатку окресливши хронологічні рамки та територію розповсюдження пам'яток культури полів поховань, зазначив, що Україна тоді була щільно та суцільно заселена своєрідними і водночас спільними з усім цивілізованим середземноморським світом культурами. Отже, тут дослідник уперше в науці висловив думку про те, що на території України існували «варварські» варіанти античної культури, які були результатом розвитку місцевої людності – по суті, елліністичні культури. Згодом ця думка була розвинута в монографіях «Походження українського народу» (1947) та «Етногенез слов'ян» (1972).

На його думку, культура полів поховань прийшла на зміну скіфській кочовій культурі, що поступилася осілій людності. Одна епоха змінила іншу: «Справа йде про епоху, саме окрему епоху, виразно й чітко відокремлену й відрубну як у зіставленні з культурою попереднього часу скитів, так і наступної»⁴⁷⁷. На думку В. Петрова, під час переходу від скіфського часу до зарубинецького у III ст. дон.е. відбувається розклад політично-територіальної спільноти на ряд районів, відмирає перегонне скотарство з його зонально-сезонним випасом худоби, зникають великі

⁴⁷⁵ Див.: Тесленко Д.Л. Діяльність зондерштабу прадавньої історії... – С. 389–390.

⁴⁷⁶ Петров В. Готи на Україні та культура полів поховань // Український засів (Харків). – 1942. – Ч. 1. – С. 61–65.

⁴⁷⁷ Петров В. Готи на Україні... – С. 61–62.

стада, що потребують оборони та зимників, відходить у минуле потреба в великих дружинах та потужних городищах. Докорінно змінюється господарство. Господарювання стає приселищним та присадибним. Варварство поступається цивілізації. Дослідник на основі різноманітних джерел формує «образ культури високо розвиненої, з господарством, що стоїть на високому рівні, «побуту різнобарвного і заможного», «повів античності, класичного духу відчувається на всьому характері культури цієї доби»⁴⁷⁸.

Зарубинецька та черняхівська культури, на думку В. Петрова, це два етапи культури полів поховань. Отже, він вважає, що зарубинецький етап безпосередньо переходить у черняхівський: «Можна майже з цілковитою певністю стверджувати, що культура Черняхівського типу з'являється спочатку на півдні, в порожистій смузі Дніпра, а тоді вже в Середньому Наддніпров'ї, нашаровуючись на культуру Зарубинецького типу і остаточно витискуючи й заступаючи цю останню в перші ст. по Хр.»⁴⁷⁹.

Щодо питання про етнічну належність носіїв зарубинецької та черняхівської культур, то тут В. Петров прямої відповіді не дав. Він відзначив, що з часів відкриття культури полів поховань В. Хвойкою, який, до речі, запропонував їх слов'янську інтерпретацію, а згодом цю лінію продовжував і сам В. Петров (про це в статті він із зрозумілих причин не згадує – А.В.), цією проблемою зацікавились німецькі вчені. Науковець цілком справедливо згадав дослідження П. Райнеке, Е. Бренера, М. Еберта, Г. Коссіні та ін., тим самим продемонструвавши обізнаність із історіографією проблеми, й зауважив, що вони були ладні пов'язувати зарубинців з бастарнами, а черняхівців з готами та гепідами. Цю думку німецьких дослідників він підтверджує даними історичних джерел про шлях готів від «Долішньої Вісли до Чорного моря» і заснування ними держави з центром на Дніпрі із столицею в м. Данабарстадір. Далі він звертається до діяльності готських королів Острогота й Германаріха та створення могутнього готського царства, яке було «бар'єром проти диких кочових народів», «що відгорожував європейський простір від Сходу». Але «гунський гурган», прони́сшись над готською державою, зламав її основи⁴⁸⁰.

Історичну долю готів В. Петров подає, коротко відзначивши, що під час Великого переселення народів частина готів подалася на Балкани,

⁴⁷⁸ Там само.

⁴⁷⁹ Там само. – С. 63.

⁴⁸⁰ Там само. – С. 63–64.

в Південну та Західну Європу, а частина на довгий час затрималася в Криму. Надалі історик намагається потішити самолюбство «великої арійської раси» і наводить дані письмових джерел про те, що в XVII ст. в Криму ще проживали «світлі й синьоокі люди, відокремлені від інших тамтешніх народів». Також він зазначив, що й досі в українській культурі відчуваються впливи «культури, яка розквітла на території України за часів панування готської держави». Автор висловлює думку, від якої він не відмовиться й згодом, що «етнографічна культура українського народу своїми коріннями історично вростає в цю культуру полів поховань»⁴⁸¹. Проте згодом акценти дослідник розставляв дещо інакше, адже розглядав зарубинецьку та черняхівську культури як модифікації античної цивілізації, а готи, на його думку, могли вплинути на розповсюдження черняхівських культурних норм⁴⁸².

В. Петров писав усе це не дарма, адже тут не слід забувати, що він був розвідником і мусив виконувати покладену на нього місію. Крім того, необхідно зазначити, що вчений у своїй розвідці, зробивши «реверанс» у бік німецької науки та расової теорії, вміло обминув етнічні проблеми й до кінця не висловив власної думки щодо етнічної ідентифікації носіїв культури полів поховань. Він, так би мовити, покладається на авторитетну думку німецьких учених. Але, очевидно, що він, як науковець, не особливо покривив душею. Згодом, у 1960-ті рр., В. Петров, виділяючи основну (прадавньо)слов'янську лінію місцевого етногенезу, не заперечував важливу роль в етнічних процесах, що відбувалися на території України в I тис. н. е., готів, утім, як і дако-фракійців, сарматів та інших прийшлих етносів⁴⁸³.

Безумовно, що в цій розвідці В. Петров намагався довести свою лояльність до окупаційного режиму та підіграти німецькій владі, яка надзвичайно серйозно ставилася до археології. В фашистській Німеччині археологія була державною наукою, яка мала обґрунтовувати територіальні претензії гітлерівського уряду до сусідніх народів. Не дивно, що тоді серед німецьких учених майже абсолютного визнання набув так званий «метод археології поселень». Автором цієї теорії був видатний німецький археолог епохи кайзера Вільгельма II та передгітлерівського часу – Г. Коссіна. Цей вчений став засновником цілої школи в німецькій

⁴⁸¹ Там само. – С. 64–65.

⁴⁸² Див.: Петров В. Походження українського народу... – С. 54–86.

⁴⁸³ Див.: Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 213.

науці – «археологія поселень». Він відстоював культуртрегерську роль давніх германців, які нібито споконвіку проживали в Північній Європі й звідти завойовницькими походами розповсюджували вищу культуру по всій Європі та за її межі. Г. Коссіна поєднав міграціонізм із расовою теорією. Але він став першим, хто на археологічному матеріалі поставив проблему походження народів, й одним з перших, хто оцінив значення картографічного методу.

В. Петров був добре ознайомлений з працями німецьких вчених та новими віяннями у німецькій історіографії, адже ще у 1930-ті, коли археологія стала полем битви фашистської та комуністичної ідеологій, він неодноразово критикував Г. Коссіну та його послідовників. Утім, зраз ситуація змінилася. Під час роботи над статтею дослідник ретельно опрацював та використав останні роботи німецьких археологів, що було присвячено перебуванню готів на території України та Криму – Р. Штампфуса, П. Грімма та Г. Гардера та ін.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України в фонді В. Петрова (Ф. 16) поруч з документами зберігся випуск журналу «Germanen-Erbe»⁴⁸⁴ («Спадщина германців») за вересень–жовтень 1942 р.⁴⁸⁵, яким користувався В. Петров, готуючи свою статтю «Готи на Україні та культура полів поховань». На зворотній стороні обкладинки зберігся вицвілий та слабозбірливий напис з автографом відомого німецького археолога, одного з авторів цього випуску Пауля Грімма. Очевидно, що В. Петров міг бути знайомим з цим ученим і отримати від нього випуск журналу. Або дослідник міг узяти журнал через українських археологів співробітників створеного німцями київського Музею стародавньої історії (директором музею був П. Грімм). Найбільш прислужилася В. Петрову стаття Рудольфа Штампфуса «Готи в Україні»⁴⁸⁶.

Таким чином, у 1942–1943 рр. В. Петров продовжував свої до-воєнні дослідження культури полів поховань. Дослідник навіть хотів видати кількатомну серію археологічних матеріалів (до друку було підготовлено чотири томи). Розробка цього проекту проводилася ще до

⁴⁸⁴ «Germanen-Erbe» – офіційний орган Імперського товариства германської преісторії (було створено за підтримки А. Розенберга та очолено Г. Райнертом) та Відомства преісторії уповноваженого фюрера (А. Розенберга) по загальній духовній та світоглядній освіті та вихованню НСДАП.

⁴⁸⁵ Цей журнал було знайдено в НА ІА НАНУ та люб'язно надано мені В. Корпусовою.

⁴⁸⁶ Stampfus R. Germanen in der Ukraine // Germanen-Erbe. – 1942. – № 9/10 (September-October). – S. 130–140.

війни, але її не було доведено до свого логічного завершення. Отже, вчений відновив роботу. Так, перший том, що був підготовлений до друку й охоплював матеріали колекції Київського державного історичного музею, вміщував: вступну статтю й розвідку В. Петрова (15 пам'яток культури полів поховань), дослідження С. Коршенка (Черняхівський могильник), І. Самойловського (Корчуватівський могильник) та В. Козловської (Трахтемирів та Дідівщина). Другий том був опрацьований М. Смішком (західноукраїнські матеріали, на основі колекцій львівських музеїв). Третій том мав бути присвячений полям поховань порожистої смуги Дніпра (музеї Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя). Четвертий – пам'ятки Черкащини (Маслово та інші пункти Середнього Правобережжя). Розпочалося «вивчення збірок Білоцерківського, Житомирського, Харківського музеїв»⁴⁸⁷.

Отже, цілком імовірно, що тогочасні поїздки В. Петрова в Київ та інші міста України також були пов'язані й з роботою над виданням. Очевидно, що В. Петров, працюючи над проектом, окрім власного наукового інтересу, мав ще й розвідницьке завдання таким чином контролювати музейні колекції України. Крім того, якби вдалося здійснити проект В. Петрова, це згодом могло значно полегшити простеження долі вивезених музейних цінностей.

Після поразок німецької армії під Сталінградом та на Курській дузі, Червона Армія швидкими темпами наближалася до Києва. Почалося масове вивезення музейних цінностей України службою Розенберга. На станції Київ-Товарний стояли літерні ешелони з ящиками, які прибували з Харкова, Полтави, Дніпропетровська й інших міст. Вагома частка серед «евакуйованих» цінностей припадала на експонати музеїв і бібліотек столиці. Місця призначення для кожного ешелону було визначено задовго до початку пограбування⁴⁸⁸.

Згодом, коли минули десятки років після закінчення війни, вивезені німцями експонати з Київського державного історичного музею були знайдені в Кракові. Артефакти з колекції, а серед них були абсолютно унікальні речі, вдалося ідентифікувати в тому числі й завдяки матеріалам (сотні фотографій та малюнків), що готував до друку до та під час війни В. Петров. На деяких фотографіях вдалося розрізнити музейні й виставкові номери і, таким чином, «паспортизувати». Значна допомога надійшла й з Німеччини. По смерті професора Р. Штампуса (того самого, що пра-

⁴⁸⁷ Петров В. Готи на Україні... – С. 64–65.

⁴⁸⁸ Гороховский Е. Встречное движение...

Улас Самчук та Віктор Петров. Кременчуг, липень 1942 р.
(ЦДАМЛМУ. Ф. 195. Од. зб. 1664)

Примірник німецького історико-археологічного журналу «Германська спадщина», який використовував В. Петров при підготовці статті «Готи на Україні та культура полів поховань» (НА ІА НАНУ. Ф. 16. Спр. 269)

Обкладинка часопису «Український засів», редактором якого був В. Петров

цював в окупованому Києві), після систематизації та упорядкування його архіву, там було виявлено унікальні матеріали – «паспортизовані» фотографії стародавніх прикрас тієї самої колекції київського музею, зроблені з тих самих негативів, які збереглися в архіві В. Петрова. Отже, неопублікований спадок дослідника може прислужитися й у справі реституції музейних цінностей України. Також усе це свідчить на користь того, що Віктор Платонович мав контакти з німецькими колегами-археологами, які працювали в Україні⁴⁸⁹.

В роки війни вчений продовжує свої довоєнні дослідження з історії української етнографії та фольклористики – пише ґрунтовну розвідку про О. Потебню як фольклориста⁴⁹⁰. Це дослідження стало логічним продовженням попередніх студій В. Петрова 1920-х рр., в яких він розглядав видання творів О. Потебні і, зокрема, четвертого та п'ятого видань праці «Мысль и язык».

У роботі «Потебня-фольклорист (Спроба реконструкції системи методологічних поглядів Потебні)» В. Петров, піддавши ретельному аналізу науковий спадок О. Потебні в галузі фольклористики та мовознавства, зробив висновок, що більшість праць вченого не втратила своєї наукової ваги, а деякі й зараз «мають виключний інтерес». Дослідник вважав, що на особливу увагу заслуговують праці О. Потебні в галузі історичної семантики. На думку В. Петрова, однією з найцінніших його розвідок залишається «Село, деревня и т. п. (К истории быта)». Вчений надзвичайно високо оцінює цю роботу: «Потебня працює на конкретному історичному матеріалі, суворо документалізованому. Розвідка ця не тільки не загубила своєї ваги на сьогодні, але й взагалі має неперевершене значення: зразок і вказівка шляхів, що ними має простувати мовознавча наука»⁴⁹¹. Отже, через ставлення до наукового доробку О. Потебні, можемо бачити й тогочасні наукові ідеали самого В. Петрова.

Крім того, виходить низка його робіт з етнографії, фольклористики, літературознавства науково-популярного та інформативного характеру у дозволених німецькою владою різноманітних українських виданнях. Так побачили світ його статті «Жниварські обряди і звичаї українського народу», «Сучасний стан української поезії (з реферату на конференції українських письменників у Харкові)», «Поворот до Європи: Сучасний

⁴⁸⁹ Гороховский Е. Встречное движение...

⁴⁹⁰ Петров В. Потебня-фольклорист (Спроба реконструкції системи методологічних поглядів Потебні) // Український засів (Харків). – 1943. – Ч. 4. – С. 110–130.

⁴⁹¹ Там само. – С. 130.

стан української поезії», «О. Олесь – співець України», «Українська мова – літературна мова»⁴⁹² та ін.

У 1943 р. В. Петрова запросили на посаду керівника кафедри етнографії Українського наукового інституту в Львові, а трохи згодом, разом з відступаючими німцями, він опинився у Берліні. У 1944–1945 рр. разом з Ю. Шевельовим учений був науковим співробітником Українського наукового інституту (УНІ). Тут він працював у видавництві УНІ, викладав, а також співпрацював з багатьма газетами, що давало можливість добре заробляти й, до речі, дуже його тішило⁴⁹³.

Водночас із викладацькою роботою В. Петров продовжував працювати над науковими проблемами, що привертали його дослідницьку увагу ще з довоєнних часів. Так, викладаючи в УНІ, учений встиг підготувати для студентів та видати циклостилем німецькою мовою ґрунтовний посібник, який був присвячений проблемам вивчення первісного фольклору⁴⁹⁴.

Також є відомості про те, що В. Петров влаштувався на службу до пропагандистського осередку «Вінета»⁴⁹⁵ відомства А. Розенберга. Тут працювали «відомі» фахівці з «української справи»: М. Кордуба, З. Кузеля, П. Зайцев та знавці з інших національностей – російський письменник В. Набоков та татарський поет М. Джаліль⁴⁹⁶.

В той час В. Петров знімав кімнату на Клейштрассе у якоїсь «ділової (на берлінській манер) генеральші». Кімната являла собою велику «пусту залю», де не було ніяких меблів, а посередені стояло «величезне ліжко (неначе труна)». Тут він спав, працював, приймав гостей тощо. Спати лягав рано – о п'ятій-шостій вечора, а прокидався о четвертій

⁴⁹² Див.: Петров В. Жнивварські обряди і звичаї українського народу // Земля (Пляуен). – 1 вересня 1944. – Ч. 2; його ж. Сучасний стан української поезії: (3 реферату на конференції українських письменників у Харкові) // Краківські вісті. – 24 липня 1943. – № 159 (897). – С. 3–4; його ж. Поворот до Європи: Сучасний стан української поезії // Голос (Берлін). – 11 липня 1943. – № 28 (123). – С. 3; В.П. О. Олесь – співець України // Український вісник (Берлін). – 10 вересня 1944. – № 18–19 (142–143). – С. 5–7; його ж. Українська мова – літературна мова // Педагогічний інформаційний бюлетень (Полтава). – 15 травня 1943. – № 2. – С. 4–5 та ін.

⁴⁹³ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 732.

⁴⁹⁴ Petrov V. Grundprobleme des Studiums der primitive Volkskunde. – Berlin: Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin, 1944. – 46 s.

⁴⁹⁵ «Вінета» – структурний підрозділ Міністерства пропаганди на східних територіях. Цей відділ займався підготовкою до друку листівок, брошур, журналів антибільшовицького змісту і т. ін. для окупованих німецькими військами територій та прифронтової зони.

⁴⁹⁶ Шудря М. На два фронта // Українська біографістика... – С. 424–425.

ранку й працював у ліжку до восьмої, потім ішов на службу, до установ, редакції тощо. Коли вранці не було чого їсти, він пив чисту воду та їв хліб, посипаний цукром⁴⁹⁷. Петров носив німецьку уніформу – «досить засмальцьовану солдатську шинелю з погонами, – хоч ніхто від нього цього не вимагав». Незабаром гра у військового йому набридла і він змінив шинель на цивільне пальто та капелюх, який скоро перетворився «на якийсь опудало». Залишились тільки військові черевики, що на цивільному В. Петрові виглядали «мов якісь човни»⁴⁹⁸. До речі, й інші його знайомі відзначали, що він в ті часи, люблячи радості життя, – «добре поїсти і випити», залишався «зовсім байдужим до своєї зовнішності»⁴⁹⁹.

У Берліні В. Петров близько зійшовся з Б. Крупницьким, який згодом згадував його з великою приязню та любов'ю. Так, Борис Дмитрович відмічав, що Петров неохоче знайомився з новими людьми, але серед своїх земляків був дуже товариський і радо запрошував їх до «ресторації». Платив завжди сам і в цьому був дуже впертий, «як дитина»⁵⁰⁰.

Під час перебування у Німеччині В. Петров також зблизився з Ю. Шевельовим. За споминами останнього, Віктор Платонович був такий, як у обложеному Харкові, – «цинічний, глузливий, дотепний, повний задумів і безтурботний у найкритичніших обставинах»⁵⁰¹. В той же час він зберігав риси дитячої наївності, міг по-дитячому захоплюватися і насолоджуватися життєвими радощами. Такий стан нічим незатьмареного блаженства міг спричинюватися як рідкісною книжкою, бездоганним логічним доказом, або досконалою у своїй стильовій довершеності фразою, так і добрим коньяком⁵⁰².

У січні 1945 р. з-за бомбардувань, які почастишали, почалася евакуація УНІ до Лейпцигу. Евакуйованих співробітників інституту оселили в школі на півдні міста. Спали на двоярусних ліжках. Всі намагалися зайняти місце внизу, а В. Петров одразу прилаштувався зверху: «Він, як завжди, до всього додавав щось, тільки йому притаманне»⁵⁰³.

⁴⁹⁷ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 731–732.

⁴⁹⁸ Там само. – С. 733.

⁴⁹⁹ Шевельов Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 830.

⁵⁰⁰ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 732.

⁵⁰¹ Шевельов Ю Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади... – С. 32.

⁵⁰² Там само. – С. 149.

⁵⁰³ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 734.

Навесні 1945 р. В. Петров знайшов собі помешкання недалеко від центру міста. З хазяйкою йому не пощастило: «Це була справжня відьма в спідниці». Вона обкрадала свого постояльца де тільки могла. В той час вже не вистачало харчів і вона крапа в нього хліб. В. Петров вирішив проблему в такий спосіб – він причепив до схованого хліба записку німецькою мовою: «Далі цієї позначки прошу хліба не краяти». Це було ввічливо, коректно й, головне, допомогло⁵⁰⁴.

В перші дні американської окупації у Лейпцигу стало гірше з постачанням продуктів. Життя науковців погіршувалося. Для боротьби з голодом В. Петров та Б. Крупницький винайшли такий спосіб – вони багато гуляли містом, а під час цих прогулянок обговорювали різноманітні наукові проблеми. Віктора Платоновича тоді особливо цікавило питання підсічного хліборобства князівських часів, а також він багато розповідав про «номадство», про кочові способи ведення господарства. Також дискусії інтелектуалів точилися навколо поняття «еволюція» – В. Петров наполягав на тому, що це «поступ», а Б. Крупницький – «розвиток». Очевидно В. Петров тоді обдумував та виношував свою «теорію епох», концепцію походження українців і слов'ян, а також «випробовував» її на своєму співрозмовникові. Заходили розмови й про німецьку філософію, й, як відмічає Б. Крупницький, В. Петров не любив німців і німецької вченості. Німецька філософія була для нього «балаканиною не «про», але «навколо»⁵⁰⁵.

Під час цих інтелектуальних «походів» Б. Крупницький поділився з В. Петровим своїми здобутками в дослідженні історії України XVIII ст. Він розповів про Пилипа Орлика та Саву Чалого⁵⁰⁶. Ці розповіді історика підштовхнули письменника В. Домонтовича на написання оповідання «Приборканий гайдамака». Згодом Б. Крупницький написав рецензію на цей твір митця, в якій він доволі високо оцінив це оповідання. Історик намагався, так би мовити, захистити В. Петрова від не зовсім справедливої критики, яку викликав цей твір⁵⁰⁷.

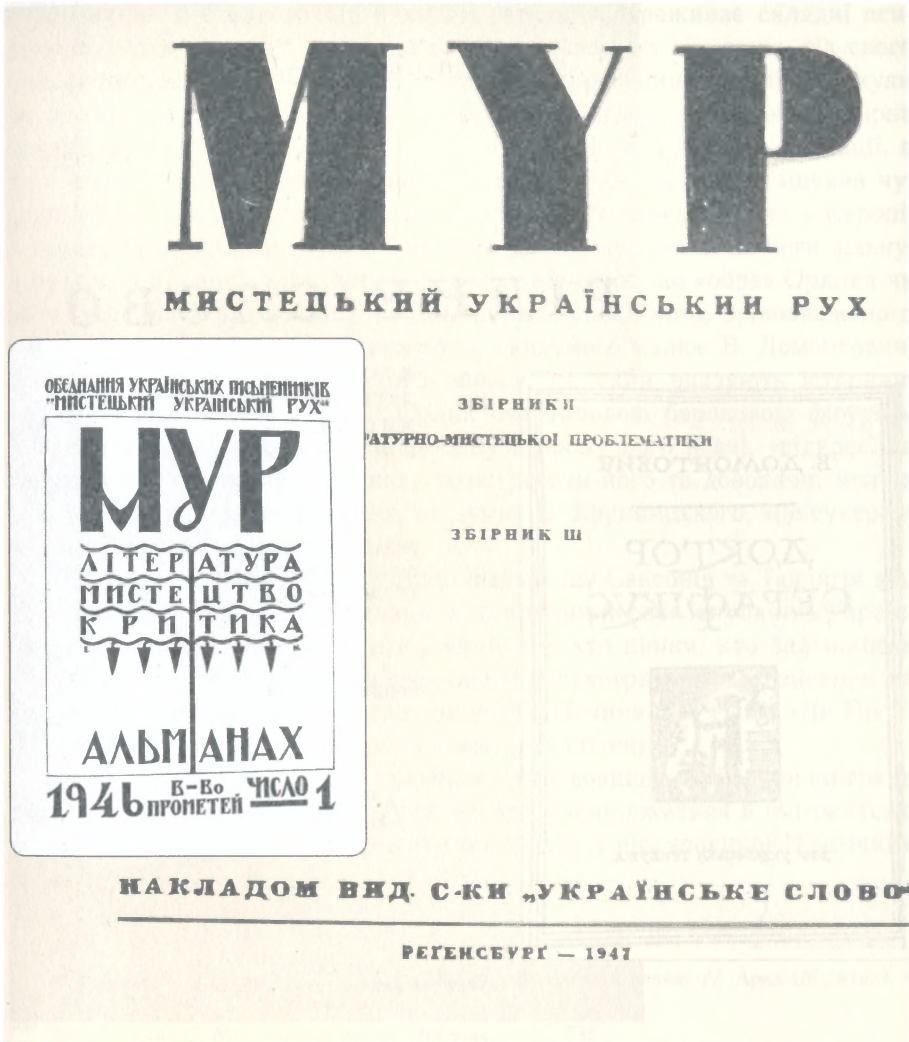
Конструкція новели вразила Б. Крупницького своєю сміливістю, а концепція – небуденністю та оригінальністю. С. Чалий під час свого

⁵⁰⁴ Там само.

⁵⁰⁵ Там само.

⁵⁰⁶ Див.: Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий. – Прага, 1937; його ж. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938; його ж. Пилип Орлик і Сава Чалий // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – 1939. – Т. II. – С. 80–97 та ін.

⁵⁰⁷ Див.: Державин В. Вдалих прояв літературної позагруповості // Українська трибуна. – 1947. – Ч. 69.

Обкладинка та титульна сторінка альманаху «МІУР» на шпальтах якого друкувалися твори В. Петрова

Титульна сторінка місячника «Рідне слово» на шпальтах якого друкувалися твори В. Петрова

Мюнхенське видання 1947 р. роману
В. Домонтовича «Доктор Серафікус»

перебування в Молдавії під впливом гетьмана переживає складні психологічні трансформації – відчайдушний гайдамака відходить від свого природного стану, але не в змозі піднятися на вершини цивілізації, куди його спрямовує Орлик. На думку Б. Крупницького, письменник вірно вловив історичну епоху й зміг влучно передати психологізм ситуації, в якій опинився гетьман на вигнанні, котрий все своє життя «шукав чудодійної точки», що уможливила б йому змінити взаємини сил в Європі, а передусім у Східній Європі, і завдяки цьому поставити на ноги вільну, незалежну Україну. Утім, він як фахівець відмітив, що «образ Орлика як мага-політика з чудодійним жезлом в руці, спокійного, зрівноваженого і мудрого жерця політичної взаємодії, яким його малює В. Домонтович, безперечно не подібний до того образу, на який вказують історичні дані». Вчений вважав, що П. Орлик був типовою бароковою фігурою, а В. Домонтович «вихопив» лише одну сторону його вдачі, «підкреслив теоретичний бік натури Орлика, загострюючи його та доводячи, можна сказати, до останніх меж». Але, на думку Б. Крупницького, «це суверенне право письменника»⁵⁰⁸.

Наприкінці весни 1945 р. стало відомо, що Саксонія та Тюрінгія відходять до радянської зони окупації. УНІ припинив своє існування. Українські емігранти почали покидати Лейпциг – хто пішки, хто залізницею. В. Петров разом із видатним українським етнографом, мовознавцем та істориком З. Кузелею поїхав залізницею⁵⁰⁹. Починалася епоха «Ді- Пі»⁵¹⁰. З Б. Крупницьким вони зустрілися вже в Мюнхені.

У 1945–1949 рр. вчений працював у середовищі української еміграції в Баварії. В. Петров, як розвідник, нібито мусив вжитися в емігрантські кола, стати їх лідером та утримати від виїзду з післявоєнної Німеччини до Америки⁵¹¹.

⁵⁰⁸ Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий в історичній новелі // Арка (Мюнхен). – 1948. – Ч. 3–4. – С. 41–42.

⁵⁰⁹ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 735.

⁵¹⁰ Ді-Пі (з англ. Displaced Persons, скорочено: D. P.) – виникнення терміну пов'язано з подіями Другої світової війни. Так визначалися особи, які мали статус біженців. Внаслідок воєнних дій на території Німеччини опинилось близько 10 млн. осіб, які були залучені до примусової праці або ж вислані зі своїх країн за расовими, релігійними або політичними міркуваннями. Табори переміщених осіб, табори ді-пі – скупчення «переміщених осіб» на території Західної Німеччини й Австрії, окупованих у 1945 р. американськими, британськими й французькими військами.

⁵¹¹ Шудря М. На два фронти // Українська біографістика... – С. 425–426.

У Німеччині інтелектуал, разом з Ю. Шевельовим, І. Костецьким та Ю. Косачем, став одним із засновників «Мистецького українського руху» (МУР), редактором різних видань (зокрема – мюнхенського журналу «Арка»). Опинившись в еміграції, представники української інтелігенції попри всі несприятливі зовнішні обставини прагнули консолідувати розпоршені сили, налагодити видавничу діяльність. Найяскравішою сторінкою українського літературного процесу 1940–1950-х рр. було, безперечно, заснування восени 1945 р. мистецького українського руху (МУРу), який об'єднав письменників-емігрантів. МУР декларував вимогу високомистецької творчості, яка б принесла українській літературі міжнародне визнання. Один з ініціаторів створення угруповання Ю. Шерех так визначив новизну цієї програми: «Проголошується єдиний фронт різних розгалужень літератури на еміграції».

Влітку 1945 р. у німецькому місті Фюрті (поблизу Нюрнбергу) опинилося кілька українських вчених і літераторів – Ю. Шевельов, В. Петров, Ю. Косач, І. Майстренко, І. Костецький. У своїх споминах український письменник та літературознавець Г. Костюк назвав їх «групою зухвальців українського роду», людьми «творчого неспокою». Це були інтелектуали – здібні, освічені і допитливі. Вони не зважали на, здавалось би, похмурий час, на своє неозначене становище ді-пі, на матеріальні злидні, сходилися, дискутували і думали не про свої злидні, а про велике й універсальне в житті людей цілого світу. Голодні, в холодних неопалених мешканнях вони збиралися й обмінювалися думками про різні новини, ідеї і щойно прочитані книжки. В коло їхніх зацікавлень потрапляло все, що хвилювало тоді розбурханий війною західноєвропейський (головне філософський, мистецький і літературний) світ. Дискутуючи над цими проблемами, зорієнтовуючись в їхньому неусталеному теоретичному хаосі, накреслюючи свої уможлядні схеми, вони пробували знайти там місце і для української літератури та мистецтва⁵¹².

На цьому ґрунті виникла ідея створити творче мистецьке об'єднання із назвою МУР – Мистецький український рух. Опинившись в еміграції, представники української інтелігенції попри всі несприятливі зовнішні обставини прагнули консолідувати розпоршені сили, налагодити видавничу діяльність. Було створено ініціативну групу щодо розбудови організації, до якої також увійшли українські літератори, що перебували в інших таборах, – Ю. Шевельов, І. Багрянний, В. Петров (Домонтович),

⁵¹² Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. II. – Едмонтон – Торонто: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1998. – С. 462.

І. Костецький, І. Майстренко, Л. Полтава. На початку осені 1945 р. «група українських інтелектуалів наперекір усьому зухвало проголошує новий літературний процес поза межами рідного краю»⁵¹³. Так «вирвані з-під гніту НКВД недобитки в незграбних одягах негайно на руїнах вигнання стають титанами і проголошують МУР»⁵¹⁴.

Перший з'їзд МУРу відбувся 21–23 грудня 1945 р. в Ашаффенбурзі. Цікаві враження про цю подію залишив Улас Самчук: «І ось воно сталося. П'ятниця, 21 грудня, хмарний, безсніжний, не холодний день. З різних широт плянети Ді-Пі злітаються орли, музо-гайдамаки в Чигирин гуляти. З Фюрту – Шевельов, Петров, Костецький, Полтава, з Мюнхену Косач і Степаненко, з Авгсбургу – Шаян, Барка, Гарасевич, Чорний, з англійської зони – Ситник і Ганна Черінь, ми з Костюком нагрянули з Оффенбаху... Невідомо звідки – Багрянний, Риндик, Славутич... Лятуринська й Бажанський з місцевого табору... І хто звідки – гості, між якими знайомі обличчя... Табір прийняв цю інвазію гостинно, приділив приміщення, можливість харчування і ось, в годинах пообідніх, – дійство починається»⁵¹⁵.

Відкрити з'їзд було доручено В. Петрову, який виступив з «коротким, академічним словом про потребу такого об'єднання» і провів першу сесію, під час якої У. Самчук виголосив доповідь «Велика література», а Ю. Шевельов – «Стили в сучасній українській літературі». Після перерви відбувся вечір української літератури, на якому з рефератом виступив Ю. Шевельов. В. Домонтович (В. Петров) читав свою новелу про Івана Сірка. Після виступили із своїми творами Яр Славутич, І. Костецький та І. Багрянний⁵¹⁶.

Наступного дня учасників цієї визначної події привітали Центральне Представництво Української Еміграції (В. Мудрий, єпископ М. Скрипник і проф. З. Кузеля) та відомий український історик, незабаром перший президент Української вільної академії наук, Д. Дорошенко⁵¹⁷.

В. Петров протягом трьох днів був активним учасником роботи з'їзду – доповідав, читав свої твори, брав участь у дискусіях, керував роботою сесій, розробляв проект статуту тощо. В цілому він вважав, що перший з'їзд МУРу став спробою самоорганізації українських літерато-

⁵¹³ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. II... – С. 462.

⁵¹⁴ Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. – Вінніпег, 1979. – С. 27.

⁵¹⁵ Там само. – С. 24.

⁵¹⁶ Там само. – С. 28–29.

⁵¹⁷ Там само. – С. 30.

рів⁵¹⁸. На його думку, українська література повинна бути вільною, але організованою⁵¹⁹.

Наприкінці роботи з'їзду, після схвалення резолюції, відбулося обрання правління шляхом таємного голосування. Головою організації став У. Самчук, заступником Ю. Шерех, скарбником І. Костецький. До складу правління також увійшли В. Петров, Ю. Косач, Б. Подоляк, І. Багрянний⁵²⁰.

Роль ідеолога новоствореної організації весь час виконував Ю. Шерех. МУР створювався на засадах елітарності, він повинен був стати об'єднанням творців, а не «поденників і кололітературних нездар»⁵²¹, тому не всі бажаючи отримували членські квитки.

Рукою В. Петрова написано один із перших варіантів списку членів МУРУ, де він сам поставив себе на передостанню тридцять першу позицію⁵²². В розширеному списку, складеному очільником МУРУ У. Самчуком, В. Домонтович стоїть вже на дев'ятому місці (всього 52 особи)⁵²³, а взагалі членами МУРУ стали понад 70 осіб⁵²⁴.

Праця Тимчасового проводу МУРУ, а потім його правління, ґрунтувалася на декларації. Основним завданням було: «У високомистецькій досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві». Декларувалася повна свобода творчості, толерантність до різних мистецьких напрямків, відкидалися жодні претензії на адміністративне керування літературою⁵²⁵.

Творців МУРУ надихала аналогія з Вільною академією пролетарської літератури (ВАПЛіте). Палац духу будувався на фундаменті «розстріляного відродження». Гасла «вітаїзму», «психологічної Європи» та «азіатського ренесансу» живили ідеологію МУРУ. Літературне повітря

⁵¹⁸ Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи... – С. 29–31.

⁵¹⁹ Хроніка. З'їзд МУРУ в Ашафенбурзі // МУР. – Ч. 1. – 1946. – С. 97.

⁵²⁰ Див.: Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи... – С. 32; його ж. Щоденник, 1945–1946 рр. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 292. – Арк. 21–23.

⁵²¹ Шевельов Ю. МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Мтеріали до історії української емігрантської літератури) // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 569.

⁵²² Список членів «Мистецького українського руху», написаний рукою В. Петрова, приписка рукою У. Самчука, б/д // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 1587. – Арк. 1–1зв.

⁵²³ «Чого ми хочемо». Програмна заява МУРУ, б/д // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 1589. – Арк. 4.

⁵²⁴ Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи... – С. 23.

⁵²⁵ Чого ми хочемо // МУР. Збірники літературно-мистецької проблематики. – Зб. I. – Мюнхен-Карлсфельд, 1946. – С. 3–6.

Мюнхена, Нюрнберга, Ульма другої половини 1940-х було сповнене флюїдів літературного Харкова й Києва 1920-х рр.

Можливо, саме в цьому полягають витoki тієї «глибокої конфліктності МУРівського дискурсу», яка, на думку С. Павличко, вела до амбівалентного тлумачення опозиції «народ – мистецтво»⁵²⁶. Неонародницька імперативність, вимога «стояти на сторожі інтересів нації», «служити своєму народові» у програмових інтенціях МУРу поєднувалися з вимогою надпартійності, мистецької досконалості, європейськості. Строкатий склад організації означав, що домінанти кожен визначав самостійно. Ще у доповіді на Першому з'їзді МУРу Ю. Шерех ділив письменників, творчість яких він оглядав, на «європеїстів» (Ю. Косач, В. Домонтович, І. Костецький та ін.) та «органістів» (В. Барка, Т. Осьмачка та ін.).

Ю. Шерех робив акцент на тому, що МУР повинен був створити навколо письменника літературне оточення, творчу атмосферу. У спогадах, писаних наприкінці життя, він свідчив: «Я жив ідеєю створити творчу атмосферу навколо письменників, вирвати таланти з мряковиння життя серед обивателів, збудувати палац духу, новий і звужений варіант Платонові республіки мужів розуму й хисту, закласти підвалини для появи, кінець-кінцем, видатних творів слова»⁵²⁷.

За текстом одного з варіантів Програмної заяви МУРу, запропонованої Ю. Шерехом (з паперів У. Самчука), ця структура задумувалася як специфічна форма та спосіб організації літературного життя, аналогічна колишнім літературним салонам, а видання МУРу – як «трибуна літературно-мистецької дискусії», «своєрідний салон на письмі»⁵²⁸.

Внутрішній конфлікт у МУРі полягав як у тематиці та естетиці мистецтва, так й у відлунні культурного та політичного протистояння на «планеті Ді Пі» («бандерівці» та «східняки», «ліберали» та «соціалісти», «націоналісти» та «комуністи», «советчики», «діячі старогалицького хову» та «пражани» тощо).

Не всі українські літератори були задоволені політикою керівництва МУРу. Так, Д. Гуменна скаржилася на організаційний та ідеологічний тиск: «Увесь МУР – могила. Так було як їхала з Києва, так і тепер»⁵²⁹. «Одним словом, СРПУ з Корнійчуком, і еміграція з Косачем-

⁵²⁶ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі... – С. 261.

⁵²⁷ Шевельов Ю. МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української емігрантської літератури) // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 562–563.

⁵²⁸ «Чого ми хочемо». Програмна заява МУРу, б/д // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 1589. – Арк. 1–3.

⁵²⁹ Гуменна Д. Щоденник, 19.III.1948-28.III.1950 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 1. – Арк. 56.

Шерехом – на один копил, нічого, ані рисочки нового»⁵³⁰, – писала вона. Серед своїх ворогів МУР здобув репутацію «взорваності на радянських зразках, а то й просто радянськості». Навіть сам Ю. Шерех визнавав, що «у цьому була частка правди»⁵³¹. Дійсно, «толеранція не належала до чеснот багатьох письменників МУРу»⁵³².

Так, правління МУРу визнано за потрібне розглянути справу свого члена І. Багряного, проти якого велося «негарне, небезпечне і жалюгідне цькування». Так, «група людей українського походження» здійснила напад на помешкання літератора. Незабаром було визнано, що ця акція мала політичне підґрунтя й задекларовано: «Не можемо дивитись поблажливо на ширення практики і духу того явища, що є основним підложжям нашої трагедії – практики фізичного і духовного більшовизму»⁵³³.

Також серйозною проблемою для митців, інтелектуалів була ізольованість «планети Ді Пі»: «Ми жили в Німеччині, але не мали з інтелектуальною Німеччиною ніяких зв'язків... Ми зустрічалися на вулицях і в їхніх установах з американцями. Але знов ми не знали нікого. З Європою поза Німеччиною зв'язків і не могло бути – довгий час не було пошти, їхати до інших країн ми не мали права. Що діялося в Радянському Союзі та й спеціально на Україні було нам майже невідомо...»⁵³⁴.

Подолання ізольованості українського культурного життя в еміграції, інтеграція в європейську та світову культуру – завдання, які ставила перед собою принаймні частина «мурівців». Так, В. Петров, до речі як і Ю. Шерех, вважав, що європейським письменником можна стати лише будучи українським: «Ми не емігранти. Ми послали українського народу, що прийшли на Захід. Саме ми є носії психологічної Європи. Світова література це література великих ідей. Такі ідеї несе сучасне українське письменство. Ми стоїмо коло воріт світової літератури»⁵³⁵.

⁵³⁰ Гуменна Д. Щоденник, 9.VI.1950-11.XII.1952 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 2. – Арк. 37.

⁵³¹ Шевельов Ю. МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української емігрантської літератури) // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 575.

⁵³² Шевельов Ю. МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української емігрантської літератури) // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 567.

⁵³³ Комунікат Правління МУРу, 1947 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 1580. – Арк. 1–2.

⁵³⁴ Шевельов Ю. МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української емігрантської літератури) // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 577.

⁵³⁵ Хроніка. З'їзд МУРу в Ашаффенбурзі // МУР. – Зб. 1. – 1946. – С. 97.

Втім, на думку В. Петрова, ні в якому разі не можна копіювати Європу, адже це прирече українську культуру на «провінціалізм». Стверджуючи себе як українців здобуємо місце й пошану в Європі. «Не можна диктувати жодних стилів і лише в одному ми повинні бути однозгідні і ставити до себе суворі вимоги: наше мистецтво повинно бути українським, високого рівня і не повертатися назад», – згадував У. Самчук⁵³⁶.

В. Петров як досвідчений письменник та літературознавець високо оцінював перші літературні кроки молодих українських літераторів в еміграції та спрямовував їх: «Наша молодь уже вміє йти в річищі новітніх літературно-мистецьких течій, не відстаючи від них. Але чому не випереджаючи?..», адже «ми не прийшли в Європу провінціалами». Він закликає їх «відкрити принципи завтрашнього дня», а не просто наслідувати європейські зразки – «лише в такий спосіб ми зможемо відстояти своє місце в сучасному мистецтві всесвіту»⁵³⁷.

Крім того, В. Петров для презентації здобутків української культури в Європі та для ознайомлення українських митців із європейськими досягненнями виношував плани створення «журналу чужою мовою, насамперед німецькою». Адже, він вважав, що «ми надто довго варилися в власному соку і надто дихаємо вже видиханим повітрям, щоб не почувати потреби вийти на свіже повітря»⁵³⁸. Також, на думку В. Петрова: «Ми (українці – В.А.) занадто скромні, а скромність на арені світових змагань не сприяє тому, щоб належне займало належне місце»⁵³⁹.

Хоча творчість В. Петрова в еміграції в цілому зустрічали схвально⁵⁴⁰, далеко не літературної критики він зазнав з приводу виходу роману «Доктор Серафікус» у рецензії М. Бачинської-Донцової. Вона писала, що цей роман «як твір, що писався в ті часи (радянські – В.А.), належить так само до літератури того порядку», «український дух з цим твором

⁵³⁶ Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи... – С. 31.

⁵³⁷ Бер В. Звено. Література. Мистецтво. Критика / Центральний емігрантський союз українського студентства. Український мистецький фронт молодих / Ред. В. Кримський. – Ч. I. – Травень 1946. – Інсбрук: Вид. М. Денисюк. – 80 с. [Рец.] // Рідне слово. Вісник літератури, мистецтва і науки (Мюнхен-Карлсфельд). – 1946. – № 6. – С. 94–97.

⁵³⁸ Лист Петрова В. до Самчука У., 20.XI.1946 // Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи... – С. 163.

⁵³⁹ Там само.

⁵⁴⁰ Див.: Шерех Ю. Не для дітей: (Про роман В. Домонтовича «Доктор Серафікус» // Арка (Мюнхен). – 1948. – Ч. 2 (8). – С. 1–5; Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий в історичній новелі [Рец.] // Арка (Мюнхен). – 1948. – Ч. 1 (7). – С. 41–42 тощо.

нічого спільного немає», а В. Домонтович як письменник «в боргу перед українським народом і читач жде боргу»⁵⁴¹.

Проте попри всі протиріччя, провід МУРу мав гаряче бажання зберегти його, навіть В. Домонтович-Петров «з його повсякчасною іронією і дещо мефістофельською посмішкою»⁵⁴².

В МУРі також виношувалися плани створення Академії мистецтв, яка б об'єднала організації митців, артистів, письменників, музик. З цього приводу в січні 1947 р. навіть відбулося засідання правління в складі У. Самчука, В. Петрова, Ю. Шереха та І. Костецького. Тоді було створено лише Об'єднуючий комітет⁵⁴³.

За час свого існування МУР розгорнув активну видавничу діяльність. Проте через брак коштів жодне з них не було періодичним. Так, почали виходити «Арка», «Мур», «Рідне слово», «Літературно-науковий вісник», «Українська трибуна», «Хорс», «Заграда», «Звено», серія «Мала бібліотека МУРу» тощо.

В. Петров був редактором низки українських емігрантських видань – три збірники МУРу літературно-мистецької проблематики, альманах «Мур», збірник красного письменства, критики та перекладів «Хорс», журнал літератури, мистецтва й критики «Арка» та ін. Діяльність В. Петрова на редакторських посадах визначалася певною жорсткістю та вибірковістю; впроваджуючи елітарну політику МУРу, він керувався власними уподобаннями та смаками, що ображало деяких авторів. Так, відомий український письменник Ю. Лавріненко (Дівнич) навіть через кілька десятиліть в листуванні з У. Самчуком, у 1980 р. висловлював образ на В. Петрова, який не тільки не допускав публікацій, а й вміщував критично-іронічні огляди його творів⁵⁴⁴. Більше того, В. Петров-редактор «дозволяв собі робити з рукописами несамовиті речі, переробляв доценту написане, не зважаючи на жадні протести авторів», – згадував Ю. Шевельов⁵⁴⁵.

⁵⁴¹ Бачинська-Донцова М. В. Домонтович. Доктор Серафікус. – Мюнхен: Українська трибуна, 1947. – 174 с. [Рец.] // Літературно-науковий вісник. – Кн. 1. – Регенсбург: Вид-ча спілка «Українське слово», 1948. – С. 149–153.

⁵⁴² Шевельов Ю. МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української емігрантської літератури) // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 564.

⁵⁴³ Самчук У. Щоденник, 1946–1947 рр. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 293. – Арк. 28.

⁵⁴⁴ Із листування Уласа Самчука та Юрія Лавріненка. Вступна стаття, підготовка тексту, коментарі Світлани Лушій // Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія. – Т. 2. – К.: ПЦ «Фоліант», 2006. – С. 347.

⁵⁴⁵ Шевельов Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 830.

Найбільш представницьким та найцікавішим періодичним виданням МУРу безумовно був місячник «Арка», що виходив у Мюнхені. Шість номерів 1947 р. вийшли за редакцією В. Домонтовича, Ю. Косача, Б. Нижанківського, З. Тарнавського, Ю. Шереха та п'ять випусків 1948 р. за редакцією Ю. Шереха з незмінним художнім оформленням Я. Гніздовського, стали помітним явищем того часу. Отже, В. Петров був членом редколегії журналу, поки принцип «колективного керівництва» не змінився «одноосібним»: замість колегії часопис відтепер підписувався Ю. Шерехом (секретарем редакції був Яр Славутич)⁵⁴⁶.

На відміну від інших часописів позитивістського, національно-ізоляціоністського характеру, «Арка» мала напрям «модерний, інтелектуальний, естетський і позапартійний». Це було найпрофесійніше видання свого часу, відкрите до неукраїнського світу, де друкувались твори письменників різних напрямів, наукові статті на різноманітні теми, огляди культурних новин і подій у світі театру, кіно, виставок тощо⁵⁴⁷.

МУР об'єднав письменників різних світоглядних та естетичних орієнтацій. Популістські, «неопросвітянські» концепції І. Багряного погано уживалися з інтелектуально-філософською творчістю В. Петрова чи з модернізмом І. Костецького. Багато в чому відмінною була й позиція В. Державина та М. Ореста. Все це спричинило постійну боротьбу різних течій та груп, а надалі й розкол. Першим виявом такого розпаду стало утворення групи «Світання», яка почала видавати однойменний літературний альманах. До її складу увійшли апологети неокласицизму, проти якого боровся ідеолог МУРу Ю. Шерех, – поет-символіст М. Орест, критик і літературознавець В. Державин, публіцисти В. Шаян та Ю. Чорний. Послідовні європеїсти, вони покладали надії на розвиток традицій українського неокласицизму, закидали керівництву МУРу «плужанство», «неопросвітянство» тощо. Полеміка між МУРом та «Світанням», Ю. Шерехом та В. Державиним тривала близько року. З критикою МУРу виступав і Д. Донцов. МУР підривався зсередини і поволі занепадав. Його почали покидати найвидатніші письменники, а над самою назвою вороги організації часто глузували, кажучи, що МУР – це

⁵⁴⁶ Панченко В. Це було в Мюнхені... // «АРКА» 1947–1948: Журнал літератури, мистецтва і критики: Бібліогр. Показчик змісту / Уклад. Н.В. Казакова за участю Н.В. Монахової та Д.В. Матіяш / НаУКМА. Наук. 6-ка. – К.: Вид. дім «КІМ Академія», 2003. – С. 9.

⁵⁴⁷ Басілія Х.Д. До історії мистецького українського руху // Наукові записки: збірник наукових праць / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – Т. 19: Філологічні науки. – К. Стило, 2001. – С. 52.

«Московський уголовний розиск». Незабаром масова еміграція за океан спричинила згорання творчої активності, занепад видавництва унаслідок тогочасної грошової реформи в Німеччині.

МУРу лише на деякий час вдалося об'єднати письменників-емігрантів. Проте проіснувавши всього чотири роки (1945–1949), він став найяскравішою сторінкою українського літературного процесу 1940–1950-х рр.

У Німеччині В. Петров продовжував активно працювати науково. Науковими центрами української еміграції на деякий час стали Мюнхен та Аугсбург. Наприкінці 1945 р. в Аугсбурзі українські вчені-емігранти створили Українську вільну академію наук (УВАН), яка мала об'єднати всі найкращі українські наукові сили «на вигнанні». З початку 1946 р. В. Петров брав участь в роботі новоствореної академії. Йому, як знатому авторитету в галузі етнографії, фольклористики та літературознавства було доручено очолити Етнографічну групу⁵⁴⁸.

Друкована продукція УВАН почала виходити в формі циклоstileвих видань. Першими побачили світ матеріали I Шевченківської конференції⁵⁴⁹, яка відбулася 24–25 квітня 1946 р. В. Петров брав участь у роботі конференції разом з такими поважними науковцями, як Д. Дорошенко, Л. Білецький, В. Дорошенко, П. Курінний та ін.⁵⁵⁰ Вчений виступив із доповіддю про стан та розвиток сучасного шевченкознавства, яка була надрукована в «Працях Шевченківської конференції»⁵⁵¹. Також В. Петров, поруч з такими фахівцями, як П. Курінний, В. Козловська, В. Щербаківський, Б. Безвенгліньський та ін., взяв участь й у конференції, присвяченій трипільській культурі⁵⁵².

У 1946 р. В. Петров переїхав до Мюнхена. Поштовою для цього стала зустріч з Ю. Яновським. Проживаючи в Фюрті, під Нюрнбергом, де

⁵⁴⁸ Омельченко В. Українська вільна академія наук у Німеччині та Українська вільна академія наук у США (1945–1988) // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986) / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 88.

⁵⁴⁹ Шевченко так його доба. – Зб. I: Праці Шевченківської конференції 1946 року. – Аугсбург: УВАН, 1946.

⁵⁵⁰ Омельченко В. Українська вільна академія наук у Німеччині та Українська вільна академія наук у США (1945–1988)... – С. 88.

⁵⁵¹ Петров В. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства // Шевченко так його доба. – Зб. I: Праці Шевченківської конференції 1946 року. – Аугсбург: УВАН, 1946. – Ч. 3. – С. 1–37.

⁵⁵² Омельченко В. Українська вільна академія наук у Німеччині та Українська вільна академія наук у США (1945–1988)... – С. 88.

тоді відбувався процес над лідерами нацистської Німеччини, В. Петров випадково зіткнувся на вулиці з Ю. Яновським, який був одним з радянських кореспондентів на процесі. Ю. Яновський зупинив В. Петрова й заговорив з ним. Віктор Платонович був украї стривожений, адже розумів, що тепер про його місцеперебування можуть довідатися й радянські репатріаційні органи. Майже одразу він гарячково залишив Фюрт⁵⁵³.

В. Петров у цей час також займався й викладацькою роботою в різних українських вищих навчальних закладах (Український вільний університет, Православна Богословська Академія Української Автокефальної Православної Церкви, Український технічно-господарський інститут в Регенсбурзі). Викладав він філософію, філософію історії, патрологію, українознавство, зокрема етногенез українського народу та український фольклор. Для всіх вищих шкіл В. Петров був «справжньою прикрасою», ним пишалися, адже вважали за велику честь мати такого вченого в штаті свого закладу⁵⁵⁴.

Втім, за свідченням очевидців, викладати він не любив, «був байдужий до своїх обов'язків, хоч і виконував їх точно»⁵⁵⁵. В. Петров був вченим, а не педагогом⁵⁵⁶. Для цього він був «занадто егоцентричним і ставився до людей, – здається без винятків, з виразним спокійно-байдужим, навіть дружнім презирством»⁵⁵⁷.

У видавництві УВУ В. Петрову вдалося надрукувати свою книгу «Український фольклор». Ця робота по суті була дещо переробленим продовженням ще довоєнної праці вченого – розділи до підручника з українського фольклору, які були підготовлені ним у першій половині 1941 р.⁵⁵⁸ «Український фольклор» було підготовлено для потреб студентів Українського вільного університету. Концепція, покладена в основу цього дослідження, полягає в твердженні про тотожність фольклору та

⁵⁵³ Шевельов Ю. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 513.

⁵⁵⁴ Корпусова В. Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича)... – С. 865.

⁵⁵⁵ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 735.

⁵⁵⁶ Див.: Шевельов Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 822–823; Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 735.

⁵⁵⁷ Шевельов Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Шевельов Ю. Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II... – С. 823.

⁵⁵⁸ Петров В. Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу). – Мюнхен: Український Вільний Університет. – 142 с. (На правах рукопису).

ідеології, про те, що в «первісному фольклорі усну словеснісну творчість аж ніяк не можна відокремлювати од світогляду первісного суспільства, мистецько-фольклорний матеріал од етнографічного». В. Петров стверджував, що в первісному фольклорі світогляд і фольклор не розчленовані. Світогляд є фольклором, а фольклор є світоглядом. Світоглядова (ідеологічна) функція фольклору є властивою ознакою первісного фольклору⁵⁵⁹. На книгу відгукнулася критика, що позитивно оцінювала «нову концепцію» фольклора В. Петрова⁵⁶⁰.

В ті складні часи, як не дивно це виглядає, інтелектуал живе активним творчим життям, багато публікується. Так, окрім наукових праць, видаються та перевидуються його художні твори – романи «Доктор Серафікус»⁵⁶¹, «Без ґрунту»⁵⁶² та оповідання⁵⁶³. Також він доволі активно друкує свої літературознавчі та філософські праці⁵⁶⁴.

⁵⁵⁹ Там само. – С. 1.

⁵⁶⁰ Ковалів П. Нова концепція в дослідженні фольклору (з приводу праці: Віктор Петров. Український фольклор // УВУ. – 1947. – С. 1–142. Видання циклоstylesне) // Орлик. Місячник культури і суспільного життя (Берхтесгаден). – 1947. – Ч. 9: (Вересень). – С. 27–31.

⁵⁶¹ Домонтович В. Доктор Серафікус. – Мюнхен: Вид-во «Українська трибуна», 1947.

⁵⁶² Домонтович В. Без ґрунту (III) // Арка (Мюнхен). – 1947. – Ч. 2–3. – С. 38–42; його ж. Без ґрунту (III) // Арка (Мюнхен). – 1948. – Ч. 2. – С. 25–27; його ж. Без ґрунту. – Регенсбург: Видання Михайла Борецького, 1948.

⁵⁶³ Домонтович В. Розмови Екегартові з Карлом Гоці // Мур. Альманах. – 1946. – Ч. 1; його ж. Апостоли // Хорс. – 1946. – Ч. 1; його ж. Помста // Заграва (Авгсбург). – 1946. – Ч. 2.; його ж. Мої Великодні. З записок мандрівника // Слово (Регенсбург). – 1946. – Ч. 16; його ж. Передвеликоднє. Весна 1947 року // Українська трибуна (Мюнхен). – 1947. – Ч. 26 (50); його ж. Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (розділи 1–2) // Похід (Гайденау). – 1947. – Ч. 1; його ж. Письменник і генерал // Пу-гу (Авгсбург). – 1947. – Ч. 37; його ж. Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (розділ 3) // Українська трибуна (Мюнхен). – 1948. – його ж. Спрага музики. Бенвенута й Райнер Марія Рільке. Біографічна новела (Фрагмент) // Українська трибуна (Мюнхен). – 1948. – Ч. 38; його ж. Болотяна Лукроза I // Календар-альманах. – Мюнхен, 1948; його ж. Болотяна Лукроза II. З приводу «Слогадів про неокласиків» Юрія Клена // Рідне слово. – Мюнхен; Карлсфельд, 1947. – Ч. 9–10; його ж. Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент Ван Гог (1833–1890): Біографічна новела // Арка (Мюнхен). – 1948. – Ч. 5 (11); його ж. Я й мої черевики // Життя (Мюнхен). – 1949. – Ч. 2; його ж. Дивна історія // Наш вік (Торонто). – 1949. – Ч. 1; його ж. Святий Франціск із Ассізі (1182–1226) // Пу-гу (Авгсбург). – 1949. – Ч. 29; його ж. Ревуха // Життя (Мюнхен). – 1949. – Ч. 3, 4.; його ж. Мовчуше Божество. Біографічна повість про Марка Вовчка // Час (Фюрт). – 1949. – Ч. 16–17, 18; Бер Віктор. Зоряні мандрівники. Тіхо Браге й Йоганн Кеплер // Час (Фюрт). – 1947. – Ч. 1–2 тощо.

⁵⁶⁴ Петров В. Естетична доктрина Шевченка: до постановлення проблеми // Арка (Мюнхен). – 1948. – Ч. 3–4 (9–10). – С. 38–40; його ж. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства // Шевченко так його доба. – 36. I: Праці Шевченківської

Саме в Німеччині В. Петров постає і як філософ⁵⁶⁵. Свої філософські роботи він найчастіше підписував псевдонімом «Віктор Бер». Дослідивши філософські тексти В. Петрова, американський вчений-славіст І. Фізер прийшов до висновку про разючу схожість двох історіософів – Віктора Петрова та Мішеля Фуко. Так, він вважав В. Петрова визначним українським мислителем-енциклопедистом нашого часу, ерудитом широкого інтелектуального діапазону, який мало кому відомий на Заході й цілком недооцінений на своїй батьківщині. На думку дослідника, якби В. Петров був французьким вченим, то, ймовірно, про нього говорили б як про попередника Фуко⁵⁶⁶.

Мислитель став автором своєрідної концепції історичного часу – теорії епох. У 1940-х рр. в статтях «Історіософічні етюди», «Наш час, як він є», «Засади історії», «Проблеми епохи», «Сучасний образ світу: Криза сучасної фізики», «Засади поетитки», «Християнство і сучасність» В. Петров виклав основні положення своєї історіософії. Концепція В. Петрова безпосередньо перебуває в інтелектуальному контексті ідей О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі, М. Бердяєва, Ф. Шміта, З. Фрейда, М. Фуко і екзистенціалістів. Одночасно з ним над темою культурно-історичних епох працював

конференції 1946 року. – Аугсбург: УВАН, 1946. – Ч. 3. – С. 1–37; його ж. Історіософічні етюди // МУР. Збірники літературно-мистецької проблематики. – 36. II. – Мюнхен-Карлсфельд, 1946. – С. 7–27; його ж. Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945) // Світання: Науково-літературознавчий збірник. – 1946. – Ч. 2; його ж. Історіософічні етюди // МУР. Збірники літературно-мистецької проблематики. – 36. III. – Мюнхен-Карлсфельд, 1947. – С. 7–10; його ж. Християнство і сучасність // Орлик. Місячник культури і суспільного життя (Берхтесгаден). – 1947. – Ч. 2: (Лютий). – С. 15–18; його ж. Микола Зеров та Іван Франко. До історії історико-літературних взаємовідносин // Рідне слово. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – Ч. 6. – С. 34–35; Бер В. Засади поетики. Від «Ars poetica» Є. Малюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома // МУР. Збірники літературно-мистецької проблематики. – 36. I. – Мюнхен-Карлсфельд, 1946. – С. 7–23; його ж. Сучасний образ світу: Криза класичної фізики // Арка (Мюнхен). – 1947. – Ч. 1.– С. 2–6; його ж. Проблема епохи // Орлик. Місячник культури і суспільного життя (Берхтесгаден). – 1947. – Ч. 10: (Травень). – С. 4–8; його ж. Екскурси в мистецтво // Рідне слово. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – Ч. 6. – С. 57–65; його ж. Сучасні духові течії в Європі (1. Новіші вчення про всевіт) // Час. – Фюрт, 1946. – Ч. 42. – С. 2–3; його ж. Сучасні духові течії в Європі (2. Новіші вчення про походження людини) // Час. – Фюрт, 1946. – Ч. 43. – С. 2–3; Веріго Борис. Маси, техніка й лібералізм (з приводу книги Хозе Ортеги і Гассет «Повстання мас») // Орлик. Місячник культури і суспільного життя (Берхтесгаден). – 1948. – Ч. 3: (Березень). – С. 33–35 тощо.

⁵⁶⁵ Про В. Петрова як філософа див.: Руденко С.В. Філософські погляди В.П. Петрова. Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 136 с.

⁵⁶⁶ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки. Філологія. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – С. 42.

і Д. Чижевський, з яким вони були однодумцями в питанні історичної періодизації української літератури⁵⁶⁷.

В. Петров спростовував принцип безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали «дискретність часу», «ізолюваність окремих епох» та зв'язок між ними за принципом заперечення й відмови від ідеї розвитку. «Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні градації часу»⁵⁶⁸, – така основна думка В. Петрова про історичний час. Таким чином, епоха – самодостатній і закритий в собі рамками панівної ідеології «відтинок часу»⁵⁶⁹.

Вчений не подав чіткого визначення поняття «епоха», але з контексту його праць випливає, що епоха – це певна складова історичного процесу, що усвідомлюється як структурна цілісність, для якої характерно: наявність панівної ідеології, сталого співвідношення певних, взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів та культурних феноменів. Кожній епосі притаманна своя спільність, що відмінна від спільності іншої епохи. Історія – процес буття та «зміни відмінних самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистаючи одна одній». Дослідник намагається дати пояснення тому, як одна епоха перетворюється на іншу. На його думку, зміна епох виникає внаслідок функції «переборювання», «протиставлення», перевтілювання епохи в свою протилежність, а не в аспекті часу. Він навіть каже про «закони зміни епох»⁵⁷⁰.

Отже, історичний процес, за В. Петровим, являє собою послідовну зміну епох, в межах яких відбуваються притаманні лише їм процеси. Кожна епоха у своїй окремішності є замкненою в собі. Зміна епох відбувається внаслідок заперечення, історичним виміром якого є зміна, розрив, рух. У своєму баченні історичного процесу вчений звернув увагу не

⁵⁶⁷ Див.: Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) // Слово і час. – 2002. – № 11. – С. 26–32; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі... – С. 226–227, 262, 267, 325; Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 325–351; Андреев В. Український метанаратив: нелінійність та дискретність історії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 3. – К.: Інститут історії НАН України, 2008. – С. 144–145; Фізер І. Український Фуко чи французький Петров?.. – С. 42. і др.

⁵⁶⁸ Петров В. Історіософічні етюди // МУР. Збірники літературно-мистецької проблематики. – 36. II. – Мюнхен-Карлсфельд, 1946. – С. 7.

⁵⁶⁹ Детальніше див.: Андреев В. Український метанаратив: нелінійність та дискретність історії... – С. 319–329.

⁵⁷⁰ Петров В. Походження українського народу... – С. 20, 26.

лише на такі категорії, як розвиток та сталість, а й на регрес і нестабільність: «Кризи й винищення становлять не менш важливий чинник історії, ніж зріст, сталість, перебування, поступ. Смерть, загибель, втрати також рухають історією, як і народження»⁵⁷¹.

В. Петров відмовляється від понять лінійності, безперервності та ідеї суцільного прогресу в історії. На противагу лінійним, еволюціоністським концепціям, він висунув свою. Згідно з нею, історія розвивається не еволюційним шляхом, не за висхідною, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами – історичний процес є дискретним.

Проголошуючи дискретність історичного буття, відмовляючись від ідеї постійного прогресу, В. Петров заперечує творчу самодостатність часу. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості у порівнянні з попередньою. Він доводить, що «з перспективи перервності історія виглядає інакше, ніж коли її вивчати в аспекті безперервності. Еволюції протистане революція, розвиткові – вибух, поступові – регрес... послідовності – катастрофа»⁵⁷².

В. Петров навіть пропонував усунути з історичного дослідження ідею часу, а поняття «епоха» було «першою сходинкою» на цьому шляху⁵⁷³. На його думку, час – нейтральне тло, матриця, в якій виникають речі й події, він не виконує функції «онтологічного зціплення». «Епохи здійснюються в часі. Їх зміна передбачає рух часу. Однак коли ми намагаємося пізнати епохи, і в межах епох погляди й категорії, властиві саме даній епосі, взятій в її особності, то це значить, що ми шукаємо в історії не лише ознак епохи, але й позаепохального», – писав В. Петров⁵⁷⁴. Час, породжуючи міф кінця і початку, перешкоджає розкриттю «міжепохального», «поза чи надчасового», «незмінного». Тому «...час сам по собі нічого не поліпшує. Час не є однозначний сам по собі. В часовій історії є моменти творчого піднесення, але і перебої. Мертві точки»⁵⁷⁵.

В. Петров вважав, що історія, як наука повинна висвітлювати зміни епох, проте метою історика не є пошук остаточної правди про людину, яку розкривають тільки міфологія та теологія. Метою історії є

⁵⁷¹ Там само. – С. 25.

⁵⁷² Петров В. Наш час як він є / З приводу статті Нормана Казнса «The Saturday Review of Literature // Рідне слово. – 1946. – № 8. – С. 40.

⁵⁷³ Корпусова В.М. В.П. Петров як історіософ // Музейні читання. Матеріали наукової конференції (грудень 2000 р.). – К., 2001. – С. 7.

⁵⁷⁴ Петров В. Історіософічні етюди... – С. 14–15.

⁵⁷⁵ Там само. – С. 16.

«з'ясування методології зміни епох: як відбувається перехід від однієї доби до іншої? ...або ж як дана епоха перетворюється на іншу, що супроти неї становить, чи є вона її протилежністю, її запереченням?»⁵⁷⁶. Таким чином, на думку вченого, основною одиницею історичного процесу, яку повинен вивчати історик, є «епоха».

Історіософія В. Петрова сформульована не лише текстуально, а й «шляхом осмислення тієї драматичної безпосередності свого часу, що в ній він був і об'єктом, і суб'єктом»⁵⁷⁷. Отже, зміни епох носять катастрофічний характер: «Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, а за іншої інша. У зміні діб втрачає вагу сталість особи. Жоден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного... Трагедія останніх поколінь полягає в тому, що вони живуть уривками уявлень різних діб, тоді як вони належать новій, іншій, якої вони ще не уявляють собі... реальність нормалізує ідею, як для індивідуума так і для загалу. Завершена здійсненність штампує свідомість»⁵⁷⁸.

Катастрофічним зламам часу відповідає й особливий герой літературних творів В. Петрова, який поєднує норми життя, мораль, стереотипи двох епох або заперечує одні на користь інших. Як правило, симпатії автора на боці середньовічних, цілісних ідеалів, що мають за абсолют служіння Богу, мистецтву, прадавній вірі батьків, Прекрасній Дамі – Франциск Ассізький, Франсуа Війон, Ван Гог та ін. Заперечивши себе, сублімувати давні інстинкти, однаково властиві як палеолітичній людині так і представнику ХХ ст., – таким піднесенням над собою і мусить вирізнятися людина⁵⁷⁹.

Теорія епох В. Петрова дещо перегукується з теоріями локальних цивілізацій О. Шпенглера⁵⁸⁰ та А.Дж. Тойнбі⁵⁸¹. Наврядчи науковець був знайомий з «Дослідженням історії» Тойнбі, яка здобула певного визнання та широкої популярності на Заході лише в 1950–1970-ті рр., але «Присмерк

⁵⁷⁶ Там само. – С. 9.

⁵⁷⁷ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров?.. – С. 44.

⁵⁷⁸ Петров В. Історіософічні етюди... – С. 8.

⁵⁷⁹ Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича)... – С. 32.

⁵⁸⁰ Шпенглер О. Закат Європы. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с.

⁵⁸¹ Див.: Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Том 1 / Пер. 3 англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.; Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Том 2 / Пер. 3 англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 406 с.

Європи» Шпенглера, що побачив світ у 1918 та 1922 рр., він, цілком можливо, читав. Тим більше, що у 1920-ті р. твір німецького мислителя був відомим та потерпав від критики на сторінках радянських видань⁵⁸².

«Епоха» В. Петрова певною мірою відповідає культурно-історичному типу в теоріях локальних цивілізацій – надетнічні соціокультурні спільноти, своєрідні «блоки» світової історії, взаємодія яких визначає хід історичного процесу. Проте вчений міг і самостійно, незалежно прийти до своєї теорії. До подібних ідей історії мислителя могли привести його студії в галузі німецької філософії, зокрема – Р.Г. Лотце, який розвивав ідеї, близькі до вчення про монади Г.В. Лейбніца. Відомо, що теорія локальних цивілізацій сформувалася в контексті філософської традиції Лейбніца в Німеччині (цивілізації – своєрідні монади історичного процесу)⁵⁸³.

О. Шпенглер заперечував ідею світового прогресу. В основу його концепції було покладено ідею культурно-історичного циклу та принципу замкнутості локальних культур. Всесвітня історія постає у нього як паралельне існування розподілених у просторі та часі автономних культур, що формуються ізольовано, виробляючи власний стиль. Мислитель виділяв вісім окремих культур (єгипетська, вавилонська, китайська, греко-римська, візантійсько-арабська, західно-європейська, майяська та новонароджена російсько-сибірська). Кожна культура є неповторною, самодостатньою та непроникною для інших. Поєднує культури лише їх біологічний характер. Кожна з них проживає приблизно тисячу років і проходить у своєму існуванні чотири етапи – народження, цвітіння, визрівання і смерть. Культура помирає без будь якої надії на відродження. Отже, будь-яка культура не має ані предків, ані нащадків. Так, напри-

⁵⁸² Див.: Базаров В. О. Шпенглер и его критики // Красная Новь. – 1922. – № 2. – С. 212–225; О. Шпенглер и Закат Европы. – М.: «Берег» 1922; Пятаков Г. Философия современного империализма (Этюд о Шпенглере) // Красная новь. – 1922. – № 3. – С. 182–197 тощо.

⁵⁸³ Про теорію локальних цивілізацій див.: Ионов И.Н. Теория цивилизаций. Этапы становления // Новая и Новейшая история. – 1994. – № 4–5. – С. 33–50; його ж. Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм // Образы историографии. – М. 2001. – С. 59–84; його ж. Глобальная история: основные направления и существенные особенности // Цивилизации. Проблемы глобалистики и глобальной истории. – М., 2002. – Вып. 5. – С. 83–116; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 172–175; Андреев В. «Цивілізаційний підхід» в історіософії ХІХ–ХХ ст.: народження теорії локальних цивілізацій // Печатное слово (Информационно-методический журнал издательства ХГУ). – 2003. – Вып. 1. – С. 70–76; Репина Л.П., Зверева Г.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. – М.: Дрофа, 2004. – С. 217–220; Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – С. 253 тощо.

клад, не було жодного зв'язку між античною та західноєвропейською культурами.

По суті ідея історичного часу, як безперервного плину буття, в історіософській концепції О. Шпенглера втрачає своє значення. Для нього не існує єдиної всесвітньої історії, а лише автономні смертні/конечні культури, існування яких не зливається в єдиному потоці. На його думку, аналогічні форми культури треба вважати синхронними. Так, «сучасниками» є готичні собори та єгипетські піраміди, Олександр Македонський і Наполеон, Будда й Руссо і т. п.

Отже, В. Петрова поєднують з О. Шпенглером ідеї заперечення світового прогресу, дискретності історії (відмова від традиційних уявлень про історичний час), замкненості та самодостатності епохи/культури. Епоха В. Петрова, як і цивілізація О. Шпенглера, приречена на зникнення, що притаманно її природі. По суті не існує жодного історичного процесу.

Втім, на відміну від О. Шпенглера, український мислитель вбачав певний зв'язок між епохами/культурами, що зближує його бачення історії з А.Дж. Тойнбі. Англійський історик під впливом його німецького колеги також поділив історію людства на низку локальних цивілізацій (21, згодом – 36), що мають однакову внутрішню схему розвитку (зростання, злам та загибель). У концепціях Шпенглера та Тойнбі багато спільних рис. Утім, основна різниця полягає в тому, що у Шпенглера відсутній будь-який зв'язок між цивілізаціями, вони абсолютно відокремлені одна від одної. Взаємини між ізольованими в просторі та часі культурами, подібність між ними може встановити лише історик. У Тойнбі ж ці стосунки хоч і мають зовнішній характер, але є невід'ємною складовою буття цивілізації.

Подібні міркування з приводу контактів культур бачимо й у В. Петрова. Крім того, Тойнбі фіксує материнсько-дочірній зв'язок між певними цивілізаціями. Тобто в деяких випадках цивілізації, змінюючи одна одну, утворюють послідовності. Так, наприклад, мінойську наслідує еллінська цивілізація, а її – західна. Для Тойнбі важливо, що деякі суспільства, приєднуючись до інших, забезпечують тим самим безперервність історичного процесу. У В. Петрова бачимо подібний зв'язок між епохами (античність – середньовіччя – новий час – сучасність). Сполучною ланкою між різними цивілізаціями для Тойнбі була людина – постійний та регулярний елемент в історії. Також у теорії В. Петрова бачимо, що саме людина є медіатором та зберігачем надбань доби.

Дещо схожі в теоріях В. Петрова та Тойнбі й ідеї загибелі цивілізацій (кінця епох), які відбуваються внаслідок внутрішньої кризи та зовнішніх факторів (воєнних поразок, знищень, природних катастроф). Утім, якщо Тойнбі намагається побачити в історії локальних цивілізацій певні закономірності, то для В. Петрова єдиним законом є зміна однієї епохи іншою, в центрі його уваги знаходиться індивідуальне й унікальне.

Крім того, міркування В. Петрова з приводу відмінності епох, принципу їх заперечення, ідея зламу та зміни відповідають новітнім методологічним підходам в осмисленні історичного процесу. Розвиток наукового знання у ХХ ст. спричинив появу нової парадигми, що помітно впливає на розвиток теоретичних концепцій усіх галузей наукового знання. Йдеться про синергетику, еволюційно-синергетичну парадигму, в межах якої розвиток треба розуміти як формування якісно нового стану системи. Цей стан визначається подією в точці біфуркації (в історичній науці – точки, в яких учений констатує зміни тенденцій історичного розвитку, стан нестабільності, під час якого на історичний процес особливо впливають незначні флуктуації (відхилення))⁵⁸⁴.

Поява основних концепцій синергетики багато в чому пов'язана з науковими дослідженнями І. Пригожина – відомого бельгійського вченого, який став Нобелівським лауреатом завдяки своїм працям у галузі хімічної фізики. В процесі вивчення фізики сильнонеєврівноважених систем він відкрив нові ефекти, які лаконічно відбилися у назві його книги «Порядок з хаосу» (М., 2001). Так, І. Пригожин та І. Стенгерс, визначаючи роль флуктуацій та особливостей їх впливу на систему, писали: «Коли система, еволюціонуючи, досягає точки бифуркації, детерміністичне описання стає непридатним. Флуктуація змушує систему обирати ту гілку, якою відбуватиметься подальша еволюція системи. Перехід через біфуркацію – такий же випадковий процес, як кидання монети»⁵⁸⁵. Згодом з'ясувалося, що ця теорія має загальний характер та створює методологічну основу й аналітичний інструментарій для дослідження нестійких ситуацій, перехідних процесів, хаотизації та альтернатив розвитку в найрізноманітніших науках – природничих та соціальних (в останні роки в західній науці та Росії здійснюються спроби використання цієї теорії в історії та політології). Для істориків цей «новий» міждисциплінарний під-

⁵⁸⁴ Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — Москва: РОССПЭН, 2000. — С. 145–151.

⁵⁸⁵ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М., 2001. — С. 162.

хід відкриває перспективи й для аналізу проблем історичного розвитку, для вивчення складних процесів, що виникають під час надлому цивілізацій (А.Дж. Тойнбі, наголошуючи на тому, що зростання цивілізації супроводжує її самодетермінація, дійшов висновку, що основний критерій і фундаментальна причина надломів – внутрішній вибух, через який суспільство втрачає властивість самодетермінації)⁵⁸⁶.

Виявилось, що концепції синергетики тісно пов'язані з більш загальними підходами «нової (нелінійної) науки», яка не відкидає лінійного характеру розвитку деяких процесів та врівноваженого стану систем. Вона виходить з того, що ці якості не є домінуючими в реальності, вони скоріш виняток, виняткові випадки. В центрі уваги «нової науки» – непередбачуваність поведінки досліджуваних систем у точках біфуркації, в яких незначні, випадкові флуктуації можуть значно впливати на траєкторію процесу (це в той час, коли в умовах «рівноваги», що зазвичай розглядає традиційна наука, малі флуктуації не впливають на хід процесу). «Хаос», що виникає у точках біфуркації, не свідчить про те, що порядок зникає, він означає, що динаміка процесу стає внутрішньо непередбачуваною⁵⁸⁷.

Таким чином, бачимо, що методологічні підходи В. Петрова багато в чому були суголосні з новітніми науковими теоріями, набагато випередили свій час та не втратили своєї актуальності й сьогодні.

В. Петров також продовжує займатися питаннями слов'янського і українського етногенезу. В 1940-х рр. він почав розробку оригінальної концепції походження слов'ян та українців, яка була викладена у його працях «Походження українського народу»⁵⁸⁸ та «Антропологічні особливості українського народу»⁵⁸⁹. Значно пізніше, в роботі, що побачила світ уже після смерті автора, – «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», В. Петров вже в розширеному вигляді виклав свою концепцію походження слов'ян та витоків українського етносу⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики... – С. 13.

⁵⁸⁷ Див.: Андреев В. Историчні альтернативи: історіографічні міркування одного реципієнта // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 4 (48). – С. 191–200.

⁵⁸⁸ Петров В. Походження українського народу... – 192 с.

⁵⁸⁹ Петров В. Антропологічні особливості українського народу (Початок) // Орлик. Місячник культури і суспільного життя (Берхтесхгаден). – 1947. – Ч. 5: (Травень). – С. 15–18; його ж. Антропологічні особливості українського народу (Закінчення). – 1947. – Ч. 6: (Червень). – С. 16–19.

⁵⁹⁰ Петров В. Етногенез слов'ян... – 214 с.

Утім, найбільш рельєфно основні положення етногенезу українців та слов'ян були сформульовані В. Петровим у 1946 р. у лекції «Походження українського народу», прочитаній українському студентському товариству в Регенсбурзі й виданій циклостилем у 1947 р. У цій роботі вчений вперше спробував застосувати свою історіософську концепцію на конкретному історичному матеріалі давньої історії України. Теорія епох виступає методологічною засадою в «Походженні українського народу».

В. Петров вважав етнос історичним, а отже процес етногенезу є дискретним, адже він відбувається в рамках самодостатньої епохи. Етнос однієї епохи не є етносом іншої, кожна епоха має «свій напрям етнотворення» відповідно до своїх властивостей, тому етноси різних епох не тотожні. В межах кожної епохи етногенез окремого народу має свої особливості та відмінності. Отже, дослідник вважає характерною ознакою етнічної історії перервність її поступального розвитку. Дискретність і веде до виникнення нових етнічних утворень. Згодом, у 1970-і рр. це положення знайшло розвиток в працях радянських етнографів. Етнічні процеси, пов'язані з «розривом» поступовості розвитку, одержали назву етнодискретних. Їх особлива роль полягає в тому, що вони ведуть людей до переходу в новий етнічний стан. На відміну від етноеволюційних процесів, що пов'язані лише зі змінами окремих компонентів етнічної системи, Ю. Бромлей відзначив, що саме етнодискретні процеси обумовили появу перших етнічних спільностей⁵⁹¹.

Етногенез українців, на думку вченого, відбувався в рамках кількох епох, які змінювали одна одну. Зв'язок між цими епохами не був зв'язком «китайського типу» (незмінне стале існування), а здійснювався в змінах, через зміни, катастрофи та кризи. «Цей зв'язок підпорядковано законам зміни епох. Історія України перейшла через кілька епох. Тим-то поняття епохи, як структурної цілоти, є однією з вирішальних, напрямних засад в наших сучасних історіософічних концепціях і студіях», – писав В. Петров⁵⁹².

У «Походженні українського народу» дослідник ставить три взаємопов'язані між собою проблеми: розподіл давньої історії України за епохами; хронологічне визначення цих епох; аналіз етногенетичних процесів, що відбувалися на території України, в межах окремих епох та

⁵⁹¹ Див.: Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 153–154; Абашина Н.С. Вивчення етногенезу слов'ян в працях В.П. Петрова // Археологія. – 1986. – Вип. 9. – С. 10–11.

⁵⁹² Петров В. Походження українського народу... – С. 21.

в історичній послідовності процесу зміни цих епох. Задля їх розв'язання В. Петров в історії України виділяє епохи, етапи етногенезу, що не збігаються з формаційною періодизацією історії в її марксистському розумінні. Так, він виділив п'ять епох – трипільська, післятрипільська, передскіфська, скіфська, антична (перший період), антична (другий період).

Таким чином, історія України є дискретною, перервною, в ній присутні «злами» між епохами (трипільською і післятрипільською, зарубинецькою і черняхівською (антична), античною і слов'янською). Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що «поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик»⁵⁹³. Своє твердження про неоднозначність часу В. Петров ілюструє аналізом археологічних джерел, за яким післятрипільська епоха була примітивнішою за попередню трипільську, а черняхівська вищою за культуру історичного слов'янства перед створенням Київської Русі⁵⁹⁴.

У стародавній історії Європи, як і в історії Середньовіччя та Нового часу, історик виокремлює основні «градації часу»: старий неіндоєвропейський світ та новий – епоха панування індоєвропейських народів, що триває і досі. Між цими епохами був злам, катастрофа, яка припадає на II тис. дон. е. Йдеться не лише про лінгвістичний аспект, а також і про структуру історичного буття. Ознакою епохи для В. Петрова виступає людина, провідна постать: «Хлібороба заступає вершник. Мирного осельника – войовник». Він вважав, що протягом післятрипільської (передскіфської) та скіфської епох «вершник стає провідною постаттю часу, що саме в цей час він витискує хлібороба, одсовує його на другий план». Крім того, він наголошував, що має на увазі «як економіку, так і соціальну структуру країни», що це «однаково стосується господарчого, суспільного й політично-державного життя країни»⁵⁹⁵. На думку В. Петрова, стародавня історія України являє собою послідовну зміну хліборобських і вершницьких епох⁵⁹⁶.

В. Петров першим серед науковців відзначив та обґрунтував значення античної доби та цивілізації для давнього населення України,

⁵⁹³ Там само. – С. 38.

⁵⁹⁴ Там само. – С. 28.

⁵⁹⁵ Там само. – С. 36–40.

⁵⁹⁶ Там само. – С. 46.

висвітливши лісостепові археологічні культури як варіанти античної⁵⁹⁷. Отже, науковець розглядав зарубинецьку та черняхівську культури як модифікації античної культури, щось на зразок елліністичних культур. В. Петров вважав, що на північ від Ольвії та інших античних центрів Північного Причорномор'я з середини I тис. дон. е. утворюється «варварський» варіант античної культури, яку він пов'язує з розвитком тубільної людності. Тобто, населення України було не просто об'єктом впливу античної цивілізації, а, сприйнявши надбання античності, створило власну оригінальну культуру⁵⁹⁸.

З точки зору В. Петрова, поступово скіфська доба, ознакою якої був скотар-вершник, відходить у минуле. Номад стає господарчим, політичним та соціальним пережитком. По мірі втягнення Наддніпров'я в орбіту античного світу, інтенсифікації процесу еллінізації тубільного населення зменшувалося значення скотарства, сезонного кочівництва, городищ, як локальних центрів вершницької верхівки, війни й грабіжництва, як безпосереднього джерела її збагачення. «Не можна одночасно крамарювати і воювати. Вершник-скотар з номада перетворюється в експортера збіжжя. Замість кочувати з великими стадами худоби в зеленотравних степах Причорномор'я, Передуралля і Зауралля, він сидить за столиком таверни в Ольвії або Херсонесі. Його цікавлять відомості, привезені матросами про коливання біржових цін на збіжжя в Олександрії або Родосі. Смак вина примушує забути його про смак степового кумису», – писав історик⁵⁹⁹. В. Петров яскраво й, навіть, художньо змальовує ці процеси в науковому творі. До речі, вперше ці думки були ним висловлені ще в 1942 р. на сторінках «Українського засіву» в уривках з роману «Без ґрунту».

В. Петров вважав, що скотарська верхівка не виявила достатньої гнучкості, щоб у змінених умовах опанувати новий процес та зберігати свою колишню економічну могутність, а також утримувати політичну владу над масами як за попередньої доби, коли хліборобство було лише незначним додатком до скотарства. У післяскіфський час станові відмінності нівелюються, а в перші століття нашої ери відбувається становлення нової системи влади, народжується нова еліта, верхівка суспільства,

⁵⁹⁷ Див.: Кравченко Н. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических подхода // Словянські культури в Європейській цивілізації. До 60-річчя доктора історичних наук професора Алексеева Юрія Миколайовича / Відп. Ред. В.І. Наулко. – К.: КіСУ, 2001. – С. 165–197.

⁵⁹⁸ Петров В. Походження українського народу... – С. 57.

⁵⁹⁹ Там само. – С. 61.

яка не має нічого спільного з попередньою, «виростаючи з кадрів» хліборобських громад⁶⁰⁰.

Недостатня дослідженість археологічних пам'яток, на думку В. Петрова, привела дослідників до того, що Україна вважалась пустелею. «Позбавлену населення країну історики трактували як місце тимчасового перебування народів, що рухались з півночі на південь, з Балтики в Причорномор'я або зі Сходу на Захід, з Середньої Азії на Балкани», – писав науковець. Він критично ставився до концепцій тих вчених, що розглядали територію України «як здобич» випадкових переселенців, що тут довго не затримувались на шляхах своїх переселень⁶⁰¹.

Натомість В. Петров малює зовсім інший образ України в черняхівський час. Так, територія України від Нижнього Подунав'я до лівобережжя Дніпра (лісостепової, частково лісової та степової смуги) в цей час була щільно заселена носіями високорозвиненої матеріальної культури з явно вираженими рисами універсалізму (незважаючи на місцеві варіанти). Цей універсалізм черняхівської культури дослідник пов'язує в першу чергу з нівеляційними впливами Середземноморського культурного світу, а не Риму. В. Петров виступає проти твердження науковців, що визначають період I–V ст. в історії України, як «добу римських впливів». На його думку, не Рим був ініціатором нівеляції й не він був «монопольним чинником» цього процесу. Вчений вперше в українській науці висловлює цікаву думку про те, що черняхівська культура, яка генетично була пов'язана з зарубинецькою, несла на собі ознаки певної універсалізації. Таким чином, дослідник підсумовує: «Там, де говорили про Рим, можливо, слід було б говорити про елліністичний світ»⁶⁰².

У своїх міркуваннях з приводу універсалізму черняхівської культури, В. Петров не заперечує й римських впливів. Утім, черняхівська культура – продукт впливу нівеляційних тенденцій, які виявилися в середині варварського суспільства, почавши діяти ще за попереднього періоду: «Римляни продовжували те, що вже мало місце перед їх появою в Північному Причорномор'ї, але вони (в II–III ст. по Різді) внесли в свою акцію ті елементи мілітарного гноблення, примусової романізації, чого на попередньому етапі, й відносінах з еллінами, слід думати, не було»⁶⁰³.

⁶⁰⁰ Там само. – С. 62.

⁶⁰¹ Там само. – С. 70–71.

⁶⁰² Там само. – С. 74–75.

⁶⁰³ Там само. – С. 76–77.

В. Петров не підтримував і гіпотези російського археолога та історика Д. Самоквасова, який намагався пов'язати формування черняхівської культури з просуванням із Наддунав'я в наслідок римського тиску та розселенням на території України гето-дакійських племен. Дослідник загалом не заперечує наявності в черняхівському середовищі елементів гето-дакської культури. Утім, він вважає, що черняхівська культура не є принесеною на Україну «балканськими емігрантами» за часів імператора Траяна⁶⁰⁴.

Також вчений не погоджувався й з готською концепцією походження черняхівської культури, чимало прихильників якої було серед німецьких, польських та чеських вчених. На думку дослідника, готи не могли принести з собою в Україну цю культуру, адже вона стояла на значно вищому рівні матеріального розвитку, ніж культура, властива готам, гепідам та іншим германським племенам на їх батьківщині, в Нижньому Надвіслляні. Утім, історик не заперечував ролі готів у тих процесах, що відбувалися на теренах України в перші століття нової ери. Він навіть припускав, що готи могли вплинути на розповсюдження черняхівських культурних норм⁶⁰⁵.

Отже, дослідник вважав, що кому б етнічно не належала черняхівська культура, вона мала місцеве коріння й привнесеною ззовні не була. Також В. Петров висловлює й цікаву думку про те, що саме в другий період античної доби Україна консолідується в територіальних межах, які згодом стануть етнографічною територією українського народу⁶⁰⁶. Ця думка вченого певною мірою співпадає з точкою зору М. Грушевського, який пов'язував початки історії українського народу з тими ж часами (від антів).

Український археолог та історик Н. Кравченко (учениця В. Петрова), розвиваючи ідеї вченого про впливи епохи цивілізаційного центру на характер культури місцевого населення, відмічала, що «...черняхівська культура за своєю природою була явищем іншого порядку ніж культури котрі їй передували або її оточували. Її високий технологічний рівень, орієнтація на передову технологію та організацію виробництва, а також надетнічний характер дозволяють визначити велику область розповсюдження черняхівської культури як своерідну цивілізацію»⁶⁰⁷.

⁶⁰⁴ Там само. – С. 78–79.

⁶⁰⁵ Там само. – С. 79–80.

⁶⁰⁶ Там само. – С. 82.

⁶⁰⁷ Див.: Кравченко Н. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических подхода... – С. 192–193; її ж. Кравченко Н.М. Черняхівське поселення Обухів та його «київське» оточення / до вивчення характеру зв'язків між черняхівською та «традиційними» культурами римської доби // Старожитності Русі–України. – К., 1994. – С. 37–43.

Згідно з концепцією В. Петрова, антична доба закінчується в IV–V ст., а слов'янська починається в V–VI ст. Між двома епохами стався розрив – «злам», «криза», «катастрофа». Зникнення культури черняхівського типу, на думку вченого, «слід вважати вирішальним в історії України» I тис. н. е. Антична культура загинула й її заступила зовсім інша, що різко відрізняється від неї. Кінець епохи дослідник пов'язує з процесами, які відбувалися в часи Великого переселення народів, що призвело до занепаду матеріальної культури античної доби і знищення хліборобського населення, яке заселяло територію Наддніпров'я⁶⁰⁸.

Проте В. Петров вважав, що черняхівські традиції гончарства збереглися до сучасності в етнографічній культурі українського народу, насамперед – етнографічний посуд Галичини та Волині. Також дослідник знаходить аналогії посуду черняхівської культури та сучасній етнографічній кераміці Галичини та Волині в матеріалах XV ст., здобутих під час розкопок у Луцьку. Цей феномен він пояснює тим, що населення, винищене в басейні Донця та Дніпра, збереглося на території Волині й Галичини, зберігши ту саму культуру, яку «плекали наші далекі предки» в I–V ст. на всій території України⁶⁰⁹.

Таким чином, науковець робить важливий висновок, що етнографічна культура українського народу має за своє джерело античну культуру та бере свій початок від перших століть нової ери (матеріальна культура «черняхівського типу»)⁶¹⁰.

Згодом, вже в 1960-ті рр., В. Петров дещо переробив, розширив та розвинув свою концепцію давньої історії України, етногенезу слов'ян та українців у своїй монографії «Етногенез слов'ян».

Своє дослідницьке кредо щодо етногенезу українців В. Петров висловив в наступних рядках: «Коли ми говоримо, що ми є автохтонами на нашій землі, що ми живемо на ній не з VI ст. після Різдва, а ще... з III тис. до Різдва, ми повинні ...усвідомити, що між нами і населенням неолітичної України лежить кілька пройдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність ...не була плодом і наслідком лише біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно змінювали один одного... В грозах і бурях знищень, у бурхливих змі-

⁶⁰⁸ Петров В. Походження українського народу... – С. 84–85.

⁶⁰⁹ Там само. – С. 85.

⁶¹⁰ Там само. – С. 85–86.

нах і зламах створювався український народ, що став таким, яким ми його знаємо»⁶¹¹.

«Походження українського народу» має непересічне значення для розуміння розвитку української історичної науки в ХХ ст. Автор книги вперше використав на конкретному історичному матеріалі новий, самостійно розроблений на основі його «теорії епох», методологічний підхід до вивчення історії, й, зокрема історії України. По суті В. Петров створив нову модель/концепцію вивчення історії й, зокрема, давньої історії України, яка на свій час не мала аналогів в українській історіографії й знаходиться в контексті розвитку європейської наукової та філософської думки ХХ ст.

В. Петров в силу різних причин чітко не виклав свої погляди на всевітній історичний процес та місце в ньому історії України. Утім, спираючись на контекст його чисельних праць, можемо реконструювати погляди вченого, концепцію історичного процесу. Так, історію європейської цивілізації він поділяє на чотири доби – Античність, Середньовіччя, Новий час та Сучасність. Зміна епох відбувається внаслідок зламів, коли одна епоха заперечує попередню. В. Петров заперечував принцип безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали «дискретність часу й осібність окремих епох, зв'язок між ними за принципом заперечення та відмови від ідеї розвитку»⁶¹². «Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні градації часу»⁶¹³, – така основна думка Петрова про історичний час. Розриви, злами між епохами відбуваються через кризи, катастрофи, знищення. Проте існує й зв'язок, «стик» між епохами. Катастрофи та кризи не завжди призводять до повного знищення й елементи культури попередньої епохи можуть зберігатися, передаватися наступним поколінням та переходити з однієї доби в іншу.

Втім, за В. Петровим, існують й інші форми зв'язку, ймовірно притаманні неєвропейським цивілізаціям. Так, він згадує про зв'язок «китайського типу» – незмінне стале існування. На жаль вчений не розвинув цю думку. Проте судячи з усього, у В. Петрова були уявлення й власне бачення про неєвропейські, східні культури, про що свідчать окремі «репліки» в його творах.

⁶¹¹ Там само. – С. 25–26.

⁶¹² Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі... – С. 282.

⁶¹³ Петров В. Історіософічні етюди // МУР. – 1946. – № 2. – С. 7.

Україна та етнічна культура українців, на думку В. Петрова, генетично пов'язані з європейською цивілізацією, адже своїм корінням вони сягають античної доби та, судячи з усього, проживають всі ті епохи, що пережила Європа (античність, середньовіччя, новий час та сучасність). Український народ протягом століть зберігав надбання античності й доніс його, як складову власної етнографічної культури, до сучасності. Думки про українську культуру як повноправну та самодостатню частину європейської цивілізації, В. Петров також неодноразово висловлював на сторінках своїх літературознавчих, культурологічних, історіософських та інших публікацій у 1940-і рр.

Безумовно, що в теорії В. Петрова, як і в будь-якій іншій, можна знайти якісь недоліки та невідповідності. Втім, згідно з доповнюючим принципом Н. Бора, жодна теорія не може зробити опис об'єкта на стільки вичерпно, щоб виключити можливість альтернативних підходів.

Привертає увагу й написана В. Петровим у 1944 р. книга явно антирадянського характеру – «Українські культурні діячі – жертви більшовицького терору». В 1955 р. «Українська літературна газета» розпочала її друкувати⁶¹⁴, а 1959 р. ця праця вийшла окремою книжкою в нью-йоркському видавництві «Пролог»⁶¹⁵. 1992 р. книга В. Петрова була перевидана вже в незалежній Україні⁶¹⁶. Текст цієї роботи є запереченням радянського комунізму з позицій гуманізму та націоналізму. Автор полум'яно аргументував на користь розриву з комунізмом як ворожою людству ідеологією. У брошурі наводяться приклади знищення інтелігенції і селянства, зокрема під час гололоду 1933 р. Ця брошура – мартиролог української літературної еліти, жертв сталінських репресій, і аналіз більшовизму як системи – була не просто елементом «легенди» радянського розвідника. Завдяки цій праці В. Петров вивільняв себе як особистість, виходив з ролі слухняної маріонетки чи заляканою системою слухняної особи. У цьому він виявляв свою волю та свободу вибору⁶¹⁷.

Також В. Петров проводив просвітницьку роботу в українському середовищі в таборах для переміщених осіб. Так, у таборі Карлсфельд він

⁶¹⁴ Див.: Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1955. – Ч. I (Липень).

⁶¹⁵ Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – Нью-Йорк: Вид-во «Пролог», 1959. – 80 с.

⁶¹⁶ Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К.: «Воскресіння», 1992. – 80 с.

⁶¹⁷ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 412–413.

прочитав лекції «Етапи розвитку шевченкознавства за останніх 25 років» (18.03.1946) та «Походження українського народу» (19.03.1946)⁶¹⁸. Цей вид діяльності В. Петрова високо оцінювався його колегами та ширшим колом українського громадянства в еміграції. Так, Д. Чижевський, який чув доповідь про шевченкознавство, написав, погоджуючись з її автором, що найцінніше в новому шевченкознавстві не оптимістичне освітлення заслання та інших сторінок трагічної біографії Т. Шевченка, а підкреслення поетичної досконалості його творів, його культурного рівня й взагалі освіти, його зв'язків зі світовою духовною історією⁶¹⁹.

Під час перебування в Мюнхені В. Петров багато працював, але майже кожної неділі вони зустрічався з Б. Крупницьким, разом відвідували виставки, зоопарк, ходили на пляж тощо. Крупницький згадує тогочасного В. Петрова як вже не молодого, але ще міцного чоловіка: «Міцна будова його тіла, висока мускулатура грудей при невеликим зрості робили враження чогось бадьорого, природної міці»⁶²⁰. Про добру фізичну форму Віктора Платоновича неодноразово згадували його знайомі й значно пізніше. Навіть ще наприкінці 1950-х, коли йому було вже за шістьдесят, він вражав колег-археологів тим, як майстерно плавав: «Видно було, що його навчали професійно»⁶²¹. Взагалі В. Петров любив сонце, воду і при найменшій можливості сидів чи лежав на сонці, купався в річці чи озері й, взагалі, «сам був якийсь сонячний»⁶²².

Також Б. Крупницький відмітив і те, що його товаришу ніколи не зраджувало почуття гумору. Залишався В. Петров таким же товаришким, як і раніше, любив спілкування та жарти: «Він приходив у гості, жартував, розмова оживлялась, присутні діставали добрий гумор. А потім, за годинку Віктор Платонович прощався. Все тоді сіріло й люди знову були сумні і похнюплені»⁶²³. В той же час він не любив критики і критиків, не допускав публіку до свого інтимного «я», вмів дуже добре аналізувати людей, але сам хотів залишитися «нерозгаданими самим для

⁶¹⁸ Хроніка // Рідне слово. Вісник літератури мистецтва і науки (Мюнхен–Карлсфельд). – 1946. – № 3–4. – С. 108.

⁶¹⁹ Чижевський Д. Деякі проблеми дослідження формального боку поезії Шевченка. – Авгсбург: Вид-во УВАН, 1947. – С. 11.

⁶²⁰ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 736.

⁶²¹ Сміленко А. Із спогадів про В.П. Петрова // Українська біографістика... – С. 372.

⁶²² Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова... – С. 737.

⁶²³ Там само. – С. 736–737.

себе»⁶²⁴. На еміграції В. Петрову придумали прізвисько «Менталітет», адже це «була ходяча фабрика думок..., утілена мисль»⁶²⁵.

Загадковим було завершення діяльності радянського розвідника в Німеччині. Точна причина припинення місії В. Петрова невідома. Сам же колишній розвідник через роки, відповідаючи на питання «Чому повернулись?», лаконічно відповідав: «Засвітився зв'язковий»⁶²⁶. 18 квітня 1949-го В. Петров вийшов зі своєї мюнхенської квартири і більше там не з'явився. Він зник⁶²⁷.

М. Шудря подає, записану зі слів В. Петрова, таку версію припинення місії радянського резидента в Мюнхені: «І я, мабуть, єдиний у світі, став свідком зізнання в тому, як радянського резидента «вирахувала» англійська розвідка, як до нього в кабінет Мюнхенського університету зайшли незнайомі відвідувачі; миттю схопили його, кляп до рота й попід руки вивели на подвір'я, де стояла легкова машина з відкритим багажником. Чекісти (а Петров почув, як вони перекинулися між собою кількома російськими словами) запхали його в порожнечу, зачинили за ним кришку, й мотор несамовито заревів... Розвідник ледь не задихнувся, доки вони переїхали міст на Ельбі й зупинилися в радянській зоні. Після багатьох допитів і перевірок Віктора Платоновича забезпечили проїзніми документами, й він оговтався аж у готелі, в Москві»⁶²⁸.

У післявоєнному Мюнхені викрадення і вбивства людей не були рідкістю. Наукове товариство ім. Т. Шевченка та Український вільний університет звернулися до німецької й американської окупаційної влади, а також до Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ) з проханням про пошуки по таборах переміщених осіб. Але пошуки були безрезультатними. Тоді в колах української еміграції почали розповсюджуватися різні чутки про те, що В. Петров був убитий бандерівцями, що вченого викрали радянські спецслужби і, нарешті, що він шпигун-зрадник. У тогочасній пресі з'явилося чимало версій подальшої долі українського інтелектуала⁶²⁹. В Мюнхені від В. Петрова залишився архів і бібліотека. Спеціально створена комісія описала нечисельні рукописи й передала до НТШ (зараз – Архів-музей УВАН).

⁶²⁴ Там само.

⁶²⁵ Костецький І. Фрагмент про В. Домонтовича // Україна і світ. – Ганновер. – 1953. – Зош. 10–11. – С. 50.

⁶²⁶ Корнієнко К. Особлива людина... – С. 76.

⁶²⁷ Білокінь С. Довкола таємниці. – С. 3–4.

⁶²⁸ Шудря М. На два фронти // Українська біографістика... – С. 426.

⁶²⁹ Білокінь С. Довкола таємниці. – С. 3–4.

Це зникнення для багатьох було болісною втратою, бо його не лише шанували, а й любили. Д. Гуменна, яка в післявоєнний час опинилася в еміграції спочатку в Німеччині, а згодом у США, завжди була в центрі українського літературного життя. З 1948 по 1984 р. вона скрупульозно вела щоденники, в які записувала свої спомини, міркування, враження, сни, викладала перебіг подій емігрантського життя, давала влучні характеристики представникам українського письменства тощо. Ці тексти характеризуються приватністю, сповідальністю та літературністю викладу. Можна стверджувати, що Д. Гуменна все життя знаходилася під впливом особи В. Петрова, багато в чому розуміла та відчувала його. Загадкове зникнення Віктора Платоновича викликало в неї багато переживань та підштовхнуло до роздумів над його творчістю та особистістю. В. Петров їй часто снівся, вона кожного ранку думала про нього.

Наприкінці 1940-х письменниця висловила кілька цікавих думок про В. Домонтовича та його твори, що його творчість стала зрозумілою тільки після його зникнення. Вона записала: «Мене... здивувала дво-значність його оповідання «Сірко». Там же репатріація освітлена в позитивному дусі. А стиль «Апостолів». А безперспективність інтелігенції в «Серафікусі». А філософські етюди. А Марко Вовчок. Він же скрізь показав себе в'юном – для того, щоб робити своє наукове діло, увесь час звивався. Тепер, збагнувши безперспективність, що американці можуть дати, знов наладнав стосунки... Чи людина це великих діл і принципів, – чи це те болото, з якого не може витягти ноги Україна»⁶³⁰.

Підозри, що В. Петров знаходиться в СРСР, посилювалися чутками про вихід книжки під його ім'ям, спрямованої проти української еміграції. Були ті, що не вірили, але Д. Гуменна записала у щоденнику (25.06.1951): «Не знаю, чому – я вірю цьому»⁶³¹. Також вона свідчить про настрої інших представників української інтелігенції. Так, В. Давиденко вважав, що В. Петрова вбили бандерівці й промовляв: «Так гадові і треба, бо советський шпін». «Як усе можна сфабрикувати, щоб очорнити. Їм байдуже, що це наукове світило. Так точнісінько, як байдуже було НКВД вбити Косинку і Влиська і Буревія, – вони ж політичні вороги. І як культурна людина Давиденко так може втратити цивілізоване обличчя», – записала у щоденнику Д. Гуменна⁶³².

⁶³⁰ Гуменна Д. Щоденник, 19.III.1948–28.III.1950 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 1. – Арк. 80.

⁶³¹ Гуменна Д. Щоденник, 9.VI.1950–11.XII.1952 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 2. – Арк. 25.

⁶³² Гуменна Д. Щоденник, 8.V.1954–22.XI.1956 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 4. – Арк. 48.

Дискусії про В. Петрова та його подальшу долю тривали сім років, поки відомий археолог-емігрант М. Міллер, переглядаючи радянський довідник «Археология в СССР» О. Монгайта, випадково знайшов інформацію про В. Петрова. У цьому виданні було вміщено іменний покажчик – реєстр дослідників, які згадуються в роботі. Звичайно М. Міллер звернув увагу на те, що в цьому списку не було наведено жодного археолога з еміграції. Крім того, тут подавалася інформація, яка просто вразила дослідника: «Петров Виктор Платонович (Род. 1894). Археология Украины, главным образом эпоха полей погребений. Филология»⁶³³. Таким чином, він зробив висновок, що радянська цензура не могла пропустити до друку посилання на роботи В. Петрова, якщо б він вважався «ворогом народу». Свої висновки М. Міллер опублікував у емігрантській пресі. Так, 1956 р. у газеті «Шлях перемоги»⁶³⁴ вийшла його стаття, в якій він поділився з читачами своїм відкриттям та міркуваннями з цього приводу⁶³⁵.

Незабаром на Заході дізналися й про успішні польові дослідження В. Петрова у складі Скіфської степової експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, що 1953 р. проводила дослідження на території Запорізької та Херсонської областей УРСР⁶³⁶.

25 жовтня 1956 р. у нью-йоркській «Свободі»⁶³⁷ вийшла стаття «Справа проф. Петрова»⁶³⁸, в якій було здійснено спробу узагальнити всі відомі на той час факти і зробити висновок про місцезнаходження В. Петрова. Отже, автор підвів читачів до висновку, що Віктор Платонович живий,

⁶³³ Монгайт А.Л. Археология в СССР. – М., 1955. – С. 400.

⁶³⁴ «Шлях перемоги» – український часопис, друкований орган ОУН (Б). Виходить на еміграції, в Мюнхені, з 1954 р. В еміграційний період газета пропагувала українську національну ідею визвольної боротьби, відстоювала позиції Антибольшевицького Блоку Народів, висвітлювала діяльність УПА як учасника Другої світової війни проти націонал-соціалізму і більшовизму, претендувала на роль інтегрального інформаційного органу української націоналістичної еміграції. З 1993 р. видається в Україні (м. Львів).

⁶³⁵ Міллер М. В справі зникнення проф. В. Петрова // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1956. – 8 липня. – Ч. 28. – С. 2.

⁶³⁶ Див.: Погребова Н.Н. Погребение на земляном валу акрополя Каменского городища // Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далі – КСИИМК). – 1956. – Вып. 63. – С. 94–97; Петров В.П. Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах в Нижнем Поднепровье (1953 год) // Краткие сообщения Института археологии АН УССР (далі – КСИА АН УССР). – 1954. – Вып. 4. – С. 47.

⁶³⁷ «Свобода» – україномовна газета (видається з 1893 р.). Перша українська газета в США, одна з найстаріших українських газет у діаспорі. Офіційний орган Українського народного союзу.

⁶³⁸ О.Р. Справа проф. В.П. Петрова // Свобода. – Нью-Йорк, 1956. – 25 жовтня. – Ч. 205. – С. 2–3.

перебуває в Радянському Союзі й продовжує свою наукову діяльність. Втім, у статті зазначено, що усі згадані свідчення не дозволяють говорити про В. Петрова як зрадника та агента радянських спецслужб, адже достеменно не відомо «про те, як і чому – по волі чи поневолі – він опинився в Советському Союзі». Наприкінці автор підсумовує: «У кожному разі, з усією рішучістю треба підкреслювати нині конечність великої обережності в таких справах, щоб, з одного боку, не засудити фальшиво когось за душогубство, а то й братовбивство, і, з другого боку, щоб не підносити передчасно в пантеон українських вчених і письменників людей, які на те могли б не заслуговувати»⁶³⁹.

З цього часу співпраця зниклого інтелектуала з радянською розвідкою стає очевидною, втім природа цих взаємин залишається таємницею і по нині. Для більшості в українській еміграції він стає зрадником. Також агентом КДБ, або особою, заплямованою співпрацею з фашистами, він залишався і для багатьох непосвячених у СРСР. Ймовірно, що остаточна відповідь про діяльність та завдання, які виконував Петров-розвідник, по сьогодні зберігається в архівах українських та російських спецслужб⁶⁴⁰. Офіційна версія зразка 1950 р. вказувала на те, що В. Петров «с 10 февраля 1942 г. по 15 мая 1945 г. состоял в партизанском отряде соединения «им. Берия» в должности бойца», а згодом працював у системі Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР⁶⁴¹. Утім, з розсекречених 1992 р. архівних матеріалів (звітна документація, списки членів) про діяльність партизанського з'єднання ім. Л. Берії, яке діяло на волинському Поліссі у 1943–1944 рр. (командир – А. Грабчак), дізнаємося, що жодного В. Петрова там не було⁶⁴².

Крім того, зі споминів очевидців та листування В. Петрова стає зрозумілим, що в той час Віктора Платоновича там просто не могло бути. Отже, у 1950–1960-ті, ця офіційна інформація була просто частиною розвідницької легенди, яка мала приховати його справжню діяльність та завдання.

⁶³⁹ Там само. – С. 3.

⁶⁴⁰ Див.: Агеева В. Поетика парадокса... – С. 71–75 тощо.

⁶⁴¹ Посвідчення В.П. Петрова // Українська біографістика... – С. 316.

⁶⁴² Отчет командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения и приложения к нему (справка УШПД о боевых действиях отряда, сведения по расформированию соединения, списки членов и кандидатов в члены ВКП (б)) // ЦДАГОУ. – Ф. 88. – Оп. 1. – 193 арк.; Анкеты учета личного состава соединения. О-П // Там само. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 28. – 198 арк.

ДОБА ЗРІЛОСТІ:

АРХЕОЛОГ, ІСТОРИК, ЕТНОГРАФ ТА МОВОЗНАВЕЦЬ (ІНТЕЛЕКТУАЛ «У ТІНІ»)

МОСКВА

Де перебував В. Петров з квітня 1949 до січня 1950 р. невідомо. Його перший лист з Москви до С. Зерової датується 29 січня 1950 р. Колишній розвідник повідомляє про свої плани приїхати до Києва. Листування поновлюється лише у вересні. Дізнаємося, що В. Петров після свого повернення таки відвідував Київ і бачився з коханою жінкою⁶⁴³, опрацьовував наукову літературу по темі вогнезрубного землеробства⁶⁴⁴.

Влітку 1950 р. В. Петров прийшов в Інститут історії матеріальної культури АН СРСР (нині – Інститут археології РАН) у Москві. В установі майже нікого не було – розпочався польовий сезон і співробітники роз'їхались по експедиціях. Так, колишній розвідник з'явився у кабінеті Т. Пассек, з якою був добре знайомий ще з довоєнних часів, адже вони разом брали участь у розкопках пам'яток трипільської культури на Волині. Тетяна Сергіївна тоді працювала вченим секретарем інституту. Від роботи її змусив відірватися рип дверей. Піднявши очі вона впізнала В. Петрова, про якого, з радянської преси, знала, що він «мерзенний зрадник» та «буржуазний націоналіст». Вона відреагувала блискавично – сховалася між тумбами масивного письмового столу. У напівтемній кімнаті їй здалося, що у простягнутій руці відвідувач тримає пістолет... Виявилось – заздалегідь приготовлене посвідчення про відрядження. Комічна ситуація розв'язалася доволі прозаїчно: з-під столу вченому секретарю довелося вилізти й за всіма правилами «закрити» В. Петрову документ, в якому повідомлялося, що він із такого-то по такий-то час перебував за кордонном у справах Зовнішторгу⁶⁴⁵.

⁶⁴³ Лист В. Петрова до С. Зерової, 6.X.1950 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 11 зв.

⁶⁴⁴ Лист В. Петрова до С. Зерової, 16.I.1951 р. // Там само. – Арк. 26.

⁶⁴⁵ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 411.

В листуванні В. Петрова з С. Зеровою в вересні-жовтні присутні дві основні теми – хвороба шлунку В. Петрова та перебіг її лікування, а також процес його оформлення в штат інституту, яке остаточно відбулося 15 жовтня. В свій день народження вчений констатує: «... она – жизнь кое-как утрясывает меня в старые ковши научной работы и я вновь стану привыкать к привычному»⁶⁴⁶.

Отже, з 1950 р. він перебуває в Москві і відновлює свою наукову діяльність в АН СРСР на посаді лише молодшого наукового співробітника, адже після того, як він нібито перейшов на бік ворога його позбавили всіх наукових звань, а документи, що підтверджують кваліфікацію, були втрачені під час війни.

В інституті В. Петров був зарахований до сектору слов'яно-руської археології, який було створено з ініціативи Б. Рибаківа шляхом об'єднання секторів давньоруської археології (керівник – М. Воронін) та слов'янського етногенезу (керівник – П. Третяков). Тут він потоваришував із молодшим колегою-археологом Г. Федоровим, який згодом став відомим ученим і письменником, та його дружиною кінорежисером М. Рошаль-Строевою (після заміжжя – Рошаль-Федорова, учениця С. Ейзенштейна, режисер фільмів «Белый пудель» (1956), «Орлиный остров» (1961) та ін.).

В листах до С. Зерової В. Петров регулярно розповідав про умови своєї праці та побуту. У московський період вчений, як і раніше, багато працював по 11–12 годин на добу, навіть у святкові дні. Роботу починав о п'ятій ранку, сидючи за друкарською машинкою або лежачи на дивані з книжками. Активно В. Петров відвідував московські бібліотеки, звертався й до платних послуг копіювання, що прискорювало його роботу⁶⁴⁷. Проте літньому науковцю вже важко було підтримувати такий напружений темп та великі обсяги роботи, в нього починали боліти очі та права рука. Тому з часом він перейшов до іншого режиму праці – робив незначні перерви, намагався більше рухатися та дихати свіжим повітрям.

У побуті В. Петров в цей час був невибагливий, харчувався скромно, дотримувався дієти. Він вважав, що обжерливість є «баловство и излишество, более чем излишество, злоупотребление, вред для человеческого

⁶⁴⁶ Лист В. Петрова до С. Зерової, 23.X.1950 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 13.

⁶⁴⁷ Лист В. Петрова до С. Зерової, 23.XI.1951 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 79; Лист В. Петрова до С. Зерової, 3.XII.1951 р. // Там само. – Арк. 82.

благосостояния и достоинства»⁶⁴⁸. Найбільше, що дозволяв собі, – пляшка пива, «чтобы под вечер сбить утомление проходящего дня»⁶⁴⁹. В той час стан фізичного здоров'я Віктора Платоновича бажав бути кращим та іноді заважав жити й працювати наповну. Але його морально-психологічне самопочуття залишалось комфортним, він відчував себе самодостатньою та гармонійною людиною. В одному з листів до С. Зерової В. Петров написав: «Мое человеческое здоровье всегда было вполне удовлетворительно – без каких либо уклонений или изъяснов»⁶⁵⁰.

В інституті він зазвичай з'являвся двічі на тиждень, виступав з доповідями, звітував про виконану роботу. Основним напрямком його інститутської наукової праці було написання узагальнюючої монографії про підсічне землеробство⁶⁵¹, а з 1953 р. додалася ще й підготовка звітів про археологічні розкопки.

Найбільше часу та сил у В. Петрова забирала робота над «Підсічним землеробством». Він вже вкотре протягом майже п'ятнадцяти років переробляв текст. Працювалося важко, дослідника мучили сумніви та відчуття «как если бы пустое переливал в порожнее»⁶⁵². Переважно допрацювання полягало в доповненні дослідження археологічними даними⁶⁵³. Для роботи над книгою обсягом до двадцяти друкованих аркушів В. Петрову надали п'ять років, термін спливав у грудні 1955 р.⁶⁵⁴ Але остаточний термін завершення монографії ще неодноразово відкладався. 11 липня 1955 р. він виголосив звітню доповідь на засіданні сектору в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. Виступ пройшов добре⁶⁵⁵. Провідний спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології та історії П. Третьяков високо оцінив цю працю вченого. Він вважав, що робота В. Петрова являє собою майже вичерпне зведення та висвітлення даних про підсічне землеробство переважно Східної Європи. На авторитетну

⁶⁴⁸ Лист В. Петрова до С. Зерової, 10.I.1952 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 3 зв.

⁶⁴⁹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 20.IV.1952 р. // Там само. – Арк. 11.

⁶⁵⁰ Там само.

⁶⁵¹ Петров В.П. Подсечное земледелие. – К.: «Наукова думка», 1968. – 225 с.

⁶⁵² Лист В. Петрова до С. Зерової, 9.VI.1953 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 102.

⁶⁵³ Лист В. Петрова до С. Зерової, 8. IV.1952 р. // Там само. – Арк. 9.

⁶⁵⁴ Лист В. Петрова до С. Зерової, 8.III.1955 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 84–85.

⁶⁵⁵ Лист В. Петрова до С. Зерової, 11.VII.1955 р. // Там само. – Арк. 114–114 зв.

думку дослідника, нічого подібного ані в вітчизняній, ані в іноземній науці досі не було⁶⁵⁶.

Також під час перебування в Москві В. Петров відновлює свої студії з історії суспільних, політичних та правових вчень. Дослідник, спираючись на фундаментальні праці К. Маркса та Ф. Енгельса, а також використовуючи вислови Й. Сталіна, вибудовує схему розвитку західноєвропейської суспільно-політичної думки в зв'язку з історією буржуазних революційних рухів XVI–XVIII ст. В центрі уваги науковця опинилися вчення визначних мислителів нового часу Г. Гроція⁶⁵⁷ та Т. Гоббса⁶⁵⁸.

Можливо, що поверненню до вчення Т. Гоббса сприяло видання в СРСР монографій двох британських істориків-марксистів К. Хілла⁶⁵⁹ та Г. Холореншоу⁶⁶⁰ з історії Англійської буржуазної революції та введення в науковий обіг широкого кола джерел, в тому числі й програмних документів її найрадикальнішого крила – егалітарного руху левелерів. Своє завдання В. Петров вбачав у порівнянні поглядів Т. Гоббса та його сучасників левелерів на приватну власність, суспільну рівність та державу. На думку В. Петрова, знадобилося більше ста років для того, щоб матеріалізм Ф. Бекона, Т. Гоббса та Дж. Локка став «теоретическим знаменем французских республиканцев и террористов»⁶⁶¹. Тому він намагався довести революційний характер матеріалізму Т. Гоббса вже в момент його зародження, відображення в ньому революційної дійсності свого часу. Так, вчений писав: «Материализм Гоббса ни своей критикой религии, ни в своем общественном и философском учении не отвечал идеологическим установкам пуританской революции, нашедшей для себя боевую теорию в кальвинизме. Революционное содержание материалистической доктрины Гоббса оставалось не выявленным...»⁶⁶².

⁶⁵⁶ Звернення інститутів археології та мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР до ВАК СРСР // Українська біографістика... – С. 335.

⁶⁵⁷ Петров В. Гуго Гроций «Три книги о войне и мире. 1625». Маш. с правкой автора, б/д // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 64. – 94 с.

⁶⁵⁸ Петров В. Гоббс и левелеры (уравнители). Автограф, б/д // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 63. – 36 с.

⁶⁵⁹ Хилл К. Английская революция. – М.: Изд-во «Иностранная литература», 1947. – 184 с.

⁶⁶⁰ Холореншоу Г. Левелеры и английская революция. – М.: Изд-во «Иностранная литература», 1947. – 148 с.

⁶⁶¹ Петров В. Гоббс и левелеры (уравнители). Автограф, б/д // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 8.

⁶⁶² Там само. – Арк. 7.

В. Петров на основі аналізу першоджерел продемонстрував, як Т. Гоббс та лідер левелерів Д. Уїнстенлі однаково вважали власність причиною всіх війн і робили однаковий висновок: «Только с отменой собственности будет устранено состояние всеобщей войны»⁶⁶³. Але для Д. Уїнстенлі це означало власність общини, а для Т. Гоббса – надбаня суспільства, держави (власність вищої державної влади). «Уїнстенли говорил о возвращении к первоначальной естественной собственности, Гоббс – о ее преодолении... Гоббс приходил к признанию частной собственности... и в этом он сходился с буржуазией»⁶⁶⁴. Відповідно, говорячи про рівність, Гоббс має на увазі не загальну природну рівність, а саме рівність всіх перед державною владою.

Загальний висновок В. Петрова щодо поставленої проблематики пояснює наявність радикальних елементів у вченні мислителя: «Гоббс в своих идеях шел дальше пуритан, индепендентов и т. д., он шел дальше буржуазной программы своего революционного времени. Отсюда в ряде случаев удивительное совпадение с более крайними, радикальными социальными стремлениями и взглядами»⁶⁶⁵.

Також В. Петров звернув свою увагу й на постать видатного нідерландського мислителя, філософа, юриста, державного діяча, драматурга та поета Гуго Гроція. Цілком можливо, що ця особа зацікавила вченого не лише в зв'язку з його тогочасними студіями з історії буржуазних революцій, а й своєю насиченою та трагічною біографією, яка дещо нагадує біографію самого В. Петрова. Отже, Г. Гроцій, як непересічна особистість свого часу, з одного боку встиг зробити блискучу кар'єру як інтелектуал та державний діяч – його ідеї та досягнення були визнані сучасниками, а європейські правителі запрошували його на службу та пишалися знайомством з ним, а з іншого – зазнав втрат і падінь – арешт, звинувачення, пожиттєве ув'язнення, втеча, вигнання і, нарешті, трагічна смерть. Навіть деякі епізоди життя обох мислителів здаються дуже схожими. Так, наприклад, – втеча Г. Гроція з тюрми (його винесли в скрині для книжок) та таємниче закінчення розвідницької діяльності В. Петрова з його вивозом із Мюнхена в багажнику легковика.

У Москві у Віктора Платоновича знову з'явилася можливість продовжити свій довоєнний науковий проект видання корпусу археологічних

⁶⁶³ Там само. – Арк. 18.

⁶⁶⁴ Там само. – Арк. 25.

⁶⁶⁵ Там само. – Арк. 28.

матеріалів культури полів поховань. Після Другої світової війни в СРСР поживавлюється інтерес археологів до цієї культури. Німеччина зазнала поразки у війні, й тепер настав час переглянути «расову теорію» та погляди «фашистських науковців» на культуру полів поховань. В цей час проблеми походження слов'ян виходять на перший план радянської археології та історії. Особливе місце в етногенезі слов'ян відводилося зарубинецькій та черняхівській культурі. В такій ситуації ідеї, висловлені В. Хвойкою на початку ХХ ст. про автохтонність та слов'янську приналежність цих культур, отримали нове народження й велику кількість прихильників серед радянських вчених.

В. Петров звернувся до директора Інституту слов'янознавства АН СРСР П. Третьякова й до одного з найавторитетніших в ті часи в СРСР вчених, також спеціаліста в галузі слов'яно-руської археології та історії, Б. Рибаківа (той був членкором АН СРСР, займав впливові посади в Московському державному університеті – декан історичного факультету, проректор, завідувач кафедри вітчизняної історії періоду феодалізму, а з 1956 р. – директор Інституту археології АН СРСР тощо). Так В. Петров відновив роботу над своїм давнім проектом. Тепер участь у підготовці матеріалів повинні були взяти археологи з Києва (Д. Березовець, В. Богусевич, М. Брайчевський, А. Брайчевська, В. Довженок, Н. Лінка, Є. Махно, І. Самойловський), Москви (А. Амброз, Ю. Кухаренко, Е. Симонович, П. Третьяков, Г. Федоров), Кишинєва (Е. Рикман), Смоленська (Є. Шмідт) та ін.

В. Петров фактично виконував функцію координатора проекту, був зв'язуючою ланкою між Москвою та Києвом. Видання передбачалося зробити в рамках збірника «Материалы и исследования по археологии СССР». Планувалося підсумувати весь відомий на той час зарубинецький та черняхівський археологічний матеріал – старий та новий. Так, з цього приводу В. Петров писав своєму молодшому товаришу, визначному українському археологу та історику М. Брайчевському: «Позволю себе нагадати, что Вы, Михаил Юлианович, обещали для первого тома незамедлительно дать статью о Пастырском, карту памятников типа Луки Райковецкой, Пастырского. Борис Александрович (Рыбаков – В.А.), называя имена авторов, которым надлежит предложить для первого тома написание общей вступительной статьи (так сказать: некоторые общие, принципиальные соображения по поводу памятников культуры полей погребений), назвал трех лиц: Вас, П.Н. Третьякова и меня... Попрошу, в первых, передать мое поздравление Алле Трофимовне (археолог, дружина

М. Брайчевського – В.А.) с успешной защитой, ...напомнить о присылке обещанной работы о Никольском. Нет ли у Аллы Трофимовны также и других материалов по порожистой части...?»⁶⁶⁶.

Проте робота йшла дуже повільно. Віктор Платонович, не зважаючи на складні побутові умови (йому систематично доводилося змінювати помешкання), намагався якимось активізувати роботу українських колег. У листі до М. Брайчевського він писав: «Вами запроектированы Ромашки, Пастырское в первую очередь, хотя, конечно, это не ограничивает возможности расширения круга памятников, которые Вы хотели бы предназначить для публикации. Необходимо принять во внимание, что как содержание, так и сроки зависят не от чего другого, как только от авторов, заинтересованных в осуществлении данного издания. Отсюда просьба: поддерживайте инициативу Ваших товарищей в возможно скорой присылке материалов. Оформив для I тома обработку материалов по памятникам, прошу не забыть, что Вы имели в виду приготовить также одну из вступительных статей, как об этом была у нас речь с Вами летом»⁶⁶⁷.

Але робота над проектом затягнулася на кілька років і том, присвячений зарубинецькій культурі, побачив світ лише 1959 р., а черняхівській 1960 р. і т.д.

Крім того, в 1955 р. у вченого з'явилося нове наукове захоплення – скифська мова: «В ученых занятиях тоже бывают вспышки страстей. Вот такая вспыхнула и у меня. В течение почти месяца я занимаюсь скифским языком. И теперь в рубрике анкеты о знании языков я ко всем прочим могу приписать: скифский язык. Это другие пишут докторские диссертации, которые утилитаристы. Я же предпочитаю предаваться бурным научным страстям, диссертаций не писать, а заниматься такими странными вещами как скифский язык»⁶⁶⁸. Черговим тривалим науковим зацікавленням В. Петрова в лютому, навесні 1956 р. стає ще й давньо-пруська мова⁶⁶⁹.

⁶⁶⁶ Лист Петрова В.П. Брайчевському М.Ю., 9.IV.1952. Машинопис // ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 1879. – Арк. 1.

⁶⁶⁷ Лист Петрова В.П. Брайчевському М.Ю., 27.X.1952. Автограф // ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 1880. – Арк. 1–2.

⁶⁶⁸ Лист В. Петрова до С. Зерової, 30.IV.1955 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 100–100 зв.

⁶⁶⁹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 16.II.1956 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 145–146.

Кожного року наприкінці зими В. Петров брав відрядження в інституті до Києва на один-два місяці, яке використовував для роботи з музейними та бібліотечними фондами, працював в архіві Інституту археології. Влітку 1951 р. вчений відмовився від своїх планів участі в розкопках на Нижньому Дніпрі через невизначеність організаційних моментів (московський ПМК та київський ІА до останнього не могли домовитись про терміни та фінансування експедиції), а також через стан здоров'я (для нормального травлення йому був постійно потрібний штучний шлунковий сік). Замість цього він попрацював у Москві з археологічними колекціями з попередніх розкопок, а також взяв відпустку за власний рахунок і відвідав Київ. З липня до вересня В. Петров перебував у Києві гостюючи у С. Зерової⁶⁷⁰. Влітку 1952 р. він знов туди приїхав більш ніж на два місяці (кінець червня – початок вересня)⁶⁷¹.

Під час роботи в інституті В. Петров своєї археологічної експедиції не мав і тому із задоволенням брав участь в польових дослідженнях на запрошення своїх колег. Це також давало можливість відвідувати Україну, зустрічатися та спілкуватися з українськими науковцями, бути в курсі наукових подій. До своєї першої післявоєнної експедиції він збирався довго та з неабияким ентузіазмом. «Но что такое археолог без раскопок!», – захоплено писав він С. Зеровій⁶⁷². Тим більше здоров'я вченого на той час покращилося, й він вже міг якийсь час обходитися без шлункового соку⁶⁷³.

Отже, у 1953 р. Віктор Платонович брав участь у роботі Скіфської степової експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, що досліджувала пам'ятки скіфського часу на півдні України⁶⁷⁴. На початку липня він «вирушив на південь», але не дивно, що шлях його пролягав через Київ. Тут він повинен був очікувати телеграму з вказівкою місця

⁶⁷⁰ Лист В. Петрова до С. Зерової, 10.VI.1951 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 50.

⁶⁷¹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 17.VI.1952 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 23; Лист В. Петрова до С. Зерової, 12.IX.1952 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152– Арк. 25–25 зв.

⁶⁷² Лист В. Петрова до С. Зерової, 13.III.1953 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 65–65 зв.

⁶⁷³ Лист В. Петрова до С. Зерової, 11.X.1952 р. // Там само. – Арк. 34–34 зв.

⁶⁷⁴ Див.: Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского акрополя (Знаменское городище) // НА ІА НАН України. – 1953/3; еє же. Отчет за 1953 г. о раскопках Каменских Кучугур – Скифского городища расположенного в районе с. Каменки-Днепровской Запорожской области// НА ІА НАН України. – 1953/3; еє же. Отчет о раскопках в 1953 г. Гавриловского городища// НА ІА НАН України. – 1953/3 а.

проведення експедиції (Кам'янка-Дніпровська Запорізької або Гаврилівка Херсонської області). За кілька тижнів В. Петров приєднався до загону експедиції у Великій Знам'янці. Більше місяця він насолоджувався сонцем, водами Дніпра, абрикосами, здоровим харчуванням, про що згодом неодноразово згадував як «абрикосово-арбузний рай»⁶⁷⁵.

Дослідження проводилися на території славнозвісного Кам'янського городища (с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області). Археологічні роботи очолювала московська дослідниця скіфської та сарматської культур Н. Погребова, яка однією з перших і «засвітила» колишнього розвідника у відомому академічному виданні «Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры»⁶⁷⁶. Так, на початку статті повідомлялося, що співробітник експедиції В.П. Петров виявив у «местной жителя А.П. Асеевой» три золоті пластини (комплект для поховального ритуалу – накладки на очі та губи), два глиняні сосуди («мегарська» червонолакова чаша та ліпна лощена чашка корчуватівського типу), три золоті пронизки та набір скляних різнокольорових бусин. Знайдені В. Петровим предмети були явно неординарними, особливо це стосується ритуальних накладок на обличчя небіжчика та «мегарської» чаші. За повідомленням селянки, речі було знайдено під час видобуття глини на її присадибній ділянці, яка примикала до східної частини валу акрополя. Проведені археологами роботи виявили залишки скіфської катакомби з рештками кісток людини та прикрас⁶⁷⁷.

Надалі з'ясувалося, що знахідки походили з поховання пізньо-скіфського часу, яке належало заможній людині з високим соціальним статусом. Найближчі аналогії виявленого комплексу речей науковці знайшли серед інвентаря мавзолею Неаполя Скіфського. Таким чином, дослідження поховання з валу Кам'янського акрополя дозволило зробити висновок про зв'язки населення Нижнього Подніпров'я та Криму, а також про близькість їх побуту та культури в пізньоскіфський час⁶⁷⁸.

⁶⁷⁵ Лист В. Петрова до С. Зерової, 28.III.1954 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 10–10 зв.

⁶⁷⁶ Див.: Погребова Н.Н. Погребение на земляном валу акрополя Каменского городища // КСИИМК. – 1956. – Вып. 63. – С. 94–97.

⁶⁷⁷ Там само. – С. 94.

⁶⁷⁸ Там само. – С. 97.

У вересні В. Петров перебрався до с. Гаврилівка Нововоронцовського району Херсонської області, яка здалася йому «глухим кутом»⁶⁷⁹. Вченого, який продовжував займатися дослідженням зарубинецької та черняхівської культур, найбільше цікавив саме цей час та проблема зміни археологічних культур. Дослідник, розглянувши матеріали розкопок на Знаменівському та Гаврилівському городищах, дійшов до висновку про типологічну близькість культури Нижнього (Знаменка, Гаврилівка, Золота Балка, Любимівка та ін.) та Середнього Подніпров'я (Зарубинці, Корчувате, Пилипенкова гора та ін.). В. Петров проаналізував керамічні комплекси низки пам'яток і встановив, що в Середньому та Нижньому Подніпров'ї зарубинецька археологічна культура змінила черняхівську⁶⁸⁰.

У 1954 р. В. Петров був запрошений до участі в розкопках начальником Прутсько-Дністровської археологічної експедиції ІМК АН СРСР Г. Федоровим. Експедицію було організовано разом з Молдавською філією ІМК АН СРСР та Артилерійським історичним музеєм Головного артилерійського управління Міністерства оборони СРСР. Роботи проводилися на території Молдавії та Одеської області, в районі середньої та нижньої течії Дністра й нижньої течії р. Прут. До складу експедиції входили: співробітники ІМК Г. Федоров, В. Петров, Т. Равдіна та П. Бирня; представники Молдавської філії Г. Чеботаренко та І. Хинку; співробітник Білгород-Дністровського музею В. Миронов; заступник директора Артилерійського музею полковник К. Раєвський; заступник директора Музею історії та реконструкції Москви М. Рабинович; група архітекторів під керівництвом Л. Соколова; фотографи та студенти різних московських ВНЗ. Експедиції Г. Федорова взагалі були доволі представницькими та потужними як за своїм інтелектуальним потенціалом, так і за кількістю робочої сили.

Віктор Платонович очолив Лопатненський загін експедиції. Наукові зацікавлення В. Петрова та Г. Федорова на той час співпадали – рання історія слов'ян, в тому числі й черняхівської культури. Г. Федоров досліджував поселення східнослов'янського племені літописних тиверців, а його докторська дисертація була присвячена історії населення Прутсько-Дністровського межиріччя в I тис. до н. е. Крім того, обидва були справ-

⁶⁷⁹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 1953 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 109а зв.

⁶⁸⁰ Петров В. Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 47.

жніми знавцями літератури та письменниками (правда, один – колишній, інший – діючий)⁶⁸¹.

Як і минулого року, шлях В. Петрова до експедиції проходив через Київ. У Кишинів він діставався літаком. Око досвідченого етнографа побачило місто таким: «Городишко, как-будто, обычного южного типа, с маленькими домиками, садиками, дверьми из комнат на улицу без сеней»⁶⁸².

В. Петрову було доручено керувати дослідженням давнього селища поблизу села Лопатне Сусленського району Молдавської СРСР. Під час розкопок було виявлено культурні шари черняхівського (III–IV ст.) та ранньослов'янського (VII–IX ст.) часів. Незважаючи на складну стратиграфію вчений зміг прослідкувати, що слов'янський дворівневий шар перекриває черняхівський по всій площі поселення. Крім того, вдалося встановити, що шар слов'янського часу в наслідок будівельних робіт, «прорізав» черняхівський, в результаті чого останній зберігся фрагментарно. Найбільший інтерес для дослідників мали знахідки трьох залізоплавильних горнів та інших споруд призначених для видобування заліза з руди. Поселення було досліджено повністю⁶⁸³. Згодом матеріали, здобуті в ході цих розкопок, прислужилися Г. Федорову в його подальших наукових студіях та узагальненнях.

Після розкопок весь склад експедиції переїхав до Білгород-Дністровського, де тривали розкопки молдавського середньовічного городища. Роботи продовжувалися до середини вересня. Археологи розмістилися в місцевому музеї. «Не было вина, винограда, кавунов. Только молдавские песни», – писав про ці розкопки В. Петров. Утім, згодом археолог згадував, що «осенние дни в Белгороде на берегу Днестровского лимана были великолепно»⁶⁸⁴. До дому поверталися через Одесу⁶⁸⁵.

Результати польового сезону були доволі вагомими: досліджено могильник II–I ст. д.н.е. (Лукашівка); поселення та могильник перших сто-

⁶⁸¹ Федоров Г.Б. Отчет о полевых работах Прутско-Днестровской экспедиции за 1954 г. // Научно-отраслевой архив Института археологии РАН (далі – НОА ИА РАН). – Ф. 1. Р-1. – № 1048. – Арк. 1–122. – 77 черт. б. ф.

⁶⁸² Лист В. Петрова до С. Зерової, 1954 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 3–3 зв.

⁶⁸³ Федоров Г. Отчет о работе Лопатненского отряда за 1954 г. // НОА ИА РАН. – Ф. 1. Р-1. – № 1048. – Арк. 123–157.

⁶⁸⁴ Лист В. Петрова до С. Зерової, // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 186–186 зв.

⁶⁸⁵ Лист В. Петрова до С. Зерової, 24.VIII.1954 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 46–47.

літь та середини I тис. н.е. (Малаешти); поселення III–X ст. (Лопатне); давньо-руське городище IX–XI ст. (Лукашівка); середньовічне городище Білгород-Дністровський⁶⁸⁶.

Наступного 1955 р. Прутсько-Дністровська археологічна експедиція ІІМК АН СРСР разом з Молдавською філією ІІМК продовжила розкопки на території Молдавії – с. Малаешти Болотинського району⁶⁸⁷. Археологи досліджували ґрунтовий могильник та селище черняхівської культури Малаешти. Крім того, проводилися розвідки в Болотинському, Суслівському та Орґеївському районах. До складу експедиції входили: співробітники ІІМК – Ф. Федоров (начальник експедиції), П. Бирня (заступник начальника), В. Петров (начальник загону); Г. Чеботаренко (Молдавська філія ІІМК); М. Романовська (Московський державний університет); В. Бейлегчи (Кишинівський державний університет); В. Андрианов та Г. Максименков (Ленінградське відділення ІІМК); З. Єфимова (Геолого-розвідувальний інститут); лаборанти та науково-технічні співробітники з Архітектурного інституту, фотограф⁶⁸⁸.

Під час проведення археологічних розвідок було виявлено низку пам'яток – поселення скіфського часу епохи полів поховань та молдавського середньовіччя. Під час проведення польових робіт на селищах та могильнику було розкрито більше восьмисот квадратних метрів площі та досліджено тридцять дев'ять поховань⁶⁸⁹.

В. Петров працював на Малаештському могильнику III–IV – початку V ст., який був одним з найцікавіших некрополів черняхівської культури в Молдавії. Археологічні розкопки цього об'єкту дали вагомий науковий результат. Так, дослідникам вдалося встановити, що це було общинне кладовище, на якому існував певний порядок у плануванні поховань, нагляд за могилами, тобто – общинне керування поховальним культом.

Тридцять дев'ять могил були представлені як трупопокладеннями (29), так і трупоспаленнями (10). В. Петров звернув увагу Г. Федорова на свої підрахунки щодо співвідношення кремації та інгумації на черняхівських могильниках. Так, В. Петров, працюючи раніше з матеріалами

⁶⁸⁶ Федоров Г. Отчет о полевых работах Прутско-Днестровской экспедиции за 1954 г. Отчет о работе Лопатненского отряда за 1954 г. // НОА ИА РАН. – Ф. 1. Р-1. – № 1048. – Арк. 157.

⁶⁸⁷ Див.: Федоров Г. Отчет о полевых работах Прутско-Днестровской экспедиции за 1955 г. Отчет о работе Лопатненского отряда за 1955 г. // НОА ИА РАН. – Ф. 1. Р-1. – № 1153. – 119 л., 11 ил., 13 черт. б.ф.

⁶⁸⁸ Там само // НОА ИА РАН. – Ф. 1. Р-1. – № 1153. – Арк. 1.

⁶⁸⁹ Там само.

Черняхівського могильника, де з 251 поховання 69 були представлені кремацією, а 182 інгумацією, встановив, що кількість кремацій досягає приблизно 40–50%, адже могили з трупоспаленнями були неглибокими та пошкоджувалися пізнішими земляними роботами та оранками. Ф. Федоров, дослідивши Малаештський могильник, прийшов до аналогічних результатів, що початкова кількість могил, зроблених за обома обрядами поховання, була приблизно однаковою. Отже, люди, що ховали своїх померлих, як за одним, так і за іншим обрядом, одночасно жили на одних поселеннях, вели однаковий спосіб життя та мали одну матеріальну культуру.

Археологам вдалося, завдяки знахідкам імпортих речей та місцевих виробів, виготовлених за античними зразками, встановити зв'язки тубільного населення з античним світом. Також було зібрано й цікавий антропологічний матеріал. Краніологічні дослідження, зроблені антропологами М. Велікановою та Т. Суриною, свідчили про те, що антропологічний тип з Малаештського могильника близький до антропологічного типу черняхівських могильників Середнього Подніпров'я та з давньоруських антропологічних серій, зокрема, до черепів чернігівських полян. Цей факт та археологічні матеріали дозволили Г. Федорову зробити висновок про етнічну належність населення Малаештського селища й взагалі носіїв черняхівської культури. Також це привело вченого до думки, що наприкінці III–IV ст. Подністров'я й, зокрема, територія Молдавії, піддавалися колонізації з області Середнього Подніпров'я⁶⁹⁰.

Завершення польового сезону 1955 р. на могильнику проходило у складних погодних умовах – була осінь і вже похолодало. Працювати доводилось іноді й після закінчення світлового дня, при світлі ліхтарів. У листі до С. Зерової В. Петров писав: «Вчера разделявали покойника до позднего вечера»⁶⁹¹.

Експедиції Г. Федорова славилися своєю волелюбною, розкутою атмосферою та тим, що в них брало участь багато цікавих та неординарних людей. Про настрої, що панували тоді «в полях», дають уявлення такі художні твори Георгія Борисовича, як «Дневная поверхность» та «Брусчатка» (витримали кілька видань)⁶⁹².

⁶⁹⁰ Федоров Г.Б. Малаештский могильник (памятник черняховской культуры в бассейне реки Прут) // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 253–302.

⁶⁹¹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 20.IX.1955 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 116.

⁶⁹² Див.: Федоров Г.Б. Дневная поверхность. – М., 1966; Федоров Г.Б. Брусчатка. – М., 1997.

Про запрошення до себе в експедицію непересічної особистості та колишнього розвідника, Г. Федоров жартома зізнався, що він не без користі для справи й себе особисто, наймаючи співробітником В. Петрова (людину, що ймовірно співпрацювала з органами держбезпеки), розраховував, що до нього з цієї організації вже не відрядять «чужого». А побоюватися в нього були причини⁶⁹³. Будучи людиною доброю, порядною та чесною, Г. Федоров часто підтримував тих, кого переслідувала влада. У нього в експедиції в різні часи працювало землекопами чимало непересічних людей: шойно випущені з сталінських таборів кінодраматурги та сценаристи Ю. Дунський та В. Фрід; поет Наум Мандель (Коржавін), звільнений з Інституту археології АН СРСР у розпал антисемітської кампанії талановитий вчений М. Рабинович, історик О. Некрич, якого за книгу «1941, 22 июня» виключили з Комуністичної партії, відомі дисиденти І. Габай, В. Делоне, В. Дашкова; правозахисник та поет доктор фізико-математичних наук Г. Копилов та ін. Це врятувало багатьох від переслідувань та звинувачень у дармоїдстві. Г. Федорова неодноразово викликали на допити у КДБ, вчиняли обшуки в його квартирі.

Г. Федоров у своїх споминах згадував, очевидно зі слів В. Петрова, про його розвідницьке минуле. Так, судячи з цих розповідей, В. Петров готував замах на Гітлера та підтримував зв'язок харківського підпілля з партизанами. Втім, коли операція зірвалася, він змушений був тікати й опинився в партизанському загоні імені Берії, який складався з «харківських енкавесників». Віктор Платонович навіть показував Г. Федорову своє посвідчення: «Оно было напечатано типографской краской на белой шёлковой ленте. Наверху стояло: «Смерть фашистским оккупантам!», дальше – фамилия, имя, отчество и так далее. Почему на шёлке – потому, что эта шёлковая ленташивается в одежду и при прощупывании она не обнаруживается»⁶⁹⁴.

Взагалі В. Петрова в ПМК вважали людиною з КДБ – «генералом або генерал-майором» служби безпеки. Проте на думку Г. Федорова, він був людиною порядною, освіченою та досвідченим археологом⁶⁹⁵. Про розмови та чутки, що ширилися навколо особи В. Петрова в інституті серед колег красномовно свідчать рядки, написані відомим археологом, а на той час

⁶⁹³ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 411.

⁶⁹⁴ Рошаль-Строева М. КГБ и археология. Воспоминания археолога и писателя Георгия Федорова [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.proza.ru/2011/05/12/891>

⁶⁹⁵ Там само.

ще молодим науковцем О. Формозовим: «...києвлянин В.П. Петров усердно служив окупантам, досяг даже поста бургомістра в Харькове, но в конце сороковых годов объявился в Москве, получил место в ИИМК и вновь занялся археологией. Очевидно, это разведчик высокого класса»⁶⁹⁶.

В інституті у В. Петрова склалася репутація розвідника та «людини, пов'язаної з відповідними органами», він був непоганим прикриттям для експедиції. Крім того, Георгій Борисович у своїх спогадах додав до тогочасного портрету В. Петрова цікаві риси: «Віктор Платонович – акуратист и чистюля и даже на раскоп выходил при галстукe и крахмальном воротничке»⁶⁹⁷.

На розкопках у Молдавії Віктору Платоновичу довелося познайомитися з поетом Н. Манделем, відомим своїми антирадянськими віршами. Начальник експедиції дотепно вигадав, як вирішити проблему «нагляду» за опальним поетом: В. Петрову доручили «охороняти» Манделя, їх поселили разом, в одному наметі. Поет завдавав сусідові чимало клопоту своєю феноменальною неухажливістю. Маючи поганий зір, він усюди губив листки зі своїми віршами. В. Петрову доводилося їх збирати й допомагати переховувати. Адже все таки лишалося невідомим, чи не було в експедиції ще одного співробітника держбезпеки⁶⁹⁸.

У 1955 р. В. Петров брав участь у роботі загону археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР під час розкопок Лохвицького могильника черняхівського культурного типу (розташовувався поблизу м. Лохвиця Полтавської області). Одне з перших поховань могильника було виявлено в 1954 р. під час проведення господарських робіт. У 1955 р., коли на цьому місці розпочалося будівництво, робітники знайшли кілька кістяків у супроводженні керамічного посуду. На місце знахідок прибув співробітник місцевого музею П. Гребеник, який зробив перше обслідування площі могильника. Незабаром Інститут археології направив у Лохвицю загін під керівництвом Д. Березовця, до складу якого входив і В. Петров. Загін працював з 21 липня по 5 серпня 1955 р.⁶⁹⁹

Облаштувалися археологи на Сталінському цукрозаводі, місцеві помешкання та харчування були добрими: «Здесь рабочий поселок, не хата,

⁶⁹⁶ Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма... – С. 77.

⁶⁹⁷ Рошаль-Строева М. КГБ и археология. Воспоминания археолога и писателя Георгия Федорова...

⁶⁹⁸ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 412.

⁶⁹⁹ Див. Березовец Д.Т. Отчет о раскопках Лохвицкого могильника // НА ІА НАН України. – 1955/10в. – 58 арк.

а домик, садик и над крыльцом виноград. ...Солнце, тихо, сухо и почти без мух»⁷⁰⁰. Розкопки могильника викликали у В. Петрова непідробний інтерес та емоції, він жартував: «Покойники лежат на своем месте и ждут нас, чтобы мы приступили к их извлечению»⁷⁰¹.

В результаті проведеної роботи було досліджено двадцять поховань черняхівської культури (кремація та інгумація) та виявлено низку випадкових знахідок. Отже, розкопки могильника дозволили поставити питання про взаємовідносини населення Правобережжя та Лівобережжя в черняхівський час. Таким чином, В. Петров та Д. Березовець дійшли висновку, що матеріальна культура Правобережжя та Лівобережжя Дніпра була єдиною. Втім, на думку дослідників, у межах культурно-територіальної типологічної спільності Лохвиця має власні місцеві особливості, – починаючи з поховального обряду і закінчуючи одягом, що свідчить про локальні, тобто племенні риси. Крім того, дослідники звернули увагу й на зв'язки лохвицького населення не лише з Середнім, а й з Нижнім Подніпров'ям, що могли встановитися в попередній передчерняхівський період⁷⁰².

З 4 липня по 15 серпня 1956 р. В. Петров працював у міжнародній Радянсько-болгарській експедиції. Розкопки проводилися на березі річки Рось у с. Миколаївка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

Миколаївський загін експедиції складався всього з двох археологів – В. Петров представляв Інститут історії матеріальної культури АН СРСР, а його учениця Є. Махно – Інститут археології АН УРСР. Розкопки проводилися в «живописной местности, промежуточной между Шевченковским Стеблевым и Нечуй-Левицким Богуславом». Розкоп розташовувався прямо на березі широкої та повноводної річки. Але робота просувалася повільно через нестачу робочої сили, постійні дощі, холод та північний вітер. Незважаючи на добрі побутові умови, літнього вченого турбувало здоров'я – боліло застуджене під час розкопок коліно⁷⁰³.

⁷⁰⁰ Лист В. Петрова до С. Зерової, 31.VII.1955 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 112–113.

⁷⁰¹ Лист В. Петрова до С. Зерової // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 15–15 зв.

⁷⁰² Див.: Березовець Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 84–99.

⁷⁰³ Лист В. Петрова до С. Зерової, 7.VII.1956 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 176–176 зв.; Лист В. Петрова до С. Зерової, 22.VII.1956 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 178–178 зв.; Лист В. Петрова до С. Зерової, 27.VII.1956 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 180–180 зв.

Попередні дослідження в районі Миколаївки проводилися у післявоєнні роки співробітниками ІІМК СРСР (П. Третяков) та ІА АН УРСР (В. Довженок та М. Лінка). Тут було виявлено різноманітні матеріали широкого хронологічного діапазону, що датувалися трипільськими, передскіфськими, черняхівськими та київоруськими часами. Загін В. Петрова досліджував селище черняхівського культурного типу. Основну увагу археолог приділив топографії, структурі поселень, типу й техніці домобудівництва, а також аналізу кераміки черняхівського та післячерняхівського часу⁷⁰⁴.

В. Петров у московський період свого життя кілька разів змінював місце проживання, винаймаючи житло в місті та його околицях. Переїзди завдавали чимало прикросів та незручностей вченому, були проблеми з поштовим сполученням та пропискою. Навіть одного разу він отримав і прийняв пропозицію пожити на дачі тестів Г. Федорова⁷⁰⁵ – відомих радянських кінорежисерів Г. Рошала (лауреат двох Сталінських премій, народний артист СРСР, режисер фільмів «Господа Скотинины» (1926), «Академик Иван Павлов» (1949), «Мусоргский» (1950), «Римский-Корсаков» (1952), кінотрилогії «Хождение по мукам» (1957, 1958, 1959), «Суд сумасшедших» (1961) та ін.) та В. Строевої (режисер фільмів «Петербургская ночь» (1934), «Борис Годунов» (1954), «Полюшко, поле» (1957), «Хованщина» (1959), «Букет фиалок» (1983) та ін.).

Культурне життя В. Петрова в Москві полягало у відвідуванні театрів (вистава в філії Малого театру за п'єсою О. Корнійчука «Калиновий гай»⁷⁰⁶, опера «Пиковая дама»⁷⁰⁷), кіно (нові стрічки про М. Мусоргського⁷⁰⁸ (режисер Г. Рошаль), Т. Шевченка⁷⁰⁹ (режисер І. Савченко) та М. Глінки⁷¹⁰ (режисер Г. Александров), читанні художньої літератури (журнали «Новый мир»⁷¹¹, «Знамя»⁷¹²).

⁷⁰⁴ Петров В.П. Отчет о раскопках в селе Николаевке в 1957 году (Советско-Болгарская экспедиция ИИМК АН СССР – ИА АН УССР) // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1957/39. – Спр. 6354. – 30 с. – 12 табл.

⁷⁰⁵ Див.: Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 410–411.

⁷⁰⁶ Лист В. Петрова до С. Зерової, 23.V.1952 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 16.

⁷⁰⁷ Лист В. Петрова до С. Зерової, 30.X.1952 р. // Там само. – Спр. 152. – Арк. 31–31 зв.

⁷⁰⁸ Лист В. Петрова до С. Зерової, 30.XI.1950 р. // Там само. – Спр. 151. – Арк. 17.

⁷⁰⁹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 6.I.1952 р. // Там само – Спр. 152. – Арк. 2.

⁷¹⁰ Лист В. Петрова до С. Зерової, 7.IV.1953 р. // Там само. – Спр. 152. – Арк. 73–74.

⁷¹¹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 14.XI.1955 р. // Там само – Спр. 153. – Арк. 133–133 зв.

⁷¹² Лист В. Петрова до С. Зерової, 2.IX.1952 р. // Там само – Спр. 152. – Арк. 7–7 зв.

Весь час перебування в Москві В. Петров не полишав думки про повернення до Києва, з приводу чого ще навесні 1952 р. почав шукати зближення зі своїм старим приятелем М. Рильським. Він просив С. Зерову дізнатися про перспективи реорганізації Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, розділення на два окремих заклади, а особливо «какой из этих двух институтов решил оставить за собой Максим, а какой уступит кому-либо другому, хотя бы, скажем к примеру, автору этого письма?»⁷¹³. Справа дещо просунулася влітку 1952 р. Під час перебування в Києві В. Петров отримав пропозицію очолити відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклора та етнографії й був схильний її прийняти. Але після повернення до Москви кілька місяців жодної інформації з Києва не поступало, навіть на офіційні запити В. Петрова на інститут та листи до завідувача відділом фольклору Ф. Лаврова⁷¹⁴. Згадаємо, що у 1941 р. Федір Іванович був заступником директора по науковій роботі Інституту фольклору АН УРСР, очолюваного В. Петровим.

Віктор Платонович довго планував та готував розмову з М. Рильським. Він хотів, щоб до їх офіційної зустрічі С. Зерова провела попередню неофіційну бесіду з Максимом Тадейовичем⁷¹⁵. Судячи з усього зустріч В. Петрова та М. Рильського відбулася в середині лютого – на початку березня 1953 р. в Києві. Вже з Москви в телефонній розмові з М. Рильським вчений отримав підтвердження того, «что было уже решено в Киеве», – запропонувати йому завідування відділом етнографії. Питання залишалося лише за проходженням справи в вищих інстанціях, що вимагало як мінімум півроку. До того ж не було гарантії, що справа вирішиться позитивно⁷¹⁶.

В той же час науковець вів боротьбу за підтвердження його вченого ступеня доктора філологічних наук та підтвердження статусу дійсного члена АН УРСР, що дозволило б вирішити багато життєвих проблем. В. Петров звернувся по допомогу до М. Рильського, який посприяв розшукуванню відповідної документації. В архіві Академії наук було знайдено особисту справу вченого, але протоколів Президії за перше півріччя 1941 р. не збереглося. Віктор Платонович був змушений звернутися до особистих свідчень учасників тогочасних подій. Він вже отримав підтвер-

⁷¹³ Лист В. Петрова до С. Зерової, 26.IV.1952 р. // Там само. – Спр. 152. – Арк. 12.

⁷¹⁴ Лист В. Петрова до С. Зерової, 2.XI.1952 р. // Там само. – Спр. 152. – Арк. 38–39; Лист В. Петрова до С. Зерової, 4.XI.1952 р. // Там само – Спр. 152. – Арк. 40.

⁷¹⁵ Лист В. Петрова до С. Зерової, 25.XI.1952 р. // Там само – Спр. 152. – Арк. 46–47.

⁷¹⁶ Лист В. Петрова до С. Зерової, 20.III.1953 р. // Там само – Спр. 152. – Арк. 67–67 зв.

дження присудження йому дійсного члена АН УРСР від відомого археолога Л. Славіна, який був секретарем Відділу суспільних наук у той час, і сподівався, що П. Попов зробить те саме. Під час перебування в Києві в березні 1952 р. В. Петров письмово звернувся до М. Рильського з відповідним проханням⁷¹⁷. В травні 1952 р. він подав необхідну заяву до ВАКу⁷¹⁸. За постановою Президії ВАК, його питання було переадресовано Раді Інституту світової літератури. 14 червня 1952 р. В. Петров подає до ВАКу нову заяву з проханням передати його питання до Києва у Відділення суспільних наук АН УРСР, сподіваючись на допомогу М. Рильського⁷¹⁹.

Здавалося, що питання переведення В. Петрова до Києва було вирішено восени 1955 р. Віктор Платонович починає готуватися до переїзду, але знов не судилося⁷²⁰.

КИЇВ (ЗНОВУ НА БАТЬКІВЩИНІ)

Лише у 1956 р. В. Петров переїжджає до Києва. Після повернення він із С. Зеровою жив у невеликій кімнаті комунальної квартири у відомому «будинку письменників» на вул. Леніна (нині Б. Хмельницького). Помешкання було незручним для роботи. Працював науковець за маленьким столиком старої роботи⁷²¹.

У Києві В. Петров влаштувався виконуючим обов'язки старшого наукового співробітника в Інституті археології АН УРСР у слов'янському відділі з окладом у півтори тисячі карбованців⁷²². Утім, працював він у Науковому архіві, ймовірно, за усним наказом або домовленістю, як науковий керівник, тому археологи вважали, що Віктор Платонович заві-

⁷¹⁷ Лист В. Петрова до М. Рильського, 11.III.1952 р. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 137. – Од. зб. 62–63. – Арк. 1–2.

⁷¹⁸ Лист В. Петрова до С. Зерової, 23.V.1952 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 16.

⁷¹⁹ Лист В. Петрова до С. Зерової, 14.VI.1952 р. // Там само. – Спр. 152. – Арк. 22; Лист В. Петрова до С. Зерової, 17.VI.1952 р. // Там само. – Спр. 152. – Арк. 23.

⁷²⁰ Лист В. Петрова до С. Зерової, 2.X.1953 р. // Там само. – Спр. 153. – Арк. 120–121; Лист В. Петрова до С. Зерової, 30.X.1953 р. // Там само. – Спр. 153. – Арк. 129–129 зв.

⁷²¹ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 407.

⁷²² Наказ по Інституту археології АН УРСР від 03.12.1956 // Українська біографістика... – С. 319.

дував архівом. Насправді за штатним розкладом у 1957–1963 рр. архівом завідувала Н. Лінка⁷²³.

Праця в архіві, як допоміжному структурному підрозділі, багатьма недооцінювалася, вважалася другорядною. Науковий архів та археологічні фонди були місцем вигнання співробітників, яких адміністрація вважала неперспективними, небажаними, або непередбачуваними. В. Петров мав право, як до мобілізації на початку війни, працювати керівником наукового відділу, що відповідало б чинному законодавству.

Втім, його направили в архів – посада наукового керівника архіву формально нібито відповідала закону, згідно з яким людина після демобілізації має право на посаду відповідну тій, що вона займала до призиву. Але в цілому становище науковця покращилось – він був вже не молодшим, а старшим науковим співробітником, вирішилася проблема з житлом.

К. Корнієнко, завідувач бібліотекою Інституту археології, яка була неформальним лідером колективу закладу, допомогла В. Петрову отримати помешкання в Києві (її чоловік був членом ЦК Компартії України – завсектором літератури та мистецтва заслуженим діячем мистецтв України, потім головним редактором журналу «Мистецтво», ректором Театрального інституту)⁷²⁴. Вона звернулася до генерала КДБ Б. Шульженко, від якого стало відомо, що таких людей, як В. Петров, в Україні на той час було всього тринадцять. Жінка за допомогою генерала змогла «вибити» для вченого двокімнатну квартиру у відомчому будинку заводу ім. Є.О. Патона Інституту електрозварювання⁷²⁵. Тепер В. Петров, починаючи з воєнних років, вперше мав власну квартиру, де міг спокійно працювати. Саме тоді, як згадують очевидці, він зізнався, що «одержав від життя все, чого можна було бажати».

Також К. Корнієнко домоглася від керівництва Академії наук (була на прийомі у Б. Патона) для В. Петрова дозволу друкувати свої монографії, до цього вчений працював «у стіл». Отже, завдяки їй світ побачив три книги дослідника – «Подсечное земледелие» (1968), «Скіфи. Мова і етнос» (1968), «Етногенез слов'ян» (1972)⁷²⁶.

В архіві поважали та розуміли В. Петрова. Так, він товаришував із співробітницями Н. Лінкою та С. Кузнецовою, які були одного віку з

⁷²³ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 345.

⁷²⁴ Там само. – С. 341.

⁷²⁵ Корнієнко К. Особлива людина... – С. 77.

⁷²⁶ Там само.

ним і належали, як і сам вчений, до «старорежимної інтелігенції». Для них, в першу чергу, він був порядною людиною та великим вченим рівня академіка. Якщо Н. Лінка до війни працювала в Історичному музеї, то С. Кузнєцова знала науковця й раніше та працювала під його керівництвом ще у довоєнні часи (в установі вона була найближчою до нього)⁷²⁷.

В. Петрова поважали та цінували як вченого за його компетентність, енциклопедичну ерудицію і професіоналізм, декотрі обговорювали з ним археологічні питання, консультувалися з приводу написання дисертацій⁷²⁸. До кола його наукового спілкування входили: українські археологи В. Баран, М. Брайчевський, А. Брайчевська Д. Березовець, В. Бідзіля, Д. Блifelд, В. Гончаров, В. Даниленко, В. Довженок, В. Богусевич, В. Корпусова, Н. Кравченко, Н. Лінка, Є. Махно, Л. Рутківська, І. Самойловський, О. Тереножкін та ін. Не поривав вчений зв'язків і з російськими колегами – В. Деопік, В. Кропоткіним, Е. Симоновичем, П. Третьяковим, Ю. Кухаренком, О. Мельниківською, Г. Федоровим, М. Щукінін та ін.

Однак певні кола в Інституті археології ставилися до В. Петрова відверто зневажливо й вороже, ймовірно розуміючи, що він є уособленням високих стандартів довоєнної науки. Також можливо, що інститутське оточення ставилося до нього з побоюванням і недовірою через його минулі зв'язки з відповідними органами. Співробітниця інституту та знайома В. Петрова Л. Рутківська згадує: «Вчених масштабу В.П. Петрова там не було, що розуміли всі. Тому, коли Віктор Платонович прийшов у 1956 р. працювати в Інститут археології, то він зустрівся з настороженою втаємниченою ворожістю певного кола співробітників слов'янського відділу. Вони-то й організували потаємну змову проти Віктора Платоновича, хоча неписані правила поваги і зберігалися. Саме ці люди культивували в Інституті археології насторожене ставлення до Віктора Платоновича, бо дехто явно боявся втратити шматок хліба з маслом (невідомо, за які заслуги перед наукою вони отримали цей шмат). Віктору Платоновичу вони нічого протиставити не могли, базікаючи на коридорах»⁷²⁹. Іноді зневажливе ставлення деяких колег переростало у відверте хамство⁷³⁰.

⁷²⁷ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 341.

⁷²⁸ Лист Кравченко Н. до В.П. Петрова // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 7.

⁷²⁹ Рутківська Л. Незабутні зустрічі // Українська біографістика... – С. 388.

⁷³⁰ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 403–404.

Отже, загалом в інституті ставлення до В. Петрова було неоднозначним. Науковці старшого покоління мовчали, а післявоєнна генерація сприймала його передусім як розвідника і недооцінювала як науковця. Більшість знала про працю В. Петрова в інституті до війни та широке коло його наукових досліджень. Для археологічної молоді залишалась невідомою сутність його етнографічних праць і мало хто чув про В. Петрова як письменника та історика літератури. Серед археологів ширилося багато чуток стосовно розвідницької діяльності Віктора Платоновича: дехто сприймав його як героя, інші ставилися обережно і навіть упереджено або з таємною ворожістю. З В. Петровим вітались, хто поважав, хто не дуже, ймовірно вважаючи сексотом, як і сьогодні хтось вважає його зрадником України⁷³¹.

Крім того, В. Петров, який мав чималий досвід викладацької роботи у вищій школі та був високопрофесійним вченим та інтелектуалом високого гатунку, міг би прислужитися Україні й в підготовці студентів-істориків або філологів. Утім, до викладання на батьківщині, як це було колись у Німеччині, його не запрошували. За споминами сучасників, багато колег-археологів В. Петрова читали лекції у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, що було доволі зручно для співробітників Інституту археології, адже з 1960 р. заклад розміщувався в старому будинку колишньої чоловічої гімназії по бульвару Шевченка, в крилі, що виходить на вулицю Володимирську. В основній частині корпусу розміщувалися історичний факультет та інші гуманітарні факультети університету. Також завідувачем кафедри археології та музеєзнавства був Л. Славін (колишній директор (1938–1941 та 1944–1946) і заступник директора інституту (1946–1951)), який запрошував своїх колег до викладання. Так, В. Корпусова згадує: «Співробітники Інституту археології, за домовленістю із завідуючим кафедрою археології КДУ Л.М. Славіним, читали курс лекцій для студентів-археологів. Я, як староста археологічного гуртка кафедри археології КДУ, часто приходила до Інституту домовлятися з науковцями, зокрема з М.Ю. Брайчевським, О.І. Тереножкіним та ін. стосовно часу та місця проведення лекцій. На жаль, серед лекторів не було В.П. Петрова, хоча Л.М. Славін знав науковий рівень і лекторську майстерність Віктора Платоновича, бо в довоєнні роки вони працювали разом у Інституті археології, перший – як дирек-

⁷³¹ Корпусова В. «Трете» життя В.П. Петрова. – С. 71–72; Кравченко Н. Збагнення... – С. 81.

тор, другий – як заввідділом. Мабуть, тут далася взнаки обережність Л.М. Славіна»⁷³².

В. Петров же в Інституті археології тримався індиферентно, навіть іноді здавалося, що він не почуває себе співробітником цієї установи. Тільки й того, що займає тут окрему кімнату, де працює. Заглиблюючись в наукові проблеми, Віктор Платонович ніби не помічав оточуючих. На засіданнях в Інституті теж не бував. А водночас цікавився справами Інституту мовознавства. Згодом Об'єднана рада відділу літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР неодноразово зверталася до В. Петрова як професора та свого члена із проханням узяти участь в її засіданні з приводу захисту чергової кандидатської дисертації⁷³³. Його бажання усамітнитися, поводитися більш відчужено очевидці пояснюють умовами тогочасного існування в тоталітарній радянській системі⁷³⁴.

Проте, хоча В. Петров і тримався в Інституті археології осторонь від будь-яких дискусій, в другій половині 60-х рр. у рішучий момент для долі закладу, коли виникла протидія опозиції адміністрації та вирішувалося питання зміни керівництва, вчений виявив свою позицію. Співробітниця інституту В. Корпусова згадує: «Він зробив вибір на користь поліпшення роботи Інституту. Віктор Платонович виказав своє ставлення до подій на профзборах, проголосувавши проти тодішнього директора С.М. Бібікова. На моє запитання, чому він голосував проти директора, Віктор Платонович лаконічно відповів: «Бібіков поганий адміністратор». Безсумнівно, Віктор Платонович краще за інших бачив усі вади керівництва Інститутом»⁷³⁵.

Також літній вчений був завжди готовий підтримати своїх, в тому числі й молодих, колег, навіть якщо для цього й треба було виступити проти керівництва інституту. Так, коли В. Корпусовій, тоді ще дослідниці-початківцю, знадобилася допомога для публікації в престижному науковому журналі «Археологія» (адже дирекція виключила її роботу з номеру «висунувши вимогу за три дні покласти рецензію на статтю на стіл редакції») В. Петров, не вагаючись, відгукнувся на її прохання. «Віктор

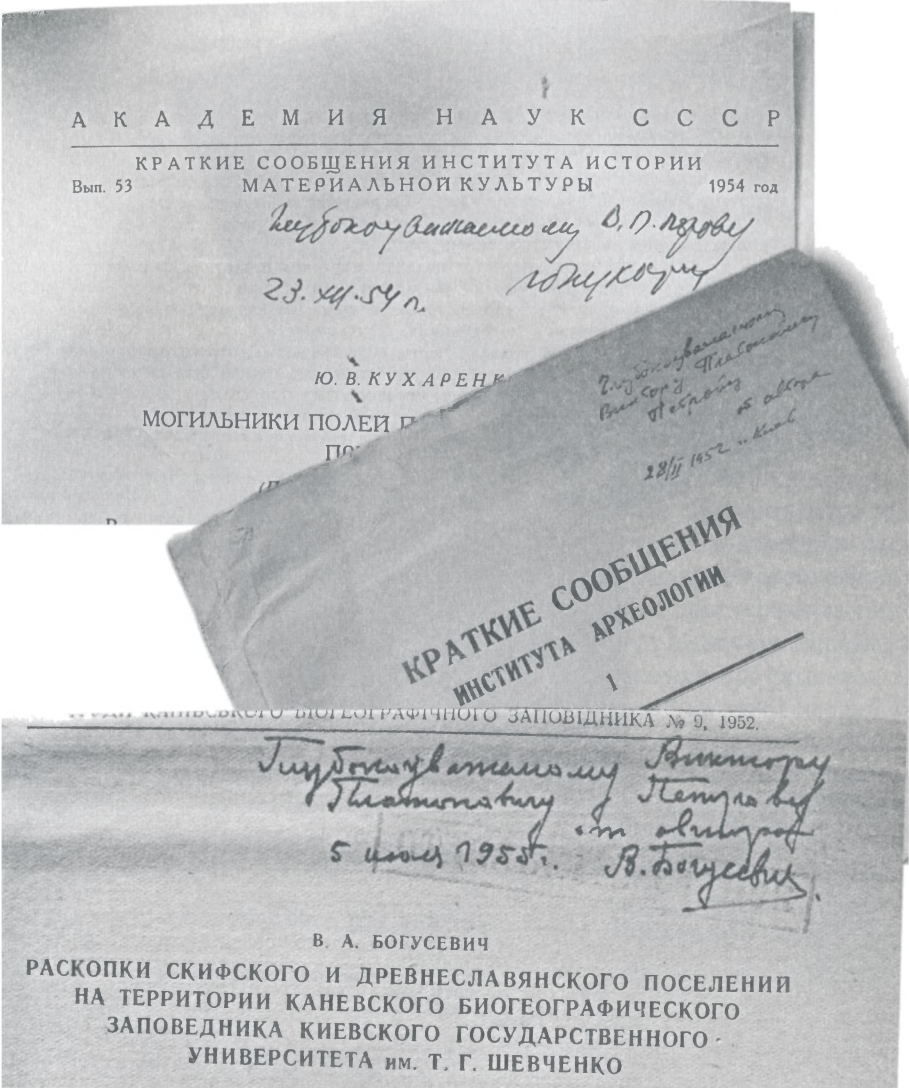
⁷³² Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 346–347.

⁷³³ Там само – С. 347; Рутківська Л. Незабутні зустрічі // Українська біографістика... – С. 383–391.

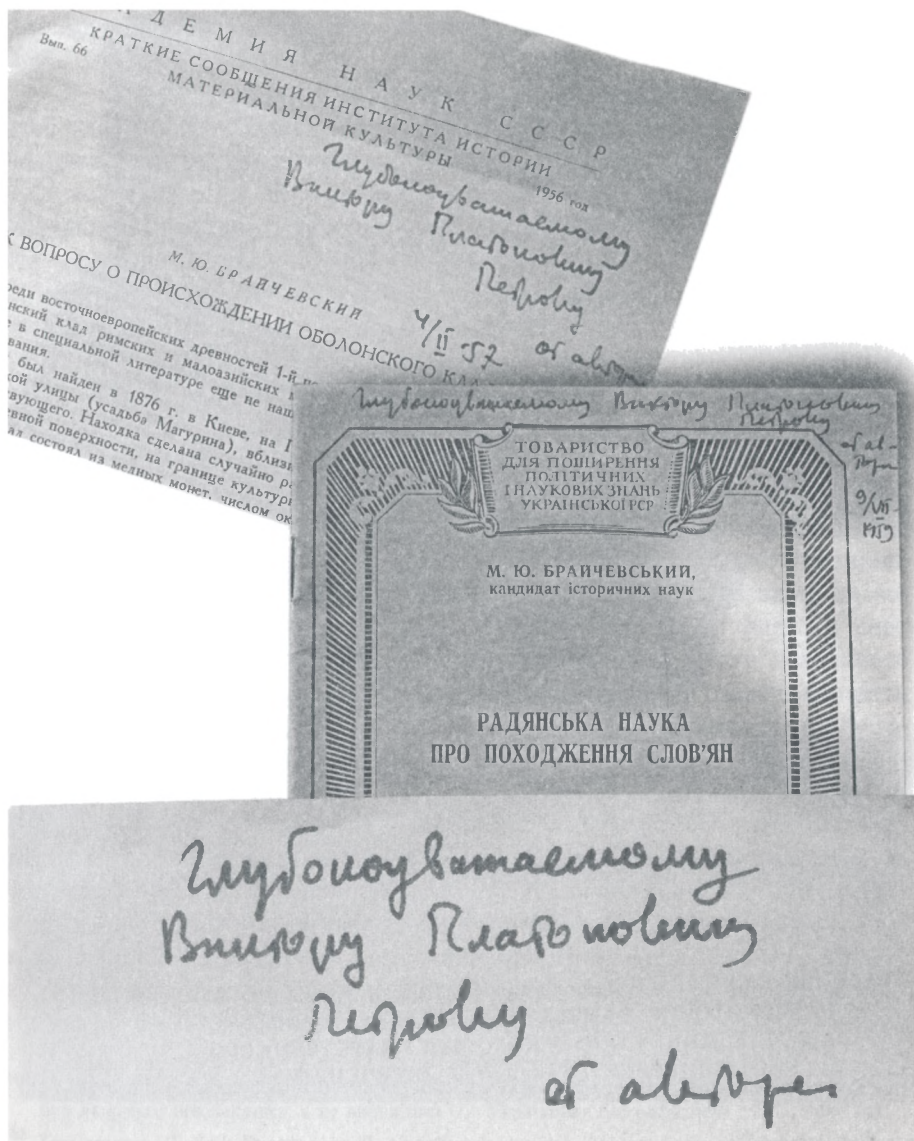
⁷³⁴ Рутківська Л. Незабутні зустрічі // Українська біографістика... – С. 387.

⁷³⁵ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 357–358.

Дарчі написи В. Петрову на наукових роботах – подарунки колег-археологів:
Д.І. Блительда (1952 р.), Ю.С. Кухаренко (1954 р.),
В.А. Богусевича (1955 р.)

Дарчі написи В. Петрову на наукових робо-
тах М.Ю. Брайчевського
(1956, 1959, 1960 рр.)

Платонович зрозумів мене і повністю підтримав: у моїй присутності відсунув на письмовому столі в бік власний рукопис, над яким працював, і, прочитавши мою статтю, негайно написав схвальну рецензію, в якій радив їй надалі займатися питанням зв'язків античного світу з черняхівською та сарматською культурами, вказавши також на інші матеріали до цього питання», – згадує вона⁷³⁶. Статтю надрукували.

У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х науковець брав активну участь в польових археологічних дослідженнях. Так, у 1957–1958 рр. В. Петров керував Стецівським загonom Кременчуцької ранньослов'янської експедиції Інституту археології (експедицію очолював В. Довженок). Дослідник проводив археологічні роботи на надзвичайно цікавому пам'ятнику – поселення третьої чверті I тис. до н. е. біля села Стецівка на річці Тясмин поблизу Чигирин (Черкащина)⁷³⁷. Розкопки тривали протягом трьох років (1956–1958 рр.). Раніше, до В. Петрова у 1956 р. поселення вивчали співробітники Інституту археології Є. Покровська та Г. Ковпаненко⁷³⁸. Отже, під час роботи з'ясувалося, що насправді тут існували два поселення, які розташовувалися у трьох кілометрах одне від одного – Стецівка I і Стецівка II. Виявлення цих двох археологічних об'єктів дозволило уточнити постановку питання про просторове та топографічне співвідношення пам'яток черняхівського та післячерняхівського часу, а також доповнити уявлення тогочасних науковців про розвиток та зрушення, які відбувалися у Середньому Подніпров'ї на межі першої та другої половини I тис. до н. е. Так, з'ясувалося, що перехід від одного періоду до іншого не вносив змін у просторове розповсюдження пам'яток черняхівського та післячерняхівського часу. Раніше серед археологів побувала точка зору, що черняхівські пам'ятки повністю відсутні на межі степу та лісостепу, на берегах Дніпра між річками Ірпень та Стугна й фіксуються значно південніше – лише у його порожистій частині⁷³⁹.

В. Петров же вважав, що завдяки останнім дослідженням можна говорити про заселення території між Россю та Тясмином носіями чер-

⁷³⁶ Там само. – С. 358.

⁷³⁷ Петров В.П. Отчет о работах Стецовского отряда Кременчугской раннеславянской экспедиции ИА в 1957 г. (раскопки древне-славянского поселения у с. Стецовки Чигиринского р-на Черкасской обл.) // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1957–58/26. – Спр. 6349. – 37 с.

⁷³⁸ Див.: Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г.Т. Раскопки возле сел Калантаево и Стецовки на Тясмине в 1956 году // КСИА АН УССР. – Вып. 8. – Киев, 1959. – С. 30–36.

⁷³⁹ Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. – 1957. – № 4. – С. 171.

няхівської культури. Крім того, він доводив, що для цього краю однаково характерними є як пам'ятки черняхівського, так і післячерняхівського часу. Нові мешканці заселяли переважно ті ж місця та місцевості, що й до них черняхівці. Втім, дослідник залишав відкритим питання про те коли припинило своє існування поселення Стецівка II і коли виникло нове поселення Стецівка, а також наскільки тривалим був проміжок часу, що відділяв ці два етапи. Невирішеною проблемою В. Петров вважав і етнічний та племінний склад місцевої людності у черняхівський та післячерняхівський час⁷⁴⁰.

Проте, на думку В. Петрова, розкопки у Стецівці дали вельми багато для розуміння доби, зміни культур у середині I тис. до н. е. під час переходу від одного історичного періоду до іншого. Він вважав, що, незважаючи на низку невирішених питань, багато що стає очевидним зараз. В. Петрову вдалося простежити серйозні зміни у топографії селищ, у геоморфологічній структурі та ландшафтних умовах їх розташування, у характері домобудівництва та типі матеріальної культури черняхівського та післячерняхівського часу. Так, найбільш разучим, вважає дослідник, є розташування Стецівки I та Стецівки II. Останнє, як і багато інших черняхівських поселень, знаходилось у широкій низинній улоговині на схилі однієї з гір, що оточують долину, біля витоків невеликого струмка, що далі тече яром, який розрізає масив високого плато вздовж Тясмина. Натомість поселення Стецівка I винесено за межі берегового плато. Нові мешканці оселялися на раніше необжитих місцях. Вони віддавали перевагу заболоченій заплаві річки. Замість відкритої долини біля невеличкого струмка вони обирали малодоступний останець, загублений у нетрях дрібного чорнолісся серед заплавлених боліт і мочарів. Зарослі очеретом озерця і болота, оперезуючи з усіх сторін останець, відокремлюють його як від правого корінного берега, так і від річки, віддаленої від острівка на відстані близько півкілометра. На думку В. Петрова, це свідчить про те, що мешканці селища більш за все прагнули зберегти своє відокремлене становище, зробити не примітним місце свого перебування. Тут, на стику лісостепу із степом, населення на даному етапі обрало для себе природний стан, що відповідає скоріше Поліссю, ніж степу або ж лісостепу⁷⁴¹. Думаю багато хто

⁷⁴⁰ Петров В.П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (По материалам раскопок 1956–1958 гг. в Потясминье) // МИА. Славяне накануне образования Киевской Руси. – № 108. – М., 1963. – С. 209–233.

⁷⁴¹ Там само. – С. 211.

погодиться, що подібні описання топографії селищ не є типовим для більшості археологічних праць.

Втім, вважав дослідник, зміни в топографії були не єдиними. З ними були пов'язані й зміни у типі та техніці домобудівництва. Так, житла на Стецівці II, як і багатьох інших черняхівських поселеннях, наземні. Вони однотипні – споруди на дерев'яному каркасі, зплетені з лози та обмазані глиною, змішаною із соломкою. Подібні будівлі В. Петров добре знав, адже особисто досліджував їх у 1956 р. у с. Миколаївка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області на Росі під час Радянсько-Болгарської експедиції, с. Радуцківці Градизького району Полтавської області (у розкопках пам'ятника брали участь співробітники інституту й учениці В. Петрова – Є. Махно та Н. Кравченко)⁷⁴².

Житла із Стецівки I зовсім інші – напівземлянки без глиняної обмазки стін. В. Петров припустив, що поруч з іншими обставинами тут позначилися природно-ландшафтні умови. Серед болот на заплавному острівці, прихованому у лісових хащах, відпала можливість будувати житла того типу, що споруджувалися на сухих пологіх схилах плато, у відкритих долинах, доступних вітрам та сонцю. Обмазані глиною житла на дерев'яному каркасі поступилися місцем житлам без обмазки, наземні – спорудам, заглибленим у землю. Крім того, дослідник звернув увагу й на зменшення розмірів будівель поселення післячерняхівського часу, припустивши, що житла призначалися для однієї малої, «вузької» сім'ї. В усіх житлах було знайдено так звані печі-кам'янки⁷⁴³. Учений підкреслив однотипність виявлених залишків споруд і зауважив, що «стецівський тип» житла – напівземлянки з печами-кам'янками. Також на поселенні іноді фіксувалися наземні споруди, ймовірно круглі в плані курені з відкритими вогнищами⁷⁴⁴.

Таким чином, В. Петров, знайшовши чимало аналогій стецівським житлам, підсумовує, що подібні напівземлянки були розповсюджені на широких просторах Подніпров'я-Побужжя. Дослідник вважав, що робити будь-які узагальнюючі висновки є передчасним. Утім, він звернув увагу на відповідність виявлених археологічних матеріалів деяким етнографічним джерелам. Так, подібні печі ще наприкінці XIX ст. зустрічалися у бі-

⁷⁴² Див.: Петров В.П. Отчет о раскопках в селе Николаевке в 1957 году... ; его же. Отчет о раскопках поселения черняховского типа у с. Радуцковка Градизького района Полтавской обл. // НА ІА НАН України. – 1958/2.

⁷⁴³ Петров В.П. Стецовка... – С. 211–212.

⁷⁴⁴ Там само. – С. 219.

лоруському Поліссі. Крім того, зауважував В. Петров, білоруси-поліщуки також селилися на заплавах острівця-лядах серед болот та лісів⁷⁴⁵.

Стецівка I і Стецівка II помітно відрізнялися й за складом знайденого під час розкопок інвентаря. В. Петров відзначив, що на об'єкті черняхівського часу переважала гончарна кераміка. Натомість на пізнішому поселенні значно зростає кількість ліпних виробів. Проаналізувавши кераміку в складі інвентарних комплексів обох археологічних пам'яток, дослідник наголосив, що спочатку в нього складалося враження, що «черняхівці» внаслідок якоїсь катастрофи покинули своє спалене селище й змушені були сховатися на острові, створивши інше поселення з ліпною керамікою, печами-кам'янками, житлами-напівземлянками та вкрай убогим інвентарем. Проте згодом, по мірі накопичення польових і порівняльно-типологічних даних, стала зрозумілою помилковість таких припущень. Ліпний посуд у керамічних комплексах синхронних поселень на Тясміні, Росі, Південному Бузі, Тетереві та ін. має спільні типологічні риси, утворює тотожні групи, що свідчить про сформовані керамічні форми й усталений склад керамічних комплексів⁷⁴⁶.

Кількість виявлених на поселенні металевих виробів була незначною. Проте археолог, посилаючись на дослідження О. Спіцина⁷⁴⁷ та І. Ляпушкіна⁷⁴⁸, знайшов низку аналогій артефактам зі Стецівки I серед «антських речей» та старожитностей салтово-маяцької культури. Загалом, на думку В. Петрова, у даному випадку йдеться про єдиний усталений інвентарний комплекс, який охоплює великі простори у південній смузі Східної Європи. Дослідник наголосив на тому, що перелік речей, які визначають склад цього комплексу, досі ще не уточнений і його доводиться відтворювати, поєднуючи поодинокі знахідки. Отже, питання про деякі з них залишається відкритим. Учений звернув увагу на артефакти, характерні для пам'яток черняхівської культури, що було виявлено на післячерняхівських поселеннях. Даний факт він пояснив тим, що черняхівські речі як пережиток продовжують побутувати й у післячерняхівський час⁷⁴⁹.

Крім того, дослідник відзначив і нечисельні знахідки залізних виробів, аналогії яким були знайдені на поселенні в урочищі Макаров острів

⁷⁴⁵ Петров В.П. Стецовка... – С. 220.

⁷⁴⁶ Там само. – С. 222.

⁷⁴⁷ Див.: Спицин А.А. Древности антов // Сборник статей в честь А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 494.

⁷⁴⁸ Див.: Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. – № 74. – М., 1958. – С. 31.

⁷⁴⁹ Петров В.П. Стецовка... – С. 229–231.

поблизу с. Пеньківка⁷⁵⁰. Серед них він відзначив серпи, які були широко розповсюджені у слов'ян VI–VII ст.⁷⁵¹

У 1959 р., В. Петров разом із начальником Кременчуцької експедиції Д. Березовцем та співробітницею Інституту археології А. Козловою брав участь в розкопках поселення в урочищі Луг I і Луг II біля с. Пеньківка на Кіровоградщині⁷⁵², що дозволило йому розширити й суттєво поглибити коло своїх спостережень⁷⁵³. Так, науковець вважав, що поселення Стецівка I та Луг II належать до однієї спільної локально-типологічної групи синхронних пам'яток. Обидва поселення розташовані в однакових геоморфологічних умовах та мають аналогічні житлові споруди. Отже, на думку дослідника, характерною особливістю поселень третьої чверті I тис. н. е. було їх острівне розташування, невеликі, заглиблені у землю прямокутні житла з печами-кам'янками. Керамічні комплекси обох поселень хоча й не співпадали, але за своїм складом доволі близькі. Припущення В. Петрова підтверджувалися археологічними відкриттями другої половини 1940 – 1950-х рр.⁷⁵⁴

Таким чином, В. Петров в результаті проведених досліджень, визначив суттєві відмінності між черняхівським та післячерняхівським часом⁷⁵⁵. Проте дослідник цілком слушно констатував, що пам'ятки які безпосередньо прийшли на зміну черняхівській культурі, досі невідомі. Сучасна наука, на його думку, поки не може визначити процес зміни культур та відповісти на питання, які пам'ятки розповсюджуються на початковому етапі розвитку у післячерняхівський час. Стецівка I та інші пам'ятки Нижнього Потясминня, вважав В. Петров, презентують другу фазу періоду, який відокремлював черняхівський час від часів Київської Русі⁷⁵⁶.

За споминами сучасників, у роботі В. Петров був дуже методичним та вимогливим, ретельно вивчав стратиграфію об'єкта та вів найдоклад-

⁷⁵⁰ Березовец Д.Т. Славянские поселения в устье Тясмина // КСИА АН УССР. – Вып. 8. – К., 1959. – С. 39.

⁷⁵¹ Петров В.П. Стецовка... – С. 231.

⁷⁵² Див.: Березовец Д.Т. Отчет о раскопках в урочище Луг I и Луг II около с. Пеньковки, Новомигилевского р-на Кировоградской обл. в 1958–1959 гг. // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1959/1-6. – Спр. 3278. – 39 арк., 58 табл., кресл. 60+50, шоден. 48 с., нег. 110, фото 4, пл. 6, опис мат. 32 арк.

⁷⁵³ Петров В.П. Шоденник. Кременчугская экспедиция 1959 г. Пеньковско-Стецовский отряд, 8.06.1959 – 6.07.1959 // Там само. – Спр. 3880. – 56 арк.

⁷⁵⁴ Петров В.П. Стецовка... – С. 230–231.

⁷⁵⁵ Там само. – С. 210.

⁷⁵⁶ Петров В.П. Стецовка... – С. 233.

ніші записи в польовому щоденнику. Він виступав рішучим супротивником траншейного методу, що був тоді популярний серед молодших колег. Дослідник копав широкою площею, послідовно розкриваючи квадрат за квадратом, адже структуру поселення можна вивчити лише саме такими розкопками.

До речі, одночасно подібне поселення досліджував Д. Березовець, який користувався методом траншей⁷⁵⁷.

Під час роботи в цих експедиціях, за споминами сучасників, науковець часто працював по вісімнадцять годин на добу, змінюючи види навантаження. Він завжди мав при собі два-три незакінчені рукописи. Очевидці з подивом спостерігали, як він щодня на розкопі брав для себе «тайм-аут» і, сівши прямо на земляному уступі, витягав словник із давньопруськими вокабулами і з гімназичною методичністю їх заучував (його тогочасні наукові зацікавлення були пов'язані з давньопруською). Взагалі то вчений мовами займався кожного дня. Його феноменальна працездатність вражала колег. У експедиційному побуті він був не вибагливий, а у спілкуванні з колегами – простий та привітний⁷⁵⁸.

У 1959–1961 рр. експедиція Д. Березовця проводила дослідження відомого ще з довоєнних часів Верхньосалтівського городища та могильника VIII–X ст. у Харківській області⁷⁵⁹. Начальник експедиції, що вивчав археологію ранніх слов'ян та їх оточення не міг обійти увагою салтівський центр. В. Петров також брав участь у цих дослідженнях. Тоді з ним доволі близько познайомилась на той час ще науковець-початківець, а зараз відомий археолог, доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету І. Ковальова. Дослідниця згадує вченого як вже не молодого чоловіка, що ходив у сірому парусиновому костюмі спираючись на палицю. Проте не зважаючи на вік та літню жару, Віктор Платонович працював на розкопі по 8–10 годин. Важка праця на розкопках салтівських катакомб виснажувала навіть молодь, а В. Петров просто вражав своєю витривалістю. За спогадами Ірини Федорівни нау-

⁷⁵⁷ Див.: Березовець Д.Т. Отчет о раскопках в урочище Луг I и Луг II... Петров В.П. Щоденник. Кременчугская экспедиция 1959 г...

⁷⁵⁸ Див.: Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 400–415.

⁷⁵⁹ Див.: Березовець Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов Старосалтовского р-на, Харьковской обл. // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1959–1961/6. – 17 с. +4 таб.; его же. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1959–61/6-а. – 56с. + 48 таб., польова документація; его же. Отчет о раскопках катакомбного могильника // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1959–61/6-«б». – 34 с. + 24 таб.

ковець постає як цікава, чемна та трохи іронічна людина з надзвичайно широкою ерудицією й глибокими професійними знаннями в галузі археології та давньої історії⁷⁶⁰.

У липні–серпні 1961 р. вчений очолював Косанівський загін Південно-Бузької експедиції, який досліджував могильник черняхівської культури в с. Косаново Гайсинського району Вінницької області⁷⁶¹. Під час розкопок було досліджено черняхівські поховання представлені як інгумацією, так й кремацією. Зі звіту про розкопки дізнаємося, що в експедиції брала участь тоді ще молода дослідниця черняхівської культури Надія Кравченко. Віктор Платонович подарував їй для написання кандидатської дисертації свої авторські права на матеріали могильника. Це був дуже цінний дарунок, бо на збір матеріалів шляхом польових досліджень звичайно витрачається багато років⁷⁶². У майбутньому Н. Кравченко продовжила розкопки цієї пам'ятки⁷⁶³, а в 1967 р. успішно захистила дисертацію «Косанівський могильник як джерело до вивчення історії населення Побужжя в першій половині I тис. н.е.». В цій роботі вперше було використано методи математичної статистики для аналізу древньої кераміки та багато її положень стали відправними моментами для подальших досліджень⁷⁶⁴.

До 1965 р. В. Петров, за спогадами Н. Кравченко, не пропускав жодного польового сезону. Проте цього року він востаннє виїхав на розкопки в Буджацький степ, де поблизу невеличкого містечка Татарбунари були відкриті нові пам'ятки черняхівської культури⁷⁶⁵. Віктор Платонович очо-

⁷⁶⁰ Ковалева И.Ф. Жизнь, проведенная в могиле: исповедь археолога... – С. 92–95.

⁷⁶¹ Див.: Петров В.П., Кравченко Н.М. Отчет Косановского отряда Южно-Бугской экспедиции о раскопках могильника черняховской культуры в с. Косаново // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1961/7. – Спр. 3829. – 23 с.+ 6 таб., польова документація; Петров В.П. Полевой дневник. Бужская археологическая экспедиция 1961 г. Института археологии АН УССР // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1961/7. – Спр. 3831. – 100 с.

⁷⁶² Корпусова В. Из останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 344.

⁷⁶³ Кравченко Н. Збагнення... – С. 83.

⁷⁶⁴ Кравченко Н.М. Косановский могильник как источник для изучения истории населения Побужья в первой половине I тыс. н. э. Автореферат дис. ...канд. ист. наук. – К., 1967. – 16 с.

⁷⁶⁵ Петров В.П., Кравченко Н.М. Отчет о раскопках поселения черняховской культуры в с. Нерушай, Одесской области в 1965 году // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1965/15-а. – 4 с.; Кравченко Н.М. Полевой дневник. Днестро-Дунайская экспедиция Института археологии Академии наук УССР. Черняховский отряд в с. Нерушай Килийского района Одесской области (18 июля 1965–30 июля 1965) // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/ек. 1965/15-а. – 31 с.

лив загін Дністро-Дунайської експедиції Інституту археології АН УРСР (начальник експедиції – М. Шмаглій), що працював на розкопках поселення черняхівської культури в селі Нерушай, Кілійського району, Одеської області⁷⁶⁶. Окрім школярів одеських шкіл в роботі загону брав участь випускник Ленінградського університету М. Щукін⁷⁶⁷, який згодом став доктором наук, відомим російським археологом, дослідником черняхівської культури та «готської проблеми», спеціалістом у галузі раннього середньовіччя. Розкопки цього поселення, незважаючи на те, що його культурний шар погано зберігся, на думку В. Петрова, надали дослідникам цікавий матеріал, що характеризує особливості черняхівської культури в степовому Причорномор'ї⁷⁶⁸.

У 1950–1960-ті рр. В. Петров продовжував роботу над дослідженням зарубинецької та черняхівської культури. Наприкінці 1950-х вченому вдалося наблизитись до здійснення свого давнього задуму щодо публікації корпусу археологічних матеріалів культури полів поховань. У 1959 р. нарешті побачили світ «Материалы и исследования по археологии СССР. Памятники зарубинецкой культуры»⁷⁶⁹. Випуск вийшов під редакцією П. Третьякова (наступні випуски були під редагуванням Б. Рибаківа та Е. Симоновича). Очевидно, що В. Петров, не маючи тоді офіційного статусу доктора або кандидата наук, офіційно не мав права редагувати такі солідні академічні видання. Отже, «пальма першості» перейшла до Москви – проект В. Петрова реалізовувався тепер у московському виданні. Участь в підготовці збірника взяли українські та російські археологи.

Карти з нанесеними на них пам'ятками зарубинецької культури (150) підготували Ю. Кухаренко, Є. Махно та І. Самойловський⁷⁷⁰.

В. Петров опублікував своє довоєнне дослідження «Зарубинецкий могильник», в якому узагальнив результати розкопок В. Хвойки. Стаття В. Петрова стала першою науковою публікацією матеріалів зарубинецької культури з польових археологічних досліджень В. Хвойки. В результаті довголітньої та копіткої праці досліднику вдалося виявити ті матеріали,

⁷⁶⁶ Там само. – С. 1.

⁷⁶⁷ Там само – С. 1.

⁷⁶⁸ Там само. – С. 4.

⁷⁶⁹ Див.: МИА. Зарубинецкая культура. – №70. – М.–Л., 1959. – 193 с.

⁷⁷⁰ Див.: Махно Е.В., Самойловский И.М. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) // МИА. – №70. – М.; Л., 1959. – С. 11–21; Кухаренко Ю.В. Памятники зарубинецкой культуры в области Верхнего Поднепровья (Материалы к археологической карте) // МИА. – №70. – М.; Л., 1959. – С. 22–31.

що були в розпорядженні археолога. Отже, з'ясувалося, що В. Хвойка мав не лише матеріали з Зарубинців, а й з інших місць, де він проводив невеликі розкопки. Деякі з них одночасно дали зарубинецькі та черняхівські речі, що стало підставою для висунутої вченим тези про наступність зарубинецької та черняхівської культур⁷⁷¹.

Давній учасник проекту І. Самойловський подав публікацію про Корчуватівський могильник. Це була перша широко досліджена пам'ятка зарубинецької культури в Середньому Подніпров'ї. Протягом 1937–1941 рр. тут було відкрито більше ста поховань та отримано велику кількість матеріалів для інтерпретації зарубинецької культури. Втім, частина документації та матеріалів, які було підготовлено до друку ще до війни (а під час війни колекція навіть збільшилася), була втрачена в роки окупації Києва. Ті речі, що залишилися, були депаспортизовані й лише завдяки нечисельним архівним матеріалам вдалося опублікувати результати розкопок. Тому в статті відсутні плани поховань та малюнки деяких речей⁷⁷².

Також у збірнику було опубліковано матеріали зарубинецьких поселень та могильників Київщини з розкопок співробітників київського Інституту археології: В. Богусевича, В. Довженка, Н. Лінки, Є. Махно, І. Самойловського⁷⁷³.

До тома увійшли й статті російських дослідників. Публікація П. Третьякова та Ю. Кухаренка (ІМК АН СРСР) присвячена розкопкам могильника та поселення поблизу с. Чаплин Лоевського району Гомельської області⁷⁷⁴. В роботі смоленського археолога Є. Шмідта було представлено найпівнічніша пам'ятка зарубинецької культури біля с. Казачина⁷⁷⁵. Зарубинецьким фібулам (основний датуючий матеріал) присвячено статтю московського науковця А. Амброза⁷⁷⁶.

⁷⁷¹ Петров В.П. Зарубинецкий могильник. По материалам раскопок В.В. Хвойка в 1899 г. Опыт монографического описания памятника // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 32–60.

⁷⁷² Самойловский И.М. Корчеватовский могильник // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 61–93.

⁷⁷³ Див.: Богусевич А.В., Линка Н.В. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 114–118; Довженко В.И., Линка Н.В. Раскопки раннеславянского поселения в нижнем течении р. Рось // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 102–113; Махно Е.В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 94–101.

⁷⁷⁴ Див.: Третьяков П.Н. Чаплинское городище // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 119–153; Кухаренко Ю.В. Чаплинский могильник // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 154–180.

⁷⁷⁵ Шмидт Е.А. Могильник у д. Козичина около Смоленска // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 181–183.

⁷⁷⁶ Амброз А. Фибулы зарубинецкой культуры // МИА. – № 70. – М.; Л., 1959. – С. 184–190.

Наступним став збірник про черняхівську культуру⁷⁷⁷. Частина досліджень, вміщених у томі, була присвячена введенню в науковий обіг нових, здобутих під час розкопок останніх років, матеріалів. Так, В. Петров та Д. Березовець подали результати розкопок Лохвицького могильника⁷⁷⁸. Московський археолог Е. Симонович опублікував свої дослідження черняхівського могильника на Нижньому Дніпрі⁷⁷⁹. Г. Федоров описав Малаештський могильник⁷⁸⁰. Е. Рикман подав результати власних досліджень Будештського селища та могильника⁷⁸¹.

Інші публікації присвячені археологічним джерелам з розкопок минулих літ, над вивченням яких українські дослідники працювали до та під час війни. Так, Є. Махно продовжила довоєнні дослідження С. Коршенка та склала карту розповсюдження пам'яток черняхівської культури на території України (800)⁷⁸². М. Брайчевський присвятив свою статтю вивченню матеріалів могильника в с. Ромашки (відрито 1899 р.). Автором було використано опубліковані та неопубліковані архівні та музейні матеріали. З цими джерелами до війни працювала В. Козловська. Проте під час війни документація В. Хвойки та В. Козловської була втрачена, тому лише частину речей, що зберіглися у фотографіях, можливо пов'язувати з Ромашками. Також автором зроблено аналіз речей з могильника⁷⁸³. А. Брайчевська опублікувала всі матеріали, отримані під час розкопок в зоні затоплення в Дніпровському Надпоріжжі. Дослідниця ввела до наукового обігу важливі джерела щодо вивчення черняхівської культури⁷⁸⁴. Е. Симонович опублікував матеріали розкопок могильника й поселення в с. Кринички на південно-му Поділлі (роботи С. Гамченка та власні дослідження)⁷⁸⁵.

⁷⁷⁷ МИА. Черняховская культура. – № 82. – М., 1960. – 349 с.

⁷⁷⁸ Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. Черняховская культура культура. – № 82. – М., 1960. – С. 84–99.

⁷⁷⁹ Симонович Э.А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Придепровского на Нижнем Днепре // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 192–238.

⁷⁸⁰ Федоров Г.В. Малаештский могильник (памятник черняховской культуры в бассейне реки Прут) // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 253–302.

⁷⁸¹ Рикман Э.А. Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху) // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 303–327.

⁷⁸² Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к составлению археологической карты) // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 9–83.

⁷⁸³ Брайчевский М.Ю. Ромашки // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 100–147.

⁷⁸⁴ Брайчевская А.Л. Черняховские памятники Надпорожья... – С. 148–191.

⁷⁸⁵ Симонович Э.А. Памятники черняховской культуры в с. Кринички (по материалам раскопок С. Гамченко и раскопкам 1957–1958 гг. // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 239–252.

У 1963 р. вийшов черговий том «Матеріалів» – «Славяне накануне образования Киевской Руси». Випуск присвятили пам'яті визначного українського археолога С. Гамченка. В тому було опубліковано матеріали розкопок пам'яток I тис. до н.е. на території, північна частина якої розташована в районі м. Смоленськ, південна в Надпоріжжі, східна – в Лівобережному Подніпров'ї, а західна – в Молдавії та Західній Україні⁷⁸⁶.

В. Петров продовжував публікацію своїх попередніх досліджень. Так, він подав до друку матеріали перших розкопок пам'яток I тис. до н.е. на Житомирщині, що на той час стали називатися деякими археологами житомирськими або пам'ятками празького типу. Відкриті вони були С. Гамченком. Автор подав історію вивчення пам'яток та підготував публікацію матеріалів, відкритих С. Гамченком під час розкопок курганів та ґрунтового могильника поблизу с. Корчак. До цієї статті автор вмістив відомості про дослідження подібних поховань в ґрунтових могильниках між селами Перлівкою, Корчаком та Катеринівкою. В. Петров подав дані й про інші дослідження С. Гамченка на подібних археологічних об'єктах Житомирщини. Також він висловив кілька цікавих та цінних спостережень про проникнення на територію, заселену носіями матеріальної культури корчакського типу, черняхівського населення, що залишило по собі пам'ятки культури полів поховань, про схрещення двох культурних потоків⁷⁸⁷.

Крім того, В. Петров подав до цього збірника й результати своїх розкопок в зоні затоплення Кременчуцької ГЕС двох поселень в районі с. Стецівка. Одне поселення відноситься до черняхівської культури, друге – дещо пізнішого часу, середини I тис. н. е. В цих двох поселеннях дослідник побачив два етапи культурного розвитку місцевого населення. Ці два етапи виявилися розділеними хронологічно, а тому автор вважав, що пошук пам'ятників проміжного типу є актуальним завданням сучасної археології⁷⁸⁸.

⁷⁸⁶ МИА. Славяне накануне образования Киевской Руси. – № 108. – М., 1963. – 387 с.

⁷⁸⁷ Петров В.П. Памятники корчакского типа. По материалам раскопок С.С. Гамченко // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 16–38.

⁷⁸⁸ Петров В.П. Стецовка... – С. 209–233.

Свої розкопки в зоні затоплення висвітлювали і колеги В. Петрова, київські археологи Д. Березовець⁷⁸⁹, Н. Лінка та Г. Шовкопляс⁷⁹⁰. Також Г. Шовкопляс у невеликій замітці подала результати своїх досліджень кераміки з гори Кисилівки в Києві⁷⁹¹. Проведені розкопки поселення початку другої половини I тис. н.е. біля с. Корчак на Житомирщині висвітлено у публікації московської дослідниці І. Русанової⁷⁹². Смоленські пам'ятки того ж часу описано у статті Є. Шмідта⁷⁹³. В роботі московського археолога Г. Аліхової досліджено цікаві різночасові матеріали (черняхівського, передроменського та роменського типів) з розкопок Авдєвського поселення під Курськом⁷⁹⁴. Попередні результати розкопок могильника ранньослов'янського часу (V–VII ст. н.е.) на Десні подала московська дос-лідниця Л. Артишевська⁷⁹⁵. Е. Симонович навів матеріали повністю розкопаного на півдні Білорусі городища Колочин I, яке було фортецею у зарубинецький час та в V–VII ст.⁷⁹⁶ Київський дослідник В. Гончаренко висвітлив матеріали одного з перших археологічних пам'ятників середини I тис. н. е. відкритого на Бердичівщині неподалік від відомого Райковецького гордища⁷⁹⁷. Ю. Кухаренком було опубліковано матеріали своїх розкопок курганів на Волині та введено в науковий обіг архівні матеріали досліджень ранньослов'янських курганів на Житомирщині І. Левицького⁷⁹⁸. У статті вінницького археолога П. Хавлюка висвітлено масштабні роботи проведені на південно-бузьких

⁷⁸⁹ Березовец Д.Т. Поселения уличей р. Тясмин // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 145–208.

⁷⁹⁰ Линка Н.В., Шовкопляс А.М. Раннеславянские поселения на р. Тясмине // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 234–242.

⁷⁹¹ Шовкопляс А.М. Раннеславянская керамика с горы Кисилевки в Киеве // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 138–144.

⁷⁹² Русанова И.П. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 39–50.

⁷⁹³ Шмидт Е.А. Некоторые археологические памятники Смоленщины // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 51–67.

⁷⁹⁴ Алихова А.Е. Авдеевское селище и могильник // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 68–84.

⁷⁹⁵ Артишевская Л.В. Могильник раннеславянского времени на р. Десне // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 85–96.

⁷⁹⁶ Симонович Э.А. Городище Колочин I на Гомельщине // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 97–137.

⁷⁹⁷ Гончаров В.К. Лука-Райковецкая // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 283–315.

⁷⁹⁸ Кухаренко Ю.В. Раскопки у с. Сахновки // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 316–319.

пам'ятках⁷⁹⁹. Західноукраїнські матеріали з поселень третьої чверті I тис. н. е. представлено в статтях львівських археологів В. Барана та В. Ауліха про розкопки на двох поселеннях Рипнів I та Рипнів II⁸⁰⁰. На молдавських матеріалах побудовано публікацію В. Башилова⁸⁰¹.

Випуск «Матеріалів» 1964 р. вміщував публікації українських, російських та молдавських археологів про черняхівську культуру й був присвячений пам'яті В. Хвойки. В. Петров підготував до друку матеріали Черняхівського та Масловського могильників з розкопок В. Хвойки, П. Смоличева та С. Гамченка⁸⁰². Статті та замітки інших авторів збірника вміщували публікації нових матеріалів отриманих під час польових археологічних досліджень останніх років: знахідки у Нижньому Придніпров'ї представлено в замітці В. Пешанова та Е. Симоновича⁸⁰³; пам'яткам Волині присвячено статтю М. Брайчевського⁸⁰⁴; І. Винокура – Волинській групі культури полів поховань⁸⁰⁵; Г. Храбана – уманським пам'яткам⁸⁰⁶; Б. Тимошука та І. Винокура – буковинським матеріалам⁸⁰⁷; західноукраїнським пам'ятками – статті Г. Смирнової та В. Барана⁸⁰⁸;

⁷⁹⁹ Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 320–351.

⁸⁰⁰ Див.: Аулик В.В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 366–381; Баран В.Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 351–365.

⁸⁰¹ Башилов В.А. Раннеславянское жилище на поселении у с. Хански в Молдавии // МИА. – № 108. – М., 1963. – С. 383–385.

⁸⁰² Петров В.П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойки в 1900–1901 гг.) // МИА. – № 116. – М., 1964. – С. 53–117; його ж. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 118–167.

⁸⁰³ Пешанов В.Ф., Симонович Э.А. Нижнеднепровское поселение черняховской культуры у с. Осокоровка // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 168–172.

⁸⁰⁴ Брайчевский М.Ю. Погребение в Горке-Полонке на Волини // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 173–175.

⁸⁰⁵ Винокур И.С. Памятники Волинской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 176–185.

⁸⁰⁶ Храбан Г.Е. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 257–269.

⁸⁰⁷ Тимошук Б.А., Винокур И.С. Памятники черняховской культуры на Буковине // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 186–195.

⁸⁰⁸ Див.: Смирнова Г.И. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 196–212; Баран В.Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957–1960 гг.) // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 213–252.

молдавські знахідки представлені в замітці Е. Рикмана⁸⁰⁹. В дослідженні Е. Симоновича розглянуто інформативні можливості орнаментативної черняхівської кераміки як історичного джерела⁸¹⁰.

Новий том «Матеріалів», що вийшов 1967 р., також був присвячений черняхівській культурі⁸¹¹. У збірнику друкувалися підсумки досліджень останніх років. В роботі Е. Симоновича висвітлено повторні розкопки на Черняхівському могильнику, що дозволило уточнити його археологічну характеристику⁸¹². Низка публікацій була присвячена пам'яткам маловивчених районів: басейну Дніпра (Суми – Є. Махно⁸¹³, Черкаси – А. Смиленко, М. Брайчевський⁸¹⁴); Побужжя (перші масштабні розкопки Косанівського могильника – В. Петров та Н. Кравченко⁸¹⁵).

Окремий блок матеріалів збірника присвячено антропоморфній кам'яній скульптурі черняхівського часу: знахідки з Іванківців М. Брайчевського та В. Довженка⁸¹⁶; Раківців – І. Винокура та М. Островського⁸¹⁷; Ставчан та ін. – І. Винокура⁸¹⁸.

Дослідження на південному заході СРСР представлені статтями Е. Рикмана (розкопки в Молдавії), А. Кравченко (розкопки в Одеській обл.), І. Чернякова (розвідки в межиріччі гирл Дністра та Дунаю). Причорноморські матеріали висвітлено в студії Е. Симоновича⁸¹⁹.

Таким чином, давній масштабний проект В. Петрова, щодо видання корпусу матеріалів культури полів поховань реалізувався та розвивав-

⁸⁰⁹ Рикман Э.А. Черняховское селище у с. Балабанешты // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 253–256.

⁸¹⁰ Симонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 270–361.

⁸¹¹ Див.; МИА. История и археология Юго-Западных областей СССР начала нашей эры. – № 139. – 264 с.

⁸¹² Симонович Э.А. Новые работы в с. Черняхове // МИА. – № 139. – С. 5–27.

⁸¹³ Махно Е.В. Могильник черняховского типа в г. Сумы // МИА. – № 139. – С. 28–34.

⁸¹⁴ Смиленко А.Т., Брайчевский М.Ю. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкасы // МИА. – № 139. – С. 35–61.

⁸¹⁵ Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961–1964 гг. // МИА. – № 139. – С. 77–135.

⁸¹⁶ Брайчевский М.Ю., Довженко В.И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье // МИА. – № 139. – С. 238–262.

⁸¹⁷ Винокур И.С., Островский М.И. Раковецкий могильник // МИА. – № 139. – С. 144–159.

⁸¹⁸ Винокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА. – № 139. – С. 136–143.

⁸¹⁹ Симонович Э.А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА. – № 139. – С. 205–237.

ся. Публікувалися археологічні джерела з розкопок кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., вводилися в науковий обіг матеріали нових розкопок, що розширювало джерельну базу й готувало підґрунтя для подальших досліджень, дозволяло реконструювати маловивчені сторінки історії, вирішувати різноманітні наукові проблеми – етнічна приналежність носіїв зарубинецької та черняхівської культури, їхня роль у етногенезі слов'ян, проблеми ранньої історії слов'янства, питання хронології та зміни археологічних культур тощо.

У 1950–1960-ті рр. В. Петров продовжував свої дослідження у царині скіфології. Історія скіфів опинилася в сфері його наукових інтересів у зв'язку з дослідженнями українського та слов'янського етногенезу. Основні положення своєї оригінальної концепції історії та етногенезу скіфів він виклав у лекції «Походження українського народу» (1947). Далі дослідник розвинув свої погляди у ряді робіт. Логічним завершенням його скіфознавчих студій стала монографія «Скіфи. Мова і етнос»⁸²⁰. Дослідник рішуче відстоював тезу про тубільно-українське походження скіфів. Проте, вважав він, царські скіфи були іранізовані внаслідок тривалого перебування в Передній Азії. У своїх роботах вчений послідовно доводив, що скіфська мова не є іранською і «тим більше не прасетинською». На його думку, це була самостійна мова, одна зі східної групи індоєвропейських мов, яка мала найближчу спорідненість з мовами сусідніх територій: на сході простежувалися іранські, на півночі – балтійські й на півдні – фракійські впливи.

У 1940–1960-ті рр., як і сьогодні, більшість дослідників визнавала іраномовність скіфів і подібні спроби В. Петрова спростувати усталені в історіографії точки зору вимагали від ученого непересічної наукової сміливості і впевненості у своїй правоті. Адже будь-які спроби окремих учених зруйнувати усталені уявлення про «іранство» скіфів отримували досить різку відсіч з боку скіфологів та іраністів. Переважно вчені-скіфологи залишалися на старих позиціях і не поділяли поглядів В. Петрова.

Втім, висновки дослідника підтримав український археолог М. Брайчевський. Так, він вказав, посилаючись на дослідження В. Петрова, на те, що усталена в науці думка про іраномовність скіфів не підтвердилася і що скіфи – окремий індоєвропейський народ зі своєю власною мовою,

⁸²⁰ Див.: Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда... – С. 20–31; Петров В.П. Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 230–238; Петров В. Скіфи. Мова і етнос... – 149 с. тощо.

який має багато спільного з мовами іранців, фракійців, балтів, слов'ян та індоаріїв. Він слідом за В. Петровим зазначив, що проголошення скіфів іранцями базувалося на використанні хибної методики: прийнявши апріорі іранську гіпотезу, дослідники шукали порівняльний матеріал для інтерпретації скіфських глосс і ономастичних відповідників лише в мовах іранської групи⁸²¹. Таким чином, у вітчизняній скіфології В. Петров став першим у дослідженнях мовної архаїки Північного Причорномор'я, що поставив під сумнів постулат іраномовної єдності скіфів. У індоєвропеїстиці лише згодом дослідники прийшли до висновків, близьких до поглядів ученого.

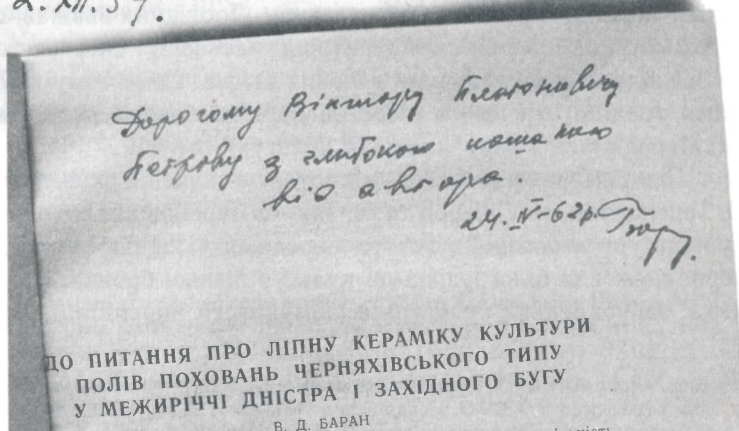
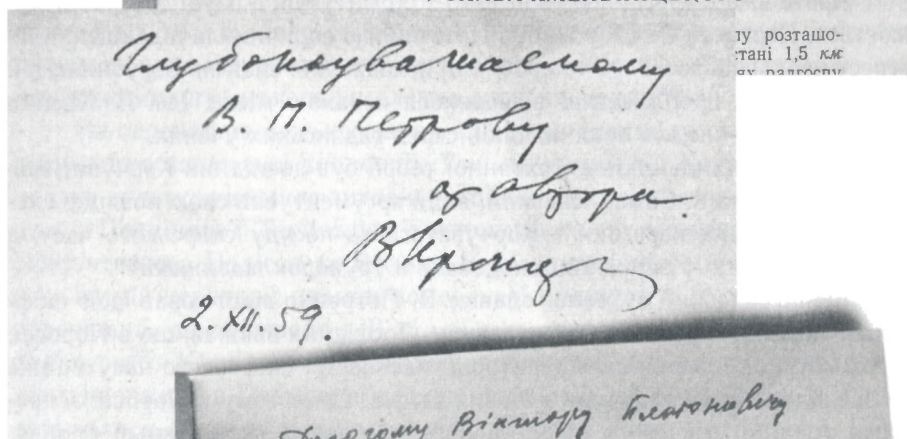
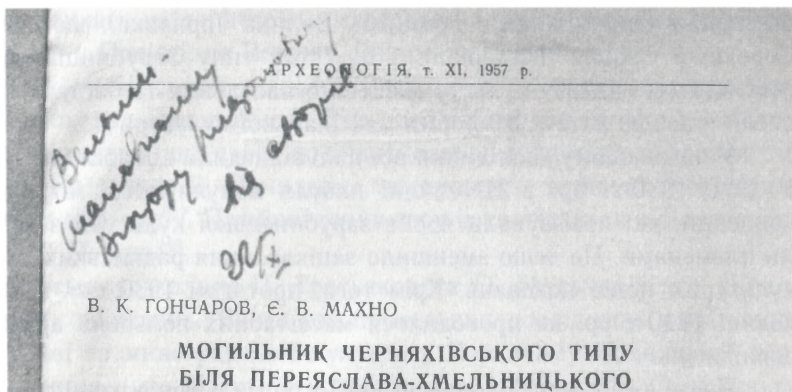
Також у повоєнний час В. Петров активно працював над проблемою походження та інтерпретації зарубинецької та черняхівської культур. З часів відкриття В. Хвойкою перших пам'яток культури полів поховань в науці склалося дві основні концепції щодо їх походження, які умовно можна визначити як автохтонну та міграційну.

В. Хвойка запропонував першу археологічну та історичну інтерпретацію зарубинецької культури. Він вважав, що вона наслідувала скіфську культуру Лісостепу й була попередницею слов'янської культури черняхівського типу. Слов'янство зарубинецької культури він вбачав у поховальній обрядовості (кремація), що було характерним для ранньосередньовічних слов'ян. Спорідненість зарубинецької культури з попередньою скіфською, на його думку, підтверджувала близькість елементів зарубинецького нелощеного кухонного посуду з керамікою скіфського часу (орнаментация та форми). Риси, які зближували матеріальну культуру зарубинців з синхронними культурами Середньої Європи, В. Хвойка пояснював латенським впливом. Дослідник хронологічно поміщав зарубинецьку культуру між скіфською так черняхівською й датував її II–I ст. дон.е. – I ст.н.е. Так постала автохтонна теорія⁸²².

О. Спіцин також спочатку пов'язував поля поховань зі слов'янами. Але згодом учений змінив свою точку зору й прийшов до висновку про кілька етапів розвитку та різну етнічну належність пам'яток полів поховань в Середньому Подніпров'ї. Частина з них, на його думку, належала

⁸²¹ Див.: Брайчевський М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // *Земли Южной Руси в IX – XIV вв.* – К., 1985. – С. 22–23.

⁸²² Див.: Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // *Записки русского археологического общества (ЗРАО).* – 1901. – Т. 12. – Вып. 1–2. Новая серия. – С. 182–190; його ж. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторическое время. – К., 1913. – 101 с.

Дарчі написи В. Петрову на наукових роботах – подарунки колег-археологів: В.К. Гончарова та Є.В. Махно (1957 р.), В.В. Кропоткіна (1959 р.), В.Д. Барана (1962 р.)

бастарнам (типу Залісся, Громівка, Велика Тарнавка), що мігрували з Середньої Європи. Матеріали з пам'яток типу Зарубинців він вважав результатом синтезу культур місцевого населення та бастарнів, які принесли з собою латенські форми матеріальної культури⁸²³.

У подальшому дослідники все далі відходили від поглядів В. Хвойки. У 1920–1930-ті рр. в Німеччині набули популярності міграціоністські концепції, які пов'язували носіїв зарубинецької культури з германськими племенами. Це дещо зменшило зацікавлення радянських дослідників культурою полів поховань. Крім того, протягом 1930-х – в першій половині 1940-х рр. не проводилося масштабних польових археологічних досліджень.

Проте вже в другій половині 1940-х рр. ситуація в науці докорінно змінюється. Перемога СРСР у війні з Німеччиною спричинила підвищення інтересу науковців до історії та проблеми походження слов'ян. Зарубинецькій культурі в цій проблематиці відводилося поважне місце. Ідеї В. Хвойки знов отримали чимало прихильників серед радянських учених.

Серед прихильників автохтонної теорії був дослідник Корчуватівського могильника І. Самойловський, який аргументував свою позицію схожістю нелощеної кераміки з Корчуватого та посуду скіфського часу, а також наявністю у зарубинців поховань з трупопокладеннями⁸²⁴.

Ленінградський археолог-славист В. Петренко відстоював ідею скіфського коріння зарубинецької культури. Дослідник вважав, що в Пороссі, на відміну від південніших територій, населення скіфського часу майже не зазнало впливу культури кочових скіфів. Саме тому в Пороссі збереглися традиції місцевого лісостепового населення доби пізньої бронзи, які відродилися в зарубинецькій культурі⁸²⁵.

Підтримували автохтонну гіпотезу в ті часи й скіфологи – Б. Граков, О. Тереножкін, П. Ліберов та ін. Так, О. Тереножкін виводив зарубинецьку культуру з місцевої культури Середнього Подніпров'я, що походить від чорноліської та білогрудівської культур пізньої бронзи. На думку дослідника, зарубинецька культура сформувалася наприкінці III–II ст. до н. е.

⁸²³ Див.: Спицын А.А. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // ЗРАО. Новая серия. – 1899. – Т. 11. – Вып. 1–2. – С. 266; його ж. Памятники латенской культуры в России // ИАК. – 1904. – Вып. 12. – С. 78–86; його ж. Поля погребальных урн // СА. – 1948. – № 10. – С. 57–72.

⁸²⁴ Самойловський І.М. Корчуватський могильник // Археологія. – 1947. – № 1. – С. 101–111.

⁸²⁵ Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV–III вв. до н.э. // МИА. – 1961. – № 96. – С. 53–102.

та розповсюдилась на територію милоградсько-підгорцевських та юхнівських племен у Поліссі, на Верхній Дніпро та Подесіння⁸²⁶.

Відомий український археолог В. Даниленко також вважав зарубинецьку культуру автохтонною. Втім, дослідник пов'язував її з підгорцевською культурою, що своїм корінням сягала доби пізньої бронзи (лебедовська). На думку В. Даниленка, ці культури вели до достовірних слов'янських культур⁸²⁷. Подібної точки зору дотримувався й білоруський дослідник Л. Поболь⁸²⁸.

Московські археологи П. Третьяков та О. Мельниківська дійшли зовсім інших висновків. Внаслідок проведених досліджень пам'ятників зарубинецької та милоградської культур у Верхньому Подніпров'ї вони зробили висновок про відсутність генетичного зв'язку між цими культурами. На думку П. Третьякова, спільні елементи пояснюються тривалим проникненням зарубинців в милоградське середовище й поступовою асиміляцією милоградського населення зарубинецьким⁸²⁹.

На теренах радянської науки в цей час отримали своїх прихильників й міграціоністські концепції. Так, на думку Ю. Кухаренка, зарубинецька культура не мала витоків у жодній з місцевих культур скіфського часу в Подніпров'ї. Територією її формування він вважав західні райони Прип'ятського Полісся та Волині. В результаті міграції в IV–III ст. до н. е. на цій території племен поморської культури відбувається процес латенізації, що призвело в II ст. до н. е. до формування зарубинецької культури⁸³⁰. Ю. Кухаренко вважав, що зарубинецька культура поступово проникла в Подніпров'я, адже найбільш ранні пам'ятки в Поліссі датувалися II ст. до н. е., а в інших регіонах лише I ст. до н. е. Через кілька років учений переглянув свої позиції та дійшов висновку, що пам'ятки всіх основних груп зарубинецької культури загалом є синх-

⁸²⁶ Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – С. 240.

⁸²⁷ Даниленко В.Н. Памятники ранней поры железного века в Южной части Полесья УССР // Доклады 6-й научной конференции Института археологии АН УССР. – К., 1953. – С. 197–208.

⁸²⁸ Поболь Л.Д. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине. – Автореферат диссерт. ...канд. ист. наук. М., – 1960. – 20 с.

⁸²⁹ Див.: Третьяков П.Н. Моховское второе городище // КСИА АН СССР. – 1960. – Вып. 81. – С. 43–48; Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М., 1967. – 196 с.

⁸³⁰ Кухаренко Ю.В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА. – 1960. – № 1. – С. 288–300.

ронними та відносяться до періоду від кінця II ст. до н. е. до початку II ст. н. е.⁸³¹

Д. Мачинський розвинув гіпотезу поморського походження зарубинецької культури. Дослідник вважав зарубинецьку культуру подальшим розвитком поморської в її просуванні на схід. Утім, він пов'язував зарубинецьку культуру не лише з поморською, а й з пам'ятками Повислення, Побужжя, Подністорв'я та Силезії. До формування зарубинецької культури, на думку Д. Мачинського, призвела друга хвиля міграції поморських племен. Носії поморської культури були зірвані зі своїх місць у середині або в другій половині II ст. до н. е. якимись племенами (бастарнами?), внаслідок чого припинили своє існування кельтські поселення Силезії⁸³².

Згодом, в останні десятиліття XX ст., міграційна теорія отримала розвиток в працях К. Каспарової, М. Щукіна, В. Єременка⁸³³ та ін.

У 1960–1970-ті рр. в радянській науці підтримку отримали погляди П. Третякова. Дослідник протягом довгого часу займався проблемами східнослов'янських племен. Не обійшов він увагою й зарубинецьку культуру. Спочатку він знаходився на позиціях автохтонізму, близьких до

⁸³¹ Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура // Свод археологических источников (САИ). – 1964. – Вып. Д1–19. – 66 с, 20 табл.

⁸³² Мачинский Д.А. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // КСИА АН СССР. – 1966. – Вып. 107. – С. 3–8.

⁸³³ Див.: Каспарова К.В. О времени возникновения зарубинецкой культуры II Археологические вести ИИМК РАН. – Л., 1993. – № 2. – С. 169–190; її ж. К вопросу о происхождении и этнической принадлежности зарубинецкой культуры // Гомельщина: археология, история, памятники. – Гомель, 1994. – С. 22–25; Щукин М.Б. Зарубинецкая культура, янтарный путь и венецы // Контакты и взаимодействия древних культур. К 50 летию отдела. Краткие тезисы научной конференции отдела истории первобытной культуры. – Л., 1981. – С. 62–64; його ж. Горизонт Рахны-Почеп: причины и условия образования // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев, 1986. – С. 26–32; його ж. Фибулы типа «Алезия» из Среднего Поднепровья и некоторые проблемы римско-варварских контактов на рубеже нашей эры // СА. – 1989. – № 3. – С. 61–70; його ж. Конкретно-историческая природа трансляции культур эпохи латена и римского времени // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации. Тезисы докладов симпозиума по теме гранта: «Культурные трансляции и исторический процесс». – СПб., 1993. – С. 32–34; його ж. О галатах и дате декрета Протогена // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академиком. И. Ростовцева. – Новочеркасск, 1993. – С. 125–126; його ж. Проблема бастарнов и этнического определения Поянешти-Лукашевской и зарубинецкой культур // ПАВ. – 1993. – Вып. 6. – С. 89–96; його ж. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. – СПб., 1994. – 323 с.; Щукин М.Б., Єременко В.Е. К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки // АСГЭ. – 1999. – № 34. – С. 134–160; Єременко В.Е. К вопросу о хронологии восточного латена и позднего предримского времени // АСГЭ. – 1998. – № 33. – С. 61–89 тощо.

концепції В. Хвойки. Згодом його погляди суттєво змінилися й поступово оформилися в окрему теорію⁸³⁴. Дослідник, розробляючи питання етногенезу, дійшов висновку, що процеси диференціації, які були пануючими в часи первіснообщинного ладу, в добу заліза відсуваються на другий план і отримують інший характер, заступаються процесами інтеграції та асиміляції. Отже, матеріальну культуру зарубинців він пропонував розглядати як синтез місцевих середньодніпровських та західних елементів, результат складної культурно-етнічної інтеграції та асиміляції⁸³⁵. Втім, П. Третьяков вважав, що «середньодніпровський внесок» у зарубинецьку культуру зробили не стільки скіфські, як доскіфські культури – чорноліська та білогрудівська. Архаїчні риси зберігалися в матеріальній культурі скіфського часу населення межиріччя Дніпра та Дністра, на Поділлі. Саме тут відбувалися тісні етнічні контакти зі спорідненими лужицько-поморськими племенами, які проникали сюди з заходу де були тісні контакти з дакійськими та латенськими культурами. Отже, на думку вченого, в межиріччі Дніпра та Дністра й виникла зарубинецька культура. Згодом, до кінця II ст. до н.е., зарубинці просунулися до Дніпра й далі освоїли всі інші відомі їм регіони.

З точки зору сучасних дослідників, якщо не абсолютизувати висхідну лінію історичного розвитку давніх суспільств, підхід П. Третьякова до етногенезу та культурогенезу в добу раннього заліза найбільш вірно відбиває сутність історичних процесів, які відбувалися на межі нашої ери. Проте конкретне вирішення дослідником проблеми формування зарубинецької культури викликає чимало питань та сумнівів. Утім, напевно коли-небудь буде можливим остаточно вирішити всі питання, щодо місця та часу, складових сил та інших факторів, які визначили зміст генези зарубинецької культури, адже історичний процес настільки складний та віддалений від нас у часі, що подальші дослідження будуть наближати науковців, а, можливо, іноді й віддаляти їх від вирішення багатьох питань⁸³⁶.

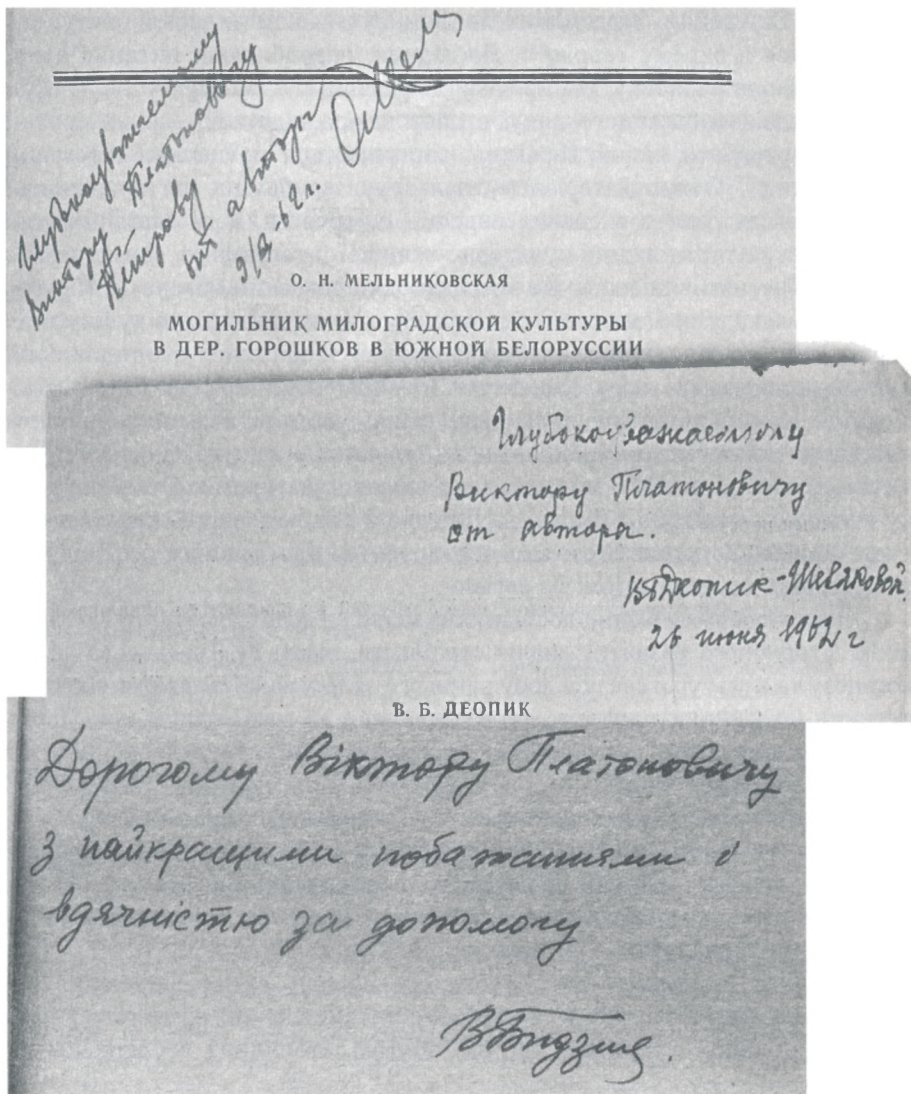
В. Петров запропонував власну оригінальну схему вирішення зарубинецької проблеми. Вчений не був прибічником ані автохтонної, ані міграційної теорії в чистому вигляді. Метою історичних досліджень ет-

⁸³⁴ Див.: Третьяков П.Н. Этногенетический процесс и археология // СА. – 1962. – № 4. – С. 3–16; його ж. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М., 1966. – 305 с.; його ж. Восточные славяне и балтийский субстрат // СЭ. – 1967. – № 4. – С. 161–168 тощо.

⁸³⁵ Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге... – С. 217.

⁸³⁶ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура... – С. 20–21.

Дарчі написи В. Петрову на наукових роботах – подарунки колег-археологів: О.Н. Мельниківської (1962 р.), В.Б. Деопік (1962 р.), В.І. Бідзілі (1962 р.)

носу, на думку вченого, є об'єктивне і повне відтворення особливостей стану певної людності за наявності всіх джерел (мова, культура, соціально-економічний устрій) і надалі вже визначення його положення в генетичній послідовності: «Перевагу слід віддавати не автохтонізму і не міграціонізму як таким, а історизму перш за все»⁸³⁷.

Вчений вважав, що кожному історичному періоду відповідає свій рівень соціально-господарського розвитку, свої форми, шаблі та структура етногонії⁸³⁸. Перехід від скіфської доби до зарубинецької супроводжується кризою суспільно-господарського укладу скіфів. Причиною занепаду стало різке розмежування двох прошарків – кочового скотарського населення та осілого землеробського, що призвело до концентрації багатств у руках кочової верхівки, яка стала на «небезпечний шлях територіального загарбництва і воєнних авантур». В результаті це призвело до невдач на зовнішньополітичній арені: «Скіфська кавалерійська держава була розгромлена»⁸³⁹. З II ст. до н. е. починається нова доба, яка характеризується відмінною від скіфської територіальною конфігурацією, новою господарською та суспільно-політичною структурою, типом культури⁸⁴⁰. У зарубинецькі часи порушується колишня територіальна єдність, утворюється кілька культурно-типологічних груп – полісько-прип'ятська, середньодніпровська, деснянська, тясминська та прудо-дністровська⁸⁴¹. Кожна з цих груп об'єднує в собі прикмети доби та разом з тим ознаки територіального розчленування⁸⁴².

На думку В. Петрова, основою суспільного устрою зарубинецької культури був племінний лад у кордонах окремих регіонів. Прикметними рисами цієї епохи він вважав панування общинної рівності, зближення населення лісостепу та південної частини лісової полоси Подніпров'я, що сприяло їх етномовному взаємопроникненню. Дослідник вважав, що зарубинці не були слов'янами, але їх мова поступово втрачала балто-

⁸³⁷ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 118.

⁸³⁸ Там само. – С. 173.

⁸³⁹ Там само. – С. 182–183.

⁸⁴⁰ Там само. – С. 182–192.

⁸⁴¹ Див.: Петров В.П. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я та синхронні культури суміжних територій. До проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 53–75; його ж. Етногенез слов'ян... – С. 186.

⁸⁴² Петров В.П. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я та синхронні культури суміжних територій... – С. 61.

іранське («скіфське») забарвлення, позбувалася архаїзму й модернізувалася в бік «слов'янськості». У наступну добу черняхівської культури етногенетичний процес отримує новий зміст – поступово слабнуть тенденції до диференціації та автаркії, а на зміну приходять прагнення до універсальної консолідації районів, подолання роздробленості в територіальних рамках колишньої Скіфії, «вже немає місця краєвому розгалуженню», ознакою доби стає створення народності⁸⁴³.

Загалом, на думку сучасних дослідників, В. Петров вірно змалював сутність процесів, що відбувалися в зарубинецькій культурі й тому його дослідження стали поважним внеском у розробку зарубинецької проблеми, а його підходи не втратили своєї актуальності й зараз. В той же час, дослідник недооцінював масштаби участі в генезі зарубинецької культури західного фактору. Кількісний та якісний аналіз археологічного матеріалу демонструє, що це були не просто впливи, які обмежувалися соціально-економічними контактами. З точки зору сучасної науки, західний компонент брав безпосередню участь у формуванні та розвитку зарубинецької культури та зарубинецької спільності⁸⁴⁴.

Також В. Петров продовжував свої дослідження черняхівської культури. У післявоєнний час радянські археологи переважно дотримувалися автохтоністських позицій у поглядах на черняхівську культуру. Більшість дослідників підтримувала точку зору М. Артамонова та Б. Рыбакова, за якою носіями черняхівської культури були слов'яни-анти⁸⁴⁵. Ця точка зору була висловлена в часи боротьби радянської науки з фашистською ідеологією, на противагу теоріям німецьких учених, які пов'язували черняхівців з готами та гепідами. В атмосфері сталінського режиму ця концепція стала напівофіційною й висловлювати інші думки було просто небезпечно.

У 1930-х – на початку 1950-х рр. загальновизнаною серед радянських дослідників була теорія про еволюційний, послідовний розвиток черняхівської культури з зарубинецької й далі в культуру Київської Русі. Дана концепція базувалася на теорії М. Марра про стадіальні трансформації мови та культури одного народу в мову та культуру іншого. Таким чином, ця теорія давала можливість вченим не зосереджувати свою ува-

⁸⁴³ Його ж. Етногенез слов'ян... – С. 195.

⁸⁴⁴ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура... – С. 21.

⁸⁴⁵ Див.: Артамонов М.И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК. – 1940. – Вып. 6. – С. 3–14; Рыбаков Б.А. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал. – 1943. – № 11–12. – С. 73–80.

гу на різниці між культурами, що хронологічно заступають одна одну. Все це пояснювалося так званими стадіальними вибухами.

Проте вже в першій половині 1950-х, у зв'язку з критикою теорії М. Марра та зменшенням її впливу на мовознавство, історію та археологію, перед дослідниками черняхівської культури, які доводили, що її носіями були слов'яни, постала проблема – для підтримки гіпотези було необхідним довести зв'язок черняхівської культури з безсумнівно слов'янською культурою наступного періоду, якою на той час вважалася культура Київської Русі. Саме тоді з'являються спроби подовжити хронологію черняхівських пам'яток до VII–VIII ст.

Також по мірі накопичення нових археологічних матеріалів та їх осмислення, з'являються більш обґрунтовані погляди на черняхівську культуру. Відкриття ранньослов'янських старожитностей пражсько-корчакського та київського типів, а також вельбарських (типу Дитиничів) пам'яток сприяло появі нових концепцій щодо походження та етнічної належності черняхівської культури. Відкриття інокультурних пам'яток, синхронних черняхівським, які належали слов'янам, а також наявність германських та слов'янських матеріалів у черняхівських комплексах призвели вчених до думки про складність культурно-історичної ситуації на півдні Східної Європи в пізньоримський час. Значне розширення джерельної бази та покращення внутрішньополітичної ситуації в СРСР і початок «Хрущовської відлиги» сприяли появі різноманітних поглядів на формування та розвиток черняхівської культури⁸⁴⁶.

М. Артамонов першим серед радянських вчених висловився про повне переважання в черняхівському середовищі германців⁸⁴⁷. Також з'являється й думка, висловлена Ю. Кухаренком, про поліетнічний характер черняхівського населення⁸⁴⁸, яку підтримала частина радянських вчених⁸⁴⁹. Різноманітність та розбіжність точок зору радянських учених

⁸⁴⁶ Див.: Магомедов Б. Черняховская культура: Проблема этноса. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – С. 15.

⁸⁴⁷ Артамонов М.И. Славяне и Русь // Научная сессия Ленинградского государственного университета. 1955–1956 гг. Тезисы докладов. – Ленинград, 1956. – С. 3–6.

⁸⁴⁸ Кухаренко Ю.В. О славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // СА. – 1954. – Вып. XIX. – С. 111–120.

⁸⁴⁹ Див.: Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. – 1957. – № IV. – С. 168–194; Третьяков П.Н. Итоги археологического изучения восточнославянских племен // IV Международный съезд славистов. Доклады. – М., 1958. – С. 54–65; Федоров Г.Б. Малаештский могильник (памятник черняховской культуры в бассейне реки Прут) // МИА. – № 82. – М., 1960. – С. 253–302 тощо.

на черняхівську культуру продемонстрували наради радянських археологів у Києві (1957)⁸⁵⁰ та Львові (1967)⁸⁵¹.

В травні 1957 р. у Києві відбулася нарада організована Інститутом археології АН УРСР та Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР щодо обговорення дискусійних питань ранньої історії слов'ян. Основну увагу було приділено черняхівській культурі. На розгляд були винесені питання та проблеми: типології, географічних та хронологічних рамок культури; історичної стратиграфії та генетичних зв'язків; етногенезу; місця та ролі черняхівської культури в історичному процесі та в ранній історії слов'ян⁸⁵².

В. Петров брав участь в нараді та дискусіях навколо спірних питань. Він виступив з доповіддю «Черняхівський могильник та завдання типологічного вивчення черняхівської культури», в якій вказав на особливості розташування поховань в черняхівських могильниках, на біригуальність, як характерну ознаку культури, та перехід від кремації (на ранньому етапі) до інгумації (на пізньому).

Також В. Петров виступив під час обговорення доповіді М. Тиханової «Про локальні варіанти черняхівської культури». Дослідниця намагалася пов'язати локальні варіанти з певними етнічними спільнотами. В. Петров же зауважив на тому, що для черняхівської культури більш характерною є єдність матеріальної культури, ніж її територіальна відмінність. Він підкреслив, що не маючи достовірних даних про мовну належність, неможна робити й висновків стосовно етнічної карти культури. Натомість дослідник запропонував, на його думку, більш актуальний підхід – визначити географічні та економічні райони культури та встановити її зв'язки з іншими територіями. Вчений зауважив на важливості для Північного Подністрів'я зв'язків з Іголомною (Польща) – великий тогочасний виробничий центр⁸⁵³.

В. Петров висловився й щодо волинської групи старожитностей. Він вважав, що це периферійні пам'ятки черняхівської культури та заперечував значущість пшеворських впливів на цій території⁸⁵⁴. Отже, з сучасної

⁸⁵⁰ Див: Голубева Л.А. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян // СА. – 1957. – Вып. IV. – С. 274–277.

⁸⁵¹ Див.: Проблемы изучения черняховской культуры. Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1970. – Вып. 121.

⁸⁵² Голубева Л.А. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры... – С. 274.

⁸⁵³ Там само. – С. 275.

⁸⁵⁴ Там само.

точки зору це була цілком слухна позиція, адже волинські пам'ятки, які сьогодні визнані частиною вельбарської культури (її носіїв вважають готами), в ті часи пов'язували з пшеворською, що вважалася безумовно слов'янською. Загалом, таку ситуацію у тогочасній науці можна пояснити недостатньою дослідженістю старожитностей на території Польщі⁸⁵⁵.

Стосовно питання хронологічних рамок черняхівської культури на нараді визначилися дві основні точки зору. Перша – III–IV ст. н. е. (для деяких територій II–V ст. н. е.), якої дотримувалась більша частина дослідників. Друга – II–VII ст. н. е. (М. Брайчевський та Є. Махно).

Нарада продемонструвала, що більшість науковців у 1950-ті рр. знаходилися на позиціях автохтонізму та слов'янства черняхівців – М. Брайчевський, В. Довженок, Є. Махно, Е. Симонович, М. Смішко та ін. Проте з'явилися й прибічники поліетнічного характеру черняхівської культури – М. Тиханова, Г. Федоров, Б. Рибаків та ін.⁸⁵⁶ В. Петров, хоч прямо й не висловився з приводу цього питання, але судячи з його виступів, участі в дискусіях та зауважень, не відкидав можливості поліетнічного характеру черняхівської культури.

Готське походження черняхівської культури в 1957 р. відстоював лише М. Артамонов. Проте частина дослідників не відкидала готського компоненту в складанні цієї культури. Так, український археолог В. Даниленко виступив з доповіддю «Про готську писемність», в якій йшлося про знаки на черняхівському посуді та пряслицях. Учений вважав ці знаки готською писемністю⁸⁵⁷.

Б. Рибаків, підсумовуючи дискусію, зауважив, що на сучасний момент питання етнічної ідентифікації черняхівської культури не можливо вирішити остаточно. Втім, вважати культуру цілком готською або слов'янською однаково помилково, й підкреслив, що більш правильно наголошувати на багатоплемінному, змішаному складі її населення. Крім того, більшість радянських науковців на той час визнавала, що розквіт черняхівської культури припадає на IV ст., а в VI ст. вона вже не простежується, що вірогідно було пов'язано з гунською навалою. Також нарада показала – переважно археологи вважають, що черняхівська культура не може бути пов'язаною типологічно та генетично з Київською Руссю. Втім, ні в кого не викликала заперечень теза про те, що черняхівська

⁸⁵⁵ Див.: Магомедов Б. Черняховская культура: Проблема этноса. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – С. 14.

⁸⁵⁶ Голубева Л.А. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры... – С. 276.

⁸⁵⁷ Там само.

культура – культура римського часу, коли в Європі склалися сприятливі умови для розвитку культури високого рівня⁸⁵⁸.

Через десять років ситуація дещо змінилася. На львівській нараді 1967 р. Ю. Кухаренко виступив із доповіддю, в якій отримала розвиток гіпотеза висловлена М. Артамоновим. Так дослідник виявив у пам'ятках «волинської групи полів поховань» проміжну ланку між черняхівською та «нижньовисленською» (вельбарською) культурами⁸⁵⁹. Приблизно на такі позиції стала й М. Тиханова⁸⁶⁰. Конкретні дослідження черняхівських матеріалів демонстрували їхній генетичний зв'язок з культурами Центральної Європи та синхронність історичних даним про готів у Східній Європі. До «міграціоністів» приєднався й Д. Березовець, який тепер не бачив наступності між черняхівською та ранньослов'янськими культурами⁸⁶¹.

Частина археологів дотримувалась поліетнічної теорії й визнавала рівний внесок у складання черняхівської культури різних етносів⁸⁶². Н. Кравченко дійшла висновку, що черняхівський обряд кремації мав зарубинецьку, пшеворську та певною мірою гето-дакійську основу⁸⁶³. Е. Рикман висловив думку про значний внесок у складання черняхівської культури Дністро-Дунайського регіону фракійського етносу⁸⁶⁴. В. Баран, висвітливши слов'янську основу поселень Верхньодністровського регіону, відзначив, що це не вирішує проблему етнічної належності черняхівців, адже значну кількість пам'яток важко ідентифікувати етнічно через від-

⁸⁵⁸ Там само. – С. 277.

⁸⁵⁹ Кухаренко Ю.В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готико-гепидской культуры // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 57–59.

⁸⁶⁰ Тиханова М.А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 89–94.

⁸⁶¹ Див: Березовець Д.Т. Черняховская культура и культура славянских племен // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 15–17; Кропоткин В.В. Хронология черняховской культуры и римско-византийские импортные вещи в Восточной Европе // там же. – С. 52–56; Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // там же. – С. 65–66; Черных Е.А., Барцева Т.Б. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры // там же. – С. 95–103; Шукин М.Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья // там же. – С. 104–113 тощо.

⁸⁶² Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности // МИА.– Вып. 179. – Ленинград, 1970.

⁸⁶³ Кравченко Н.М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 44–51.

⁸⁶⁴ Рикман Э.А. О фракийском элементе в черняховской культуре Днестро-Дунайского междуречья // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 74–75.

сутність критеріїв⁸⁶⁵. Погляд на черняхівську культуру, як поліетнічне утворення, що включало в себе слов'ян, готів, дакійців, сарматів, відбився в багатотомній «Історії СРСР»⁸⁶⁶.

Втім, багато українських археологів (М. Брайчевський, Є. Махно, М. Смішко та ін.), а також Е. Симонович, відстоювали тезу про виключне слов'янство черняхівської культури.

У 1967 р. В. Петров взяв також участь у львівській нараді. Свою доповідь він присвятив аналізу історичних джерел про гунів, антів та готів у Північному Причорномор'ї та їх співставленню та узгодженню з даними археології та лінгвістики⁸⁶⁷. На думку дослідника, успіхи археології за останні роки призвели до того, що її дані стали пріоритетними в історичних дослідженнях, а письмові джерела часто ігноруються науковцями. Отже вчений апелює до історичних та лінгвістичних джерел з метою реконструкції етно-політичної та соціокультурної ситуації на території побутування черняхівської культури в IV–VI ст. н.е., яку населяли племена антів.

Наприкінці 1960-х рр. черняхівська культура зазвичай датувалася III–IV ст., а її кінець пов'язувався з гунською навалою 375 р. Проте В. Петров зауважив на тому, що подібна постановка питання суперечить даним письмових джерел. Так, спираючись на праці готського історика Йордана, візантійських авторів Прокопія Кесарійського та Феофілакта Симокати, дослідник стверджував, що гунни не мали жодного стосунку до розгрому антів та зникнення черняхівської культури в IV ст.. З точки зору В. Петрова, гунська навала обмежилася в 375 р. Кримом і підкоренням місцевих готів. Гуни, що вторглися в Крим через Боспор і зайняли південне узбережжя Понту Евксинського, витіснили готів у гірську частину півострова. Тому на його думку, немає жодних підстав стверджувати, що гуни просунулися в цей час на територію Подніпров'я або Побужжя та знищили антів. Більше того, вчений, спираючись на історичні джерела, стверджував, що була готська навала на антів. Адже підкорені готи, скориставшись «добрим ставленням» гунів, підготувалися до війни. Готський цар Вінітарій, для укріплення власних позицій, без дозволу відправився

⁸⁶⁵ Баран В.Д. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 7–14.

⁸⁶⁶ Смирнов А.П. Племена черняховской культуры. Готский союз племен // История СССР. – Т. 1. – М., 1966. – С. 308–312.

⁸⁶⁷ Див.: Петров В.П. Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 67–73.

в похід проти антів і зазнав поразки. Вінитарій загинув. Гуни в цій війні виступили союзниками антів. Так В. Петров реконструював тогочасну історичну ситуацію та спростовував загальноприйняту в науці тезу про зникнення черняхівської культури у зв'язку з гунською навалою. Анти не були розгромлені готами й протягом V–VI ст., адже в цей час, за даними письмових джерел, міць склавинів та антів зберігалася. У зв'язку з цим дослідник зауважує, що найбільш імовірними хронологічними рамками черняхівської культури будуть II–V ст. (сьогодні більшість дослідників датують черняхівські пам'ятки між 230 та 410/430 рр.)⁸⁶⁸.

Єдине свідчення про розгром антів, але вже не готами й не гунами, а аварами (літописними обрами), вчений знаходить у Феофілакта Симокатти. На думку В. Петрова, кінець антського союзу племен був пов'язаний з навалою аварів, що відбулася під керівництвом аварського воєначальника Апсіха наприкінці VI ст., або на самому початку VII ст. У всякому разі з кінця VI ст. анти більше не фігурують у візантійських джерелах.

Загалом доповідь В. Петрова була сприйнята учасниками львівської наради позитивно. Втім, було зроблено кілька зауважень та уточнень. Е. Симонович наголосив, що спостереження доповідача стосовно готських могильників у Криму лише частково підтверджуються, а могильники у передгір'ях не можуть бути готськими. Є. Махно високо оцінила доповідь й спробу переглянути роль гунів в історії України та вказала на подібну позицію московського археолога В. Кропоткіна. Також вона звернула увагу вченого на те, що можливо у полчищах гунів ведучою силою були сармати. А. Сміленко наголосила на необхідності детально обдумати всі положення доповіді В. Петрова. Вона погодилась з тим, що анти були союзниками гунів, але у 70-ті рр. IV ст. зазнали сильного удару. Крім того, дослідниця звернула увагу на те, що раніше антів пов'язували лише з черняхівською культурою, а тепер – з пам'ятниками типу Пеньківки⁸⁶⁹.

Проте сьогодні дослідники, що пов'язують черняхівську культуру переважно з готами та іншими племенами, вважають гунів однією з причин її зникнення. Так, більшість археологів підтримує думку про те, що черняхівська культура припиняє своє існування в першій половині V ст. Ймовірно, що останні групи готів покинули Східну Європу в 432 р. разом з гунами, коли їх вождь Руа розпочав війну на Дунаї, або після 433 р.,

⁸⁶⁸ Магомедов Б. Черняховская культура... – С. 15.

⁸⁶⁹ Обсуждение доклада В.П. Петрова // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 73.

СССР
УКРАИНСКИЙ ШТАБ
ПАРТИЗАНСКОГО
ДВИЖЕНИЯ

20 "июня" 1950 г.
№ ОК/1237

Зак. 43--1500

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Выдано тов. Петрову Виктору Платоновичу
в том, что он с 10 октября 1942 г. по 15 мая 1945 г.
состоял в партизанском отряде соединения "им. Берия"
в должности Бойца

выбыл из партизанского отряда в связи с расформированием

Начальник ОТД. КАДРОВ УКРАИНСКОГО ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ И. Корпусов

Світлина В.П. Петрова зі стенду «Вони воювали за Батьківщину» в ІА АН УРСР (надано В. Корпусовою)

Посвідчення В.П. Петрова – бійця партизанського загону (НА ІА НАНУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 269)

Орденська книжка В. Петрова
(НА ІА НАНУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 269)

коли Атілла переніс ставку з Причорномор'я в Панонію. Разом з готами пішли й їх союзники алани та пізні скіфи⁸⁷⁰.

Вчений, вирішуючи проблему походження черняхівської культури, не був прибічником «готської теорії». Історик вважав, що черняхівська культура почала формуватися ще до появи готів і до того ж була багатша за готську, адже сприйняла спадщину античності. Загалом вчений не заперечував поліетнічний характер черняхівської спільноти (в тому числі й участь германського компоненту в її складанні), але вважав її основою місцеве населення. Можливо – антів, а згодом й дулібів⁸⁷¹. Питання чи входили анти або венеди до черняхівської спільноти, чи якоюсь мірою до київської археологічної культури, поки що залишається відкритим⁸⁷².

На сучасному етапі розвитку науки точки зору більшості дослідників щодо черняхівської культури значною мірою узгодилися. Неоднорідність етнічної структури черняхівського населення зараз не заперчується. Проте поліетнічність культури розуміється по різному. Продовжуються дискусії щодо переважання в черняхівському середовищі германців та слов'ян. Також визначаються різні критерії виділення матеріалів культури сарматських, пізньоскіфських, карподакійських старожитностей. Точки зору дослідників збігаються лише стосовно верхньої течії Дністра, де домінували слов'яни, та Північного Причорномор'я, де значну частину складало скіфо-сарматське населення. Велика кількість українських, російських дослідників та майже всі зарубіжні вчені пов'язують черняхівську культуру з готами, не відкидаючи причетність до неї й інших етносів⁸⁷³. Отже, черняхівська культура є синкретичною й сформувалася на основі не лише вельбарських старожитностей, а й місцевих культур – зубрицької, пізньозарубинецької, дако-гетської та скіфо-сарматської⁸⁷⁴.

⁸⁷⁰ Магомедов Б. Черняховская культура... – С. 146.

⁸⁷¹ Див.: Петров В. Тигли Черняховской культуры // КСИА АН УССР. – Вып. 11. – К., 1961. – С. 87–88; его же. Черняховский могильник. По материалам раскопок В.В. Хвойки в 1900–1901 // МИА. – № 116. – М., 1964. – С. 53–117; его же. Масловский могильник. По материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг. // МИА. – № 116. – М., 1964. – С. 118–167 тощо.

⁸⁷² Див.: Давня історія України. В трьох томах. – Т. 3: Слов'яно-руська доба / Гол ред. П.П. Толочко. – К., 2000. – С. 50.

⁸⁷³ Див.: Магомедов Б. Черняховская культура (проблема этноса). – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.; Шукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 576 с.

⁸⁷⁴ Див.: Давня історія України. В трьох томах. – Т. 3... – С. 50.

Таким чином, можна сміливо стверджувати, що хоча й не всі твердження В. Петрова щодо черняхівської культури можуть бути прийняті сучасною наукою, але загалом, завдяки комплексному підходу, чіткості та виваженості зроблених висновків, вони витримали перевірку часом, зберегли свою актуальність і заслуговують на увагу сучасних дослідників.

Одночасно з вивченням зарубинецької та черняхівської культур В. Петров ретельно досліджував і поселення ранньослов'янського періоду VI–VIII ст., а також киево-руські пам'ятки. Вчений, продовжуючи свої колишні студії, написав серію статей з питань археології, історії та етногенезу слов'ян⁸⁷⁵.

У 1960-ті В. Петров активно працював над дослідженням слов'янського етногенезу, провадив ґрунтовні дослідження в галузі індоєвропейського, переважно балто-слов'янського, мовознавства, топоніміки, гідронімії та ономастики. Підсумком багаторічних студій вченого стала монографія «Етногенез слов'ян»⁸⁷⁶, яка була розширеним і переробленим варіантом його книги «Походження українського народу» (1947). В. Петров одним з перших у сучасній історіографії здійснив спробу розглянути комплекс історичних, лінгвістичних та археологічних джерел щодо походження та історичного розвитку давніх слов'ян.

«Етногенез слов'ян» було підготовлено до друку в 1960-ті. Для цієї монографії В. Петрова стало характерною рисою оригінальне осмислення теоретико-методологічних проблем. Автор намагався адаптувати свою теорію епох до реалій радянської науки. Поняття епохи в цій монографії вченого не представлено так рельєфно, як це було в 1947 р. Це можна побачити навіть у змісті книги⁸⁷⁷. Втім, виходячи зі структури тексту та логіки викладу, автор дотримується своєї концепції й виділяє трипільську, городсько-усатівську та середньодніпровську (післятрипільську), скіфську, зарубинецьку та черняхівську епохи. Крім того, В. Петров визначає комплекс ознак доби – специфічні форми господарської діяльності, осілости, будови жител, структури селищ, їх топографічного розташування, зональної приналежності, ландшафтно-географічні характеристики культури

⁸⁷⁵ Див.: Петров В. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я та синхронні культури суміжних територій. До проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу // Археологія. – Т. XII. – К., 1961. – С. 84–99; його ж. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V–VII ст. н.е. // Археологія. – Т. XVIII. – С. 3–13; його ж. Давні слов'яни та їх походження // Український історичний журнал. – 1963. – Кн. 4. – С. 36–44 тощо.

⁸⁷⁶ Петров В. Етногенез слов'ян... – 214 с.

⁸⁷⁷ Там само. – С. 214.

ри (ні етнос, ні культура не існують поза географічним простором), свій рівень суспільного розвитку і відповідно свій напрям етнотворення⁸⁷⁸.

Фактично це була спроба вийти за рамки жорстких догматів формаційного підходу та обов'язкового цитування класиків марксизму-ленінізму. Безумовно, вчений робив необхідні посилання, але переважно на Ф. Енгельса та лише тоді, коли це було доречним та співпадало з логікою його наукових висновків.

Зменшення ідеологічного тиску на науку було наслідком відлиги та так званої «тихої» ревізії теорії історичного матеріалізму, розробкою ідей «пізнього» К. Маркса про диференціацію магістрального шляху історичного розвитку в давнину. Так, наприклад, у радянській та світовій науці розгорнулася так звана «друга» дискусія про «азіатський спосіб виробництва» («перша» відбулася в СРСР у другій половині 1920 – на початку 1930-х рр.), яка переросла в обговорення багатьох актуальних проблем теорії історичного процесу. Науковцями висловлювалися цікаві ідеї, в тому числі й про нелінійність та поліваріантність історичного процесу⁸⁷⁹.

Отже, така тимчасова лібералізація наукової думки дала можливість друкувати наукові твори подібні до «Етногенезу слов'ян» В. Петрова або «Біля джерел слов'янської державності» та «Походження Русі» М. Брайчевського⁸⁸⁰. Ці роботи, на думку Н. Кравченко, вигідно відрізняються від багатьох сучасних досліджень на аналогічну тематику, в першу чергу, оригінальністю теоретико-методологічних підходів та своєю історичною спрямованістю⁸⁸¹.

«Етногенез слов'ян», за В. Петровим, є дискретним, складним та суперечливим процесом. На думку дослідника, зміни форм етноса, що відбуваються в рамках епох, мають стрибкоподібний характер. Кожний

⁸⁷⁸ Там само. – С. 118.

⁸⁷⁹ Див.: Семенов Ю.И. Теория общественно-экономических формаций и всемирный исторический процесс // Народы Азии и Африки. – 1970. – № 5. – С. 82–95; его же. Марксистско-ленинская теория общественно-экономических формаций и всемирная история // Актуальные проблемы марксистско-ленинского учения об общественно-экономических формациях. – М., 1975. – С. 53–87; его же. Разработка проблем истории первобытного общества в Институте этнографии АН СССР в «эпоху» Бромлея (воспоминания и размышления) // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 6. – С. 3–20; Хазанов А.М. О связи линейности и локальности с образом жизни // Советская этнография. – 1974. – № 6. – С. 58–61 тощо.

⁸⁸⁰ Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964; его же. Походження Русі. – К., 1968.

⁸⁸¹ Кравченко Н. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических подхода... – С. 181.

наступний етап етногенезу не є тотожним попередньому. Етнос періодично трансформується, адже він є явищем формаційно-історичним і природно пов'язаний з усіма змінами історичного процесу. Отже, етногенез учений розглядає не лише як явище безперервне з його генетичними зв'язками та опосередкуваннями, а й з точки зору дискретності, криз, катаклізмів, зламів та переходу в новий стан. Етнос періодично зазнає певних змін, трансформацій, змінює свої форми, що втілюються в елементах матеріальної культури та мови. Навіть сьогодні, дослідники проблем слов'янського етногенезу вважають, що методологічний підхід В. Петрова не втратив своєї актуальності⁸⁸².

Спочатку В. Петров, коротко розглянувши історіографію питання, виділив дві пануючі концепції у вирішенні проблеми слов'янського етногенезу – автохтонна та міграціоністська. Цілком слушно він критикує обидві. Автор вірно зауважив, що кожна з них пов'язана з певною ідеологічною системою та має власне суспільно-історичне коріння⁸⁸³.

Автохтонна концепція походження народів була надбанням епохи романтизму й базувалася на твердженні про консерватизм етносів та одвічний зв'язок «землі-народу». Розроблена ця теорія була в працях німецьких романтиків Ф. та А. Шлегелів, Я. Грімма, Новалліса, Ф. Шеллінга та ін. До слов'янознавства вона була привнесена чеським вченим П. Шафариком. В Україні подібні погляди поділялися у Кирило-Мефодіївському товаристві та закріпилися в працях істориків народницько-позитивістського напрямку (В. Антонович, М. Грушевський, О. Єфименко та ін.)⁸⁸⁴. Засновником теорії слов'янського автохтонізму в Середньому Подніпров'ї був В. Хвойка⁸⁸⁵, якого підтримала значна частина наукового загалу. Наприклад – визначний радянський історик, академік Б. Греков. Також на подібних позиціях знаходилися П. Трет'яков, який бачив прабатьківщину слов'ян у лісах між Дніпром і Одером та Б. Рибаків, що вказував на лісостеп в Надроссі (на його думку слов'яни тут проживали з доби бронзи).

Західний варіант слов'янського автохтонізму був представлений роботами чеських та польських учених. Я. Філіп, Я. Костржевський, К. Яжджевський та ін. ідентифікували лужицьку археологічну культуру

⁸⁸² Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К.: Феникс, 2007. – С. 89.

⁸⁸³ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 202.

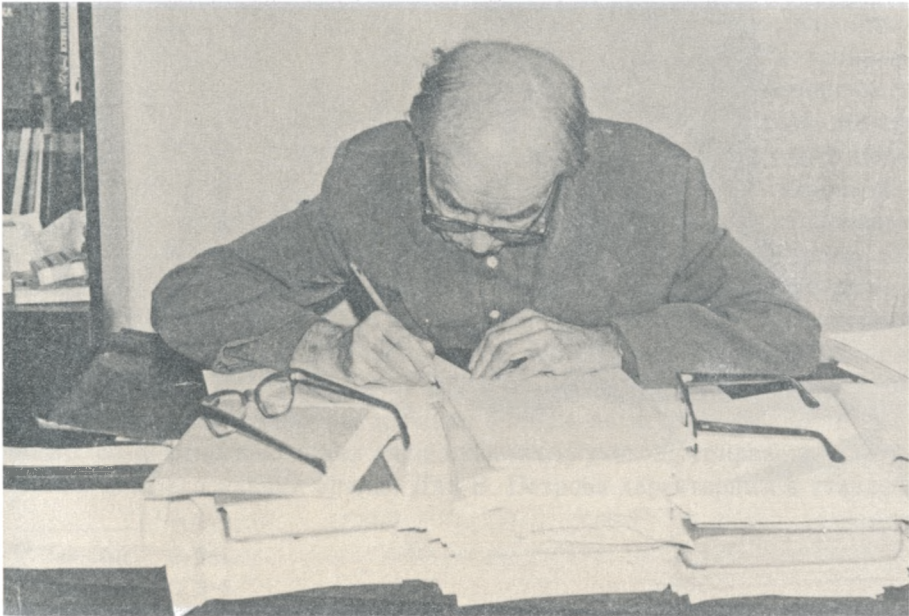
⁸⁸⁴ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа... – С. 89–90.

⁸⁸⁵ Див.: Хвойка В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К.: Типогр. Е.А. Синькевича, 1913. – 101 с.

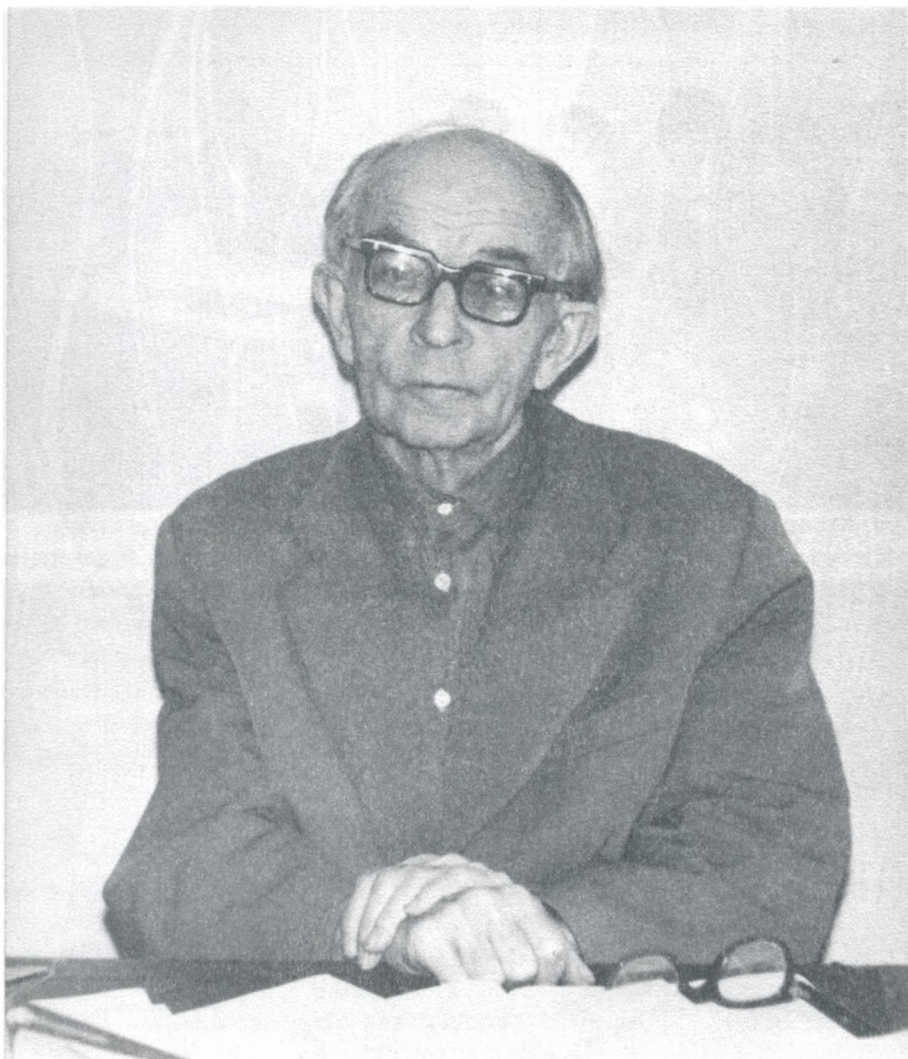

В. Петров – третій праворуч з колегами, 1960-ті рр.
(надано В. Корпусовою)

В. Петров за роботою, 1960-ті рр. (надано В. Корпусовою)

**В. Петров, 1960-ті рр.
(надано В. Корпусовою)**

як протослов'янську, а межиріччя Одеру та Вісли називали слов'янською батьківщиною. Саме звідси пішло їх розселення. Польські науковці К. Тименецький, Т. Лер-Сплавінський, М. Рудницький ототожнювали носіїв лужицької культури з лугіями Тацита, Страбона, Птолемея та інших джерел⁸⁸⁶.

Міграціоністська концепція виникла в другій половині XIX ст. як реакція на романтизм. В основу теорії було покладено принцип етнічних переселень, руху народів. Міграціоністи на перше місце висувають простір, питання «звідки, з якого географічного пункту почався рух і куди цей рух був скерований». Основну увагу вчений приділив теорії О. Шахматова, адже саме його концепція була широко визнаною науковим співтовариством⁸⁸⁷. О. Шахматов вважав, що першою слов'янською прабадьківщиною було двінське узбережжя Балтійського моря, приморський район в гирлі західної Двіни. В II ст. н. е. вони переселилися в басейн середньої та нижньої Вісли де заступили готів. У V ст., після смерті Аттіли та падіння гунської держави, слов'яни змогли досягти Чорного моря, Дунаю та імперських кордонів Візантії⁸⁸⁸.

В. Петров виступив проти обох концепцій. Він вважав, що міграціонізм та автохтонізм на сучасному етапі розвитку науки є неприйнятними – «пройдений етап»⁸⁸⁹. Його критика основних теорій слов'янського етногенезу й досі не втратила своєї наукової ваги. Дослідник цілком слушно критикував романтиків, а також тих, хто знаходився під їх впливом, за те, що вони розглядали етнос як незмінну даність. Подібні підходи, на його думку, позбавляли етнос реального життя, збіднювали етнічну історію, позбавляючи її динамізму. На думку В. Петрова, етнос є явищем історичним. Вчений неодноразово наголошував на своєму ставленні до етногенезу як до історичного процесу. Він був переконаний у необхідності комплексного підходу та врахування всіх факторів, що впливають на етногенез (консолідація та розпад етнічних утворень, зміни в характері виробництва, зовнішні впливи, катастрофи тощо)⁸⁹⁰.

У своїх етногенетичних дослідженнях науковець спирався на ґрунтовний джерелознавчий аналіз. Для В. Петрова характерним є ставлен-

⁸⁸⁶ Там само. – С. 6–7.

⁸⁸⁷ Там само. – С. 3–5.

⁸⁸⁸ Див.: Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919. – С. 4–12.

⁸⁸⁹ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 203.

⁸⁹⁰ Там само. – С. 3–10.

ня до історичних текстів як до основних джерел у вирішенні проблем слов'янського етногенезу. Він вважав, що історичні джерела подають надійніші відомості про слов'ян. Утім, вчений відзначив, що в багатьох тогочасних дослідженнях їх дані часто ігноруються. Так, науковці надто часто формулюють положення, які не підтверджуються жодними джерелами. В. Петров у «Етногенезі слов'ян», виправляючи становище, що склалося в історіографії, вдається до детального аналізу та коментарів свідчень «Гетики» Йордана (551 р.), «Війни з готами» Прокопія Кесарійського (554 р.) та Літопису Нестора⁸⁹¹.

Археологічні та лінгвістичні джерела, на думку В. Петрова, є допоміжними. Взагалі він вважав, що кожний «ґатунок реалій» лінгвістичних, археологічних, антропологічних і т. д., має своє джерелознавче призначення, свої джерелознавчі функції, «лінгвістика – одні, археологія – інші». В науці, на думку вченого, склалася така ситуація, що повноваження археології явно перебільшуються. Археологічні матеріали самі по собі не дають підстав для розв'язання проблем етногенезу, адже речі, здобуті в ході розкопок, не несуть на собі будь-яких етнічних ознак. «Не можна ставити знак рівності між культурою та етносом», – писав В. Петров. Крім того, деякі археологічні культури взагалі не мають власного етнічного коріння («готська» та «гунська» культури на території України)⁸⁹².

Отже стає зрозумілим скептичне ставлення В. Петрова до ретроспективного методу, який у 1960-ті рр. набув широкого визнання серед археологів. Так, дослідники з наявності генетичних зв'язків між діахронними культурами робили висновки про етнічну спорідненість двох періодів. Проте дослідник справедливо зауважував, що за такою спадковістю можуть ховатися явища різного характеру. Отже, на його думку, в методиці етногенетичних досліджень на матеріалах археології «не все гаразд»⁸⁹³.

На думку В. Петрова, інформативні можливості археології дозволяють пізнати типологічні ознаки матеріальної культури, географічні рамки її поширення, хронологічні межі існування, відповідне розмежування окремих періодів, послідовність їх зміни, рівень суспільно-господарського розвитку. Отже це чимало, щоб «проникнути в якнайдалі глибини минулого»⁸⁹⁴. В. Петров, не зважаючи на «неосновний» характер археоло-

⁸⁹¹ Там само. – С. 11–54.

⁸⁹² Там само. – С. 114.

⁸⁹³ Там само. – С. 115–116.

⁸⁹⁴ Там само. – С. 116.

гічних джерел, підкреслює їх важливість та «незамінність». Він намагався методологічно осмислити не лише історичні тексти, а й функціональний та соціокультурний зміст пам'яток матеріальної культури, розуміючи археологічну культуру як історико-соціальний феномен⁸⁹⁵.

Лінгвістичні джерела, вважає В. Петров, можуть надавати важливу інформацію щодо етногенетичних процесів, оскільки «безпосередньою ознакою етносу є не рід, а слово, мова». На його думку, проблема етносу – «проблема передусім мовного визначення»⁸⁹⁶. Проте дослідник цілком справедливо зауважує, що за останні п'ятдесят років у славистиці склалася така ситуація, що проблема етногенезу незаслужено випала з уваги мовознавців⁸⁹⁷.

Втім, В. Петров не ідеалізує інформативних можливостей лінгвістики. Він підкреслює, що лінгвістична постановка проблеми етногенезу має свої вади. Як археологічним культурам бракує етнічних ознак, так мовним матеріалам – часових і географічних. Проте найбільшим прорахунком лінгвістів він вважав тезу про спільнослов'янську мову. «Процес глотогонії лінгвісти розглядають як процес руху від єдності до множинності, від мовної спільності до її розпаду, від спільнослов'янської мови до розчленування останньої на окремі слов'янські мови», – писав учений⁸⁹⁸. В даному випадку В. Петров апелює до праць французького вченого, «одного з найвидатніших лінгвістів нашої доби» А. Мейє. На думку науковця, французький дослідник, який також оперує поняттям спільнослов'янської мови, висловив надзвичайно цінну думку про необхідність відмовитися від того, щоб локалізувати її, визначити в часі та просторі. Для В. Петрова цілком очевидно, що поняття мовної спільності, яка не може бути зведена до якого-небудь історичного становища, нічого не дасть для розв'язання етногенезу. Теза про слов'янську мовну спільність, на його думку, потребує історичної конкретизації. «Єдиної, тотожної собі спільності не існує. Кожній історичній добі властива своя спільність, відмінна від спільності іншого часу», – вважав учений. Таким чином, лінгвістика, як і археологія, змушена до позалінгвістичних даних. І тут можуть допомогти археологічні джерела, які спроможні показати територію та засвідчити

⁸⁹⁵ Абашина Н.С. Петров про поняття «археологічна культура» // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Зб. наук. статей, присвячений 100-річчю з дня народження В.П. Петрова. – К., 1997. – С. 13–19.

⁸⁹⁶ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 116.

⁸⁹⁷ Там само. – С. 113.

⁸⁹⁸ Там само. – С. 116.

час⁸⁹⁹. Отже лінгвістика та археологія доповнюють одна одну й повинні вирішувати проблеми етногенезу спільними зусиллями.

Таким чином, будучи професійним археологом та лінгвістом, В. Петров жодною мірою не применшує значення археологічних та лінгвістичних матеріалів. Взагалі він блискучо здійснює аналіз джерельної бази своїх досліджень. Науковець в рівній мірі практикував аналітичний підхід до всіх видів джерел.

Основою дослідження етногенезу слов'ян В. Петров обрав конкретно-історичний підхід. У його дослідницькій лабораторії можна виділити наступні процедурні стадії: постановка проблеми; визначення конкретних питань, які необхідно вирішити для якомога повнішого висвітлення обраної теми; окреслення кола джерел (археологічні, письмові, лінгвістичні); аналіз комплексу джерел з кожного окремого питання; співставлення/порівняння отриманих в ході аналізу різних видів джерел, результатів, з метою конкретного історичного висновку.

В. Петров реконструює історію давніх слов'ян на основі принципу історико-археологічних аналогій. В сучасних дослідженнях історіографії історії давніх слов'ян ці праці вченого відносять, поруч з роботами М. Брайчевського, до напрямку, що визначається як «історична археологія»⁹⁰⁰.

В. Петров розпочинає розгляд процесу слов'янського етногенезу з трипільської культури, що загалом відповідало рівню тогочасних наукових знань. Спочатку дослідник подав характеристику цієї культури, яка за своїми типологічними ознаками та географічно-територіальними зв'язками споріднена з археологічними культурами Дунайського басейну, Балкан, острівного Східного Середземномор'я і Малої Азії. Цей факт він вважав вирішальним у подальших етногенетичних пошуках.

Далі В. Петров подає характеристику трипільського домобудівництва, аналізує структуру житла. Це дозволило йому зробити висновок про те, що велика загальна площа трипільського житла свідчить, що в ньому містився окремий родинно-господарський колектив, пов'язаний узами кровної спорідненості. Багатокамерність свідчила про те, що «сімейно-господарська порізненість вже вторглася в общинно-родовий колективістський уклад доби». На чолі домової господарської групи стояла домогосподиня⁹⁰¹.

⁸⁹⁹ Там само. – С. 116–117.

⁹⁰⁰ Див.: Кравченко Н. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических подхода... – С. 165–197.

⁹⁰¹ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 119–120.

Трипільське господарство В. Петров, на основі аналізу селищного планування, на відміну від багатьох дослідників, визначає як скотарсько-хліборобське, з общинною власністю на худобу, її селищним утриманням і біляселищним спільним випасом. Вчений підкреслив рівновагу між двома господарськими галузями. Також В. Петров відзначив слабку розробленість проблеми агротехніки трипільських племен. Більшість з існуючих концепцій, на його думку, є довільними конструкціями⁹⁰².

Характерною ознакою доби В. Петров вважав зональне розчленування – лісостеп заселяли скотарсько-землеробські племена (носії трипільської культури), а починаючи з Полісся, ловецько-рибальські племена займали лісову зону⁹⁰³.

В. Петров не вважав трипільську культуру ані слов'янською, ані протослов'янською, ані фракійською або протофракійською. Подібні концепції він пов'язував з модернізацією етнічних визначень, коли історичні назви переносяться на давні «доісторичні епохи». Натомість він вдається до аналізу антропологічних рис за даними керамічної пластики та антропологічних матеріалів і приєднується до висновків Т. Пассек про належність трипільців до «вірменідного» або «середземноморського» (за Ф. Дебецем) типу, що зближує їх з хетами та іншими народами Малої та Передньої Азії⁹⁰⁴.

На думку дослідника, оскільки мова носіїв трипільської культури нам невідома, то від її прямої етнічної ідентифікації слід відмовитись. Втім, він припускав, що «носії культури Кукутені-Трипілля в районі Дунаю – Дніпра» могли бути близькими до носіїв хетто-лувійської, крито-мікенської, пеласгійської та інших мов Малої Азії та острівного Східного Середземномор'я⁹⁰⁵. Науковець, спираючись на дослідження В. Іванова⁹⁰⁶, більше схилився до хетто-лувійського варіанту⁹⁰⁷. З археологічної ж точки зору В. Петров, як і згодом його колега, авторитетний дослідник енеолітичних культур України В. Даниленко⁹⁰⁸, зарахо-

⁹⁰² Там само. – С. 121.

⁹⁰³ Там само. – С. 204–205.

⁹⁰⁴ Там само. – С. 123.

⁹⁰⁵ Там само. – С. 125.

⁹⁰⁶ Див.: Иванов В.В. О значении хеттского языка для сравнительно-исторического исследования славянских языков // Вопросы славянского языкознания. – Вып. II. – М., 1957. – С. 3–28.

⁹⁰⁷ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 204.

⁹⁰⁸ Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.

уважав пам'ятки трипільської культури до кола Дунайсько-Балкансько-Анатолійських ранньоземлеробських культур розписної кераміки⁹⁰⁹.

З точки зору сучасних дослідників, В. Петров, у питанні етнічної ідентифікації трипільської культури, має високий рівень «попадання в ціль»⁹¹⁰. Так, наприклад, В. Збенович обґрунтував теорію про міграцію носіїв розвиненого ранньоземлеробського типу на територію України⁹¹¹. Також Ю. Павленко висловив гіпотезу про етнічну спорідненість трипільців із стародавніми анатолійцями, імовірно з хаттською спільністю (доіндоєвропейською), що передувала в Малій Азії хетто-лувійцям. Ці припущення підтвердилися порівняльно-мовознавчими дослідженнями Ю. Мосенкіса⁹¹², які виявили в українській мові потужний пласт до індоєвропейської лексики Східносередземноморського походження⁹¹³. Отже трипільці також вірогідно не були індоєвропейцями, принаймні на першому та середньому етапах розвитку, які сьогодні датуються другою половиною VI – початком IV тис. до н.е.⁹¹⁴, а не як вважалося в 1950–1960-ті рр. Згідно з авторитетною думкою Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, первинний розпад індоєвропейської спільноти на ареали «А» та «В», з яких пізніше почали виділятися окремі етномовні групи (хетто-лувійська, германо-балто-слов'янська та ін.), відбувався близько IV тис. до н.е.⁹¹⁵ Разом з тим, з точки зору Ю. Павленка, це не могло відбутись раніше V тис. до н.е., оскільки за даними лінгвістики, притаманний індоєвропейській лексиці спільний пласт запозичень з північнокавказьких мов був сприйнятий близько другої половини VI тис. до н.е., а в V тис. до н.е. трипільська культура вже існувала⁹¹⁶. Таким чином, це припущення В. Петрова на сьогодні не виправдалося⁹¹⁷.

⁹⁰⁹ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 204.

⁹¹⁰ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез и становление украинского народа... – С. 90.

⁹¹¹ Див.: Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1989. – 224 с.

⁹¹² Див.: Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К.: НДІТІАМ, 2001. – 163 с.; Його ж. Трипільський прасловник української мови. – К.: НДІТІАМ, 2001. – 80 с.

⁹¹³ Див.: Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – 400 с.

⁹¹⁴ Див.: Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутени-Трипілля // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003. – С. 106–117.

⁹¹⁵ Див.: Гамкрелідзе Т.В., Іванов В.В. Индоєвропейский язык и индоєвропейцы. – Тбилиси: Изд. Тб. ун-та, 1984. В 2-х ч. – С. 859–863.

⁹¹⁶ Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті... – С. 60–61

⁹¹⁷ Бондаренко Н.С. Славянський етногенез и становление украинского народа... – С. 90–91.

Наступна епоха, яку виділяє В. Петров, – «доба городсько-усатівської культури», яку дослідник датує кінцем III – початком II тис. до н.е., представлена археологічними пам'ятниками Правобережної України. Поселення в с. Городську на Житомирщині було відкрито В. Петровим у 1936 р. (про що йшлося вище). Головним своїм завданням вчений вважає висвітлення відмінностей нової епохи від попередньої трипільської. На його думку, «відміни ці виразні й чіткі».

Так змінюється топографія селищ. Поселення трипільців не були пов'язані з фортифікаційними міркуваннями і розташовувалися «на відкритих просторах розлогих плато на відстані від більших річок». У Городську ж усе навпаки – поселення винесено на високий стрімчастий береговий мис, оточений ярами. Це селище набуває ознак городища⁹¹⁸.

Також В. Петров говорить й про ґрунтовні зміни в системі господарства. В нову епоху спостерігається виразний розвиток конярства, на відміну від попереднього, коли в стаді переважала велика рогата худоба. В. Петров вступає в полеміку з Т. Пассек, яка стверджувала, що трипільське господарство, хліборобське в своїй основі на ранніх етапах, рухалося в напрямку збільшення ваги скотарства на пізніх⁹¹⁹. На думку вченого, суть змін полягає не в переході від хліборобства до скотарства, а в змінах, які зазнає останнє. Скотарство починає переважати над землеробством. Система неолітичного «лісо-річкового» господарства починає поступатися системі лісостепового господарства з перевагою тваринництва над ловцтвом і землеробства над збиральництвом. Зі збільшенням господарської ролі конярства зростає швидкість пересування, збройна активність суспільства, а звідси й потреба в обороні. Але конярство-вершництво ще не стало ознакою доби, як це відбувається в епоху бронзи та скіфський час⁹²⁰.

Зростає значення мисливства, збільшується потреба у зброї, поширюється використання стріл, лук стає головною зброєю чоловіків. Занепадає «жіноча праця», домобудівництво й керамічне виробництво⁹²¹.

Ознаками нової епохи, за В. Петровим, стає розпад культурно-територіального чорноморського ареалу хетто-трипільської доби; поширення скотарсько-землеробського укладу на лісову зону; переборення зонально-господарської розчленованості; удосконалення виробництва

⁹¹⁸ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 126–127.

⁹¹⁹ Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.) // МИА. – № 10. – М., 1949. – 245 с.

⁹²⁰ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 127–130, 206–207.

⁹²¹ Там само. – С. 130.

кам'яних знарядь (свердління і шліфування каменя); всеєвропейський характер цих процесів. Відбувається перехід від трипільської культури до культур шнурової кераміки та бойових сокир, що охоплювали території Лісостепу та значної частини Лісової зони Східної та Центральної Європи. Змінюється характер зв'язків з Малою Азією, налагоджуються зв'язки з Середньою Європою, Прибалтикою і Поволжжям⁹²².

Концепція В. Петрова кардинально розходиться з баченням Т. Пассек городсько-усатівських пам'яток (тут його точка зору знаходиться ближче до позиції московського археолога О. Брюсова⁹²³), яка вважала їх завершальним етапом трипільської культури. Втім, це протиріччя полягало не в етнічній належності городсько-усатівського населення, а в епохальному сенсі. На думку В. Петрова, відбувся злам, зміна доби. Критично поставився дослідник й до концепції завоювання, що підтримувалася німецькими, польськими та чеськими вченими, яка трансливала ідею просування центральноєвропейських племен на Схід. Також він цілком не підтримував й поглядів О. Брюсова, який розвивав концепцію британського археолога Г. Чайлда⁹²⁴ про рух з півдня на північ озброєних бойовими сокирами скотарських племен, носіїв індоєвропейських діалектів⁹²⁵.

До значної ролі міграцій в історичному процесі, що відбувався в енеоліті на території України, схилився й В. Даниленко. Археолог, вважаючи трипільців автохтонами, пов'язував розповсюдження індоєвропейських діалектів з міграціями скотарів та мовною асиміляцією ними місцевого населення. Поява в Північно-Західному Причорномор'ї носіїв усатівської та близьких до неї культур, на думку вченого, була пов'язана саме з цими історичними процесами. «Палеобалтослов'яни», на його думку, розселилися з боку Причорноморських степів у напрямку Південно-Східної Прибалтики. Міграційні процеси супроводжувалися складною етнічною взаємодією, яка охопила Подніпров'я, змітаючи на своєму шляху локальні культури трипільської області⁹²⁶. Тут автор у своїх поглядах був близьким до концепцій відомих західних (Г. Чайлд, М. Гімбутас) та радянських вчених (О. Брюсов та М. Мерперт)⁹²⁷.

⁹²² Там само. – С. 139, 206.

⁹²³ Див.: Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М.: Изд. АН СССР, 1952. – 260 с.

⁹²⁴ Див.: Childe V. Gordon/ The Aryans: A Study of Indo-European Origins. – London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1926. – 360 с.

⁹²⁵ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 206.

⁹²⁶ Даниленко В. Энеолит Украины... – С. 154.

⁹²⁷ Див.: Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа... – С. 93.

Судячи з контексту «Етногенезу слов'ян», навряд чи В. Петров заперечував наявність міграцій в цей час на території України. Втім, він не зосереджував уваги на них і концентрувався, переважно, на понятті «епоха» та на процесі переходу від однієї доби до іншої. Вчений вважав, що досліджуючи зміни, які відбувалися в ті часи, «треба брати до уваги сукупність процесів і явищ в їх взаємодії»⁹²⁸.

Також до «післятрипільської» епохи В. Петров зараховує й середньодніпровську культуру, що поширюється на середньому і верхньому Дніпрі, а також вздовж Дніпра до Смоленська, течією Десни до Брянська. Ця культура була типовою для культур шнурової кераміки та кам'яних шліфованих сокир. На північному сході від неї, в Волго-Окському межиріччі розташовані пам'ятки фатьянівської культури. Близькі їм культури шнурової кераміки були розповсюджені до Балтики, Ельби та Ютландії. «Шнуровиків», В. Петров, слідом за Т. Лер-Сплавинським⁹²⁹, був схильний вважати носіями північно-індоевропейських діалектів («тобто вживані предками балто-слов'ян та германців»)⁹³⁰. Дана позиція вченого відповідала думці таких авторитетних українських науковців, як О. Тереножкін та С. Березанська, а також більшості сучасних українських археологів⁹³¹.

В історичній та етногенетичній схемі В. Петрова наступна епоха – скіфська. Детальніше про «скіфську складову» наукової творчості В. Петрова викладено в другій частині цієї книги. Тут зупинимось лише на загальних моментах.

Вчений, звертаючись до висвітлення скіфської доби, фактично пропускає майже тисячолітній період, що представлений на території Північної та Західної України, Південної Білорусі пам'ятниками тшинецько-комарівської культури, які були ще маловідомими в 1960-ті рр.⁹³²

Нагадаємо, що В. Петров у своїх дослідженнях скіфської мови прийшов до оригінальних і на той час доволі сміливих висновків. Він вважав скіфську мову не іранською, і тим більше не праосетинською, й доводив, що це самостійна мова, одна з східної групи індоевропейських мов, яка виявляє найближчу спорідненість з мовами суміжних територій, відпо-

⁹²⁸ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 206.

⁹²⁹ Див.: Лер-Сплавинский Т. К современному состоянию проблемы происхождения славян // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 27.

⁹³⁰ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 206.

⁹³¹ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа... – С. 94.

⁹³² Там само. – С. 94–95.

відно до свого географічного положення: на Сході – з індоіранськими, на Півночі – з балтійськими і на південному Заході – з фракійською»⁹³³. Ці висновки вченого цікаві з точки зору слов'янського етногенезу тим, що він відстоює наступність етнічного розвитку населення Лісостепу під час переходу від доби бронзи до залізного віку⁹³⁴.

Перехід до скіфської доби дослідник пояснює тим, що в цей час, під впливом епохальних зрушень та нових зовнішніх контактів місцевого населення з цивілізаціями Передньої Азії через Кавказ та Причорномор'я, відбуваються кардинальні зміни в господарстві, соціально-політичному житті та культурі. Провідною постаттю епохи стає вершник-скотар. Поглиблюється соціальна диференціація, активізуються процеси мілітаризації суспільства, формується скіфська державність.

На зміну скіфській приходить зарубинецька епоха, яка об'єднується з черняхівською в два періоди античної доби (порівняймо зі схемою історичного процесу викладеною в «Походженні українського народу»). В. Петров зазначав, що без чіткого уявлення про злам, який відокремлює скіфську добу від зарубинецької, не можливо збагнути змісту історичного процесу «незалежно від того, чи ми будемо посилатись на міграцію, чи ні». Питання міграцій для вченого по суті не є основним. Основне – це епоха та злами.

Отже, В. Петров зауважує, що нова доба ліквідує соціально-господарське, майново-станове розмежування власників величезних стад і безхудої бідноти, скотарів та хліборобів, кочовиків та осілих. Звідси випливають зміни територіальної структури Східної Європи – спільність скіфських часів від Дону до Дунаю розчленовується на кілька областей. Відмирає перегонне скотарство з його зонально-сезонним випасом худоби. Більше немає великих стад, які потребують оборони та зимників. Тепер вже не потрібні збройні дружини. Припиняють своє існування могутні городища: Немирівське, Шарпино, Мотронино, Трахтемирів. Докорінно змінюється структура господарства. Воно стає приселищним та присадибним. Селища розташовуються на відрогах крутих берегів річок. Кожна община обороняє себе сама. Селищна община становить нерозчленовану цілість без того станово-майнового розчленування, яке становило властиву ознаку суспільного ладу скіфських часів. «Усе це в свою чергу не могло не позначитися на процесах мовного розвитку місцевої людності Наддніпров'я», – писав В. Петров⁹³⁵.

⁹³³ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 207–209.

⁹³⁴ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа... – С. 95.

⁹³⁵ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 209.

На думку вченого, в скіфську добу мова скіфів-борисфенитів демонструє близькі зв'язки з прабалтськими мовами лісової зони Східної Європи. На зарубинецькому ж етапі ця близькість слабшає, поступово втрачає своє давнє балто-іранське забарвлення, позбавляється архаїзму та модернізується в бік «слов'янськості»⁹³⁶.

Проте В. Петров не намагається спрощувати вирішення складних етноісторичних проблем: «Замість того, щоб не знаходячи належної, історично виправданої відповіді, назвати зарубинецьке населення Наддніпров'я слов'янами і вважати тим самим проблему етногонії розв'язаною, краще і переконливіше вказати на послідовність в зміні епох. Немає сумніву, що формування обласних територій в зарубинецький період повинно було позначитись на глотогонічному процесі, спричинитися до розмежування племінних діалектів, призвести до діалектного поріднення суміжних районів»⁹³⁷.

На зміну зарубинецькій приходять черняхівська епоха, яка принесла з собою нові зміни. Зникла часткова територіально-племінна розмежованість, властива для зарубинецької епохи. В. Петров в «Етногенезі слов'ян» визнає поліетнічний чи, точніше, надетнічний характер черняхівської культури. Втім, вчений схилився до думки, що основними її творцями були предки слов'ян, і зауважував, що мова черняхівців вже мала явні ознаки «слов'янськості». В. Петров вважав, що на відміну від латинізованих етнічних спільнот Європи, які були завойовані Римом, народи на півночі та сході від лімесу не втратили своїх етнічних ознак. У завзятій збройній боротьбі, тривалих війнах з Римом вони зберегли свою народність, захистили свою недоторканість, незалежність, суспільний устрій, мову. Дослідник вважав зарубинецьку та черняхівську культури своєрідним варіантом античної цивілізації, близьким до елліністичних культур⁹³⁸.

Втім, за В. Петровим, між черняхівською епохою та добою історичного слов'янства пролягає глибокий вододіл. Злам був різким. На зламі двох епох припинила існування черняхівська культура та утворилася культура іншого типу⁹³⁹.

На думку сучасних дослідників, В. Петров, у вирішенні проблеми слов'янського етногенезу, продовжував і поглиблював «лінію Хвойки»,

⁹³⁶ Там само. – С. 210.

⁹³⁷ Там само. – С. 211.

⁹³⁸ Там само. – 212–213.

⁹³⁹ Там само.

але зауважимо, що дослідник, на відміну від більшості тогочасних та попередніх поколінь вчених, принципово інакше тлумачив історичний процес – з точки зору своєї теорії епох. Саме тому він, не відкидаючи ідеї міграцій, не приділяє їй пильної уваги. Для нього центральною категорією є унікальна та неповторна за своєю суттю доба. Немає сталих законів в зміні епох. Сама зміна однієї епохи іншою, злам – закон. Нова епоха, її елементи народжуються в надрах старої, розвиваються та призводять до криз, зламів, змін старих форм господарства, соціального, політичного устрою, культури та ідеології. Також важливими факторами трансформацій є й зовнішні впливи – експансія, війни, катастрофи, знищення, культурні та економічні стосунки та впливи, природний фактор тощо. Кожна доба є самодостатньою й розвивається за своїми, притаманними лише їй особливостями. Процес етногенезу відбувається в рамках доби за її історичними закономірностями.

Таким чином, очевидно, що в повній мірі зрозуміти суть ідей та концепцій В. Петрова, висловлених в багатьох його роботах, в тому числі й в «Етногенезі слов'ян», можливо лише через його теорію епох. Адже внутрішня логіка викладу, аргументація та висновки базуються саме на таких поняттях як «доба», «епоха», «злам», «дискретність» та ін.

Також в цей час він продовжує свої етнографічні та фольклористичні студії, дослідження з ідеології родового суспільства. У 1960-ті рр. В. Петров підготував монографію «Первобытное мышление и фольклор. Представление о рождении и смерти эпохи первобытнообщинного (родового) строя»⁹⁴⁰. Після захисту дисертації у вченого з'явилась можливість публікації монографій. Він планував вихід фундаментальної праці «Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел)» на 1971 р. Основою для неї мали бути, судячи з назви твору, два дослідження написані раніше. Археологічні та етнографічні джерела були ґрунтовно опрацьовані вченим у неопублікованих працях «Матери-родоначальницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц» та «Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду». За життя В. Петров так й не дочекався видання монографії. Лише у 2006 р., завдяки діяльності В. Корпусової, книга побачила світ⁹⁴¹. Проблема первісного мислення привертала увагу дослідника про-

⁹⁴⁰ Див.: Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор... – С. 61.

⁹⁴¹ Петров В.П. Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел) / Голов. ред. Г. Скрипник / Автор ідеї та упорядник В. Корпусова. – К., 2006. – 150 с.

тягом усього наукового життя, про що свідчать його як опубліковані, так і неопубліковані праці⁹⁴².

Крім того, В. Петров продовжує вивчати казку⁹⁴³, обрядовий та календарний фольклор⁹⁴⁴. Однією з останніх опублікованих етнографічних праць вченого стала стаття «Обрядовий фольклор календарного циклу та його обшинно-виробничі основи», що була опублікована в журналі «Народна творчість і етнографія»⁹⁴⁵.

Також вчений брав активну участь у роботі ономастичної комісії⁹⁴⁶ (створена 1960 р.), написав низку досліджень з питань ономастики та топоніміки⁹⁴⁷.

⁹⁴² Див.: Петров В. Платоническая мистика и мирозерцание примитивных народов // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 41. – 6 арк.; його ж. Основні проблеми фольклора й ідеології первіснообщинного періода. Розділ I: До постановки питання про вивчення фольклора й ідеології первіснообщинного періода, не раніше 1940 р. Автограф, машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 17. – 115 арк.; його ж. Основні проблеми фольклора й ідеології первіснообщинного періода, б/д. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 38. – 122 арк.; його ж. К постановке вопроса об изучении фольклора и идеологии первобытно-общинного периода, 1950 р. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 56. – 80 арк.; його ж. Смерть як родовий акт (Siproenalt). Розділ з невстановленої праці, б/д. Автограф, машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 40. – 89 арк.; його ж. Der Tod als Siproenalt. Розділи з невстановленої праці, б/д. Машинопис (нім. мова) // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 31. – 62 арк.; його ж. Культурні обряди давнього родового суспільства у фольклорі, б/д. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 68. – 90 арк.; його ж. О концепции первобытных родовых отношений у Вселовского, б/д. Чернетка, автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 70. – 98 арк.; його ж. Основні проблеми фольклора й ідеології первіснообщинного періода // НА НАНУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 211. – 162 арк.

⁹⁴³ Петров В. К вопросу о топографии русской волшебной сказки. Ч. 1, 1950-ті рр. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 23. – 130 арк.; його ж. К вопросу о топографии русской волшебной сказки. Ч. II, 1950-ті рр. Автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 24. – 137 арк.; його ж. Уход как основа сюжетной композиции сказки, не раніше 1946 р. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 55. – 107 арк.

⁹⁴⁴ Петров В. Обрядова поезія. Календарний фольклор. Ч. 1, не раніше 1948 р. Чернетка, автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 21. – 214 арк.; його ж. Обрядова поезія. Календарний фольклор. Ч. II, до 1948 р. Чернетка, автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 21. – 308 арк.; його ж. Заговори, б/д. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 67. – 120 арк.; його ж. Обряди до великоддя, б/д. Чернетка, автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 69. – 37 арк.; його ж. Осінні обрядові пісні й звичаї, б/д. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 71. – 51 арк.

⁹⁴⁵ Петров В. Обрядовий фольклор календарного циклу та його обшинно-виробничі основи // Народна творчість і етнографія. – 1966. – № 1. – С. 28–32.

⁹⁴⁶ Непокупний А. Віктор Платонович Петров та його псевдонім В. Домонтович // Українська біографістика... – С. 428.

⁹⁴⁷ Петров В. Назви річок України за античними джерелами // Друга республіканська ономастична нарада. Тези. – К., 1962. – С. 128–130; його ж. До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я // Питання топоніміки та

У 1960-ті В. Петров, як учений, продовжує жваве листування з науковцями – українськими та російськими археологами К. Бреде⁹⁴⁸, А. Каліщук⁹⁴⁹, П. Третьяковим⁹⁵⁰, М. Шукінім⁹⁵¹, мовознавцями та літературознавцями Є. Кирилюком⁹⁵², Д. Косариком⁹⁵³, А. Непокупним⁹⁵⁴, Ф. Філінім⁹⁵⁵, Є. Чак⁹⁵⁶ та ін.

У 1965 р. В. Петрова несподівано нагородили радянським орденом Великої Вітчизняної війни 1-го ступеня – визнали заслуги розвідника.

ономастики. Матеріали I Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 109–118; его же. Из топонимики и ономастики Северного Причерноморья. 1. Агатирсы и Агалинг. 2. Тирсагеты и тирагеты. 3. Галинды и галаты декрета в честь Протогена. 4. Геты, авхеты, миргеты. 5. Данувий – Истр, Днестр, Идантирс. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. IV. – Одесса, 1962; його ж. Найдавніші назви річок України. До методики дослідження гідронімічних назв // Українська мова в школі. – 1963. – Кн. I, січень – лютий. – С. 77–81; його ж. Исторична топографія Києва. Першопчатки міста. Місто Володимира, структура і походження // Историчні джерела та їх використання. Інститут історії АН УРСР. – Вып. I. – К., 1964. – С. 114–140; його ж. Назви слов'янських (давньоруських) божеств // VI Українська славистична конференція 13–18 жовтня 1964 р. Тези доповідей. – Черновці, 1964. – С. 169–170; його ж. Гідроніми України за античними джерелами // Українська діалектологія і ономастика. – Т. I. – К., 1964. – С. 134–146; його ж. Нова праця з гідроніміки Полтавщини. О.С. Стрижак, Назви річок Полтавщини. – К., 1963. – 112 с. // Науково-інформаційний Бюлетень Архівного Управління УРСР. – К., 1964. – № 1. – С. 81–83; его же. Гидронимия Верхнего Поднестровья. Опыт построения методики гидронимического изучения // Географическое Общество Союза ССР. Всесоюзная конференция по топонимике СССР (28 января – 2 февраля 1965 г.). Тезисы докладов и сообщений. – Л. 1965. – С. 124–127; його ж. Гідронімія Верхнього Подністр'я. Річка Стрий // Територіальні діалекти і власні назви». – К., 1965. – С. 160–169 тощо.

- ⁹⁴⁸ Листи К.А. до Петрова В.П., 30.VII.1960–16.VI.1961 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 159. – 8 арк.
- ⁹⁴⁹ Листи Каліщука А.П. до Петрова В.П., 14.X.1962–18.I.1965 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 166. – 7 арк.
- ⁹⁵⁰ Листи Третьякова П. до Петрова В.П., 29.IV.1966-6/д // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 184. – 12 арк.
- ⁹⁵¹ Листи Шукіна М.Б. до Петрова В.П., 1964-6/д. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 187. – 25 арк.; Лист Петрова В.П. до Шукіна М.Б., 23.VI.1965 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 154. – 3 арк.
- ⁹⁵² Листи Кирилук Є.П. до Петрова В.П., 18.III.1962–1967 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 169. – 11 арк.
- ⁹⁵³ Лист Косарика Д.М. до Петрова В.П., 6.II.1964 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 170. – 3 арк.
- ⁹⁵⁴ Лист Непокупного А. до Петрова В.П., 6.V.1967 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 175. – 2 арк.
- ⁹⁵⁵ Листи Філіна Ф. до Петрова В.П. 26.I.1963–20.XI.1964 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 185. – 9 арк.
- ⁹⁵⁶ Лист Чак Є. до Петрова В.П., 4.III.1964 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 186. – 1 арк.

В Інституті археології колеги імпробізовано влаштували урочисте привітання: «Поки схвильований В.П. Петров ходив до Верховної Ради, його робочий стіл і кімната набрали святкового вигляду. Квіти... Валентин Миколайович Даниленко з цієї нагоди написав віршоване привітання... Приемна звістка швидко дійшла до інших інститутів. Адже досі особа цього вченого була загадковою. Він був не тільки археологом, а й філологом, етнографом, фольклористом, тому, крім І.К. Білодіда (на той час колишній міністр освіти УРСР, директор Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, віце-президент АН УРСР та голова Українського комітету славістів – А. В.), прийшли його привітати співробітники, науковці інших інститутів: мовознавства, літератури та інші – Зіновія Франко, Вікторія Юзвенко, Євген Степанович Шаблювський та ін. З полегшенням зітхнули присутні – тепер вони вже знають, хто такий насправді їх колега Віктор Платонович»⁹⁵⁷. На привітанні також були присутні Н. Кравченко, К. Корнієнко, Є. Махно та ін. Ця подія офіційно розсекретила справжню місію В. Петрова під час війни як радянського розвідника⁹⁵⁸.

У 1970-х на інститутському стенді «Вони воювали за Батьківщину» було фото В. Петрова з коротким написом «розвідник»⁹⁵⁹. До речі, в «органах» Петрова-розвідника знали та пам'ятали. Так, за спогадами К. Корнієнко, коли у справі В. Петрова вона була на прийомі в Б. Патона, то в приймальні побачила молодого чоловіка який, почувши про В. Петрова, ввічливо та делікатно сказав: «Я знаю В.П. Петрова, ми з ним зустрічалися в Мюнхені. Передайте йому вітання»⁹⁶⁰. Вона ж згадує й наступний сюжет пов'язаний з розвідницькою місією науковця: «Одного разу за дружнім столом у родині відомого кінорежисера Тимофія Васильовича Левчука ми обмінювалися враженнями після перегляду його фільму «Два роки над безоднею» (про українського розвідника Івана Кудрю), і я розповіла про В.П. Петрова. Присутній серед нас генерал-лейтенант КДБ СРСР Степанов (консультант названого фільму) сказав, що саме він супроводжував до кордону в розвідку Петрова. «Передайте йому вітання»⁹⁶¹.

А ось наукових досягнень В. Петрова чомусь підтверджувати не хотіли. Відновити докторську ступінь не допомогали навіть клопотання

⁹⁵⁷ Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика... – С. 393–394.

⁹⁵⁸ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 407.

⁹⁵⁹ Корпусова В. «Третє» життя В.П. Петрова... – С. 73.

⁹⁶⁰ Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика... – С. 392–396.

⁹⁶¹ Там само.

впливових знайомих та друзів. Втім вчений продовжував боротися за повернення свого наукового статусу, підтвердження за ним ступеня доктора філологічних наук. Це було йому потрібно не стільки для престижу, як для можливості залишити в друкованих монографічних працях свої ідеї. Без наукового ступеня В. Петрову було дозволено друкувати тільки статті з археології, лінгвістики та етнографії⁹⁶².

У 1963 р. вчений зібрав, як йому здавалося, пакет документів та рекомендацій, необхідних для відновлення докторського ступеня. Вчена рада Інституту археології АН УРСР висунула клопотання до ВАК СРСР про присвоєння вченого ступеня доктора філологічних наук В. Петрову. Офіційними листами на адресу Інституту археології клопотання підтримали давні приятелі та колеги – доктор філологічних наук, професор, заслужений діяч науки РСФСР, академік АН Литовської РСР Б. Ларін (15.06.1963) та академік М. Рильський (12.09.1963)⁹⁶³.

Член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук П. Попов підготував офіційного листа, в якому підтверджувалося, що відповідно до положення про присудження вчених ступенів, яке діяло до створення ВАК СРСР, Комісія по присудженню вчених ступенів при Уповноваженому Головнауки в місті Києві в травні 1930 р. присудила В. Петрову вчений ступінь доктора філологічних наук. Документ, крім П. Попова, підписали член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук, лауреат Ленінської премії СРСР Є. Кирилук та член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук, лауреат Ленінської премії СРСР Б. Шабліовський⁹⁶⁴. Готуючи документ та його обґрунтування, П. Попов опрацював колишнє дисертаційне дослідження В. Петрова та рецензію на нього офіційного опонента В. Перетца⁹⁶⁵.

«Поручителям» В. Петров надіслав список своїх наукових опублікованих та рукописних праць⁹⁶⁶. В. Ларін провів аналіз праць вчено-

⁹⁶² Корпусова В. «Третьє» життя В.П. Петрова... – С. 73.

⁹⁶³ Лист В.П. Петрова до П.М. Попова, 17.IX.1963 (Додаток) // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 5603.

⁹⁶⁴ Див.: Лист П.М. Попова, Є.П. Кирилук, Б.С. Шабліовського до ВАК СРСР, чернетка // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 1306. – Арк. 8; Звернення проф. П. Попова у ВАК СРСР // Українська біографістика... – С. 330–332.

⁹⁶⁵ Виписки П.М. Попова з роботи В.М. Перетца «П. Куліш і його новий біограф» // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 1306. – Арк. 1–5.

⁹⁶⁶ Лист В.П. Петрова до П.М. Попова, 17.IX.1963 (Додаток) // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 5603; Лист В. Петрова до М. Рильського, 10.IX.1963 р. // ВРФТ ІЛ. – Ф. 137. – Од. зб. 6264. – Арк. 1–2; Лист В.О. Ларіна до В.П. Петрова, 16.VI.1963 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 1–2.

го, в тому числі й останніх публікацій, та подав до ВАК СРСР окреме персональне клопотання про присудження йому докторського ступеня⁹⁶⁷. Зауважимо, що на той час В. Ларін був важко хворий, але не зважаючи на це, взяв активну участь у підтримці старого друга⁹⁶⁸.

Боротьба за повернення наукового ступення тривала кілька років. У 1966 р. клопотання В. Петрова підтримали керівники Інституту археології АН УРСР (С. Бібіков) та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР (М. Сиваченко). У зверненні до ВАК СРСР С. Бібіков та М. Сиваченко високо оцінили наукові заслуги та досягнення В. Петрова в галузі етнографії, фольклористики, історії, археології та літературознавства⁹⁶⁹.

Коли ж стало зрозумілим, що повернення наукового ступеня не буде, В. Петров вдався до іншої тактики – домігся нового захисту дисертації. Кандидатську дисертацію Віктору Платоновичу довелося захищати повторно. Як годиться, 72-річний здобувач здав «кандмінімуми» – з історії партії та іноземної мови. Досконало володіючи німецькою, В. Петров на іспиті отримав «добре». Кажуть, екзаменаторам не сподобалася вимова. Очевидці згадують, що на другому поверсі академічного будинку по Кірова, 4, де розміщувався Інститут археології, довго не вшухав гомеричний регіт; новина облетіла всі поверхи, всі інститути, де В. Петрова добре знали. Екзаменаційна історія В. Петрова стала академічним анекдотом року: «До берлінської вимови в Києві є деякі претензії»⁹⁷⁰.

Надалі дослідник підготував автореферат⁹⁷¹, який проходив під грифом Відділу літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР. Проте за своїм українознавчим змістом він є значно ширшим та охоплює такі галузі гуманітарного знання як мовознавство, літературознавство, археологію, історію, етнологію, фольклористику, філософію. Крім того, хоча це був автореферат кандидатської дисертації, його обсяг дорівнював чотирьом друкованим аркушам, що відповідає вимогам до докторської.

⁹⁶⁷ Лист В.П. Петрова до П.М. Попова, 17.IX.1963 (Додаток) // ІРНБУВ. – Ф. 285. – Спр. 5603.

⁹⁶⁸ Лист В.О. Ларіна до В.П. Петрова, 10.III.1964 р. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 3.

⁹⁶⁹ Звернення інститутів археології та мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР до ВАК СРСР // Українська біографістика... – С. 333–338.

⁹⁷⁰ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 406.

⁹⁷¹ Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор... – 61 с.

4 жовтня 1966 р. у газеті «Радянська Україна» вийшло оголошення про захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (за сукупністю робіт) В. Петрова на тему: «Язык. Этнос. Фольклор». Захист було призначено на 14 жовтня 1966 р. Офіційними опонентами було призначено П. Попова, Є. Кирилук та О. Білецького. Через позицію ВАКу голова ради І. Білодід вирішив зробити захист у два етапи на одному засіданні (спочатку захист кандидатської, а потім докторської).

Напередодні Віктор Платонович погано себе почував (боліло серце) і весь час був під наглядом лікарів, які не схвалювали справи з захистом. Але вчений вирішив: «...якось то буде». Додавала хвилювання й хвороба П. Попова, яка не дозволяла йому бути присутнім на захисті. Павло Миколайович завчасно повідомив голову ради й підготовлену ним рецензію доручили зачитати доктору філологічних наук Г. Сухобрус, яка також підготувала свій відзив опонента. Захист відбувся 14 жовтня в п'ятницю о 14.30 на Об'єднаній Вченій раді із захисту дисертацій Секції суспільних наук АН УРСР⁹⁷².

Для повоєнного наукового загалу масштабність наукового надбання В. Петрова виявилася лише на захисті його дисертації, вже третьої в його житті. Захист викликав велику зацікавленість та увагу наукових співробітників усіх гуманітарних інститутів. «Чималий конференцзал Секції суспільних наук АН УРСР (на другому поверсі будинку по вул. Кірова, 4) був повним», – згадує В. Корпусова. Вперше В. Петров мав змогу розповісти науковому співтовариству в повоєнній Україні про свої концепції, власний внесок у гуманітарну науку, в українознавство. Перед слухачами виступив не просто вчений із широким колом досліджень, а зовсім інша постать – мислитель. Члени ради, серед яких були філологи, історики, етнографи, мистецтвознавці, гостро сперечалися за право надати В. Петрову ступінь доктора відповідно до своєї наукової галузі. Це була справжня баталія. Проте цілком слушно вважає В. Корпусова, суперечка з приводу вибору науки для надання наукового ступеня В. Петрову не мала сенсу, бо він за своєю суттю був учений майбутнього, дослідження

⁹⁷² Див.: Лист В.П. Петрова до П.М. Попова, 7.IX.1966 // ІР НБУВ. – Ф. 285. – Спр. 5604. – 1 арк.; Лист В.П. Петрова до П.М. Попова, 4.X.1966 // Там само. – Спр. 5605. – 1 арк.; Лист В.П. Петрова до П.М. Попова, 9.X.1966 // Там само. – Спр. 5606. – 1 арк.; Лист В.П. Петрова до П.М. Попова, 15.X.1966 // Там само. – Спр. 607. – 1 арк.; Лист П.М. Попова до В.П. Петрова, 6.X.1966 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 1–2; Лист П.М. Попова до В.П. Петрова, 16.X.1966 // Там само. – Спр. 180. – Арк. 4–5; Лист П.М. Попова до В.П. Петрова, 1966, чернетка // ІР НБУВ. – Ф. 285. – Спр. 1306. – Арк. 6–7.

якого поєднують різні галузі гуманітарної науки в одне ціле. В. Петров вивчав історію українського народу в різних аспектах. Він високопрофесійно знав першоджерела з духовної сфери життя людини – слов'янські та балтійські мови, топоніміку, гідроніміку, етніміміку, епіграфіку, етнографію, фольклор, історію та літературу, а також першоджерела з матеріальної сфери життя людини⁹⁷³.

Завдяки захисту дисертації внесок В. Петрова в науку вже не можна було замовчувати⁹⁷⁴. За свідченням очевидців захист пройшов з тріумфом⁹⁷⁵. Це був його перший післявоєнний тріумф на Батьківщині. Рішення ради було позитивним і одноголосним щодо обох дисертацій (20 – «За»).

З успішним захистом дисертації В. Петрова вітали друзі та знайомі. Так, надіслав вітального листа й старий знайомий П. Панч: «Як же не радіти, що наш Петров живий-здоровий (тепер Ви мусите бути здоровим!) і заслужено возвеличений: мені хвалили Вашу дисертацію»⁹⁷⁶. Незабаром й ВАК СРСР своїм рішенням від 13 травня 1967 р. підтвердив присудження В. Петрову ступеня доктора філологічних наук⁹⁷⁷.

У Києві побутові умови життя В. Петрова покращилися, адже він вперше за багато років мав власне житло. Проте нове помешкання було не надто зручним – так звана «хрущовка». Знаходилася квартира на другому поверсі будинку, що розташовувався на розі вулиць Володимиро-Либідської (будинок № 16, квартира № 98) та Горького. Новий район був незручним для життя, віддаленим від місця роботи. Вікна виходили на вузьку вулицю, на іншому боці якої знаходилася нова будівля Володимирського ринку. Віктор Платонович неодноразово іронізував над її типовим проєктом, що не мав конкретного функціонального призначення. Особливо його дратувала форма даху у вигляді гострих піднятих догори кутів, та з вікна нічого іншого не було видно. Тут із самого ранку до ночі було чути гомін базару, гучний безперервний гуркіт жвавого руху машин по вул. Горького. Не було поблизу ні садка, ні парка, де можна відпочити. Звідси далеко було до центру

⁹⁷³ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 354–355.

⁹⁷⁴ Там само.

⁹⁷⁵ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 406.

⁹⁷⁶ Лист Панча П.Й до Петрова В.П. 21.X.1966 // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 1.

⁹⁷⁷ Диплом доктора філологічних наук В.П. Петрова // Українська біографістика... – С. 317.

Києва, де знаходилися інститути Відділу суспільних наук АН УРСР, до зупинки тролейбуса треба було підійматися вгору по крутій, хоча й короткій, вулиці⁹⁷⁸.

В. Корпусова, яка в останні роки життя В. Петрова часто відвідувала його вдома, згадує помешкання так: «Квартира мала все дуже маленьке – коридорчик, кухню, дві прохідні вузьенькі витягнуті вздовж кімнати («вагончики»). Перша, більша за площею, була вітальня та одночасно робоча кімната Віктора Платоновича, друга – спальня, кабінету не було. В кімнатах знаходилися лише необхідні старі меблі, тому кімнати здавалися просторими. Завжди відчинені двері між кімнатами підсилювали ілюзію простору. Книг, на відміну від інших археологів, що мали вдома великі власні бібліотеки, Віктор Платонович мав дуже мало. У шафах зберігалися численні рукописи. ...Квартира була бідна, проте охайна, затишна»⁹⁷⁹.

Жив вчений бідно, пенсію, яку вдалося оформити, він не отримував, бо тоді не дозволялось одночасно отримувати пенсію та працювати. Лише останні два роки життя він отримував докторську зарплатню (350 крб.), а до того мав ставку молодшого наукового співробітника (150 крб.). Його дружина Софія Федорівна також отримувала мізерну пенсію. Вчений світового рівня іноді не мав у кишені навіть декількох карбованців і мусив їх позичати⁹⁸⁰.

Ті, хто особисто знав В. Петрова у 1950–1960-ті рр., згадують його як людину високоосвічену, ученого світового рівня, що набагато випереджав свій час та був значно вищим за багатьох у тодішньому науковому середовищі. При цьому він завжди був дуже чемним, лагідним, доброзичливим, уважним, веселим й часто усміхненим і, взагалі, справляв враження інтелігента «вищої проби»⁹⁸¹. Він імпонував багатьом із свого оточення як людина дуже розумна, вихована та високоморальна⁹⁸².

Науковець ніколи бурхливо не висловлював своїх вражень, але завжди відчувалося, чим він був захоплений, які проблеми його поглинають. В. Петров, як і раніше, міг зацікавити співрозмовника науковими

⁹⁷⁸ Там само. – С. 359–360.

⁹⁷⁹ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 359.

⁹⁸⁰ Там само. – С. 360.

⁹⁸¹ Корпусова В. «Трете» життя В.П. Петрова... – С. 73.

⁹⁸² Див.: Непріна В. Мої зустрічі з В.П. Петровим // Українська біографістика... – С. 397–399; Винокур І. Спогади про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 416–417 та ін.

проблемами, які хвилювали його самого, умів скромно, але впевнено доводити слушність свого погляду й одночасно провокувати контраргументи з боку співрозмовника. «Його розумні очі випромінювали доброту», він завжди був привітний та комунікабельний⁹⁸³, а спілкування з ним було легким та приемним⁹⁸⁴.

До роботи В. Петров ставився дуже відповідально та пунктуально. Приходив в інститут з точністю до хвилини, не палив, не тинявся по коридорах, багато не говорив, але багато працював⁹⁸⁵. Своїм прикладом виховував інститутську молодь, до якої ставився доброзичливо, прихильно, незмінно уважно та привітно. Проте не допускав панібратства та амікошонства й був стражем абсолютного робочого порядку у відділі⁹⁸⁶.

Також ученого характеризують як людину надзвичайно скромну. Так, знаючи декілька іноземних мов, В. Петров у різноманітних анкетах коротко писав: «8 та інші»⁹⁸⁷. Одягався скромно та акуратно, «без зайвого шику», «тримався стримано», «у гарячі наукові суперечки не встрявав»⁹⁸⁸. Поводився він тоді як звичайний скромний науковець. Свої статті для друку в журналі «Народна творчість та етнографія» завжди приносив саме в редакцію, як звичайний автор, а не як колишній редактор цього видання та директор Інституту, хоча міг би передавати їх через директора М. Рильського, свого колишнього друга⁹⁸⁹.

Як і раніше, Віктор Платонович не втрачав почуття гумору та любив радощі життя. За споминами М. Брайчевського та інших знайомих, В. Петров, в ті часи, як і замолоду, любив випити та пожартувати. Так, під час відомої київської наради 1957 р., щодо обговорення дискусійних питань ранньої історії слов'ян, після офіційної частини учасники конферен-

⁹⁸³ Рутківська Л. Незабутні зустрічі // Українська біографістика... – С. 383–391.

⁹⁸⁴ Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 366–367.

⁹⁸⁵ Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика... – С. 392; Калинович Л. Пам'яті В.П. Петрова – записки, уривки, спогади // Українська біографістика... – С. 418–421.

⁹⁸⁶ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика... – С. 407; Винокур І. Спогади про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика... – С. 416–417.

⁹⁸⁷ Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика... – С. 392.

⁹⁸⁸ Див.: Сміленко А. Із спогадів про В.П. Петрова // Українська біографістика... – С. 372–374; Максимов Є. Спогади про В.П. Петрова 50–60-х років // Українська біографістика... – С. 375–377.

⁹⁸⁹ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 362.

ції влаштували бенкет, згадує М. Брайчевський: «Віктор Платонович, як кажуть в народі, «трохи перебрав», і Дмитру Березовцю було доручено доставити Петрова додому. Але з ним сталася дивна метаморфоза, явно продиктована спогадами про пережите в часи війни. По-перше, він забув українську та російську мову і розмовляв тільки німецькою. По-друге, Березовцю довелося добре поводитися з ним, аби запхнути в таксі: закривши одні дверцята авто, він виліз назовні через другі і т. д.»⁹⁹⁰

Знайомих вражала його байдужість і навіть неприйняття музики та поезії, хоча він виявляв прекрасну обізнаність водночас і в одному, і в другому. Дивувало постійне читання детективів, на що він казав: «Дуже люблю!»⁹⁹¹.

Знайомі та друзі в еміграції довго пам'ятали В. Петрова та сумували за ним. Так, Д. Гуменна записала у своєму щоденнику: «Віктор Платонович – жалко його, що він так хотів сердечності, так боявся це показати. А ті його великі, безкінечні, великі числом роботи, це було, щоб замінити. От уже оригінальна постать і неповторна, трагічна і багатоскладова, включно з тією зовнішністю»⁹⁹². На зустрічі з делегацією українських письменників, що відбулася в УВАН у Нью-Йорку 17 грудня 1966 р. Д. Гуменна намагалася передати через, тоді ще молодого поета, І. Драча привіт «деяким людям», що відіграли роль в її житті, в тому числі й В. Петрову. І. Драч не особливо бажав спілкуватися, а про В. Петрова сказав «не знаю такого»⁹⁹³.

Проте за спогадами самого І. Драча, коли до нього звернувся Ю. Шевельов з проханням передати привіт Віктору Платоновичу, він, хоч і мало що знав тоді про В. Петрова, погодився передати привіт із Нью-Йорка. Після повернення до Києва І. Драч відвідав В. Петрова вдома аби передати вітання. В. Петров та С. Зерова не сподобалися молодому поетові й він змалював Віктора Платоновича в непривабливому світлі, як «слизьку» та «сіру» постать⁹⁹⁴, що не відповідає «верстовій дорозі нашої літератури»⁹⁹⁵.

⁹⁹⁰ Брайчевський М. В.П. Петров (В. Домонтович) // Українська біографістика... – С. 380.

⁹⁹¹ Кравченко Н. Збагнення... – С. 82.

⁹⁹² Гуменна Д. Щоденник, 9.VI.1950–11.XII.1952 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 2. – Арк. 35.

⁹⁹³ Гуменна Д. Щоденник, 28.I.1964–2.XII.1967 // ВРФТ ІЛ. – Ф. 234. – Спр. 9. – Арк. 97–98.

⁹⁹⁴ Драч І. При світлі Соломії // Спогади про Соломію Павличко. – К., 2006. – С. 79.

⁹⁹⁵ Див.: Портнов А. Віктор Петров і його критики... – С. 165–167.

Незадовго до смерті В. Петров хотів розповісти про свою розвідувальну діяльність в пресі. Проте не встиг. Помер він 8 червня 1969 р. за своїм домашнім робочим столом, чекаючи кореспондента і працюючи над своєю останньою монографією «Етногенез слов'ян» (1972)⁹⁹⁶. Ховали В. Петрова сонячного червневого дня. Громадянська панахида відбувалася в Інституті археології (Кірова, 4). На заході виступив віцепрезидент АН УРСР академік І. Білодід (директор Інституту мовознавства ім. О. Потебні). Втім, жодна офіційна особа з Інституту мовознавства не проводжала вченого на місце його вічного спочину⁹⁹⁷. На цвинтарі було чимало археологів, та генералів КДБ було більше (за переказом І. Драча)⁹⁹⁸. Поховали В. Петрова, за його бажанням, на Лук'янівському військовому кладовищі в Києві.

---

⁹⁹⁶ Див.: Срижак О. Віктор Петров (до 105-річчя з дня народження й 30-річчя з дня смерті) // Народознавство. – 2000. – № 58. – С. 4; Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика... – С. 341.

⁹⁹⁷ Непокупний А. Віктор Платонович Петров та його псевдонім В. Домонтович // Українська біографістика... – С. 429.

⁹⁹⁸ Драч І. При світлі Соломії // Спогади про Соломію Павличко. – К., 2006. – С. 81.

ЧАСТИНА II. СКІФСЬКІ СЮЖЕТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ В. ПЕТРОВА

До проблем скіфології В. Петров звернувся у 1940-х рр. Історія скіфів опинилася у колі його наукових зацікавлень у зв'язку з дослідженнями українського та слов'янського етногенезу. Скіфські сюжети відбилися як у спеціальних роботах дослідника, так і у відповідних розділах його монографій, присвячених походженню українського народу та слов'ян. Вперше основні положення своєї оригінальної концепції історії та етногенезу скіфів він виклав у лекції, прочитаній студентській громаді в Регенсбурзі, – «Походження українського народу» (1947)¹, яка була опублікована лише після смерті вченого у 1992 р.² Надалі дослідник розвинув свої погляди у низці робіт – «Об изображении на древнерусском браслете (XII–XIII вв.)»³, «Скифская генеалогическая легенда»⁴, «Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья»⁵, «Скіфська релігія. Імена скіфських божеств у Геродота»⁶, «Давні слов'яни та їх

¹ Петров В. Походження українського народу. – К., МП: «Фенікс», 1992. – 192 с.

² Толочко П.П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // Петров В. Походження українського народу... – С. 4.

³ Петров В.П., Макаревич М.Л. Об изображении на древнерусском браслете (XII–XIII вв.) // Краткие сообщения Института Археологии АН УССР. – Вып. 12. – 1962. – С. 43–47.

⁴ Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда // Советская археология. – 1963. – №1. – С. 20–31.

⁵ Петров В.П. Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья (далі – МАСП).. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 229–238.

⁶ Петров В.П. Скіфська релігія. Імена скіфських божеств у Геродота // Археологія. – Т. XV. – 1963. – С. 19–32.

походження (До проблеми слов'янського етногенезу)⁷, «Скіфи. Мова і етнос»⁸, «Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика»⁹ та ін.

Крім того, В. Петров неодноразово брав участь у розкопках пам'яток скіфського часу. Так, його перші археологічні розкопки після повернення в СРСР у 1949 р. відбулися в Скіфській степовій експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР на півдні України¹⁰. Свої спостереження, зроблені під час цих досліджень, він виклав у своєму повідомленні «Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах в Нижнем Поднепровье (1953 год)»¹¹.

Отже, можна стверджувати, що скіфська тематика, не будучи основною, займала помітне місце у науковій творчості В. Петрова. Безумовно, підсумком багаторічних студій В. Петрова в галузі скіфознавства стала монографія «Скіфи. Мова і етнос». Перевидання цієї книги й пропонуємо увазі читача.

⁷ Петров В. Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу) // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 36–44.

⁸ Петров В. Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968. – 149 с.

⁹ Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972. – 214 с.

¹⁰ Див.: Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского акрополя (Знаменское городище) // НА ІА НАН України. – 1953/3; еє же. Отчет за 1953 г. о раскопках Каменских Кучугур – Скифского городища расположенного в районе с. Каменки-Днепровской Запорожской области // НА ІА НАН України. – 1953/3; еє же. Отчет о раскопках в 1953 г. Гавриловского городища // НА ІА НАН України. – 1953/3 а

¹¹ Петров В.П. Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах в Нижнем Поднепровье (1953 год) // КСИА АН УССР. – Вып. 4. – 1954. – С. 47.

СЮЖЕТ 1. ПИТАННЯ ІРАНОМОВНОСТІ СКІФІВ

Звертаючись до проблеми походження скіфів, науковець в першу чергу, розглядав питання скіфської мови. Для В. Петрова як мовознавця саме скіфська доба була вихідною, адже в цей час писемні джерела вперше надають матеріал конкретно-історичного змісту – мовні рештки визначені в часі та просторі. Лінгвістичний аналіз в його роботах охоплює категорії назв, що стосуються імен скіфських божеств, племен та гідронімії Скіфії за античними джерелами¹². Дослідження вченого побудовані на широкому залученні індоєвропейського мовного матеріалу, що розширює коло етимологічних паралелей для назв скіфської доби і «пориває монополію скіфо-іранських відповідностей», характерну для досліджень попереднього часу¹³.

На думку В. Петрова, сучасна скіфологія пішла хибним шляхом, безапеляційно прийнявши іраномовність скіфів. Так, розглядаючи історіографію проблеми, він аналізує праці своїх попередників, починаючи з відомого німецького вченого К. Мюлленгофа та його російського колеги В. Міллера¹⁴. Дослідник справедливо віддав належне дослідникам минулого. Утім, він відзначив, що «на зорі студій скіфської мови і етноса» сто-

¹² Петров В. Скіфи. Мова і етнос... – С. 50–114.

¹³ Петраускас О.В. Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ-Львів: «РАС», 1997. – С. 20–21.

¹⁴ У витоків вивчення скіфської мови та етносу стоять праці К. Мюлленгофа (*Über die Herkunft und Sprache der pontischen Skithen und Sarmaten // Monatsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. – 1866. – S. 549–576*) та В. Міллера (*Осетинские этюды. – Ч. 1–3. – М., 1881–1887*). Саме ці вчені встановили іраномовність скіфського світу. Вперше роботу К. Мюлленгофа «Про походження і мову понтійських скіфів і сарматів» було опубліковано в Берліні у 1866 р. і перевидано у 1892 р. Майже всі наступні студії, щодо питання скіфської мови, базувалися на фундаменті створеному дослідженнями цих учених.

яли праці не лише згаданих науковців та їх послідовників, а й роботи професора Новоросійського університету В. Юргевича. У 1872 році, через шість років після виходу праці К. Мюлленгофа, побачило світ його ґрунтовне дослідження «О именах иностранных на надписях Ольвии, Боспора и других греческих городов северного побережья Понта Евксинского»¹⁵. В цій роботі В. Юргевич вступив у полеміку з К. Мюлленгофом, зробивши спробу критично підійти до висунутих ним положень. Автор статті запропонував власне бачення проблеми скіфської мови. Дослідник, не відкидаючи іранських відповідників для річкових назв Східної Європи, вказав на те, що немає жодних підстав пов'язувати ці іранізми зі скіфами та скіфським часом. Так, В. Юргевич писав: «Не подлежит сомнению, что между главными народами, обитавшими во времена Геродота и после него в пределах древней Скифии, некоторые находились в племенном родстве с мидо-персами. Такими были меоты (приазовцы), сарматы, аланы и вероятно языги. ...Мы бы однако сделали грубую ошибку, если бы все, что может быть объяснено с помощью Зенда или Санскрита, считали принадлежащим периоду владычества в Скифии скифов и сарматов»¹⁶. На думку вченого, ще у доісторичні часи, до появи скіфів, перші арійські племена позначили своє перебування на території Скіфії назвами річок, в яких, не дивлячись на зміни «в устах тисячі поколень», легко помітити їх іранське походження. Санскритські *udan* та *vari*, що означають воду, з'явилися тут ще до появи скіфів¹⁷. Отже, він вважав, що індоіранські етимології цих назв не з'ясовують питання про етнічну приналежність скіфів.

Видатним досягненням В. Юргевича було те, що він виділив окремі періоди у мові місцевого населення – доскіфська та скіфська доби. Але його особливо важливою заслугою було те, що він вказав на однобічність поглядів К. Мюлленгофа¹⁸. Дослідник писав, що пояснення скіфських та сарматських слів та імен К. Мюлленгофом за допомогою зенда та санскрита є справедливим лише частково, а в багатьох випадках подібні тлумачення помилкові. Так, на його думку, К. Мюлленгоф «по собственному его убеждению, из 60 (?) скифских слов и имен объяснил только четверть верно, считая сюда названия рек, которые, как я показал выше,

¹⁵ Юргевич В. О именах иностранных на надписях Ольвии.... – С. 4–38.

¹⁶ Там само. – С. 11.

¹⁷ Там само. – С. 12.

¹⁸ Петров В. Скіфи. Мова і етнос... – С. 7.

не належать скифському періоду»¹⁹. Отже, В. Юргевич першим вказав на неприпустимість пояснення всього скіфського матеріалу виключно в межах індоіранських зближень. Вчений не ототожнював скіфів ані з іранцями, ані з слов'янами²⁰.

У 1930-х проти іранської теорії виступив академік М. Марр, який у низці своїх робіт намагався довести з позицій своєї середземноморсько-яфетичної теорії, що скіфська мова належить до групи так званих яфетичних мов. Скіфи та сармати для нього були яфетидами²¹. Грузинські, картвельські та скіфо-сарматські племена проголошувалися спорідненими, а їх прабатьківщиною визнавалася Мала Азія. Кавказько-яфетична теорія про те, що скіфи і сармати належали до північнокавказьких адиго-чечено-лезгинських народностей, була розвинута в працях учнів М. Марра – тбіліського вченого І. Джавахішвілі²² та ленінградського дослідника Л. Мацулевича²³. Але на початку 1950-их рр. теорія М. Марра була розкритикована й визнана за ненаукову та ворожу. Таким чином, у скіфології остаточно затвердився «паніранізм». Втім, на думку В. Петрова, й наприкінці 1960-х рр. питання про доіндоєвропейську добу в місцевих мовах півдня Східної Європи є важливим і чекає на своє вирішення. Вчений вважав, що хронологічно дана проблема відноситься до часів значно раніших ніж ті, якими датується скіфо-сарматська мова²⁴.

Отже, погляди В. Юргевича не здобули визнання, а ірано-осетинська концепція Мюленгофа-Міллера, яка виникла ще у другій половині ХІХ ст., була підтримана наступним поколінням вчених (Ф. Юсті, В. Томашек, І. Маркварт, М. Фасмер, В. Абаєв, Я. Гарматта, Л. Згуста) і набула значення історіографічної норми, а теза про іраномовність скіфів була перетворена у принцип методики. Більшість скіфологів беззастережно прийняла це положення. Але даний підхід В. Петров вважав хибним, адже «тут не взято до уваги, що йдеться про вивчення решток мови, етнічна приналежність якої не-

¹⁹ Юргевич В.О именах иностранных на надписях Ольвии... – С. 18.

²⁰ Там само. – С. 7–8.

²¹ Марр Н.Я. Скифский язык // Избранные работы. – Т. V. – Л., 1935. – С. 207–210; його ж. Первая выдвинутая яфетидологическая экспедиция // Избранные работы. – Т. V. – Л., 1935. – С. 444; його ж. Термин «скиф» // Избранные работы. – Т. V. – Л., 1935. – С. 31.

²² Джавахішвілі И.А. Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи // Вестник древней истории. – 1939. – № 4. – С. 30–49.

²³ Мацулевич Л.А. Аланская проблема и этногенез Средней Азии // Советская этнография. – М.; Л., – 1947. – Вып. VI–VII. – С. 138–144.

²⁴ Петров В. Скіфи. Мова і етнос... – С. 11–12.

відома». Він вважав, що вказані дослідники ігнорували цю обставину і розглядали мову давнього населення Наддніпров'я як заздалегідь визначену. Таким чином, «невідоме проголошувалося відомим», а умовне припущення, «яке належало ще довести, перетворювалося в непорушну догму»²⁵. Отже, у скіфології встановлювалося абсолютне панування іранської теорії. Так, відомий радянський вчений-іраніст В. Абаєв проголошував: «Все, что не объяснено из иранского, в большинстве вообще не поддается объяснению»²⁶.

Проте жоден з наступних дослідників не наважувався вказати на хибність, з точки зору В. Петрова, подібної постановки питання. Він же вважав, що методичний прийом, «заснований на засаді одномовних зближень, пояснювання решток скіфської і сарматської мови за допомогою іранської», явно неприйнятний. Науковець наполягав на тому, що порівняльно-історичний метод вимагає «притягнення всіх тих мов, які входять до складу досліджуваної мовної спільності», а за допомогою одномовних ірано-осетинських аналогій не можна довести, що «скіфи – іранці і що вони прямі історичні предки осетин»²⁷.

У своїх роботах вчений послідовно доводив, що скіфська мова не є іранською і «тим більше не праосетинською». На його думку, це була самостійна мова, одна зі східної групи індоєвропейських мов, яка виявляє «найближчу спорідненість з мовами суміжних територій, відповідно до свого географічного положення: на Сході – з індоіранськими, на Півночі – з балтійськими і на південному Заході – з фракійською»²⁸.

У 1940–1960-ті рр., як і сьогодні, більшість дослідників визнавала іраномовність скіфів і подібні намагання В. Петрова спростувати усталені в історіографії точки зору, які вимагали від вченого неабиякої наукової сміливості та впевненості у своїй правоті. Адже будь-які спроби окремих вчених порушити «іранство» скіфів отримували доволі різку відсіч з боку монолітних рядів скіфологів та іраністів. Так, наприклад, лише за сумніви у існуванні «іранської єдності»²⁹ провідний український археолог Є. Черненко став об'єктом критики колег за те, що «без каких бы то

²⁵ Петров В. Скіфи. Мова і етнос... – С. 6–19.

²⁶ Абаєв В.И. Осетинский язык и фольклор... – С. 37.

²⁷ Петров В. Скіфи. Мова і етнос... – С. 6–33; Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 207–208.

²⁸ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 207–209.

²⁹ Див.: Черненко Е.А. М. Хазанов. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. – М. Изд-во «Наука», 1975. – С. 148–150.

ни було мотивировок провозглашает «проблематичным» существование иранского единства»³⁰. Отже більшість наукового співтовариства залишилася на старих позиціях і не поділяла поглядів В. Петрова.

Втім, висновки дослідника підтримав український археолог М. Брайчевський. Так він відзначив, посилаючись на дослідження В. Петрова, що усталена в науці точка зору про іраномовність скіфів не підтвердилася і що скіфи – це окремий індоєвропейський народ зі своєю власною мовою, яка має багато спільного з мовами іранців, фракійців, балтів, слов'ян та індоаріїв. Вчений, слідом за В. Петровим, стверджував, що проголошення скіфів іранцями базувалося на використанні помилкової методики: прийнявши апіорі іранську гіпотезу, дослідники шукали порівняльний матеріал для інтерпретації скіфських глос і ономастичних імен лише у мовах іранської групи³¹.

Таким чином, у вітчизняній скіфології В. Петров став предтечею нових пошуків у мовній архаїці Припонтиди³², поставивши під сумнів постулат іраномовності (іраномовної єдності – А.В.) скіфів³³. В індоєвропейстиці лише згодом дослідники дійшли висновків, близьких до поглядів вченого.

По-новому поглянувши на здавалося б вже вирішені у науці проблеми, В. Петров своїми дослідженнями стимулював подальший розвиток скіфології та виникнення нових підходів та теорій. Так індоарійська гіпотеза що транслювала ідею розселення індоаріїв у Східному Приазов'ї, хоч і розроблялася ще у 1920–1940-х рр., але остаточно була оформлена в працях відомого московського лінгвіста академіка О. Трубачова у 1970–1990-х рр. Дослідник, локалізуючи прабатьківщину індоіранців у Східній Європі, вважав, що після розділу цієї спільності на індоарійську та іранську мовні гілки частина індоаріїв продовжувала проживати на півдні Східної Європи та була асимільована іраномовними скіфами. Не дивлячись на асиміляцію, індоарійський мовний пласт, що фіксується О. Трубачовим за матеріалами північнопричорноморської ономастики,

³⁰ Див.: Яценко И.В., Раевский Д.С. Некоторые аспекты состояния проблемы (обзорная статья). Круглый стол «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 5. – С. 105.

³¹ Брайчевський М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 22–23.

³² Корпусова В.М. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 24.

³³ Петров В. Походження українського народу... – 192 с.; Петров В. Скіфи. Мова і етнос... – 149 с.; Петров В. Етногенез слов'ян... – 214 с.

топоніміки та ін., є доволі помітним на загальному іранському фоні, що свідчить про мовну неоднорідність населення Скіфії³⁴.

Роботу над визначенням індоарійського компоненту та його ролі у складанні скіфо-сарматського світу продовжили московський вчений-іраніст Л. Лелеков³⁵ та ленінградський дослідник Л. Клейн³⁶. Вони розвинули ідею про наявність індоарійських елементів у скіфській культурі. Вони вважають, що теза про більшу схожість скіфської культурної морфології з індоарійською, ніж з іранською, жодних сумнівів не викликає³⁷. До того ж Л. Клейн наполягає на особливій, «в обхід іранців», спорідненості скіфів з індоаріями. На його думку, витоки схожості скіфської та індоарійської культур сягають не першого, як вважалося раніше, а другого тисячоліття до нашої ери³⁸.

Крім того, досліджуючи етногенез слов'ян і у зв'язку з цим мовно та культурно пов'язуючи скіфів із слов'янами та українцями, В. Петров висловив деякі думки, що певною мірою узгоджуються і з доказами інших вчених (істориків, лінгвістів та антропологів), про те, що населення

³⁴ Трубачев О.Н. О синдах и их языке // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 39–63; его же. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопросы языкознания. – 1977. – № 6. – С. 13–28; его же. «Старая Скифия» (Архαιή Σκιφία) Геродота (IV. 99) и славяне. Лингвистический аспект // Вопросы языкознания. – 1979. – 4. – С. 29–45; його ж. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 5. – С. 117–118; його ж. Indoagica в Северном Причерноморье: Источники. Интерпретация. Реконструкция // Вопросы языкознания. – 1981. – № 2. – С. 3–21; його ж. Indoagica в Скифии и Дакии // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 148–152; його ж. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М.: Наука, 2003. – С. 74–75, 165–166 тощо.

³⁵ Лелеков Л.А. R. Girshman. L'Iran et la migration des Indo-Aryens et des Iraniens // Народы Азии и Африки. – 1978. – № 5. – С. 225. його ж. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки.– 1980. – № 5. – С. 125–128; його ж. Проблемы индоиранских аналогий к явлениям скифской культуры // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово, 1980. – С. 122–123 тощо.

³⁶ Клейн Л.С. Откуда арии пришли в Индию // Вестник Ленинградского университета.– 1980. – Вып. 4 (20). – С. 35–40; его же. Третья гипотеза о происхождении скифов (Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии») // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 6. – С. 72–74; його ж. Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 5. – С. 63–82 тощо.

³⁷ Лелеков Л.А. Выступление на круглом столе «Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии» // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 5. – С. 86.

³⁸ Клейн Л.С. Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии... – С. 82.

України увібрало в себе скіфський субстрат³⁹. Так, дослідники давно звернули увагу на іранське походження східнослов'янських богів – Хорса та Симаргла. В. Абаєв переконливо довів, що ці боги мають скіфо-сарматське походження і повинні розглядатися як запозичені від іранського населення Північного Причорномор'я⁴⁰. Вірогідно, що персонаж української міфології Вій етимологічно та семантично пов'язаний з іранським богом вітру, війни, помсти та смерті – скіфський *Vauhka-suga* (згадується у Геродота)⁴¹. Також виявляється і схожість між східнослов'янським божеством Родом та осетинським *Naf* (Род)⁴². Засвоєння та переробка частиною слов'янського світу спадку іранської солярної міфології відбилися у мітраїстських запозиченнях християнства⁴³. Серед руських вождів, що підписали у X ст. договір з Візантією, були особи з іменами іранського походження – Сфанъдръ, Прастенъ, Истръ, Фрастенъ, Фуръстенъ та ін.⁴⁴ Іранізми присутні й у етнонімії південно-східної частини слов'янського світу⁴⁵. Іранська спадщина проявлялася і в давньоруській культурі⁴⁶.

Скіфо-сарматські впливи на південно-східну частину слов'янства відбилися і в лексичному матеріалі⁴⁷. Важливо, що вони проявилися в фонетиці та граматиці, адже фонетика, як правило, не запозичується у

³⁹ Див.: Кухаренко Ю.В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // Советская археология. – 1954. – Т. 19. – С. 111–120; Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений в древнейший период // Вопросы славянского языкознания. – 1962. – Вып. 6. – С. 28–45; його ж. Контакты между славянами и скифо-сарматскими племенами // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1963. – Вып. 28. – С. 3–22; Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М., 1965. – С. 115–117; Алексеев Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., 1973. – С. 256; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1977. – С. 78–100 тощо.

⁴⁰ Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы... – С. 115–117.

⁴¹ Абаев В.И. Дохристианская религия // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. – М., 1960. – С. 5–7.

⁴² Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы... – С. 110–111.

⁴³ Лелеков Л.А. О некоторых иранских элементах в искусстве древней Руси // Искусство и археология Ирана. – М., 1971. – С. 183–190; його ж. К реконструкции раннеславянской мифологической системы // Советское славяноведение. – 1973. – № 1. – С. 52–59.

⁴⁴ Kalmykov A. Iranians and Slavs in South Russia // Journal of the American Oriental Society. – Vol. 45. – 1925. – P. 68–71.

⁴⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. IV. – М. – 1973. – С. 262; Трубачев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология. – 1965. – М., 1967. – С. 32; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян... – С. 99–100.

⁴⁶ Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 99–112.

⁴⁷ Трубачев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений... – С. 3–81.

сусідів. Таким чином, В. Абаєв стверджує, що у формуванні південної частини східного слов'янства (майбутня українська мова та південноросійські говори) брав участь скіфо-сарматський субстрат⁴⁸.

Отже кількість іранських паралелей у мові, культурі та релігії слов'ян є настільки значною, що у науковій літературі було поставлено питання про слов'яно-іранський симбіоз, який мав місце у слов'янській історії. Ймовірно, це явище торкнулося лише частини слов'янського світу і частини іранських племен. Певний час слов'яни та іранці жили на одній території, змішувалися між собою, в результаті чого іраномовне населення було асимільовано⁴⁹.

---

⁴⁸ Абаєв В.И. О происхождении фонемы у(һ) в славянском языке // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 115–121.

⁴⁹ Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян... – С. 99–100.

СЮЖЕТ 2. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ СКІФІВ

Безумовно, найбільш важливим і в той же час дискусійним аспектом скіфської проблеми залишається питання походження скіфів та скіфської культури. У своїх «скіфських студіях» 1940–1960-х рр. В. Петров наповняв на автохтонності скіфського населення території України. Він писав: «Вони (скіфи – А. В.) етногенетично продукт розвитку попередньої (післятрипільської, передскітської) епохи, наступний, пізніший етап деформації тубільної людності, як вона сформувалася на Україні в усатівсько-городському післятрипіллі»⁵⁰. Таким чином, вчений рішуче обстоював тубільно-українське походження скіфів, щоправда скіфи царські, на його думку, були іранізовані внаслідок тривалого перебування у Передній Азії. Його позиція у даному питанні цілком органічно вписувалася у тогочасні дискусії щодо походження скіфів та скіфської культури.

У 1950–1970-ті рр. в радянській науці питання походження скіфів було гостро дискусійним. Вирішення цієї проблеми зводиться до трьох основних гіпотез, які умовно можна називати: «автохтонна» (О. Тереножкіна), або «зрубна», «волзька» (за Л. Клейном) та «третя», або «дійсно автохтонна» (Л. Клейна)⁵¹.

«Автохтонна» («зрубна») гіпотеза походження скіфів вперше була висунута фінським археологом А. Тальгреном у 1926 р.⁵² і розроблена значним лєнінградським вченим М. Артамоновим, який вважав скіфів прямими нащадками племен зрубної культури. На його думку, первісне вторгнення скіфів у причорноморські степи відноситься до другої половини II тис. до н. е., «коли заволзька зрубна культура поширилася на захід аж до Подніпров'я включно, відтиснувши і зруйнувавши попередню їй

⁵⁰ Петров В. Походження українського народу... – С. 47.

⁵¹ Клейн Л.С. Третья гипотеза о происхождении скифов... – С. 72–74.

⁵² Tallgren A.M. La Pondide Prescythique après l'introduction des metaux // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1926. – Vol. II. – P. 223.

в Північному Причорномор'ї катакомбну»⁵³. Одним з носіїв катакомбної культури він вважав кіммерійців⁵⁴. У подальшому ця теорія була підтримана московськими скіфологами Б. Граковим, Г. Мелюковою, О. Кривцовою-Граковою, І. Яценко та ін.⁵⁵. Так, наприклад, О. Кривцова-Гракова, вивчаючи зрубну культуру, розробила її першу періодизацію: 1) рання стадія – XV–XIII ст. до н. е., 2) хвалинська – кінець II – початок I тис. до н. е. На думку дослідниці, прабатьківщиною зрубних племен було Степове Поволжя, а на заході, у степовій та лісостеповій смугах України, вони з'явилися внаслідок поступової міграції. Виявивши на території України пам'ятки як першої так і другої стадій зрубної культури, О. Кривцова-Гракова ототожнила другу з передскіфським часом, тобто дослідниця вважала зрубну культуру кіммерійською⁵⁶. Згодом вона відмовилась від такого трактування проблеми і доводила, що скіфи своїм походженням пов'язані з племенами зрубників. На її думку, зрубна культура безпосередньо передувала скіфській⁵⁷.

Визначний російський радянський археолог Б. Граков також вважав, що прямими предками скіфів були племена зрубної культури, які прийшли у Північне Причорномор'я з Поволжя. Процес проникнення носіїв цієї культури був довготривалим (з середини II тис. до н. е.) та багатоетапним, а згадуване Геродотом переселення скіфів з Азії – одна з його хвиль, ймовірно остання. Мігранти зустрілися у Причорномор'ї з більш ранніми переселенцями з тих самих територій. Отже на основі злиття цих споріднених груп й склалося етнічно однорідне населення скіфського часу. Близькість різних культур «скіфського світу» на широких просторах Євразії вчений пов'язував із великою рухливістю кочового

⁵³ Артамонов М.І. Загадки скіфської археології // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 26.

⁵⁴ Его же. К вопросу о происхождении скифов // Вестник древней истории. – 1950. – №2. – С. 37.

⁵⁵ Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов – С. 44–46; Граков Б. Скіфи. – К.: Видавництво АН УРСР, 1947. – 93 с.; Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время... – С. 39–93; Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 46. – М., 1955. – С. 155, 161–162; Яценко И.В. Скифия VII–V вв. до н. э. – М., 1959. – С. 17 тощо.

⁵⁶ Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // Труды ГИМ. – Вып. XVII. – М., 1948. – С. 153.

⁵⁷ Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. – Вып. 46. – 1955. – С. 155, 161–162.

населення, що сприяло встановленню широких культурних зв'язків та уніфікації вигляду різних за походженням культур⁵⁸.

Отже, «автохтоністи»/«зрубники» будували свою аргументацію на уявленні про генетичний зв'язок скіфів з носіями зрубної культури доби пізньої бронзи. Але серед прибічників цієї гіпотези були і певні розбіжності. Так, М. Артамонов вважав предками скіфів племена зрубників, але формування «скіфської тріади»⁵⁹, що надала скіфській культурі характерного вигляду, відбувалося, з його точки зору, не на місцевій основі, а під час перебування скіфів у Передній Азії під безпосереднім впливом культури цього регіону⁶⁰. На думку ж Б. Гракова, саме зрубна культура, що зазнала значних змін під час переходу від доби бронзи до залізного віку, стала основою скіфської, формування якої відбулося у «перехідних» пам'ятках чорногорівського і новочеркаського типу⁶¹.

«Міграційну» або «центральноазиатську» (за Д. Раєвським та І. Яценко)⁶² концепцію активно відстоювали відомі київські археологи В. Ільїнська, О. Тереножкін та їх послідовники. Відповідно даним Геродота, дослідники пов'язували появу скіфських племен на території

⁵⁸ Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время... – С. 66, 93; Граков Б.Н. Скифы. – М., 1971 – С. 23; Яценко И.В. Скифия VII-V вв. до н. э. – М., 1959; Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // Проблемы скифской археологии. – М., 1971.

⁵⁹ Поняття «скіфська тріада» увійшло у науковий обіг на початку 1950-х рр. М. Артамонов, говорячи про скіфів Подніпров'я, Криму та Подністров'я, відзначив, що спільними для їх матеріальної культури є лише деякі типи зброї, кінського спорядження та особистого убрання, у оздобленні яких використовувалися зображення тварин (Див. Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов... – С. 39). Вперше цей термін було застосовано Б. Граковим та Г. Мелюковою (Див.: Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время... – С. 39–93), після чого він отримав доволі широке розповсюдження у науковій та науково-популярній літературі. «Скіфська тріада» об'єднує найбільш яскраві елементи матеріальної культури скіфів – зброя, кінське спорядження та звіриний стиль у мистецтві. Цей термін став зручною та зрозумілою «візитівкою» скіфів. Тріада у скіфський час побутувала на великій території від Північного Причорномор'я до Туви та Мінусинської котловини.

⁶⁰ Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). – Л., 1974. – С. 7, 34.

⁶¹ Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время... – С. 66, 93; Граков Б.Н. Скифы. – М., 1971. – С. 23.

⁶² Яценко И.В., Раевский Д.С. Некоторые аспекты состояния проблемы (обзорная статья)... – С. 107.

Східної Європи з їх просуванням з глибинних районів Азії⁶³. На думку О. Тереножкіна, не було жодної наступності, ані етнічної, ані культурної між населенням Північного Причорномор'я доскіфського та скіфського часу – скіфи прийшли на ці території у VII ст. до н. е. і принесли з собою в основному вже сформовану культуру. Дослідник наполегливо доводив, що у Північному Причорномор'ї спостерігається не еволюція доскіфської матеріальної культури у скіфську, а пряма зміна, яка відбувалася протягом доволі короткого часу, в добу, коли, згідно з історичним переказом Геродота, відбувається скіфське вторгнення у Причорномор'я і вигнання з його території киммерійців. Наявність у ранньоскіфській причорноморській культурі деяких передскіфських місцевих елементів (в першу чергу – склад та орнаментация кераміки) він пояснює тим, що вони були принесені у скіфську культуру залишками киммерійського населення, що опинилося під скіфським володарюванням⁶⁴.

Отже більшість дослідників, що займалася вирішенням проблеми походження скіфів, виводила їх у Скіфію зі Сходу з-за якоїсь великої річки. Головним аргументом тут є Геродотова легенда про азіатське походження скіфів. Утім, Геродот повідомляє, що дізнався у Північному Причорномор'ї не одну, а кілька легенд про походження скіфів. Проте дві з них, що були записані зі слів греків та скіфів, являють собою два варіанти однієї легенди і мають явно виражений міфологічний характер, зображуючи скіфів нащадками божеств та міфічних героїв. У зв'язку з цим Геродот та майже всі наступні історики стали вважати більш достовірною легенду, також записану зі слів скіфів, яка має реалістичніший характер. Згідно з нею скіфи прийшли у Північне Причорномор'я з Азії, з-за річки Аракс у VII ст. до н. е. й витіснили попереднє населення – киммерійців. Надалі вони відправилися походом через Кавказ у країни Сходу – Мідію, Лідію й через двадцять вісім років повернулися у Причорномор'я (кінець VII ст. до н. е.). Отже необхідно відзначити те, що від Геродота і до сучасних дослідників історична версія появи перших скіфів у Північному Причорномор'ї (їх прихід з Азії під тиском масагетів) традиційно користувалася більшою довірою, принаймні, що стосується одного з можливих компонентів складання причорноморської скіфської культури⁶⁵.

⁶³ Тереножкін А.И. Киммерийцы. – К.: Наукова думка, 1976. – 220 с.; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К.: Наукова думка, 1963; Ильинская В.А. Скифия VII–IV до н. е. – К.: Наукова думка, 1983. – 378 с.

⁶⁴ Тереножкін А.И. Киммерийцы... – С. 208.

⁶⁵ Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н.э. – Санкт-Петербург, Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. – С. 63.

Осібню в цьому ряду «історіографії гіпотез» стоїть так звана «третя гіпотеза» Л. Клейна (учень М. Артамонова та В. Проппа), який небезпідставно вважає, що «дійсно автохтонну» версію походження скіфів запропонував саме він ще у 1951 р.⁶⁶ Згодом науковець основні положення своєї версії походження скіфів сформулював у низці робіт⁶⁷. Він звернув увагу на те, як дослідники, засновуючись на розповіді Геродота про прихід скіфів з Азії, локалізують прабатьківщину скіфів (Південний Сибір або Середня Азія) та як ними визначається Геродотів Аракс (Волга, Урал, Амудар'я). Утім, на думку вченого, проведеними археологічними розкопками не вдалося виявити культуру, яку можна б було ототожнити із предками скіфів, а на території України (за даними археології та антропології) не було виявлено зміни населення під час переходу від доби бронзи до залізного віку. Таким чином, Л. Клейн висунув гіпотезу про те, що повідомлення Геродота про прихід скіфів з Азії виникло внаслідок помилки: «Батько історії» прийняв скіфський героїчний епос за генеалогічну легенду. Отже два великих скіфських походи у Передню Азію необхідно реконструювати за давньосхідними джерелами (скіфів знали на Давньому Сході ще у першій половині VII ст. до н. е.); Геродот же, знаючи лише про другий (пізній) похід скіфів, сприйняв скіфську розповідь про їх військові походи через Кавказ та повернення з першого походу як легенду про первинне вторгнення скіфів у Скіфію. У такому випадку, на думку Л. Клейна, Аракс це Аракс, річка у Закавказзі, яка й зараз має таку назву⁶⁸. Щодо справжнього походження скіфів у переказі Геродота – «інша легенда» про походження скіфів, за якою вони вважають себе споконвічними мешканцями Північного Причорномор'я. В результаті проведених досліджень вчений дійшов висновку, що у вирішенні питання про походження скіфів треба відмовитись від міграційної

⁶⁶ Див.: Клейн Л.С. Легенда Геродота об азиатском происхождении скифов и нартский эпос // Вестник древней истории. – 1975. – № 4. – С. 14–15; его же. Трудно быть Клейном. – С. 70–71.

⁶⁷ Див.: Клейн Л.С. Территория и способ погребения кочевых скифских племен по Геродоту и археологическим данным // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 2. – Л., 1961. – С. 45–56; его же. Происхождение скифов царских по археологическим данным // Советская Археология. – 1963. – № 4. – С. 27–35; его же. Легенда Геродота об азиатском происхождении скифов и нартский эпос... – С. 14–27; его же. Проблема «Х» // Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства. – Кемерово, 1979. – С. 18–22; его же. Третья гипотеза о происхождении скифов... – С. 72–74; его же. Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии... – С. 63–82 тощо.

⁶⁸ Клейн Л.С. Легенда Геродота об азиатском происхождении скифов и нартский эпос... – С. 14–15.

легенди Геродота, адже там нічого немає про те, звідки прийшли скіфи⁶⁹. Гіпотеза Л. Клейна була підтримана його вчителем М. Артамоновим⁷⁰, а В. Виноградов прийшов до подібних висновків іншим шляхом⁷¹.

Вирішуючи походження скіфів царських за археологічними даними, Л. Клейн зауважує на тому, що для більшості дослідників у цьому питанні вихідним пунктом є передана Геродотом легенда про прихід скіфів з Азії. У зв'язку з цим археологи намагаються знайти таку передскіфську культуру, до якої можна прив'язати версію про міграцію зі сходу на захід. Хтось бачить витоки скіфського етногенезу у зрубній культурі, хтось – у карасукській. Проте їх генетичний зв'язок з історичними царськими скіфами прослідкувати на широкому матеріалі не вдається. Лише окремі елементи цих передскіфських культур згодом опиняються в культурі скіфів. Разом з тим вони легко передаються через впливи та запозичення (зброя, прикраси, металеві вироби). Крім того, на думку вченого, Геродотова легенда про прихід скіфів з Азії має низку протиріч. У зв'язку з цим Л. Клейн наголошує на тому, що, вирішуючи питання про походження скіфів царських, необхідно відволіктися від Геродотових легенд й зосередити увагу на іншому – спробувати визначити серед передскіфських культур таку, яка генетично пов'язана з історичними царськими скіфами за найбільш стійкими та етнічно важливими ознаками: спосіб поховання, кераміка, тенденції розвитку господарства та побуту, антропологічні ознаки. Таким чином, спираючись на широке коло джерел, вчений наполегливо доводить тезу про генетичний зв'язок царських скіфів з носіями передкавказької катакомбної культури (спосіб поховання, звичай деформації черепа, склад стада, рухливість тощо). Тобто катакомбна культура у її передкавказькому варіанті є протоскіфською, а точніше першоосновою культури скіфів царських (отже іраномовною). Проте у складанні цього варіанту, окрім катакомбної культури донецького типу, ймовірно, брали участь й інші культури: північнокавказька, можливо ямна та частково пізньозрубна, а також культури Подунав'я. З яким із цих компонентів пов'язана іраномовність скіфів царських дослідник ви-

⁶⁹ Там же. – С. 27.

⁷⁰ Див.: Артамонов М.И. Этнический состав населения Скифии // Доклады VI научной конференции Института археологии Академии наук УССР (1952). – Киев, 1953. – С. 190; его же Загадки скіфської археології... – С. 23–30; Клейн Л.С. Трудно быть Клейном. – С. 70–71, 184–186.

⁷¹ Виноградов В.Б. О скифских походах через Кавказ (по письменным источникам) // Труды Чечено-Ингушского научно-исследовательского института. – Т. 9. – Грозный, 1964. – С. 21–48.

рішувати не взявся, адже найбільш потужний культурний внесок може не співпадати з мовною спадкоємністю⁷².

Проте незважаючи на всю несумісність, на перший погляд, згаданих концепцій етногенезу скіфів, у точках зору їх adeptів спостерігаються і певні спільні риси. Так, більшість скіфологів, незалежно від того, на яких позиціях вони знаходяться, вважають, що формування скіфів відбувалося в результаті взаємодії місцевого та прийшого населення. Отже розбіжності між «автохтоністами» («зрубниками») та «міграціоністами» полягали лише у різній оцінці співвідношення місцевих і прийшлих компонентів у складі скіфського етносу та у визначенні території, з якої почалася міграція зі сходу (перша і друга)⁷³.

Сьогодні погляди В. Петрова на проблему походження скіфів виглядають дещо застарілими. Втім, на думку багатьох авторитетних скіфологів, «автохтонна» гіпотеза найбільш логічно поєднує дані археології, письмові свідчення та дані суміжних наук, не втрачаючи й досі своєї наукової цінності⁷⁴. Крім того, бачимо, що погляди В. Петрова на походження скіфів певною мірою близькі до концепції такого авторитетного скіфолога, як М. Артамонов (у 1950-х)⁷⁵. Таким чином, можна сміливо стверджувати, що участь у формуванні скіфського етносу автохтонного компоненту не заперечується більшістю науковців, а отже, і у дослідженнях В. Петрова виявляється раціональне зерно.

---

⁷² Клейн Л.С. Происхождение скифов царских по археологическим данным... – С. 27–35.

⁷³ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: «Наукова думка», 1990. – С.5.

⁷⁴ Яценко И.В., Раевский Д.С. Некоторые аспекты состояния проблемы (обзорная статья)... – С. 111.

⁷⁵ Див.: Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов... – С. 44–46.

СЮЖЕТ 3. СКИФСЬКА ГЕНЕАЛОГІЧНА ЛЕГЕНДА

Скіфська генеалогічна легенда, на думку визначного археолога, дослідника скіфської культури Д. Раєвського, єдиний сюжет скіфської міфології, що зберігся у вигляді більш-менш розгорнутої й зв'язної розповіді і навіть у кількох варіантах⁷⁶. Тому не дивно, що вона постійно привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Таким чином, на сьогодні історіографія проблеми охоплює доволі широке коло спеціальної літератури.

У радянській скіфології 1920–1970-х рр. найбільше розповсюдження отримали господарсько-етнічне та етнічне трактування легенди. Майже всі вчені, хоча й у різній мірі і по-різному аргументуючи свої позиції, стверджували тезу про переважання у ній місцевих землеробських елементів над прийшлими кочовими⁷⁷. В. Петров також розглядав перекази скіфської генеалогічної легенди через призму автохтонності скіфського населення на території України⁷⁸. Отже він, як і будь-який інший сумлінний скіфолог, що досліджує походження та історію скіфів, звертався до

⁷⁶ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. В кн.: Раевский Д.С. Мир скифской культуры / Предисл. В.Я. Петрухина, М.Н. Погребовой. – М.: Языки славянских культур, 2006. – С. 35.

⁷⁷ Див.: Варнеке Б.В. Легенди про походження скіфів // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – № 76; Семенов-Зуссер С.А. Скіфи-кочовники на території Північного Причорномор'я // Наукові записки Харківського Державного педагогічного інституту. – Т. I. – Харків, 1939. – С. 170; Артамонов М.И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. – № 95. – Вып. 15. – Л., 1948. – С. 4–5; Граков Б.Н. Геракл // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXIV–С. 8–9; его же. Скифы. – М., 1971. – С. 21–22; Штительман Ф.М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 50. – 1956. – С. 266; Болтенко М.Ф. Herodoteana // МАСП. – Вып. 3. – Одесса, 1959. – С. 38–55 тощо.

⁷⁸ Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда... – С. 20–31; Петров В.П. Етногенез слов'ян... – С. 153–159; його ж. Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья... – С. 230–238.

аналізу скіфської генеалогічної легенди. Вчений вважав її одним з найважливіших джерел у вирішенні багатьох питань етнічної, господарчої та соціальної історії скіфів, адже вона містить не лише значну частину етнонімів, теонімів та особових імен племінних родоначальників, а й розкриває побутове історичне тло досліджуваних процесів⁷⁹. Звичайно, що особливу увагу дослідник приділяв версіям легенди у переказі Геродота⁸⁰.

На сьогодні дослідники виділяють п'ять версій скіфської генеалогічної легенди, що дійшли до нас у передачі давніх авторів та мають різну ступінь повноти та прозорості викладу⁸¹. Перша, найбільш інформативна, належить Геродоту (IV, 5–7) і зазвичай визначається як суто скіфська. За словами «Батька історії», саме її розповідали причорноморські скіфи. Згідно з цією версією, прабатьком скіфів був Зевс, який взяв шлюб з дочкою Борисфена, праматір'ю майбутніх скіфів. Від цих прабатьків народився перший чоловік – Таргітай. Він мав трьох синів: старший – Ліпоксай – родоначальник племені авхатів, середній – Арпоксай – катіарів і траспіїв, від наймолодшого – Колакся походять паралати. Ця легенда поєднується у Геродота з розповіддю про золоті речі, які впали з неба. – плуг, ярмо, сокира і чаша. Три брати претендували на небесні дари, але чудесні знамення ствердили, що речі призначалися для молодшого з них – Колакся.

Другий варіант легенди також виклав Геродот (IV, 8–10). Він приписав його авторство припонтійським грекам. Між першою та другою версіями Геродота є певні розбіжності, на які звертають увагу дослідники. Проте після низки проведених скіфологами досліджень було встановлено, що підґрунтям цієї версії є еллінізовані сюжети скіфського епосу⁸². В. Петров також звернув увагу на цю особливість. Так, перший варіант обмежувався лише згадкою про праматір як про дочку Борисфена, нічого не розповідаючи про неї. В другій же версії праматір зображується як напівжінка-напівзмія (Єхидна). На думку В. Петрова, найґрунтовніше була перероблена вступна частина легенди. Тут розповідь про батька, що доволі скупо висвітлює його в першій версії, у другій була дещо розширена. Замість Зевса в цьому варі-

⁷⁹ Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968. – С. 34–49.

⁸⁰ У радянській науці проблема Геродотових джерел (Скіфський логос Геродота) найбільш докладно була висвітлена С. Жебелевим. Висновки зроблені вченим і досі не втратили своєї актуальності (див.: Жебелев С.А. Северное Причерноморье. – М., Л., 1953).

⁸¹ Див.: Клейн Л.С. Легенда Геродота об азиатском происхождении скифов и нартский эпос... – С. 26; Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 36.

⁸² Див.: Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXIV – С. 7–18; Толстой И.И. Черноморская легенда о Геракле и змедедеве // Статьи о фольклоре. – М., 1966. – С. 234–238; Раевский Д. С. Мир скифской культуры. – С. 35–105 та ін.

анті фігурує Геракл. Його прихід, зустріч та шлюб із Єхидною обертаються у велике та цікаве оповідання, яке зберігає місцевий колорит. Тут також йдеться про трьох братів, протиставлення старших синів молодшому, їх суперництво. Зберігається переказ про дарунки, про визнання та утвердження молодшого сина як обранця й справжнього спадкоємця царства.

Наступна версія геродотового переказу легенди про походження скіфів (IV, 11–12) – історичне оповідання, що містить інформацію про скіфське переміщення з Азії до Північного Причорномор'я. Ця розповідь, на відміну від двох попередніх, не містить міфологічного матеріалу і тому не завжди залучається дослідниками до аналізу скіфської генеалогічної легенди⁸³.

Третя версія – переказ скіфської легенди в поемі Валерія Флакка (I ст. н. е.) «Аргонавтика» (Val. Fl., VI, 48–68). В. Петров, як і багато його сучасників та наступних дослідників, вважав свідчення автора поеми надзвичайно цінними. Він висловив думку про те, що, незалежно від того, чи скористався автор поеми даними з літературних джерел, чи з усної традиції, чи з відомих йому зображень, перекази про змієногоу праматір і Колакса (у Геродота – Колаксай) «збереглися у пам'яті населення скіфського узбережжя аж до початку нашої ери»⁸⁴. Крім того, В. Петров, засновуючись на даних тексту поеми, висловив припущення, що окрім усних переказів існували й зображення змієногої праматері і Колаксія, «тобто у вжитку в скіфів були не тільки горити з Ахілесовим тематичним циклом, але й щити з місцевою скіфською тематикою». Проте відзначив дослідник, щити й досі не знайдені, але численні археологічні матеріали свідчать про розповсюдженість у Північному Причорномор'ї та Придніпров'ї зображень змієногої жінки (геми, золоті бляшки, надгробні покривала, гіпсові наліпи саркофагів, жіночі прикраси, кінська зброя тощо). Таким чином, міркування В. Петрова стосовно інформативності «Аргонавтики» Флакка, як історичного джерела, опинилися у дискусійному полі тогочасної скіфології.

Так, у 1960 р. твір Валерія Флакка було ретельно проаналізовано відомим московським іраністом Е. Грантовським, який відзначив його інформаційну цінність та репрезентативність⁸⁵. Вчений вважав, що у Валерія Флакка відсутній послідовний виклад сюжету легенди, але її елементи було вміщено поетом в описання народів, які брали участь в битві

⁸³ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 38.

⁸⁴ Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос... – С. 39.

⁸⁵ Грантовский Э.А. Индо-иранские касты у скифов. – М., 1960.

між Персом та Аетом. Імена персонажів, їх атрибути та деякі мотиви, що пов'язані зі скіфською легендою, вказують на їх близькість до першої версії Геродота. На думку Е. Грантовського, Флакк користувався незалежним від Геродота джерелом, яке не збереглося до наших днів. Таку позицію підтримав визначний московський дослідник скіфської культури Д. Раєвський, який відзначив, що при співставленні з іншими версіями матеріал поеми потребує суттєвої реконструкції. Проте інформативна цінність джерела не викликала у дослідника сумнівів⁸⁶.

Але ця теза не є загально визнаною у скіфології. З 1920-х рр. частина науковців (слідом за видатним російським археологом та істориком М. Ростовцевим) піддає сумніву цінність «Аргонавтики» як самостійного історичного джерела⁸⁷. У 1962 р. відомий французький вчений-іраніст Ж. Дюмезиль виступив з розгорнутою критикою концепції Е. Грантовського⁸⁸. Він тлумачив пасаж «Аргонавтики», що стосується Колакса та Авха, лише як ремінісценцію розповіді Геродота, прикрашену поетичними фантазіями Флакка. Так, Ж. Дюмезиль пише: «Каковы бы ни были источники Валерия Флакка, исключено, чтобы о Колаксе или авхатах он располагал другими свидетельствами, кроме тех, которые известны и нам, то есть Геродота. Более того, он использовал материал как поэт... Он забавлялся к тому же и на манер Вергилия, сочинявшего имена некоторых италийских героев по образцам, взятым из последующей истории Рима»⁸⁹.

Точку зору Ж. Дюмезиля підтримав московський скіфолог і кочівникознавець А. Хазанов (учень Б. Гракова). Він, слідом за М. Ростовцевим та Ж. Дюмезилем, висловився на користь того, що у творі «Аргонавтика» реальні етнографічні дані переплітаються з поетичною фантазією автора. Крім того, на думку вченого, Флакк використав неоригінальні джерела, що були кінець-кінцем пов'язані з тим же Геродотом⁹⁰.

⁸⁶ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 38.

⁸⁷ Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. – Л., 1925. – С. 62.

⁸⁸ Див.: Dumézil G. La société scythique avait-elle des classes fonctionnelles // Indo-Iranian Journal. – 1962. – Vol. V. – № 3. – С. 190–194; Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 142–157.

⁸⁹ Дюмезиль Ж. Скифы и нарты... – С. 144–145.

⁹⁰ Хазанов А.М. Социальная история скифов... – С. 276–277.

Д. Раєвський⁹¹ та Е. Грантовський⁹² не визнали аргументацію Ж. Дюмезиля та А. Хазанова ґрунтовною. Д. Раєвський відзначив, що реалії, прив'язані у поемі до персонажів, однойменних з героями першої версії легенди у викладі Геродота, утворюють доволі сувору систему. На думку вченого, вони добре відповідають тлумаченню цих персонажів на основі інтерпретації етимології їх імен та похідних від них назв родів. У зв'язку з цим він зробив висновок: докази Ж. Дюмезиля на користь того, що факти, які були в розпорядженні автора поеми, доволіно згруповані і є безпідставними⁹³. Е. Грантовський також доволі переконливо спростував і твердження свого опонента, що етнонім «тірсагети» був штучно вигаданий Валерієм Флакком, який сконструював його з тиссагетів і агафірсів. Так, вчений довів, що ця назва є закономірною передачею етноніму «тіссагети», яка відповідає більш раннім, ніж у Геродота, фонетичним нормам⁹⁴. Справедливим є й спостереження Е. Грантовського з приводу того, що описання змієнової богині у Флакка більше відповідає її зображенням на скіфських старожитностях ніж те, яке наведено у Геродота⁹⁵. Крім того, Д. Раєвський, провівши порівняльний аналіз усіх версій скіфського міфу, довів вірність гіпотези Е. Грантовського, що версія скіфської легенди Флакка є незалежною від батька історії і походить від невідомого джерела, в якому доволі докладно було викладено скіфський міф⁹⁶.

Отже можемо бачити, що В. Петров в оцінці «Аргонавтики» Валерія Флакка, як історичного джерела, був близьким до позицій таких авторитетних знавців скіфської культури, як Е. Грантовський та Д. Раєвський.

Четвертий варіант легенди зберігся у викладі Діодора Сіцилійського (II, 43), який посилається на «скіфські перекази». Тут, як і в перших двох версіях, міститься інформація про походження скіфів та їх розмежування на два племені – пали і напи. Структура цієї розповіді складніша, адже в ній переплелися міфологічні мотиви (розповідь про змієногу діву та її шлюб із Зевсом, про їх сина Скіфа і його нащадків, братів Пала і Напа, родоначальників відповідних племен) з даними історичного харак-

⁹¹ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 39–40.

⁹² Грантовский Э.А. О восточноиранских племенах кушанского ареала // Центральная Азия в кушанскую эпоху. – Т. II. – М., 1975. – С. 83.

⁹³ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 39.

⁹⁴ Грантовский Э.А. О восточноиранских племенах... – С. 83.

⁹⁵ Грантовский Э.А. Индо-иранские касты у скифов... – С. 18; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 40.

⁹⁶ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 36–105.

теру (близькі до третьої розповіді Геродота)⁹⁷. В. Петров високо оцінював інформативні можливості цього джерела. У зв'язку з цим, він перш ніж перейти до аналізу версії Діодора коротко переповідає її зміст⁹⁸.

П'ятий, останній варіант легенди міститься у давньогрецькій епіграфічній пам'ятці (IG, XIV, № 1293 A, рядки 94–97). З іншими версіями скіфської легенди це джерело було співставлено Л. Єльницьким⁹⁹ та І. Толстим¹⁰⁰. Цей напис присвячено діянням Геракла – серед низки подій його життя згадується й прихід у Скіфію. Пам'ятка за своїм походженням і змістом належить до античної культури й цікава в першу чергу як свідчення того, наскільки міцно й широко скіфський сюжет увійшов в античну міфологічну традицію¹⁰¹.

Таким чином, В. Петров розглянув чотири основні версії скіфської генеалогічної легенди – перші дві версії Геродота, Діодора Сіцилійського та Валерія Флакка, що давало йому можливість зробити певні наукові висновки.

Проаналізувавши записані Геродотом дві версії легенди («скіфську» та «елліньську»), вчений дійшов висновку, що перша – є генеалогічним переказом скіфів-землеробів та волопасів, а друга – належала скіфам-кінним лучникам. Отже, тут дослідницька позиція В. Петрова загалом співпадала з точкою зору деяких авторитетних радянських скіфологів (Б. Граков, І. Толстой, згодом – Д. Раєвський), що в основі обох Геродотових версій легенди лежать сюжети скіфської міфології¹⁰².

В той же час, на думку А. Хазанова, навряд чи можна погодитись з запропонованою В. Петровим інтерпретацією священних дарунків з першої розповіді Геродота. Так, він трактує золоті дари, що впали з неба, як символи соціального поділу скіфського суспільства на три верстви і в принципі заперечує господарське та етнічне тлумачення легенди. Дослідник цілком справедливо вважає, що «...секира и чаша никак не годятся в символы хозяйственной деятельности. Отождествление секиры (ὁ σάγυρις) с топо-

⁹⁷ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 41.

⁹⁸ Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос... – С. 34.

⁹⁹ Ельницкий Л.А. Из истории древнескифских культов... – С. 49.

¹⁰⁰ Толстой И.И. Черноморская легенда о Геракле и змееной деве // Толстой И.И. Статьи о фольклоре. – М. – Л., 1966. – С. 234–235.

¹⁰¹ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 42.

¹⁰² Див.: Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXIV – С 7–18; Толстой И.И. Черноморская легенда о Геракле и змеедеве... – 234–238; Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 35–105 та ін.

ром, якобы необходимым, по мнению М.И. Артамонова, для земледельца, вынужденного отвоевывать от леса землю под пашню, произвольно»¹⁰³. З В. Петровим А. Хазанову погодитись ще важче, адже «в силу своей функциональной нейтральности секира и чаша едва ли подходят для олицетворения каких-либо этнических групп, будь то пришлых или местных»¹⁰⁴.

Втім, дозволимо собі зауважити, що навряд чи позицію В. Петрова у даному питанні можна назвати «етнічною». Справа в тому, що дослідник, вважаючи скіфів автохтонами, відстоював етнічну єдність всього населення Скіфії. Скоріш за все його інтерпретацію скіфської генеалогічної легенди можна визначити як «соціальну» або «політичну». На думку історика, в легенді «знайшов відображення зламний етап давньої історії Борисфенії (Наддніпров'я), коли в країні відбувався перехід до нового суспільного ладу, етап утворення союзноплемінних відношень». Далі В. Петров пише: «Колишня племінна розчленованість зберігається, як і раніше, ...але все виразніше позначається тенденція до зміцнення міжплемінних і надплемінних, спільних позаплемінних зв'язків і, зрештою до злиття, до створення народу... Утворення союзу племен сягає, певне, ще догеродотових часів... В усякому разі легенда, як її записав Геродот, носить цілком завершений характер союзноплемінного переказу. Ватажки окремих племен в боротьбі за союзноплемінну владу потребували ідеологічного обґрунтування своїх домагань»¹⁰⁵. Дослідник доводив, що генеалогічна легенда стверджувала єдність походження скіфських племен (авхатів, катіарів, траспіїв та паралатів), «братську спорідненість племінних володарів», що «мало іншу ближчу мету – доводити союзноплемінну зверхність паралатів, нащадків Колаксія»¹⁰⁶.

Тепер порівняємо точку зору В. Петрова з тлумаченням скіфського міфу його критика А. Хазанова. Останній припускає, що кочові скіфи зі своїм приходом у Північне Причорномор'я принесли з собою міф про священні золоті предмети, а згодом прив'язали його до нової території. Крім того, на думку вченого, ймовірно існував аналогічний місцевий міф, який легко злився з новим, а можливо й доповнив його якимись деталями. Але найважливіше, вважає А. Хазанов, те, що за часів Геродота цей міф мав важливе смислове навантаження: «Священное золото олицетворяло собой

¹⁰³ Хазанов А.М. Социальная история скифов... – С. 42–43.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос... – С. 37.

¹⁰⁶ Там само.

единство скифского общества и божественную санкцию его социальной организации. И, кроме того, оно должно было обосновывать божественное происхождение и сакральный характер царской власти потомков Колаксай. Именно поэтому оно так чтилось скифскими царями, именно поэтому в честь него совершались торжественные ежегодные празднества»¹⁰⁷. Отже, на мій погляд, у ряді принципових моментів точки зору В. Петрова та А. Хазанова протилежні. Наприклад, проблема походження скифів – В. Петров був «автохтоністом», а А. Хазанов – «міграціоніст». Або – В. Петров вважав Скіфію етнічно єдиною, а на думку А. Хазанова вона була різномірною (Ліпоксай та Арпоксай були родоначальниками різних етнічних підрозділів) тощо. Утім, жодний з дослідників не заперечував участі в формуванні скифського етносу як прийшлого, так і місцевого елемента. Також висновки А. Хазанова про «встановлення триєдиного характеру скифського царства» багато в чому перегукуються з точкою зору В. Петрова. Обидва дослідники звернули увагу на те, що усі три племінні вожді – Ліпоксай, Арпоксай, Колаксай є «ксяями»¹⁰⁸. Проте лише Колаксай, син Таргітая, та його нащадки названі в легенді царями, що свідчить про сакралізацію зверхності нащадків Колаксай над усіма іншими племенами Скіфії – паралатів над авхатами, катіарами та траспіями¹⁰⁹. Отже можна стверджувати, що загалом позиції обох науковців у потрактуванні скифської генеалогічної легенди доволі схожі, при чому деякі думки, висловлені В. Петровим згодом були творчо перероблені та розвинуті А. Хазановим.

Д. Раєвський піддав джерелознавчій критиці підходи В. Петрова щодо аналізу версій скифської генеалогічної легенди. Він відзначив бездоказовість точки зору дослідників, схильних вважати, що хронологія античних джерел, які містять виклад цієї легенди, відбиває тяглість її існування в Скіфії¹¹⁰. Дійсно, на думку В. Петрова, скифська генеалогічна легенда існувала довгий час після Геродота: «Про побутування переказу в I ст. до н. е. свідчить запис Діодора, в I ст. н. е. за римських часів – запис Валерія Флакка. Те саме можна сказати про зображення. До римських часів відносяться алебастрові наліпи на саркофагах з Пантікалея, глиняна плитка зміненої жінки з Херсонеса та ін. Звичай носити військові кільця й браслети із зміїними голівками, знахідки яких зустрічаємо

¹⁰⁷ Хазанов А.М. Социальная история скифов... – С. 46–47.

¹⁰⁸ Друга частина імен трьох братів містить іранське хьауа – «цар», «володар».

¹⁰⁹ Див.: Петров В.П. Скифы. Мова і етнос... – С. 38–39; Хазанов А.М. Легенда о происхождении скифов // Скифский мир. – К.: Изд-во «Наукова думка», 1975. – С. 88.

¹¹⁰ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 42–43.

в ряді скіфо-сарматських могильників рубежу і перших століть н. е., певне свідчить про наявність тих самих уявлень»¹¹¹. Натомість, на думку Д. Раєвського, для прийняття подібної концепції треба визнати, що кожний античний письменник запозичував легенду безпосередньо із скіфської усної традиції. Але, як цілком справедливо зауважив дослідник, в античній літературі була розповсюджена традиція запозичень й переказів творів попередників, що робить подібне припущення В. Петрова «абсолютно недоведеним»¹¹². Усе логічно та вірно. Проте, на мій погляд, даний аргумент не може заперечити висунутого Віктором Платоновичем припущення про існування скіфської генеалогічної легенди як задовго до Геродота, так і тривалий час після нього. Тим більше, що вчений у своїх дослідженнях, окрім письмових джерел, використовував і археологічні матеріали.

Крім того, В. Петров звернув увагу на ймовірний зв'язок образів жінки-змії у скіфському та трипільському мистецтві. Так, він наводить спостереження одеського археолога М. Болтенка¹¹³ та київського дослідника М. Макаревича¹¹⁴, які вказали на трипільські статуетки, що виразно відтворюють образ змієної жінки. Дослідник слідом за своїми колегами зробив спробу порівняти образи жінки-змії у скіфському та трипільському мистецтві, зробивши цілком логічне припущення про побутування цього образу у легендах та міфах давнього населення України. Щоправда, він також вказав на великий хронологічний розрив та брак будь-яких відомих йому проміжних ланок, що перешкоджає розв'язанню питання про генетичний зв'язок міфологічного образу жінки-змії часів Трипілля з аналогічним образом скіфської генеалогічної легенди. В. Петров наголошував на тотожності образу змієної жінки в легенді та на зображеннях, вказував на його поширення як серед скіфів Подніпров'я, так і в синдо-меотському середовищі Приазов'я, на Боспорі й у Західно-Кримській Припонтиді¹¹⁵.

Також в образі матері Таргітая В. Петров вбачав доказ матрилінійних пережитків у скіфському суспільстві. Дослідник вважав, що батьківська

¹¹¹ Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос... – С. 47.

¹¹² Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен... – С. 43.

¹¹³ Див.: Болтенко М.Ф. Стратиграфия и хронология Большого Куяльника // МАСП. – Т. 1. – Одесса, 1957. – С. 28.

¹¹⁴ Див.: Макаревич М.Л. Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури... – С. 89–95; його ж. Статуетки трипольского поселения Сабатиновка II // КСИА АН УССР. – Вып. 3. – 1954. – С. 94.

¹¹⁵ Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос... – С. 47–48.

тема у скіфській генеалогічній легенді за часів Геродота ще не набула достатньої виразності. Вона не витіснила давньої материнської теми, не заступила її. На думку вченого, перше місце в легенді належало праматері, а прабатькові відводилося друге. «До того ж – і це слід підкреслити – прамати своя й тутешня. Вона жителька країни, дочка Борисфена. Прабатько, навпаки, не тутешній. За однією версією, він далекий небожитель, що свідчить про себе чудесними дарами й знаменнями; за другою – пастух, чередник, «волопас», який випадково забрів до Гілеї і раптово зник», – писав В. Петров¹¹⁶. Тут погляди вченого співпадали з думками В. Абаєва та С. Жебелєва¹¹⁷. З цим твердженням вченого не погодився А. Хазанов, який вважав, що уявлення про богинь-матерів мали майже універсальне розповсюдження на політеїстичній стадії релігії, а часто й пізніше. Слідом за своїм вчителем Б. Граковим він стверджував, що основна концепція міфу створює картину доволі сталих патріархальних відносин, які сягають вельми давніх часів¹¹⁸.

Таким чином, інтерпретація В. Петровим скіфської генеалогічної легенди базувалася на широкому колі писемних (повідомлення Геродота, Діодора Сіцилійського, Валерія Флакка) та археологічних джерел (декоративне мистецтво Північного Причорномор'я), аналізі етнімів та топонімів Північного Причорномор'я. В цілому позиція В. Петрова знаходилася в рамках традицій тогочасної скіфології, але його тлумачення легенди стоїть дещо осібно від висновків переважної більшості дослідників і може бути визнаним як політичне та соціальне, а не етнічне або господарсько-етнічне. В даному випадку точка зору В. Петрова взагалі співпадає з авторитетною думкою Л. Клейна, який вважає, що генеалогічні легенди скіфів якоюсь мірою твердять про їх автохтонність у Північному Причорномор'ї, але зміст цих легенд був у ідеологічному обґрунтуванні політичних стосунків скіфських племен та соціальних верств¹¹⁹.

¹¹⁶ Див.: Там само. – С. 35–36; Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда... – С. 21.

¹¹⁷ Див.: Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов // Древний мир. Сборник статей. – М., 1962. – С. 448; Жебелев С.А. Северное Причерноморье... – С. 39).

¹¹⁸ Див.: Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXIV – С. 7–18; Хазанов А.М. Легенда о происхождении скифов... – С. 90.

¹¹⁹ Клейн Л.С. Легенда Геродота об азиатском происхождении скифов и нартский эпос... – С. 26.

СЮЖЕТ 4. ПРОБЛЕМА ЕТНОКУЛЬ- ТУРНОГО ТА ГОСПОДАР- СЬКОГО (ЗОНАЛЬНО- ГЕОГРАФІЧНОГО) ПОДІЛУ СКІФІЇ

В. Петров, доводячи автохтонність скіфського населення, наполягав і на визнанні його етнічної однорідності на всій території Скіфії (Степової та Лісостепової). У зв'язку з цим він намагався спростувати пануючий у тогочасній науковій літературі принцип «господарського» та «етнокультурного» розчленування скіфських племен – протиставлення осілим хліборобським племенам кочових скіфів-скотарів (лісостеп – район хліборобських неіранських племен, степ – племінна зона іраномовних кочових скотарів)¹²⁰. Проаналізувавши історіографію проблеми, В. Петров підкреслює, що в даному випадку йдеться про «історіографічні стандарти», які «повторюються від праці до праці». Аргументуючи власну точку зору вчений посилається на нові, на той час, дані досліджень скіфських курганів у лісостепу біля Борисполя (розкопки В. Ільїнської) і зауважує, що нововідкриті пам'ятки цілком тотожні, за ознаками поховального обряду та матеріальною культурою, степовим курганам Нижнього Подніпров'я. Отже автор доходить висновку, що зональне розчленування скіфської культури є археологічно не обґрунтованим, а тогочасні культури Степу і Лісостепу були єдиними. На його думку, «...вершники і вершництво як соціальний прошарок були властиві однаково степовій та лісостеповій Скіфії. Так само кочівництво і хліборобство»¹²¹.

Втім, необхідно відзначити, що насправді кургани поблизу Борисполя сьогодні визначаються скіфознавцями як «степові» у відповідності до ландшафту, оскільки вздовж Дніпра тягнеться степова смуга майже до

¹²⁰ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 162–163.

¹²¹ Там само. – С. 163–164.

широти Києва, де й було розкопано курганну групу, на яку посилається В. Петров. У сучасній скифології інфільтрація степового вершиницького населення у межах лісостепу сумнівів ні у кого не викликає, але ці пам'ятки, що були залишені степовиками, суттєво відрізняються від місцевих за поховальним обрядом¹²².

Наступний аргумент дослідника у спростуванні концепції зонально-географічного поділу господарчих систем Лісостепу і Степу – розповідь Геродота про скифів-землеробів та скифів-орачів. В. Петров, згідно повідомлення Геродота, вважав, що скифська степова територія навколо Ольвії у пониззі Дніпра та Бугу була заселена скифськими землеробськими племенами (геродотові *geōrgoi* та *aroteres*). Проте локалізація скифів-землеробів викликала у дослідників певні труднощі, адже за археологічними даними на вказаних територіях, за часів Геродота й дещо раніше, численного осілого населення не зафіксовано. Цю розбіжність між даними письмового джерела та археологічними реаліями згодом пояснив В. Абаєв. Він, досліджуючи питання скифів *geōrgoi*, переконливо довів, що етимологія даного етноніму походить не з давньогрецької, а з кола іранських мов. На його думку, за терміном *geōrgoi* ховається не грецьке слово зі значенням «землероби», а грецька передача місцевої скифської назви *gau-varga*. Такий етнонім знаходить точну аналогію у назві іншого скифського (сакського) племені *haupa-varga*, зафіксованого у давньоперських клинописних текстах. Дослідник запропонував виводити слово *geōrgoi* з іранської і вважати його еллінізованим скифським етнонімом *gauvarga*, який слід перекладати «ті, що розводять худобу» («ті, що розводять» – *varga*, «худоба» – *gau*)¹²³ або «ті, що вклоняються (вшановують) худобі»¹²⁴. Таким чином, В. Абаєв з'ясував як у Геродота з'явилися «скифи-землероби» поруч із «орачами» – на всі питання грецьких колоністів і самого Геродота до місцевих жителів, як називається це плем'я, вони отримували єдину відповідь: *gauvarga*. У грецькій же передачі це скифське слово мало перетворитися на *geōrgoi*¹²⁵. Отже геродотові *geōrgoi*

¹²² Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения этнокультурного элемента). – К., 2003. – 161 с.

¹²³ Абаев В.И. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 5. – С. 129–130.

¹²⁴ Абаев В.И. Геродотовские Skythai Geōrgoi // Избранные труды. Религия, фольклор, литература. – Владикавказ, 1990. – С. 99–100.

¹²⁵ Абаев В.И. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии». – С. 129–130; Його ж. Геродотовские Skythai Geōrgoi. – С. 99–100.

є тими ж самими скотарями і жодного відношення до землеробства не мають.

Намагаючись довести власну точку зору та зруйнувати концепцію зонально-географічного поділу господарських систем Лісостепу і Степу, В. Петров, з метою проведення глибокого компаративного аналізу, наполягав на використанні широкого кола етнографічних джерел. Це була доволі слушна думка, адже у тогочасній скіфології склалася така ситуація, що вивченням скіфської історії займалися переважно археологи, спеціалісти з античної історії та іраністи, але тільки не етнографи. Тому скіфське суспільство, дослідники переважно порівнювали з суспільствами Передньої Азії, Ірану та античної середземноморської цивілізації. Детального ж співставлення, порівняння скіфського кочового суспільства з суспільствами інших давніх та середньовічних кочівників євразійських степів не проводилось. Отже, В. Петров одним з перших в українській історіографії звернув увагу дослідників на таку ситуацію, що склалася в тогочасній скіфології. Згодом ця думка була підтримана і розвинута наступними дослідниками кочових суспільств Євразії. На мій погляд, ця «біла пляма» радянської та світової скіфології згодом була блискуче заповнена працями А. Хазанова¹²⁶.

На думку В. Петрова, у вивченні соціально-економічної історії скіфів найкраще звертатись до етнографічних матеріалів Середньої Азії, адже у народів цього регіону довгий час зберігалися пережитки родової організації, що дає можливість зрозуміти окремі повідомлення залишені Геродотом про скіфів. Крім того, вчений апелював і до досліджень ногайців Північного Причорномор'я А. Скальковського¹²⁷. Дослідник писав: «Говорячи про скіфів, звичайно кажуть про скотарські і землеробські племена. Мовляв, «населення Скіфії поділялось на осіле хліборобське і кочове скотарське». Така концепція могла з'явитись лише через недостатню увагу до етнографічних даних, з яких видно, що у скотарських народів кровно-родові і господарсько-майнові зв'язки своєрідно схрещувалися (тут В. Петров полемізує із відомим скіфологом І. Яценко – А. В.). Господарська діяльність залежала в межах роду від майнового становища глави сім'ї. З цим були пов'язані кочівництво або осілість, пастушество або хліборобство з тим однак, що кровна спорідненість, племінна приналежність, родова взаємозалежність при цьому не порушувалися.

¹²⁶ Див.: Хазанов А.М. Социальная история скифов... – 255 с.; його ж. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с. та ін.

¹²⁷ Петров В. Етногенез слов'ян... – С. 165–169.

Відокремлюються не племена-господарства-зони, а майново-господарські угруповання і соціальні прошарки в середині того ж таки племені¹²⁸. Отже В. Петров вважає, що кочували заможні члени суспільства та всі власники худоби, а ті з членів роду, що не мали достатнього поголів'я, незаможні, не кочували й займалися землеробством. Так, на його думку, утворюється протилежність між скотарями і хліборобами, яка була зумовлена не географічними умовами ландшафтних зон, а майновою відмінністю двох господарських груп, спільних у родовій або племінній належності¹²⁹. Таким же чином дослідник вирішував і «господарськоселищну проблему» – зиму скіфи перебували разом (кочовики та хлібороби) на одному місці, пристосованому для сталого життя із стадами, а навесні заможна скотарська верхівка відкочовувала з місця зимівлі, переганяючи худобу з місця на місце, восени ж знову кочовики приганяли стада на зимівлю, «де залишалася незаможна безхудобна біднота»¹³⁰.

Дійсно, дослідження та спостереження етнографів не заперечували відмічених В. Петровим особливостей кочівництва в євразійських степах. Так, авторитетний дослідник кочових суспільств А. Хазанов виділяє п'ять основних типів кочування в євразійських степах, пустелях та напівпустелях: 1) все населення кочує, не маючи стабільних маршрутів перекочівок і ніде надовго не затримується (це екстраординарний випадок, відомий лише під час переселень, завоювань з наступним освоєнням нових територій); 2) все населення повний рік кочує за відносно нествореним меридіональним або радіально-круговим маршрутом (стабільні зимники відсутні); 3) все населення кочує за стабільними маршрутами, маючи стабільні зимники (землеробство відсутнє); 4) все населення кочує весною, влітку та восени в меридіональному або вертикальному напрямках, повертаючись на зимівлю до постійних жител (поруч із кочовим скотарством практикується й землеробство, але як допоміжний вид господарства); 5) частина населення кочує більшу або меншу частину року в меридіональному або вертикальному напрямках, тоді як друга веде осілий спосіб життя і переважно займається землеробством. Два останніх типи є різновидом напівкочового господарства. Утім, саме вони були найбільш характерними для населення степів Євразії.

¹²⁸ Там само. – С. 166–167.

¹²⁹ Там само. – С. 168.

¹³⁰ Там само. – С. 168–169.

Типи кочування в євразійських степах були пов'язані не лише з соціальною історією кочівників, а й залежали від природного середовища. Ймовірно, що всі ці типи існували як у новий час, так і у середньовіччі та давнині. На думку дослідника, скіфи пройшли шлях від першого типу кочування до четвертого і п'ятого. Отже, для даної території були найбільш характерними четвертий і п'ятий типи кочування¹³¹. Утім, седентаризація та номадизація в Євразії відбувалися переважно в маргінальних районах з можливостями існування обох видів господарської діяльності – скотарства і землеробства. Там вони були двома зворотними та зустрічними процесами, що тривали протягом всієї історії кочівництва в євразійських степах, та могли відбуватися навіть одночасно, у межах одного й того ж суспільства. Так, у туркменів та південних казахів у ХІХ ст. кочівники, що втратили худобу, осідали на землі, а ті землероби, що розбагатіли, доволі часто, придбавши стадо починали кочувати. Проте інтенсивність цих процесів залежала від конкретної історичної ситуації. У Північному Причорномор'ї потужна тенденція до осілого способу життя панувала наприкінці скіфської епохи. Але вона була суттєво послаблена просуванням сарматів, а надалі, ледве встигнувши відновитися на окремих територіях, надовго перервана вторгненням гунів. В цілому тенденція до седентаризації визначалася внутрішнім соціально-економічним розвитком кочових суспільств (зубожіння частини кочівників, політика соціальної верхівки, зацікавленої у продуктах землеробства та ремеслах), а також низкою інших факторів (несприятлива політична ситуація, скорочення кількості пасовиськ, вплив сусідів-землеробів тощо). Протилежна тенденція найчастіше була пов'язана з політичними подіями (переселення, вторгнення нових груп кочівників) і рядом внутрішніх причин (наприклад спроби вирішити соціальні протиріччя за рахунок зовнішньої експансії або прагнення пануючої верхівки зберегти кочовий спосіб життя)¹³².

Отже загалом погляди В. Петрова не протирічать висновкам сучасних дослідників історії кочових народів Євразії¹³³ і, зокрема, причорноморських ногайців¹³⁴, а отже й зберігають свою наукову цінність. Значне розширення археологічної джерельної бази впродовж останніх десятиліть та проведення спеціальних досліджень у галузі кочівникознавства під-

¹³¹ Хазанов А.М. Социальная история скифов... – С. 10–11.

¹³² Его же. Социальная история скифов... – С. 12–13.

¹³³ Там же; Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир...

¹³⁴ Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у ХVІІІ – на початку ХІХ ст.: Дис. ...канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 143–166.

твердило тезу В. Петрова про два соціально-господарські масиви у межах Скіфії. Вірними виявилися і спостереження вченого про консервативність кочових суспільств і неможливість їх існування у автаркії, а лише у взаємодії з осілим землеробським населенням.

Втім, в сучасній скіфології факт зональногеографічного, а разом з тим і етнічного поділу Скіфії вважається загальноновизнаним. Дані археології свідчать про традиційну господарську спрямованість Степу на кочове господарство, а Лісостепу на землеробство і виробництво зерна на продаж. Такому стану речей сприяли й природні особливості регіону. Номади та осіле населення переважно проживали окремо у різних екологічних зонах¹³⁵. Населення Лісостепової Скіфії, напевно, було місцевим і продовжувало свій розвиток ще з попередньої епохи¹³⁶. Щодо Степової Скіфії, то тут повновладними господарями в VII–IV ст. до н. е. були кочові скіфи, в основі своїй іраномовні. Отже з тезою В. Петрова про етнічну однорідність Скіфії сьогодні наврядчи погодиться більшість дослідників.

---

¹³⁵ Его же. Кочевники и внешний мир... – С. 396.

¹³⁶ Толочко П.П. Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових праць, присвячений 100-річчю з дня народження В.П. Петрова. – К. – Львів, 1997. – С. 8.

СЮЖЕТ 5. ПИТАННЯ СКИФСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

В. Петров, вивчаючи історію скифів, питання скифської державності, писав: «Територіальна розтяглість є сталою ознакою кожного політично-державного формування вершників. Саме в цьому факті ми шукатимемо пояснення євразійства скитів, того, що ми їх знаходимо не лише на Дніпрі, але і на Обі. Скитство – імперіалістичне. Державництво скитів – це імперія вершників з центром, що знаходиться в Україні, і з безмежно розтягнутою територією. Вершиницька імперія скитів – могутня специфічно «варварська» імперія. Скарби Чортомлика, золото Куль-Оби кажуть про накопичувані багатства. Відстань від Дунаю до Обі, від Альп до Алтаю вказує на її теренові простори. Вали, обсяг і висота скитських городищ свідчать про міць»¹³⁷.

Висунута В. Петровим теза про існування єдиної скифської (вершиницької) імперії, що простягалась від Альп до Алтаю, не витримала випробування часом. Проте необхідно відзначити, що у своїх подальших роботах, які торкаються скифської тематики, В. Петров відмовився від такого визначення скифської держави. Так, дослідник вважав, що Скіфія в V ст. до н. е. являла собою союз племен або протодержавне утворення, що цей союз був об'єднанням кровноспоріднених племен (тобто, за визначенням В. Петрова – «етнічна цілість»), а його територія простягалася від Істру (Дунаю) до Меотиди (Азовського моря) й Танаїсу (Дону). Отже, цілком врівноважена оцінка і доволі сучасне бачення цього питання. Таким чином, єдина скифська вершиницька імперія від Альп до Алтаю зникає з праць вченого. Він, більш ніж за двадцять років, що розділяють «Походження українського народу» (написана 1947 р., вийшла друком 1992) та «Етногенез слов'ян» (побачила світ 1972 р.), кардинально змінив свої погляди, які в останньому варіанті зовсім не суперечили новим досягненням радянської скифології.

¹³⁷ Петров В.П. Походження українського народу... – С. 45.

На думку ж сучасних скіфологів, Велика Скіфія, як політичне об'єднання, за часів свого піднесення у V – першій половині IV ст. до н. е., охоплювала межі сучасної Степової та Лісостепової України, Молдови й Добруджі. В той же час кочові народи скіфського культурного вигляду насправді займали величезні, здебільшого степові простори Євразії, – від Подунав'я до Монголії та Північного Китаю¹³⁸.

Консолідація скіфського племінного союзу на території від Істра до Танаїсу, на думку В. Петрова, досягла свого логічного завершення в IV ст. до н. е. за часів царя Атея, якого вчений вважав головним правителем Скіфії. Причини занепаду Скіфії дослідник вбачав у зовнішньополітичній ситуації, що склалася за часів правління Атея. Так, він писав «...в 339 р. Філіпп Македонський розгромив військо Атея і сам Атей був убитий. Поразка йшла за поразкою. У 331 р. скіфів переміг Зопіріон. Могутність скіфів підупала. Їх територія зменшилася. У 313 р. Лісімах розбив скіфів, які допомагали Каллатії, але вже в 292 р. Дроміхет, цар гетів, переміг Лісімаха – найкраще свідчення зростлого значення дакогетських племен. Влада скіфів слабла, місцеві племена міцніли»¹³⁹.

Дана позиція вченого органічно вписується в ту історіографічну ситуацію, що склалася в скіфології навколо імені царя Атея. Адже серед дослідників не було єдиної точки зору на питання: «Ким був Атей?». Певна частина скіфологів, до них можна віднести і В. Петрова, вважала Атея головним царем Великої Скіфії. Отже, поразка скіфів під час скіфомакедонського конфлікту знесилила його державу, що займала простір степів від Задунав'я до Танаїсу. На думку цих науковців, поразка в війні стала однією з причин загибелі Великої Скіфії під ударами сарматів. Проте як показує аналіз широкого кола джерел, уявлення про Атея, як царя Великої Скіфії, базується лише на невпевненому свідченні Страбона. Повідомлення давнього історика було з довірою сприйнято частиною істориків та археологів. Так в історіографії питання з'являється романтична легенда про постать відважного володаря Великої Скіфії, який наважився воювати з самим Філіпом II – творцем Великої Македонської держави¹⁴⁰.

Натомість, інші дослідники вважають Атея царем порівняно невеликого об'єднання скіфів на крайньому заході Великої Скіфії. На користь

¹³⁸ Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці «Походження українського народу» // Петров В. Походження українського народу... – С. 130–132.

¹³⁹ Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос... – С. 95.

¹⁴⁰ Давня історія України. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – Т. 2. Скіфо-антична доба. – С. 67–68.

такої думки свідчить характер скіфо-македонського конфлікту. Немає підстав твердити про поширення цілковитої влади Атея від Істру до Танаїсу. Навряд чи в історії Скіфії було коли-небудь таке. Поразка Атея мала негативні наслідки лише для скіфів у Добруджі. На території між Дністром та Дунаєм скіфи жили протягом IV ст. до н. е. Поразка Атея не підірвала і не могла підірвати могутність Великої Скіфії¹⁴¹.

Втім, незалежно від трактування особистості самого Атея та характеру об'єднання, яке він очолював, беззаперечно залишається та обставина, що після поразки скіфів 339 р. до н. е. їх активність за західними межами Скіфії дещо обмежується. У всякому разі майже двадцять п'ять років про неї нічого невідомо з джерел, хоча археологія фіксує наявність зв'язків Скіфії з фракійським світом протягом другої половини IV ст. до н. е.

Розглядаючи погляди В. Петрова на процес консолідації скіфського племінного союзу і виникнення державного утворення, необхідно зауважити, що, за даними сучасної скіфології розвиток скіфської державності не був безперервним, адже для стабільного розвитку міцних кочових утворень були необхідні не лише внутрішні, але й зовнішні об'єкти експлуатації. Саме останні відігравали значну роль у кочовиків, що було наслідком обмежених економічних можливостей екстенсивного скотарства, а також завдяки військовій перевазі над осілими народами. Протягом всієї історії скіфи не гребували такими джерелами доходів, як грабіжництво та збирання данини з підкореного населення, а також іншими подібними засобами отримання продуктів ремесла та землеробства¹⁴². Сучасні науковці вважають, що об'єктом експлуатації скіфів-кочівників було населення Закавказзя та Передньої Азії (за часів «царства Ашкуза» у VII – першій половині VI ст. до н. е.) та землеробські племена українського Лісостепу часів існування північнопричорноморської Скіфії (VI–IV ст. до н. е.). До того ж, на консолідацію кочового населення Скіфії впливало протистояння номадів та землеробів Лісостепу¹⁴³.

Сьогодні скіфологи кажуть про дискретність розвитку культури європейських скіфів, що відбилася у археологічних, політичних, економічних,

¹⁴¹ Там само. – С. 68–69.

¹⁴² Хазанов А.М. Социальная история скифов... – 255 с.; Тереножкін О.І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 10–11; Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса... – С. 79.

¹⁴³ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов основные этапы формирования скифского этноса... – С. 79.

та географічних даних. Розрив у історії Європейської Скіфії припадає на другу половину VI ст. до н.е. Археологічні матеріали демонструють відсутність поступового переходу від архаїчної до класичної культури. Серед найбільш вірогідних причин дослідники називають появу нової групи населення, яка принесла з собою нові традиції в усіх сферах життя, що призвело до припинення існування культури Старої Скіфії або, принаймні, до її значної трансформації¹⁴⁴.

Щодо питання етнічної однорідності населення Скіфії, яку відстоював у своїх працях дослідник. З цим твердженням В. Петрова сьогодні погодитись навряд чи можливо. На думку сучасних скіфологів, населення Скіфії етнічно було неоднорідним, а скіфський етнос мав гетерогенний характер, тобто такий, що склався на основі як місцевого компонента (культури історичних кіммерійців, що сформувалася на основі зрубної культури доби пізньої бронзи), так і прийшлих протоскіфських племен. Процес формування скіфського етносу відбувався в рамках єдиного етносоціального організму, що склався в результаті завоювання протоскіфами (ранніми скіфами) кіммерійських племен. Стабільність даної етносоціальної структури, станової за суттю, забезпечувалася наявністю військово-політичної організації, що була знаряддям володарювання правлячої верхівки скіфського суспільства, яка спиралася на «природних» підданих, над підкореними групами кочового населення¹⁴⁵.

Оригінальний підхід В. Петрова до проблеми скіфського етносу, хоча й не знайшов підтримки у науковому співтоваристві (за винятком М. Брайчевського¹⁴⁶), але й не був ніким спростованим (хоча серед деяких іраністів та скіфологів і відчувалося дещо неприязне ставлення до поглядів дослідника¹⁴⁷). Таким чином, певною мірою дане питання у скіфології залишається відкритим¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н.э.... – С.278–279.

¹⁴⁵ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса... – С. 79.

¹⁴⁶ Див.: Брайчевський М.Ю. «Русские» названія порогов у Константина Багрянородного. – С. 19–30.

¹⁴⁷ Див.: Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Об ираноязычном и «индоарийском» населении Северного Причерноморья в Античную эпоху // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – С. 52.

¹⁴⁸ Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці «Походження українського народу». – С. 129.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АП – Археологічні пам'ятки
 АСГЭ – Археологический сборник государственного Эрмитажа
 ВАК – Вища атестаційна комісія
 ВДИ – Вестник древней истории
 ВРФТ ІЛ – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України (м. Київ)
 ВСЯ – Вопросы славянского языкознания
 ВУАН – Всеукраїнська академія наук
 ВЯ – Вопросы языкознания
 ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
 ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
 ІР НБУВ – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ)
 ІАК – Императорская археологическая комиссия
 ІГАИМК – Известия Государственной академии истории материальной культуры
 ІТОИАЭ – Известия Таврического общества истории, археологи и этнографии
 КБН – Корпус боспорских надписей
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
 КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
 МАСП – материалы по археологии Северного Причерноморья
 МИА – Материалы и исследования по археологии АН СССР
 НАА – Народы Азии и Африки
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ)
 НА ІИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (г. Санкт-Петербург)
 НА РГО – Научный архив Русского географического общества (г. Санкт-Петербург)
 НАФРФ ІМФЕ – Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України (м. Київ)
 НОА ІА РАН – Научно-отраслевой архив Института археологии Российской академии наук (г. Москва)
 ОАК – Отчет Археологической комиссии
 ОЯФ – Осетинский язык и фольклор
 РАН – Российская академия наук
 СА – Советская археология
 СРСР – Союз Радянських соціалістичних Республік
 СЭ – Советская этнография
 НТЕ – Народна творчість та етнографія
 Труды ГИМ – Труды Государственного исторического музея
 УІЖ – Український історичний журнал
 ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ)
 ЦДАМЛМУ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (м. Київ)
 IOSPE – Latyshev V.B. Inascriptionis antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini

В.П. ПЕТРОВ

СКІΦИ

**ΜΟΒΑ
Ι ΕΤΗΟС**

Дорогому
Зрасту Алексеевичу
Симоновичу

В. Петров

Київ
7-I-67

Обкладинка та сторінка монографії
В. Петрова з дарчим написом – подарунок
московському археологу Е. Симоновичу

ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О.О. ПОТЕБНІ АН УРСР
УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИЧНА КОМІСІЯ

В.П. ПЕТРОВ

СКІФИ
МОВА І ЕТНОС

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
Київ – 1968

Праця присвячена важливим питанням з історії мови та етномовної приналежності давнього населення, що мешкало на території нашої Батьківщини, в Північному Причорномор'ї.

Навколо цього питання вже здавна точаться суперечки. Більшість вітчизняних і зарубіжних учених обстоюють ту тезу, що борисфеніти – давнє населення скіфсько-сарматських часів, яке жило в Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї, – належали до іранської народності, що на берегах Чорного моря було чути колись іранську мову й сучасні осетини – прямі нащадки колишніх скіфів.

Автор доводить хибність цієї вельми поширеної думки, відзначаючи, що скіфська мова не була іранською, а також мовою предків сучасних осетин. Це була одна з індоєвропейських мов, що перебувала в найближчих зв'язках зі спорідненими мовами суміжних народів: з іранською на сході, фракійською на заході й балто-слов'янською на півночі.

Книга розрахована на наукових працівників, викладачів вузів, аспірантів, студентів, на всіх, хто цікавиться скіфською проблемою.

Відповідальний редактор
доктор філологічних наук А.О. Білецький

ВСТУП

У радянській історичній науці протягом останніх десятиліть значно активізувався інтерес до проблем етногенезу.

Ці проблеми надзвичайно складні, недостатньо опрацьовані, мало-виразні за своєю методологічною і методичною постановкою, з величезними джерелознавчими прогалинами, з тривалими й гарячими суперечками між представниками окремих наукових дисциплін, кожна з яких претендує на безумовний пріоритет і монопольне панування в галузі етногенетичних студій.

Головна суперечка протягом останнього часу тривала й триває між археологами і мовознавцями. Звернення до етногенетичної тематики примусило їх, оперуючи археологічними і мовознавчими матеріалами, взаємопов'язуючи їх, висвітлити головні етнічні процеси II–I тисячоліття до н. е. та, відповідно до цього, підійти до розв'язання питання про походження сучасних національностей, які, за висловом Ф. Енгельса, вирости з «баговиння римського світу»¹ в V–IX ст. н. е.

Шляхи археологів і мовознавців схрестились. Прагнучи заглибитися в незнані, досі темні ділянки етнічної історії СРСР, представники обох так несхожих між собою дисциплін вимушені були рухатися поруч в одному напрямку. На цьому шляху їм довелося, з одного боку, переборювати власні труднощі, властиві кожній науці зокрема, і, з другого – перемагати перешкоди, які з'явилися при чергових спробах так або інакше поєднати дотеперішні здобутки лінгвістики з новітніми досягненнями археології.

Найбільш прикрою прогалиною лінгвістичних студій є брак хронологічних датвань мовних явищ. Не слід забувати, що порівняльне мовознавство, яке склалося як наука в XIX ст., зосереджувало увагу в дослідженнях на відтворенні первісних праформ, що мали належати до індоєвропейської прамови. Мовні явища вивчалися незалежно від їх конкретно-історичної приналежності. Завдання хронологічного й географічно-просторового визначення відсовувалося, як правило, на задній план, його ігнорували. Найбільше, на що зважали, це «головним

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 121.

чином встановлення (в багатьох випадках суперечливе й гіпотетичне) послідовності тих або інших мовних змін без конкретного визначення їх в часі; лише в окремих випадках щастило визначити більш або менш хронологічно достеменно які-небудь зміни в мові (так, наприклад, на підставі запозичень кількох слів загальнослов'янською мовою з германських мов вважається, що дорсальне пом'якшення задньоязичних приголосних у загальнослов'янській мові в III–IV ст. н. е. було діючим фонетичним законом)².

У археологів незрівнянно краще становище, їм доводиться мати справу не з умовними реконструкціями праформ і не з гіпотетично встановленою послідовністю мовних змін, а з автентичним речовим матеріалом, здобутим з розкопок пам'ятника, розташованого на певній території й пов'язаного з відповідною, визначеною в часі добою. Вони спроможні не тільки спиратись на окремі розрізнені речові здобутки, хоча б і подані в часі та просторі, але й бездоганно будувати локальні спільності з явищ типологічного, часового і просторового порядку.

Перший спромігся зробити це В.В. Хвойка. На початку 900-х років він побудував періодизацію археологічних культур, розробив принцип такої побудови, йдучи від пам'ятника до культури. Цей методичний принцип і опрацьована В. Хвойкою система періодизації, з відкритими ним культурами (Трипілля, Зарубинці, Черняхів та ін.), зберегли своє значення й досі.

Проте археологічні дослідження мають і свої недоліки їм бракує на-самперед етнічної виразності. Археологи, йдучи від пам'ятника до культури, зробили подальший крок, виявили тенденцію, не спиняючись на хронологічно-просторовому й речово-типологічному визначенні культури, йти від культури до етноса, ототожнювати культуру та етнос, оцінювати культуру як прояв етноса.

Археологи взяли на себе відповідальність за дослідні ділянки, де немає достатньої ясності. Справа в тому, що речі, здобуті при розкопках, самі по собі етнічно німі. Культури в більшості переважно різноетнічні. Вони аетнічні і позаетнічні. Методика поєднання «культури» та «етноса» й досі не розроблена³.

² Ф.П. Филин, Против вульгаризации, ВЯ, 1954, № 4, стор. 143.

³ «Відомо дуже багато випадків, коли та або інша археологічна культура зовсім не збігається з якою-небудь етнічною одиницею... Незбіг археологічних культур з мовною приналежністю населення цілком зрозумілий, оскільки мова не тотожна культурі як у вузькому, так і в широкому розумінні» (Ф.П. Филин, вказ. праця, стор. 143).

Ми не сподіваємося, що комплексні лінгвістико-археологічні дослідження можуть на даному етапі дати нам щось певне, що від гіпотетичних теорій про «рух носіїв культур бойових сокир та культур шнурової кераміки» можна робити висновки про міграційні рухи «протослов'ян» (Т. Лер-Сплавінський, С.Б. Бернштейн, Б.В. Горнунг та ін.). Волиємо йти іншим шляхом, зберігаючи послідовність в мовно-етнічних і археологічних дослідженнях.

Особливу цінність в етногенетичних пошуках мають мовні дані, засвідчені в археологічних матеріалах та в повідомленнях найдавніших писемних джерел. Для території СРСР це скіфо-сарматські часи, власні особові імена з епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я, глоси й різні назви в творах античних грецьких і римських письменників, географічні назви (гідроніми, топоніми тощо).

Очевидно, з цих студій треба починати, щоб рухатися до доби історичних слов'ян (V–VIII ст. н. е.), так само й для того, щоб, переступивши межі I тисячоліття до н. е., досліджувати етногенетичні процеси попередніх тисячоліть (II–III тисячоліття до н. е.). Ми не маємо будь-якого права ігнорувати навіть найбільш скупі мовні джерела. Істотне значення мають не припущення й прогнози, а факти та їх аналіз.

У цій праці ми не маємо наміру кодифікувати особові імена з епіграфічних пам'яток, як це зробив Л. Згуста. Не ставимо перед собою й мети запропонувати етимологічне пояснення всіх або більшості місцевих, «варварських» імен і назв з грецьких північночорноморських написів. Це завдання окремого дослідження. У нашій праці ми обмежилися епіграфічними матеріалами з Ольвії, «міста борисфенітів», щоб, доповнивши ними дані античних писемних джерел, і насамперед Геродота, з'ясувати етномовну приналежність населення припонтійських областей за скіфо-сарматської доби.

Не слід забувати, що Скіфія й скіфська мова територіально межувала на сході з Іраном, на південному заході з Фракією та на півночі з балтослов'янами. Географічне положення Скіфії визначає обсяг порівняльно-мовних зіставлень, до яких ми повинні звертатися в першу чергу.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Література, присвячена вивченню решток скіфської (скіфо-сарматської) мови та розв'язанню питання про етнічну приналежність скіфів, чимала і досить різноманітна. Нині охоплено майже всі доступні нам джерела – імена, назви, глоси в текстах грецьких і римських античних письменників, особові негрецькі («варварські») імена в епіграфічних пам'ятках з грецьких міст Північного Причорномор'я, гідронімічні, топонімічні й інші географічні назви і т. д.

На зорі студій скіфської мови і етноса стоять праці К. Мюлленгофа, В. Юргевича і Вс. Міллера. Дослідження К. Мюлленгофа «Про походження і мову понтійських скіфів і сарматів», опубліковане вперше в 1866 р. і перевидане в 1892 р., лягло в основу всіх наступних розвідок¹.

Усе, що зроблено досі для етнічного визначення мови скіфів, обмежується настановами, висунутими свого часу К. Мюлленгофом. Ним визначено характер і обсяг використовуваних джерел, розроблено метод дослідження, сформульовано тезу про «арійську» (індоіранську) етнічну приналежність скіфів.

Щоправда, далеко не всі етимології скіфських імен та інших слів, запропоновані дослідником, були визнані навіть найближчими його послідовниками. Переважна більшість цих етимологій була відкинута. Їх вважали за «малоймовірні, що виявляють свавілля в користуванні мовним матеріалом» (Вс. Міллер). Проте, якщо не окремі подробиці, то спосіб постановки, підхід до розв'язання проблеми, головні настановчі норми К. Мюлленгофа були засвоєні і запроваджені без якихось істотних змін. Його ідеї і принципи, а також метод дослідження лягли в основу дотеперішньої скіфознавчої доктрини.

¹ Див. К. Müllenhoff Über die Herkunft und Sprache der pontischen Skithen und Sarmaten, «Monatsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften», Berlin, 1866, – VIII, стор. 549 і далі; його ж, Deutsche Altertumskunde, Berlin, III, 1892, стор. 101–125, 205–211.

Через шість років після виходу в світ праці К. Мюлленгофа з'явився ґрунтовна стаття професора Новоросійського університету В.М. Юргевича², в якій він полемізує з К. Мюлленгофом. В. Юргевич робить спробу критично підійти до положень, висунутих К. Мюлленгофом, і протиставити його поглядам свою власну концепцію. Так, наприклад, хоч в принципі він і не відкидає іранських відповідників для річкових назв Східної Європи, але, на його думку, немає жодних підстав пов'язувати ці іранізми із скіфами і скіфським часом. Він вважає, що індоіранські етимології цих назв не з'ясовують питання про етнічну приналежність скіфів. На його думку, арійська концепція скіфів аж ніяк не краща слов'янської у Куно. «Мюлленгоф, який наводить назву Борисфен на користь арійського походження скіфів... так само дуже помиляється, як і Куно, вважаючи Борисфен, Порату, Поротову і Данапріс, або Напаріс, слов'янськими назвами»³.

В. Юргевич не ототожнює скіфів ні з іранцями, як це робив К. Мюлленгоф, ані з слов'янами, як Куно. Він вимагає відрізнити епохи. «Не відрізнити ні часу, якому належить ім'я, ні місця, де воно вживалося, може лише той, хто, захопившись кількома скіфо-іранськими іменами і знаходячи в багатьох боспорських, сарматських і деяких аланських іранський корінь, вважає все, що не зустрінеться йому в давній Скіфії, давньоіранським»⁴.

Розмежування окремих періодів у мові місцевої людності становить видатну заслугу вченого. «Ми б зробили дуже грубу помилку, якщо б усе, що можна пояснити за допомогою зенда або санскрита, вважали приналежним добі панування в Скіфії скіфів або сарматів»⁵. В. Юргевич виділяє, окрім скіфської доби, ще й доскіфську. Згоджуючись, що в місцевих річкових назвах Скіфії трапляються санскритські *udan* і *vari*, він застерігає проти того, щоб ці назви пов'язувати саме із скіфським часом. Він припускає, що ці назви сягають досить глибокої давнини і відображають мовні зв'язки місцевого населення за тисячі поколінь «до появи скіфів». Самостійність творчої думки дослідника виявилась не лише у вимозі розмежовувати окремі періоди. Особливо важлива

² Юргевич В.О имена иностранных на надписях Ольвии, Боспора и других греческих городов северного побережья Понта Евксинского, ЗапООИДр, т. VIII, отд. 1, 2, Одесса, 1872, стор. 4–38.

³ Там же, стор. 13.

⁴ Там же, стор. 33.

⁵ Там же, стор. 11.

заслуга В. Юргевича полягає в тому, що він вказав на односторонність поглядів Мюлленгофа⁶. Якщо останній вважав достатнім пояснити наявні рештки скіфської мови «за допомогою зенда і санскрита» (формула, повторена згодом у Вс. Міллера і М. Фасмера), тобто на підставі самих лише індоіранських зближень, то В. Юргевич вважав таке обмеження невиправданим. Він перший і, власне, поки що єдиний вказав на неприпустимість пояснювати весь скіфський лексичний матеріал виключно в межах індоіранських зближень. «Пояснення скіфських і сарматських слів та імен з допомогою зенда і санскрита, якщо воно відносно деяких слухне, то в багатьох випадках буде хибне і навіть неможливе»⁷.

Виступ В. Юргевича не зустрів визнання. Іноді його згадують, але частіше замовчують, у кращому разі хвалять за другорядне, що не має принципового значення, і не вказують на більш істотне. Ні вказівка на торговельні факторії, створювані греками на місці колишніх дрібних тубільних селищ, ані посилання на строкатість етнічних елементів в морських портових містах, позитивно оцінені Вс. Міллером, не вказують на головне, з чим виступив В. Юргевич. «В. Юргевич, – пише Вс. Міллер, – висловлює вдале, на наш погляд, припущення, що греки влаштовували свої купецькі факторії в тубільних поселеннях, які вже існували, і наполягає на думці про різноманітність етнічних елементів, які стикались задля торговельних цілей в грецьких колоніях»⁸. Значення критики слововиводу Мюлленгофа полягає зовсім не в тому, що етимологіям останнього він протиставив свої власні, які, до речі, як зауважує Вс. Міллер, часто були ще менш ймовірні, а в тому, що В. Юргевич відкинув методику «єдиного ключа», яку запропонував К. Мюлленгоф. «Ми не можемо примусити себе вірити, що для пояснення наявного запасу скіфських імен, збережених давніми письменниками або тих, що знаходяться на грецьких написах, ми маємо єдиний ключ»⁹. В. Юргевич певен, що при етимологічному тлумаченні скіфсько-сарматської лексики треба користуватися порівняльними даними не самих лише індоіранських мов, зенда і санскрита, а всіх мов, що входять, до індоєвропейської мовної групи. Як твердить В. Юргевич, аналіз скіфських слів, який обмежується ви-

⁶ Там же, стор. 18.

⁷ В. Юргевич., вказ. праця, стор. 18.

⁸ Вс. Міллер Эпиграфические следы иранства на юге России, ЖМНП, 1886, кн. X, стор. 237.

⁹ В. Юргевич, вказ. Праця, стор. 18.

ключно зендом і санскритом, не може «служити доказом на користь єдиноплеменності скіфів з іранцями»¹⁰. Цією заключною фразою завершує вчений свою працю.

У 1866 р. К. Мюлленгоф виклав свої погляди на походження і мову понтійських скіфів і сарматів. Його безпосереднім продовжувачем через 20 років (у 1886 р.) виступив Вс. Міллер.

Перша стаття під назвою «Епіграфічні сліди іранства на півдні Росії» була опублікована ним в десятій книзі (с. 238–283) ЖМНП за 1886 р. Наступні його праці з'явилися одна за одною протягом майже 30 років (1886–1913). У 1887 р. вийшов III том «Осетинських етюдів», присвячений в основному скіфській проблемі. В тому ж таки 1887 р. Вс. Міллер виступив з доповіддю «До питання про походження скіфів» на IV Археологічному з'їзді в Ярославлі. Цикл досліджень з епіграфіки завершується статтею «До іранського елемента в припонтійських грецьких написах» (ИАК. Вип. 47. 1913. С. 81 і далі). Значне місце відведено скіфській мові в розділі про осетинську мову (Die Sprache der Osseten) в «Grundriss der iranischen Philologie» (Strassburg, 1903). Пор. ще: Ossetica, М., 1904; Осетинський словник, Л., т. 1–111, 1927–1934.

У дослідження епіграфічної ономастики Вс. Міллер вклав багато праці. Вивченню місцевих негрецьких імен з грецьких написів Північного Причорномор'я він приділив більше уваги, ніж будь-хто¹¹. Ним охоплено епіграфічний матеріал в I, II, IV томах IOSPE (1885–1901) і в окремих публікаціях В. Латишева, вміщених в ИАКу. Наукова діяльність обох учених проходила паралельно. В. Латишев працював над кодифікацією написів, Вс. Міллер – над етимологічним тлумаченням імен, що траплялися в написах.

Щодо методики етимологічних досліджень, то Вс. Міллер йшов за К. Мюлленгофом. Щоправда, він дещо змінив коло порівняльних зіставлень. Якщо К. Мюлленгоф звертався переважно до давніх індоіранських мов, то Вс. Міллер оперував головним чином матеріалами новоіранських мов. Посилання на зенд або санскрит у нього заступаються посиланнями на сучасну осетинську мову.

¹⁰ Там же, стор. 38.

¹¹ «В лінгвістичному дослідженні скіфо-сарматських мов російські автори були основними дослідниками. Найбільше щодо цього зробив В.Ф. Міллер» (Б.Н. Граков і А.И. Мелюкова Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время, «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954, стор. 40)..

Вс. Міллер – учений надзвичайно широкого творчого діапазону. Однак протягом усієї наукової діяльності в центрі його досліджень незмінно лишалася осетинська мова, фольклор, етнографія. Цій домінуючій темі присвячені і його праці в галузі античної епіграфіки. У грецьких написах Припонтиди він шукав одного – слідів іранства, ототожненого з осетинством. Так, пам'ятки античної епіграфіки з галузі класичної філології переходили в галузь іраністських досліджень. Вони набували значення основного джерела, коли йшлося про походження осетин, а скіфська проблема відповідно оберталась у проблему осетинського етногенезу.

Подібне зміщення скіфської проблеми, тлумачення решток скіфо-сарматської мови за допомогою переважно новоіранських зближень зрештою закріпилося в літературі як закономірна норма історіографії, що визначила загальний напрямок всіх подальших скіфознавчих праць. Але докладніше про це йтиметься далі.

Середина 1890–1900-х років в історії скіфських студій репрезентована працями В. Томашека, І. Маркварта, Ф. Юсті, О. Соболевського та ін. Більшість з них виступали з дослідженнями в галузі іраністики і лише почасти торкалися скіфської проблематики. З праць 1880–1890-х років насамперед треба назвати праці В. Томашека «Критика найдавніших відомостей про скіфську північ» та, особливо, «Давні фракійці»¹². «Пізніші характеристики фракійської мови за минулі 60 років ґрунтуються головним чином на праці В. Томашека», – відзначає Дм. Дечев¹³.

Іранським власним іменам, їх кодифікації присвячена фундаментальна праця Ф. Юсті¹⁴. В цей корпус іранських імен автор включив і скіфські ономастичні матеріали.

«Дослідження з історії Ірану» (1895–1905) І. Маркварта містять деякі зауваження про скіфів і скіфську мову¹⁵.

Особливу увагу скіфській проблемі приділяв О.І. Соболевський. В своїх численних етюдах і екскурсах (1905–1928) він дотримується за-

¹² W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, I-II, «Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Kl.», Bd. 116 (1887), 117 (1889); його ж. Die alten Thraker (eine ethnologische Untersuchung), «Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Kl.», Bd. 128, 130, 131 (1893–1894).

¹³ Д. Дечев Характеристика на тракийския език, София, 1952, стор. 5, 63; див. також Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стор. 112.

¹⁴ Див. F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.

¹⁵ I. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, «Philologus», Bd. 54. – 1895, стор. 489–527; Bd. 55, 1896, стор. 212–240; Bd. 10, 1905.

гально визнаних поглядів. На його думку, «питання про народність скіфів і сарматів може вважатись розв'язаним: ті й інші за походженням іранці, споріднені з сучасними осетинами»¹⁶. Дотримуючись думки, що в Північному Причорномор'ї на межі нашої ери відбувається корінна зміна населення: скіфів заступають сармати, він вважав, що, з виходом або знищенням скіфів, сармати, мешканці лісових місцевостей Київщини і Волині, пересунулись на південь. Зміна людності знайшла відображення в зміні річкових назв; зникають скіфські, набувають поширення нові сарматські: *Борисфен – Данапріс, Гіпаніс – Вагус, Тірас – Данастріс*. Так постає схема його теорії: від визнання етнічних міграцій до пояснення цих мовних змін¹⁷.

І, нарешті, в 1923–1960 рр. з'явилися праці М. Фасмера, В.І. Абаева, Я. Гарматти, Л. Згусті. Першу спробу звести весь наявний лексичний матеріал, скласти, так би мовити, словник скіфо-сарматської мови і в такий спосіб підсумувати проведені доти етимологічні дослідження зробив в 1923 р. М. Фасмер у своїй книзі «Дослідження місць найдавнішого мешкання слов'ян. І. Іранці в південній Росії»¹⁸. Провідною характерною рисою цієї невеличкої за обсягом книжки є стислість викладу, повнота охоплення доступних нам скіфо-сарматських джерел, чітке розташування лексичного матеріалу, відсутність всього, що могло б здатись зайвим. М. Фасмер, як і інші представники напрямку К. Мюлленгофа – Вс. Міллера, нічого не змінює в провідних засадах концепції. Він обмежується перевіркою наявних джерел, прагнучи відсіяти в них сумнівне. Значне число наведених до нього етимологій він супроводить ремарками: «сумнівно», «непевно», «неясно».

М. Фасмер зробив цікаву спробу відокремити рештки скіфської і сарматської мови. Імена і назви з творів Геродота й інших давніших

¹⁶ Див. А.И. Соболевский Некоторые гипотезы о языке скифов и сарматов, *AfslPh*, т. XXVII, 1905, стор. 240–244; його ж. Г в скифских словах у Геродота, *AfslPh*, т. XXVIII, 1906, стор. 449–451; його ж. Русские местные названия местности и язык скифов и сарматов, «Русск. Фил. Вестник», т. 64, 1910, № 3–4, стор. 180–189; його ж. Русско-скифские этюды, *ИзвОРЯС*, № 26, 1921; № 27, 1922; його ж. Славяно-скифские этюды, *ИзвОРЯС*, т. I, кн. 2, 1928, стор. 376–390; т. II, кн. 1, 1929, стор. 160–173.

¹⁷ Щоправда, іранські етимологічні дослідження О.І. Соболевського були далеко не завжди вдалі. Вони не знайшли підтримки. «Статті Соболевського виходять з неможливих іранських пояснень і для розв'язання проблеми дають небагато» (М. Vasmer, *Iranier in Siedrussland*, Leipzig, 1923, стор. 22).

¹⁸ М. Vasmer *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, Die Iranier in Siedrussland*, Bd. 1, Leipzig, 1923; *Skythen, Sprache*, RE. XII, Berlin, 1928; *Iranisches aus Siedrussland, Streitberg-Festgabe*, 1924.

пам'яток він відніс до скіфської мови, до сарматської – все інше, відоме нам з джерел пізніших століть. Ми не думаємо, що таке розмежування могло б принести відчутні наслідки при тій невеликій кількості матеріалів, якими можемо користуватись. До того ж цей поділ є умовний, оскільки скіфська і сарматська мови генетично пов'язані і ми не владні помітити зрушення, які могли б статися протягом двох-трьох століть. З'ясування питання про зрушення в мові «борисфенітів» від скіфського до сарматського періоду, а так само про локальні діалектні особливості мов на окремих племінних територіях від Танаїса до Тіраса не може бути фіксоване на даному історіографічному етапі. Це завдання дальших мовно-історичних досліджень. Із цим неможна не рахуватись. На сьогодні лишається одне: зважати на локально-хронологічне датування кожної пам'ятки, сподіваючись, що це в майбутньому дозволить дійти до тих або інших конкретних спостережень і фактичних висновків.

Окремо слід сказати про М.Я. Марра. Як свого часу В. Юргевич виступив проти іранської теорії К. Мюлленгофа, так за наших часів з подібною спробою виступив М.Я. Марр, однак свою критику він обстоював з позицій середземноморсько-яфетичної теорії. Відкидаючи гіпотезу Вс. Міллера про іраномовність скіфів, М.Я. Марр відносив скіфську мову до групи так званих яфетичних мов. Для нього скіфи і сармати – яфетиди. Грузинські, кавказькі і скіфо-сарматські племена були проголошені спорідненими, а їх праатьківщиною була визнана Мала Азія¹⁹.

ІРАНЬСЬКА ТЕОРІЯ

Погляди В. Юргевича не здобули визнання. Прихильники К. Мюлленгофа пройшли байдуже повз його висловлювання. Іранська теорія набула щонайширшого визнання і є панівною й досі. Досить посла-

¹⁹ Див. Н.Я. Марр Скифский язык, Избранные работы, т. V, Л., 1935, стор. 207–210; його ж. Первая выдвигенческая яфетидологическая экспедиция (там же, с. 444); його ж. Термин «скиф» (там же, с. 31). Кавказько-яфетичну теорію, що скіфи і сармати належали до північнокавказьких адиго-чечено-лезгинських народностей, розвинув І.А. Джавахішвілі (Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи, ВДИ, 1939, № 4, стор. 30). На аналогічній позиції стоїть Л.А. Мацулевич (Аланская проблема и этногенез Средней Азии, «Советская этнография», № VI–VII). Пор. Смирнов К.Ф. Сарматы. Ранняя история и культура сарматов, М., 1964, стор. 15–20. Певно, питання про доіндоєвропейську добу в місцевих мовах півдня Східної Європи є важливим і чекає на своє розв'язання. Однак воно хронологічно межує з часом значно більш раннім, як доба, якою датується скіфо-сарматська мова.

тися хоча б на такого визначного вченого, як акад. С.О. Жебелев. Торкаючись питання про походження скіфів, він з посиланням на Вс. Міллера пише: «Найбільш компетентні дослідники, спираючись на дані скіфської мови, показали, що скіфів слід віднести до іранської групи народностей»²⁰.

У літературі, присвяченій вивченню решток скіфської мови, беззастережно панує концепція про іраномовність скіфів. Все, що не має відношення до висунутого положення, заздалегідь виключається з галузі скіфознавчих досліджень. Племінні і річкові назви з творів античних авторів, особові імена з причорноморської епіграфіки трактуються як прямі свідчення іранства тубільної людності півдня СРСР за скіфської доби. Скіфи – іранці і скіфська мова – іранська. Над усім тріумфувала теорія міграцій.

Основоположником іранської теорії звичайно вважають Каспара Цевса, що виклав її в своїй книзі «Німці та їх сусідні народи»²¹.

Від К. Цевса ця концепція перейшла до Ф. Шпігеля²². Її підтримав такий видатний знавець давньої історії, як Е. Мейер²³, розробив на епіграфічному матеріалі К. Мюлленгоф, ствердив і всебічно обґрунтував у наступні роки Вс. Міллер.

Починаючи із згаданих праць К. Мюлленгофа і Вс. Міллера, іранська теорія набула значення непорушної історіографічної норми, її дотримувалися майже всі наступні дослідники. В центрі уваги дослідників стоять іранці. «Мета нашого дослідження, – писав 1886 р. Вс. Міллер, – довести, що за кілька століть до н. е. на північному узбережжі Чорного моря чулася іранська мова, яка замовкла остаточно в цих місцях не раніше доби великого переселення народів, але продовжувала бриніти ще протягом кількох століть на нижній течії Дону і Кубані»²⁴. І далі Вс. Міллер продовжував: «Ми шукатимемо слідів цього іранства в тих джерелах, в яких шукали їх раніше Мюлленгоф і Юргевич»²⁵.

²⁰ С.А. Жебелев, Киммерийцы. Происхождение скифов, «Очерки истории СССР», М., 1956, стор. 287.

²¹ Kaspar Zeuss, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München, 1837, стор. 275–302. «Найкраща і сьогодні загальновізнана теорія, що йде від Цевса, розглядає скіфів як іранців» (L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Praha, 1955, стор. 20, 68).

²² F. Spiegel Iranische Alterthumskunde, Leipzig, 1871–1878; його ж. Die arische Periode und ihre Zustände, Leipzig, 1877.

²³ Ed. Meyer Geschichte der Alterthums, Bd. I, Berlin, 1884.

²⁴ Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 232.

²⁵ Там же.

Навряд чи можна було виразніше визначити мету свого дослідження. Попередниками Вс. Міллера були К. Мюлленгоф і В. Юргевич, його спадкоємцями – такі видатні вітчизняні та зарубіжні вчені, як В. Томашек, Ф. Юсті, І. Маркварт, М. Фасмер, О. Соболевський, І. Толстой, В. Абаєв та ін. Усі вони на території Геродотової Скіфії шукали тільки іранців. Мову місцевої людності в південній смузі Східної Європи вони розглядали як мову іранських племен.

Про це свідчать назви основних праць, що з'явилися досі. Саме так назвав свою статтю Вс. Міллер: «Епіграфічні сліди іранства на півдні Росії». Не інакше ставив питання про історичну долю країни М. Ростовцев: «Елліństwo і іранство на півдні Росії» (1918). Наслідуючи Вс. Міллера і М. Ростовцева, подібну назву дав своїй праці М. Фасмер: «Іранці на півдні Росії». Зовсім таку саму назву вибрав для своєї розвідки Я. Гарматта: «Про мову іранських племен в південній Росії» (1951). Така тотожність назв підкреслює єдність вихідних позицій.

Вирішальне слово про мову скіфів як іранську сказав у 1923 р. М. Фасмер і в 1949 р. В. Абаєв. Нині іранська теорія користується загальним визнанням, що видно хоча б з праць Я. Гарматти (1951) і Л. Згусті (1955). Не важко помітити, що список прихильників іранської теорії і список авторів, які вивчали скіфську мову, збігаються. Тут немає винятків.

Південь Східної Європи від Танаїса – Дону і до Борисфена – Дніпра, від Борисфена до Гіпаніса – Бугу і Тіри – Дністра та Істра – Дунаю включався в іранську мовну область. Кордони іранського мовного масиву з Середньої Азії відповідно пересувалися в Наддніпров'я – Наддунав'я.

Завдання вивчення скіфської мови як місцевої мови «борисфенітів», як мови місцевого населення на півдні Східної Європи, було знято з порядку денного. Таке завдання не ставилося. З ним не рахувалися, на нього не зважали. Сфера місцевих «борисфенітських» мовноетнічних студій послідовно запроваджувалася в галузі іранської філології та етногенезу. Зрушення в бік іраністських студій позначилося настільки виразно і остаточно, що з нашого боку було б аж надто непослідовно приймати висновки досліджень в галузі іраністики за докази, що свідчать про щось інше.

Не слід створювати ілюзій, ніби наукові праці, призначені для висвітлення іранської гіпотези, сприятимуть розв'язанню проблем, які лишилися поза увагою авторів цих розвідок. Певне, з погляду сходознавчих студій дуже важливо з'ясувати північно-західні кордони іранської спільності, тої «великої групи іранської галузі, яка, далеко поширившись в Середній Азії у вигляді цілої низки народів, що від них походять сучасні

перси, афганці, балучі, курди та інші, разом з тим за кілька століть до нашої ери займала і деякі частини східноєвропейської долини, береги... північного узбережжя Понта»²⁶. З цього погляду епіграфіка півдня СРСР від Пантікапея і Танаїса до Ольвії й Тіри оцінюється як своєрідне історичне джерело, покликане показати «сліди іранства», довести, що в цих місцях жили спільні предки осетин, сучасних курдів, балучі, афганців, персів та інших іранських племен. «Виходячи з цього, – підсумовує Вс. Міллер, – ми повинні були за слідами іранства в Південній Росії звернутися до головного джерела, тобто до грецьких написів у грецьких чорноморських колоніях: Ольвії, Тірасі, Херсонесі, Пантікапеї, Танаїсі та ін.»²⁷.

В тезах доповіді «До питання про походження скіфів», з якою Вс. Міллер виступив у 1887 р. на VII Археологічному з'їзді, стисло викладено його погляди. Насамперед він підкреслив, що «тримається іранської гіпотези разом з Цейсом, Мюлленгофом, Шпігелем, Ед. Мейером та ін.»²⁸. На його думку, «в іранській мові знаходять пояснення деякі назви скіфських божеств, а також записані Геродотом особові і загальні імена; значний відсоток особових «варварських» імен ольвійських написів носить яскраві ознаки іранської національності; пануючий етнічний елемент суміжних з Ольвією скіфів-хліборобів оголошується іранським»²⁹.

Наступний етап репрезентований М. Фасмером. У своїй книзі «Іранці на півдні Росії» (1923), що є першою спробою дати більш-менш повне зведення решток скіфо-сарматської мови, М. Фасмер так характеризує загальний напрямок в історіографії питання: «Заслуга Цевса, Мюлленгофа, Вс. Міллера, Томашека і Маркварта полягає в тому, що вони значно просунули вперед тлумачення скіфської і сарматської мов з допомогою іранської. При опрацюванні цього питання їх праці заслуговують на увагу в першу чергу»³⁰. Безумовне визнання іранства людності, що за скіфо-сарматських часів жила на півдні від Танаїса до Тіри, являє собою підсумкову тему в дослідженнях скіфської мови «за допомогою іранської», як схарактеризував цей історіографічний напрямок М. Фасмер. Він пише: «Іранське походження скіфської мови твердо встановлене»³¹. «В іранстві

²⁶ Вс. Міллер, Эпиграфические следы..., стор. 235.

²⁷ Там же.

²⁸ Вс. Міллер К вопросу о происхождении скифов, «Известия о занятиях VII AC в Ярославле», Ярославль, 1887, № 12, стор. 9–10.

²⁹ Там же.

³⁰ М. Vasmer, Iranier in Südrussland, стор. 11.

³¹ Там же, стор. 20.

сарматів, як і скіфів, не можна сумніватись»³². «Мовні залишки дозволяють бачити в скіфах тільки іранців»³³.

На таких же історіографічних позиціях стоїть В.І. Абаєв. Він повторює той самий підсумковий висновок, що й М. Фасмер, починаючи список авторів з К. Мюлленгофа і включаючи до нього також і М. Фасмера: «Працями Мюлленгофа, Вс. Міллера, Томашека, М. Фасмера й ін. цілковито доведено поширення іраномовного елемента в Південній Росії в зазначений період»³⁴. «Скіфи, – зазначає В. Абаєв, – є іранські народи»³⁵. І далі: «Іранська група в своїй лексиці має яскраву і своєрідну індивідуальність. Цю індивідуальність ми пізнаємо в скіфських іменах і назвах»³⁶.

В статті-рецензії «Проблема мови скіфів» А.О. Білецький докладно виклав провідні положення іранської теорії, як її подав В. Абаєв: «Внаслідок спеціальних досліджень В.І. Абаєва можна вважати безперечно доведеним, що в останні століття перед нашою ерою в Північному Причорномор'ї (особливо в його східній частині) були поширені «північно-східні» іранські мови і їх поширення найбільше відбилося у власних іменах, епіграфічних і почасти літературних джерел»³⁷. «Покладаючись на повідомлення Геродота про спорідненість скіфської мови від Істра до Танаїса з савроматською (відповідно – сарматською), а також на деякі імовірні етимології елементів топоніміки, етніміки і ономастики, взятих у того ж Геродота, можна висунути твердження про наявність у мові Геродотових скіфів іранських (відповідно – північно-іранських) елементів»³⁸.

Іранську теорію підтримав І.І. Толстой: «Великий запас морфем іранського кореня міг іти на Боспор, до боспорських греків, не лише з гірських долин або з приморського Закавказзя: більш ніж ймовірно, що на мовах іранської групи розмовляло чимале число і тих місцевих племен, на землі яких виникли і Танаїс, і Пантікапей, і Німфей та інші грецькі й напівгрецькі міста Боспора»³⁹.

³² М. Vasmer Iranier in Südrussland, стор. 59.

³³ Там же, стор. 20.

³⁴ В.И. Абаев Осетинский язык и фольклор, М. – Л., 1949, стор. 147, див. стор. 195.

³⁵ Там же, стор. 240.

³⁶ Там же, стор. 195.

³⁷ А.О. Білецький, Проблема мови скіфів, Мовознавство, XI, 1953, стор. 86.

³⁸ Там же, стор. 88.

³⁹ И.И. Толстой Из области боспорской ономастики, ВДИ, 1955, № 1 (51), стор. 15.

У 1955 р. в Празі вийшла книга Л. Згуста «Особові імена грецьких міст Північного Причорномор'я». У своїй праці, що становить першу велику спробу кодифікації особових імен з епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я, Л. Згуста, ніби завершуючи пройдений історіографічний цикл, наводить те саме формулювання: «Іранська мовна приналежність скіфів може вважатись доведеною»⁴⁰.

Вражає тотожність поглядів. Опрацювання іранської теорії не знає яких-небудь відхилень, починаючи з виступу К. Цевса ще в 1837 р. Кожна нова розвідка, коли б вона не з'явилась, мала те саме призначення і ту саму мету: ще раз проголосити іранську гіпотезу і тим самим підтримати думку про іранство скіфів.

Єдність поглядів, однакове коло джерел, незмінність мети і висновків – усе це не могло не викликати в дослідників певності, що іранська теорія не тільки доведена, але й взагалі неспростовна. Особливо яскраво цю впевненість висловив В.І. Абаєв. З приводу свого «Нарису» він писав: «В кожному розділі нашого «Нарису» – в лексиці, фонетиці, словотворенні – ми одержали якусь суму ґрунтовних і незаперечних даних, які не можуть бути порушені майбутніми дослідженнями і відкриттями. Ці дані характеризують скіфську мову як іранську»⁴¹.

Прихильники іранської теорії зробили багато. Ними нагромаджено великий досвід, зібрано величезний матеріал, у працях М. Фасмера та Л. Згуста цей матеріал кодифіковано. Тимчасом не взято до уваги найголовніше, а саме те, що при спробі «пояснювати рештки скіфської й сарматської мов з допомогою іранської» (Фасмер), розкриваючи іранські зв'язки, ми доводимо приналежність скіфської мови до індоєвропейської мовної спільності.

Іранські елементи, наявні в скіфській мові, вказують на те, що вона є одна з мов східної групи індоєвропейських мов. Це відкриває можливість подальших уточнень. Скіфська мова входить до складу індоєвропейських мов Східної Європи на широких просторах від ріки Дону до Дунаю та від Чорного моря до Балтійського.

Зараз було б дивно захищати яку-небудь іншу думку, наприклад, доводити приналежність мови скіфів до фінно-угорської мовної сім'ї або бачити в ній одну з монгольських чи турецько-татарських мов. Скіфи не монголи, не фінно-угри і не турки. До подібних спроб не можна ста-

⁴⁰ Л. Zgusta, вказ. Праця, стор. 21.

⁴¹ В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 239.

витись скільки-небудь серйозно, і М. Фасмер мав рацію, відмовляючись обмірковувати подібні гіпотетичні припущення⁴².

Негативне ставлення М. Фасмера до всіх теорій щодо неіндоєвропейського походження скіфів і скіфської мови цілком виправдане. Скіфи – індоєвропейці, і скіфська мова – індоєвропейська, поширена в I тисячолітті до н. е. на півдні Східної Європи від Танаїса до Тіри. Ось загальний висновок, з якого треба починати.

Щодо питання про іраномовність скіфів, то це твердження, яке паує в літературі, припускає подвійне тлумачення. Елементи іранської мови в скіфській годиться пояснити або тим, що скіфська мова – це одна з іранських мов, подібно мові Авести, давньоперській, пехлеві, прамові сучасної афганської, курдської, осетинської і т. д., або, на відміну від цього, тим, що скіфська мова, разом з іранськими й іншими спорідненими мовами, належить до спільної східної групи індоєвропейських мов. Слід припустити, що за часів Геродота, тобто в середині I тисячоліття до н. е., ця спільність ще не була остаточно порушена, і через це в скіфській мові ще досить переконливо сприймаються риси спільності, властиві всім мовам цієї групи, в тому числі скіфській та іранській. Ця обставина дала привід твердити про іранство скіфів та їх іраномовність. Цілком зрозуміло, що, говорячи про іранство скіфів, треба мати на увазі саме це: спільну приналежність як борисфенітів, так і іранців до єдиної індоєвропейської східної групи. До обговорення цього питання ми повернемося далі.

ОСЕТИНСЬКА ТЕОРІЯ

Істотною хибкою іранської теорії є загальна невизначеність терміна «іранський», «іраномовність скіфів». Свого часу це усвідомлював ще Вс. Міллер. Він вказував на необхідність термінологічних уточнень, потребу «ближче розглянути той етнічний елемент припонтійського на-

⁴² М. Фасмер оцінив ці спроби як «мовознавчо цілком неграмотні». «Спроба К. Неймана розглядати скіфську мову як монгольську вже давно спростована Шіфнером. Монгольська теорія знову знайшла собі прихильника в особі Геца Надя (Géza Nagy). Запропоноване ним пояснення можна було б обминути, коли б Міннс у своїй цінній археологічній праці не відгукнувся про нього з некритичним схваленням. Треба рішуче заявити, що спроба Надя є історично і мовознавчо необгрунтованою. Надя повинен був наважитись пояснювати рештки скіфської мови на підставі однієї якої-небудь мови, монгольської, турецько-татарської або фінно-угорської, тимчасом, замість цього Надя звалює все це в одну купу» (М. Vasmer *Iranier in Südrussland*, стор. 18).

селення, який ми досі називали досить умовно іранським»⁴³. Обстоюючи тезу про іранство скіфів, Вс. Міллер вважав потрібним спитати себе, «до якої з давніх чи сучасних нам іранських мов цей елемент стоїть у найближчому відношенні»⁴⁴.

Часова співналежність скіфської мови і давньоіранських мов цілком очевидна. Спираючись на це, значна частина дослідників схиляється до того, щоб «мову причорноморських скіфів» віднести «до числа давньоіранських мов», як це робить О.В. Десницька⁴⁵.

Так само й Кречмер твердить про найближчу спорідненість скіфської мови «з зендом на Сході і давньоперською на Заході»⁴⁶.

Докладніше, ніж будь-хто інший, розглянув це питання М. Фасмер. Він висунув кілька застережень. На його думку, «пояснення скіфських форм можливе лише з допомогою давньоіранської мови, якщо, – додає він, – глибоку давнину діалектних явищ, засвідчених тільки в новоіранській, не можна довести на підставі якого-небудь іншого матеріалу»⁴⁷.

Посилаючись на приклади з Авести, М. Фасмер робить висновок, що скіфська мова давніша за давньоперську. На доказ він наводить давньоіранські запозичення з фінно-угорських мов. «Давньоіранські запозичення в фінно-угорських мовах вказують на звукові явища, які відповідають авестійській в протилежність давньоперській. Фін. *saгауа* «казкове море» відповідає, наприклад, авест. *zгауаh* «море», а не давньоперському *dгауаh* в тому ж значенні (див. *Setälä* в *Thomsen-Festschrift* 1912, с. 188–191). Тим-то є підстава пов'язувати скіфську мову з авестійською, а не з давньоперською»⁴⁸.

Не зайвим буде нагадати, що писемні пам'ятки скіфської і давньоперської мови синхронні. Їх документація належить приблизно до одного і того ж часу. Давньоперська мова відома нам на підставі клинописних написів доби Ахеменідів (VI–V ст. до н. е.), а скіфська – з окремих слів і глос у творах Геродота – обставина чималого значення при уточненні часової приналежності скіфської й іранських мов.

⁴³ Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 269.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Див. А.В. Десницкая, Вопросы изучения индоевропейских языков, М. – Л., 1955, стор. 10.

⁴⁶ Kretschmer, Scythae, «Paulys Real-Encyclopädie», II, Reihe (R–Z), 3 HbD, Stutdhart, 1921, стор. 924.

⁴⁷ М. Vasmer, Iranier in Südrussland, стор. 21.

⁴⁸ Там же.

Незважаючи на вказівку Вс. Міллера, що «пояснювати скіфські форми методично допустимо лише за допомогою давньоіранської мови», дослідники, прихильники іранської теорії, в тому числі й сам Вс. Міллер, далеко не завжди звертаються до колишніх іранських мов, синхронних скіфській. Майже всі вони віддають перевагу новоіранським зближенням. При поясненні відомих нам скіфських імен і назв вони прагнуть використовувати не стільки Авесту або давньоперську, скільки живі іранські мови. Знову ж з усіх живих новоіранських мов перевага віддається осетинській (північна група).

Іранська теорія набуває своєрідного відтінку. З іранської вона обертається в осетинську, і теза про іранство скіфів – в тезу про тотожність скіфів з праосетинами. У твердження, що скіфи – іранці, вкладається додатковий зміст. Сучасні осетинці розглядаються як прямі й найближчі спадкоємці скіфів, скіфи – як предки осетин.

Вс. Міллер назвав свою статтю «Епіграфічні сліди іранства на півдні Росії», але насправді, замість слідів іранства, в епіграфічних пам'ятниках Припонтиди він шукав слідів осетин. Досліджуючи епіграфічні написи, зібрані в томах IOSPE, він підходив до їх розгляду як іраніст-осетолог. Для нього Понтіка – це Іраніка, а Іраніка – це Осетика.

Ось список його головних праць у цій галузі: три томи «Осетинських етюдів», опублікованих у 80-х роках (I, 1881; II, 1882; III, 1887); «Ossetica. Труды по востоковедению», вып. 20, М., 1904; Осетинсько-російсько-німецький словник (I, 1927; II, 1929; III, 1934); стаття «Мова осетин» в «Grundriss der iranischen Philologie» т. I, Strassburg, 1903, та ін.

Як видатний іраніст, етнограф і філолог, Вс. Міллер зосереджував увагу на всебічному вивченні мови, фольклору і побуту осетинського народу. Бажаючи ствердити всю колишню велич цього невеличкого народу, він розглядав північне узбережжя Чорного моря як давню територію осетин. З цього ідеального припущення він малював яскраву картину. В його живій і творчій уяві поставав численний могутній народ-переможець і завойовник зі славним героїчним минулим, предки якого заселяли колись Кавказ, передгір'я Кавказу, а також весь степовий причорноморський простір Східної Європи. «Вивчення питання про походження осетин, – пише Вс. Міллер, – привело нас до переконання, що предки їх не були невеличким азіатським народцем, за доби переселення народів випадково загнаним у Кавказькі гори; навпаки, вони уявляються нам останнім залишком великої парості, яка... за кілька століть до н. е. займала також

деякі частини східноєвропейської долини – береги Дону, Меотиди та північне узбережжя Понта»⁴⁹.

Така вихідна позиція Вс. Міллера. Згадуючи про іранців, він мав на увазі саме осетин. В особових іменах, як їх подано в епіграфічних пам'ятках з грецьких міст Північного Причорномор'я, Вс. Міллер сподівався знайти ствердження своєї думки про етнічну і мовну тотожність давніх скіфів і сучасних осетин. Обґрунтуванню ідеї про осетин як нащадків скіфів і про скіфів як предків осетин він присвятив значну частину свого дослідницького доробку. Працюючи в галузі епіграфічної ономастики, він підпорядкував етимологічний розгляд місцевих особових імен пошукам їх звукових відповідників у сучасному осетинському словнику.

Ми вимушені особливо підкреслити осетинську скерованість праць Вс. Міллера в галузі іраністики, оскільки його загальнотеоретична позиція, починаючи з 80-х років минулого століття і до нашого часу, лишається панівною в історіографії питання. Протягом останніх років вона була всебічно розвинена угорським ученим Я. Гарматтою, покладена в основу кодифікаційної праці чеського вченого Л. Згусті і підтримана таким видатним знавцем осетинської мови, як В.І. Абаєв. Якщо наслідки своїх спостережень в галузі скіфо-осетинських зіставлень Вс. Міллер опублікував у третьому томі «Осетинських етюдів», то В.І. Абаєв зробив так само. Свою розвідку «Скіфська мова» В.І. Абаєв включив до складу збірника «Осетинська мова і фольклор» (М. – Л., 1949), нібито навмисне підкреслюючи осетинську приналежність скіфської мови.

«Осетинська мова – безпосередній продовжувач скіфської», – зауважує В.І. Абаєв⁵⁰. Разом з попередниками він буде спільний ряд: скіфська мова – іранська – осетинська. Близька спорідненість осетинської та іранської мов дозволяє йому продовжити послідовність ряду і говорити про тотожність скіфської та осетинської мов⁵¹.

⁴⁹ Вс. Миллер Эпиграфические следы..., стор. 235.

⁵⁰ В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 151. В рецензії на книгу Е. Бенвеніста «Етюди про осетинську мову» (Париж, 1959) В. І. Абаєв зазначає: «Зважаючи на складну долю осетин, доводиться дивуватися надзвичайному збереженню у них загальноіранської лексичної спадщини. Саме це дозволило так швидко і безповоротно визначити мовну приналежність осетин» (ВЯ, 1960, № 4, стор. 144).

⁵¹ На користь осетинської теорії висловлюється також Б.І. Надель. У своїй рецензії на працю Дм. Дечева «Характеристика на тракийския език» він пише: «При відтворенні рис скіфської мови незаперечною допомогою подавала осетинська, її далекий нащадок» (ВЯ, 1955, № 2, стор. 139).

Ототожнення скіфської мови з іранською і тлумачення її як осетинської примусило прихильників іранської теорії поставити питання про групи джерел, їх співвідношення – чи йде справа про синхронні мовні зв'язки або ж діахронні, чи не слід припустити наявність якоїсь єдиної спільної початкової мови, позбавленої зрушень, без виразних ознак розвитку протягом двох тисячоліть, отже, ототожнити скіфську мову з праосетинською.

Щодо основоположника осетинської теорії Вс. Міллера, то, намагаючись знайти вихід з труднощів, створених припущенням про тотожність скіфської й осетинської мови, він запропонував розрізнити в іранській мові припонтійських областей дві групи – переважну більшість імен, які він відносив до осетинських, та невеличку частину, пов'язаних з давньоперською. «Тут [в іменах з епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я], – пише Вс. Міллер, – насамперед звертають на себе увагу два явища. З одного боку, переважна більшість іранських імен (головним чином танаїдських) виявляє такі звукові риси, які споріднюють їх з осетинською мовою. З другого боку, деякі, щоправда нечисленні, збігаються з давньоперськими і тому не можуть належати живій іранській мові, яка відбилася в іменах першої групи»⁵².

Вбачаючи в іранській мові припонтійських областей предка сучасної осетинської мови, Вс. Міллер висунув тезу про двошаровість скіфської мови⁵³. «Якщо, – міркує Вс. Міллер, – в типових звукових явищах іранська мова припонтійських областей збігається з сучасною осетинською, то в інших явищах вона репрезентує більш давній ступінь, ступінь, який безпосередньо передує тому, на якому в відповідних випадках стоїть осетинська мова. Таке відношення між обома мовами цілком зрозуміле, якщо взяти до уваги півтори тисячі років, які відокремлюють їх одну від одної»⁵⁴.

М. Фасмер іде за Вс. Міллером, але варіює висунуту ним тезу. Він так само виділяє в іранській мові півдня два прошарки, але, якщо Вс. Міллер пов'язував скіфську мову з осетинською, то М. Фасмер виявляє більшу обережність, лишаючись в межах історичних свідчень античних авторів про скіфів і сарматів. Давніший прошарок він пов'язує із скіфами, пізніший – відносить до сарматів. «Якщо взагалі розрізнити скіфів і сарматів, то скіфським доведеться вважати лише те, що Геродот або

⁵² Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 269.

⁵³ Див. там же.

⁵⁴ Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 270.

ще давніші джерела називають скіфським... Геродот є найбільш певним свідком щодо скіфської мови», – твердить М. Фасмер⁵⁵.

Пізніші, післягеродотові джерела М. Фасмер пов'язує з сарматами і саме останніх ототожнює з осетинами. «Рештки сарматської мови з усією очевидністю вказують на низку мовних збігів з осетинською, – пише Фасмер. – Більшу частину їх [збігів] встановив Вс. Міллер (Осетинські етюди. – Т. III. – С. 83 і далі)»⁵⁶. На його погляд, близький зв'язок сарматської мови з осетинською не викликає сумнівів⁵⁷. Ми свідки створення певної історіографічної норми, яка без жодних застережень передавалася від одного дослідника до другого. До думки про тотожність сарматів і осетин приєднується твердження про етнічну тотожність сарматів-осетин з аланами. М. Фасмер визнає цілком обґрунтованим положення, згідно з яким алани трактуються як предки сучасних осетин⁵⁸. Як вважає вчений, визнання близького зв'язку між сармато-аланами і осетинами цілком виправдане⁵⁹.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОД

При постановці питання про етномовну приналежність населення півдня СРСР в I тисячолітті до н. е. проблема методу і методики набуває вирішального значення. К. Мюлленгоф перший застосував порівняльний (лінгвістичний) метод до тлумачення решток скіфської і сарматської мов. З цього приводу Вс. Міллер писав: «Незаперечна заслуга цього вченого полягає в тому, що він перший запровадив лінгвістичний метод при розгляді скіфських і сарматських власних імен, і, виходячи з фонетичних законів Іранських мов, використав їх для пояснення кожного окремого імені. Цей принцип бездоганний сам по собі, але, певне, ще не гарантує автора від похибок і натяжок в застосуванні лінгвістичних прийомів до окремих випадків»⁶⁰.

⁵⁵ М. Vasmer Iranier in Südrussland, стор. 8.

⁵⁶ Там же, стор. 28.

⁵⁷ Там же, стор. 29.

⁵⁸ Там же, стор. 27.

⁵⁹ Там же, стор. 28.

⁶⁰ Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 235.

Переймаючи від К. Мюлленгофа запроваджений ним метод, Вс. Міллер поширив і поглибив його. Тим-то з нашого боку є всі підстави говорити про метод Мюлленгофа – Міллера. Головна особливість його полягає у виключенні з порівняльних зближень всіх інших мов, окрім іранських. Вс. Міллер вважав принцип замкненого, лімітного відбору порівняльних матеріалів бездоганим. Той факт, що імена й окремі назви скіфської мови дуже часто не знаходять для себе тлумачень в іранських мовах, він пояснював не хибами самого методу, як такого, а лише винятковими «труднощами взагалі лінгвістичного розгляду особових імен не тільки скіфських, але й інших, більш відомих нам народів»⁶¹.

На тих самих позиціях стоїть В.І. Абаєв. Метод ізольованих іраномовних зближень він розглядав як цілком виправданий і доречний. «Про значення скіфських імен або назв наші джерела, як правило, не дають нам навіть натяку. Значення доводиться з'ясовувати порівняльним шляхом. Головні інстанції, до яких доводиться апелювати, це, з одного боку, давньоіранські мови (авеста і давньоперська), з другого – осетинська мова як безпосередній продовжувач скіфської»⁶².

З погляду прибічників іранської теорії, прийом ізольованих скіфоіранських зближень, користування порівняльними даними самих іранських мов цілком виправдані. Виправдано так само й те, що філологі-іраністи, виходячи з визнання іраномовності скіфів, обертають принцип обмежувального добору порівняльних матеріалів в метод досліджень.

Але метод є метод і сума висновків є сума висновків, зміст і обсяг яких залежить від особливостей методу і його наукової якості. Виходячи з фонетичних законів іранської мови, апелюючи, як до головної і єдиної інстанції саме до іранських мов, можна встановити зв'язки скіфської мови з іранським світом, з'ясувати, які імена й назви пояснюються з іранської, а які ні, але чогось більше про мову людності півдня СРСР сказати не можна.

Якщо переміщення окремих ланок у дослідженні взагалі недозволене, то тим більше неприпустима перестановка початкових тез, вихідних ланок і заключних, підсумкових висновків. Фонетичні закони іранської мови з'являються несподівано. Теза про іранство скіфів є прикінцевою, нею підсумовуються наслідки проведеного аналізу. Тимчасом при користуванні методом Мюлленгофа – Міллера ця теза береться за

⁶¹ Там же, стор. 236.

⁶² В.И. Абаєв, вказ. праця, стор. 150–151.

вихідний пункт, кладеться в основу добору порівняльного матеріалу. Безпідставність такого заходу очевидна.

Щоб говорити про скіфську мову як про іранську і в цей спосіб санкціонувати вилучення всіх інших мов, які входять до складу індоєвропейської мовної групи, треба довести закономірність такого вилучення, ствердити, що інші індоєвропейські мови, окрім осетинської, нічого не можуть дати для класифікаційного визначення скіфської мови.

Прихильники ірано-осетинської теорії, працюючи за методом обмеження порівняльних зіставлень, питання про відношення скіфської мови до всіх інших індоєвропейських мов лишали за рамками дослідження. Вони зводили систему бар'єрів, хоч це не може бути виправдано ні з позицій порівняльно-історичного мовознавства, ані з погляду лінгвістичної географії. Проблема місця і змісту мови борисфенітів як індоєвропейської не тільки не була розв'язана, але навіть і не поставлена. З порядку денного знімалося питання про мовні зв'язки припонтійської людності з суміжними мовними територіями Східної Європи, немов лише на схід від Припонтиди лежав Іран, тоді як на північ і захід простягалася суцільна мовна пустеля.

Разом з тим виникало ще одне прикре ускладнення лінгвогеографічного характеру, ніяк невиправдане. Визначивши, що скіфська мова – це іранська мова припонтійських областей, ми повинні припустити, що межі іранського етнічного масиву простяглися далеко на Захід аж до Дунаю – Істра і Карпат. Подібним визнанням, з одного боку, до краю звужувалася територія інших індоєвропейських народів в Східній Європі, а з другого – супроти всякої мовногеографічної ймовірності іранці в I тисячолітті до н. е. опинялися в безпосередньому контакті з кельтами і германцями. Цілком зрозуміло, що таке тривале співжиття не могло не позначитися на мовах Центральної і Середньої Європи.

Ще гострішою, сумнівнішою і двозначнішою стане лінгвогеографічна ситуація, якщо методу Мюлленгофа – Міллера та іранській теорії надати осетинського забарвлення. Проблема скіфо-фракійських і скіфо-балтослов'янських взаємин заступить проблема слов'яно- і балто-осетинських та осетино-фракійських взаємин, що, до речі, взагалі припустимо, однак без того, щоб ці дві самостійні, хронологічно та просторово ніяк між собою не пов'язані проблеми заступали і підмінювали одна одну.

Слід згодитись: прихильники методу Мюлленгофа – Міллера не продумали цей аспект проблеми. Цікавлячись питанням ірано-скіфських взаємин, вводячи в цей комплекс проблему осетинського етногенезу, вони ігнорували те, що стосується проблеми місцевого етногенезу Східної Європи.

За своїм географічним положенням Північне Причорномор'я від Пантікапея і Танаїса до Тіри межує на південному заході з Дако-Мізією і Фракією, на півночі з Прибалтикою, на сході, сягаючи в глибини Азії, з іранським етнічним масивом. Цією географічною ситуацією визначається зміст і обсяг лінгвістичних проблем, що чекають на своє розв'язання. Такі необхідні попередні застереження, з яких доводиться починати. Пошлемося на М. Фасмера. М. Фасмер – видатний учений, славіст, але, звертаючись до епіграфічних матеріалів, він повністю йде за Вс. Міллером. Назва праці М. Фасмера «Іранці на півдні Росії» не лише сумнівів, з чого він виходив, ставлячи питання про найдавнішу територію слов'янського розселення. Він робив це з позицій іраністики. Але в складеному ним корпусі решток скіфосарматської мови до більшості наведених ірано-скіфських етимологічних тлумачень він вимушений був раз у раз додавати ремарки «сумнівно», «непевно» або «не годиться» (*unsicher, ungoültig*). Зрозуміло, що такої кількості похибок не могло бути, коли б мова населення припонтійських областей була справді іранською і про неї разом з Вс. Міллером можна було б сказати, що «іранська мова припонтійських областей збігається з сучасною осетинською»⁶³.

У праці А.О. Білецького «Проблема мови скіфів» наведено низку переконливих невідповідностей скіфської та іранської мов. Відносно глос Гесіхія А.О. Білецький в цілому зауважує, що «найменше дають вони фактів для визначення «скіфської» мови як іранської»⁶⁴. Це свідчення, з яким не можна не рахуватись.

Яскравим прикладом спотворення, до якого призводить тенденція шукати, за вимогами методу Мюлленгофа – Міллера, скрізь і завжди самих лише іранських зближень, може правити топікон *Харакс*, назва укріпленого пункту в південному Криму поблизу мису Ай-Тодор (IOSPE, I, 20, 508–515). Як показав А.О. Білецький, це явно грецьке слово із значенням «кіл», «кіл для огорожування військового табору», а також «огорожений табір», так само як в слов'янських мовах «городити», «огорожа», «град». Щодо В.І. Абаєва, то, працюючи за методом Мюлленгофа – Міллера і шукаючи етимологічного пояснення виключно в іранських мовах, він

⁶³ Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 270. Пор. «Осетинська мова безпосередній продовжувач скіфської» (В.І. Абаєв вказ. праця, стор. 151).

⁶⁴ «Кілька слів про «скіфські» глоси Гесіхія. За нашим підрахунком, їх 29 і, безумовно, дуже багато з них перекручено. Дуже мало в них такого конкретного матеріалу, з якого можна було б зробити висновки» (А.О. Білецький, Проблема мови скіфів. – С. 77).

топікон *Харакс* зіставляє із співзвучним іранським словом *хора* в значенні «осел»⁶⁵.

Методична і методологічна необґрунтованість ізольованих одномовних зближень може бути ілюстрована також значною кількістю інших прикладів, в тому числі такими, як *Styrakos*, *Styranos*, *Khoros* тощо⁶⁶.

У цьому зв'язку слід погодитись з загальним зауваженням А.О. Білецького з приводу ірано-осетинських етимологій В.І. Абаєва: «Не підлягає сумніву, що навіть такий видатний дослідник, як В.І. Абаєв, все ж сплатив у своїй праці данину захопленню іранським матеріалом»⁶⁷.

Метод Мюлленгофа – Міллера – метод одномовних зближень. Цілком зрозуміло, що використання одномовного матеріалу, як принцип, покладений в основу порівняльного аналізу, не може бути схвалений ні в теоретичному, ні в робочому плані. Ніхто з представників цього методологічного напрямку в пошуках іранських зближень не має підстав обстоювати іранську етимологію того або іншого імені чи назви, не переконавшись у відсутності інших індоєвропейських збігів.

Можна сперечатися, чи скіфи – переселенці-завойовники чи автохтони, та, як би не розв'язувалося це питання, одне цілком безперечно: це – людність, що в I тисячолітті до н. е. заселяла південну смугу Східної Європи. Цим визначається, як ми зазначали вище, методична постановка досліджуваної проблеми: з'ясування лінгвістичних зв'язків

⁶⁵ «Чи є підстави гадати, що *Kharaks* (пор. теперішній *Харакс*), що виник, очевидно, вже під час римського панування, не є чисто грецькою назвою? Найбільше доказів на користь того, що тут ми маємо типову грецьку назву: *Kharaks* – 1) загострений кіл; 2) кіл для огорожі військового табору, лат. *vallus*; 3) огорожений табір (*kharako-ma*), лат. *vallum*. Отже, останнє визначення цілком природно могло стати назвою певної місцевості (пор. лат. *castrum, castellum*), де був розташований укріплений табір. Саме такий *castellum* (*kharaks*) містився поблизу теперішнього Ай-Тодора (IOSPE, I, 20, 508–515). Відоме грецьке *Kharaks* і як власне чоловіче ім'я (історик і філософ з Пергами, один граматик та ін.). Якщо припустити в місцевій назві *Kharaks* наявність «переосмислення» іранського *хора* (осел), то з таким самим правом і в назві *Khersone*: *sos* можна шукати ту ж іранську основу, але чи варто» (А.О. Білецький, вказ. праця, стор. 78–79).

⁶⁶ «Спокуса надзвичайно велика, якщо на перший погляд варварські імена, як-от *Styrakos* (також *Styranos*), де впадає в очі сполучення приголосних *st*, не зблизити з іранським прикметником *stuga* «великий» (той же і в германських мовах, пор. шв. *stog* «великий»). Але і в грецькій мові маємо слово (*styraks*..., що було основою і власних імен) *Styrakos*. І тут велика спокуса для зближення (*Styrakos* – *styraks*). Ясно, що при наявності названих грецьких даних іранська етимологія не може бути остаточною» (А.О. Білецький, вказ. праця, стор. 79). Пор. також інший випадок: «Так само, знайшовши ім'я *Phoros* (що може бути «декомпонованим» *Nike*: *phoros* і іншими подібними), не слід було б висувати іранську етимологію: *fug* «баран». Тут стільки ж *pro*, скільки, і *contra*. Отже, тимчасово можна утриматися від рішучого вироку» (там же).

⁶⁷ А.О. Білецький, вказ. праця, стор. 79.

скіфської мови з індоєвропейськими мовами суміжних територій – іранською, балто-слов'янською і фракійською. Наведемо кілька прикладів. Для зручності розташуємо їх в алфавітному порядку.

1. Слово *aspa*, *asva* у значенні «кобила», «кінь» може бути яскравим прикладом скіфо-іранських і, разом з тим, скіфо-фракійських і скіфо-балтійських зв'язків. В епіграфічній ономастиці Північного Причорномор'я та в історичній документації це слово зустрічається неодноразово в складі багатьох імен.

Аслакоз, Танаїс, Латышев, II, 446–447; КБН, 1278, 17; 1279, 24;

Аслацц арс, Пантікапей, ИАК, 3, 1902, 42, №7 (IV ст. до н. е.); КБН, 242, 211;

Асланδανος, Танаїс, Латышев, II, 267, 447, 14 (225 р н. е.); КБН, 1279, 14;

Аслар, Йордан (V ст. н. е.);

Аспарук (VI ст. н. е.);

Аспουρως, Tirpinnis, Латышев, IV, 435, 6 (I–II ст. н. е.); КБН 1134, 18; 1142, 6–7; Тамань, Латышев, II, 364, 2 (16 р. н. е.); Херсонес, Латышев, I, 573 (I–II ст. н. е.); Ольвія, Латышев, I, 38, 4 (I ст. н. е.); I, 84, 5;

Аспουροι, племінна назва;

Аспουρλειδης, Танаїс, Латышев, II, 430;

Асфоруως, Ольвія, Латышев, I, 149, 118; I, 205, 1.

В індоіранських мовах знаходимо: авест. *aspa*, д. перс. *asa-*, *aspa-* (*uvaspa*), перс. пехл. *aspa*, афган. *aspa*, *ās*, д. інд. *aśvas*. Скіфо-іранські зв'язки, починаючи з К. Мюлленгофа та В. Юргевича, відзначено більшістю дослідників, а саме: Вс. Міллер, ЖМНП, 249, 253; Ос. ет., III, 79; Юсті, 46–49; Фасмер, 34; Абаєв, 157, 146; Гарматта, 297–300; Згуста, 73–76, 327, 64–67, 750. «Чудовим визначником, – пише Абаєв, – є широко відомий іранський кінь *aspa*, без якого не можна уявити іранського ономастикона. Десять скіфських імен, які містять це слово, можуть задовольнити найвибагливішого експерта»⁶⁸. З цим слід погодитися. Десятьох імен в епіграфіці Північного Причорномор'я, що містять слово *aspa*, досить, щоб ствердити як наявність цього слова в мові скіфських племен від Боспора до Ольвії, так і прямий зв'язок імен припонтійських областей з іранським світом. Разом з тим, цих імен «цілком достатньо, щоб відкинути тезу про ізолюваний, самодостатній іранізм припонтійського епіграфічного ономастикона. Справа в тому, що слово *aspa* у значенні

⁶⁸ В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 196.

«кобила», «кінь», окрім давньоіндійської та іранської мов (у вірменській ēš род. išoу «осел»), становить характерну приналежність балтійської та фракійської мов. Пор. лит. ašvā , ašvīenis , д. прус. *asva в aswinan dadar «кобиляче молоко» (Ельб. слов., 694)⁶⁹.

Окрім іранських і балтійських зв'язків, слід відзначити фракійські. У фракійській мові засвідчена споріднена група особових і культових імен: особові імена: Εσβενειος , Esbenus , Hezbenus ; культові імена: $\text{Βετ} = \text{εσπιος}$, $\text{Ουετ} = \text{εσπιος}$, $\text{Ουτ} = \text{ασπιος}$ ⁷⁰.

Картографування слова aspa дозволяє фіксувати райони його поширення. Це слово засвідчене на території як індоіранських мов, так і скіфо-сарматських від Пантікапея і Танаїса до Ольвії, між Чорним морем і Балтійським, а також на Балканському півострові. Західна Європа дає відмінні форми. Пор. гр. ἵπλος , лат. equus , equa , гал. еро-, кімр. ер, ebol , д. ір. ech , ас. ehu- , eoh .

Слов'янським мовам, а також латиській слово aspa не властиве, у них воно відсутнє. «Загубивши назву *коня*, яку балтійська мова зберегла в похідній назві, що означає самку (лит. ašvā), слов'янські мови заступили її словом *кінь*, (з варіантом *комонь*), поруч з назвою для самки *кобила*, також цілком невиразного походження»⁷¹.

Зважаючи на наявність слова aspa в скіфо-сарматській мові Північного Причорномор'я, а також в литовській і давньопруській мовах Прибалтики, ми можемо припустити, що первісно воно було властиве й середній проміжній смузі. Його немає в історичній слов'янській мові; тут воно зникло, усунене словами *кінь*, *комонь*, *кобила*, *лошадь*.

Щодо осетинської мови, то тут слово aspa збереглося в зміненій формі jāfs , āfsā ⁷², з переходом в ā і з перестановкою приголосних sf : fs . Інакше кажучи, осетинські форми становлять явні новоутворення, які значно відійшли від давніх індоіранських форм.

⁶⁹ К. Būga, *Rinktiniai rastai*, Vilnius, 1958–1962, II, 20; III, 300, 536, 680 (далі скорочено – К. Būga, RR); E. Berneker, *Die preussische Sprache*, Strassbürg, 1896, стор. 221; R. Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*, Göttingen, 1910, стор. 305; J. Endzelin, *Altpreussische Grammatik*, Riga, 1944, стор. 145–146; E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1962, стор. 20 (далі скорочено – E. Fraenkel, LEW).

⁷⁰ Див. D. Detschew *Die Sprachreste der thrakischen Sprache*, Wien, 1957? стор. 31, 171; W. Tomaschek, *Die Thraker*, II, стор. 2, 9.

⁷¹ А. Мейе *Общеславянский язык*, М., 1951, § 570. стор. 397.

⁷² Див. В.И. Абаев, *вказ. праця*, стор. 57, 157, 212.

Вибагливий експерт, на якого посилається В.І. Абаєв, повинен буде зрештою визнати, що широко відомий іранський кінь *aspa* насправді є не тільки іранський, але й балтійський та фракійський. Йдеться про ізоглосу, поширену на території, як це показано вище, індоіранських мов, скіфської, фракійської, а також балтійських мов, за винятком латиської та слов'янських, де це слово, очевидно, відмирає, наочно ілюструючи лінгвістичні процеси, що відбувалися протягом тисячоліть на території Східної Європи.

2. Не менш яскравим і переконливим прикладом хибності часткових, ізольованих одномовних зближень, зокрема з осетинською, є слово *καυναβις* «коноплі», згадуване Геродотом. Згідно з повідомленням Геродота, «коноплі (*καυναβις*) ростуть в дикому і культурному виді (*αὐτομάη και σπειρομένη*) в землі скіфів. Фракійці тчуть з конопель тканини, схожі на льняні» (IV, 74, 75).

В.І. Абаєв, подаючи етимологію цього слова, наводить осетинські *gän* «коноплі» і *kättag* «полотно», *kana* «коноплі», осет. *gän*; старіша форма *kän* збереглася в *kättag* «полотно» (з *känttag* пор. *tag* «нитка»); пор. також сванське (з осетинської?) «коноплі». - *Καυναβις* – назва конопель у скіфів (Геродот, Гесіхій); схрещене слово *kan-pis*, де кожна частина означала «коноплі» (О. Шрадер); спираючись на осетинське *kän*, гадаємо, що саме перша частина *kän-* була суто скіфська, а друга, можливо, фінська. Ім'я аланського царя V ст. н. е. *Kandak* (Йордан), можливо, відповідає ст. осет. *kän-dag* «полотно» («той, що носить полотно»)⁷³.

Усе це слушно, але не без деяких застережень. Дозволимо собі повторити те, що сказано з приводу осетинських *äfsä*, *säfs* в зіставленні з *aspa* (в Авесті). Осетинські *gän* і *kättag*, як і *äfsä*, *säfs* – пізні форми, явні новоутворення, особливо в порівнянні з балтійськими і слов'янськими формами. Пор. в балтійських мовах: лит. *kanarė*, *knarė*, лтс. *kanere*, д. прус. *knarios* (Ельб. слов., 268), *gnabsem* (*knarios* + *semen*) «Грунау, 32»⁷⁴, при відповідних споріднених слов'янських формах: слц. *kopora*, ч. *koporė*, п. *koporie*, ст. сл. *конопля*.

В свою чергу германські мови вказують на пізніші форми, змінені внаслідок першого мовного перебою звуків. Пор. д. півн. *hanar*, англ.-сак. *haener*, д. в. нім. *hanaf*. Як зауважує О. Шрадер «ці форми можуть становити собою запозичення з грецької і латинської, тому що запозичення

⁷³ Див. В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 170.

⁷⁴ Див. К. Буга, Славяно-балтийские этимологии, РФВ, т. 70, 1913, стор. 255; К. Büga, RR, т. 1, 1958, стор. 437, 446, 478; т. III, стор. 656, 671; E. Fraenkel, LEW, I, 1962, стор. 214.

з класичних мов у германських не розкривають слідів першого перебою приголосних»⁷⁵.

Разом з тим О. Шрадер вважає ймовірним, що всі ці форми, взяті разом з грецькими й латинськими, відносяться до спільного східноєвропейського джерела. До якого саме? На думку О. Шрадера, *κάνναβις* – двочленне слово, в якому вихідну форму для першої частини визначає марійське *kenē, kīnē* «коноплі» (з усіченим -р-), тоді як в другій частині засвідчене комі та удмуртське *pis, pus*⁷⁶.

Ми не згодні з цією думкою. Характерна спорідненість гр. *κάνναβις* і лит. *капаре*, включаючи сюди, разом з слов'янськими і германськими формами, також н. перс. *канаб*, алб. *капер*, вірм. *канар*, *капер*, не лишає сумніву, що саме ця форма є основна, у відношенні до якої інші (відмінні) повинні розглядатись як похідні, вторинні.

На нашу думку, марійське *kenē, kīnē*, як і комі-удмуртські *pis, pus*, ймовірніше розглядати як запозичення з індоєвропейських мов, ніж навпаки, як припускає О. Шрадер. Питання скіфо-фінно-угорських зв'язків, при всій актуальності, виходить за рамки досліджуваної теми.

3. З усіх скіфських глос, наведених у Геродота, найбільший інтерес і мовознавчу вагу має глоса *οίόρпата*, пов'язана з місцевими переказами про легендарних амазонок (IV, 110)⁷⁷. М. Фасмер надавав цій глосі великого значення. Він вважав, що завдяки їй можна з певністю переконатись у мовній приналежності скіфського населення Припонтиди Геродотових часів.

Геродот відповідно до легендарних переказів, згідно з якими амазонки вбивали чоловіків, стверджує, що ця глоса в перекладі із скіфської мови означала «чоловіковбивці». Цей переклад якнайкраще перегукується з легендою, але де в чому розходиться з порівняльними мовними даними.

Глоса двочленна і складається з двох слів. Перше з них *οίόρ-*, друге *-пата*. За свідченням Геродота, слово *οίόρ* у мові скіфів означало «чоловік», що безпосередньо збігається з порівняльними даними індоєвропейських мов. Справді, *οίόρ-* становить собою грецьке написання тубільного слова *viḡ* і порівняльні дані якнайкраще стверджують переклад «чоловік». Воно властиве індоіранським мовам (пор. д. інд. *vīra-h*, д. іран. (авест.) *vīra*), а також балтійським, де знаходимо лит. *vūgas*, лтс. *vir̃s*, д. прус. *wījrs*,

⁷⁵ О. Schrader, Hanf, Reallexikon, I, 1917–1923, стор. 440.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Пор. у Ескіла в «Прикутому Прометейі»: «Переваливши через верховини, що здіймаються до зірок, ти зійдеш на кінну дорогу, якою прийдеш до ворожої чоловікам раті амазонок» (р. 722–731).

wirs⁷⁸. У мовах Західної Європи засвідчено – лат. *vir*, ір. *fer*, кімр. *gvr*; в германських мовах: гот. *waig*, англ.-сак., д. в. нім. *weg*, д. півн. *vegg*.

Щодо слова *-πατα* в другій частині глоси, то воно вживалось із значенням «господарка», «господиня», «жінка, сама» в жіночому і чоловічому роді, засвідчене: д. інд. *pati*, *vispati-n* «господар», «господиня», авест. *paθnī*, лит. *viespats*, *pati* «господар, сам, -а», лтс. *pats*, *pati*, *pate*, д. прус. *waispattin* «жінка».

У світлі цих порівняльних зіставлень скіфська глоса, при буквально достатній передачі змісту, повинна перекладатися: «чоловіковладарка», «чоловікогосподиня» або «чоловікоповелителька», але ніяк не «чоловіковбивця», як згідно з легендою передав загальний зміст глоси Геродот⁷⁹.

М. Фасмер відніс цю глосу, як і взагалі скіфську мову в цілому, до іранської мовної групи, зближуючи її з осетинською мовою. Але саме тут ірано-осетинська концепція зазнає нищівної поразки. Оцінюючи зазначену глосу як пряме і переконливе свідчення етномовної приналежності скіфської людності, ми повинні відзначити, що обидва слова глоси *vir* (в грецькій транскрипції *ῥοίρ*) і *πατα* в осетинській мові відсутні. В.І. Абаев нотує: «*Vir(a)* «чоловік», авест. *vīra*, в осетинській мові жодних слідів немає»⁸⁰. Те саме доводиться зазначити й щодо слова *πατα*⁸¹. У глосі засвідчені слова, властиві лексичному складу давньоіранської, скіфської і балтійських мов, що відповідає територіальному положенню Скіфії в південній смузі Східної Європи між іранською мовою на сході, балтійськими на північному заході і фракійською на південному заході⁸².

4. У досліджуваній серії глос, про які з певністю можна сказати, що вони відтворюють для нас скіфську мову, належне місце посідає глоса, наведена Гесіхієм: *Σάναπτις οἰνοπύτης Σχόβαι*. Відповідно до грецького перекладу *οἶνο* = *ποτης* у глосі з'єднано двоє скіфських слів *σανα* = *πτις* «винопивця».

⁷⁸ R. Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*, Göttingen, 1910, стор. 462; J. Endzelin, *Senprušu valoda*, Riga, 1943, стор. 275; E. Fraenkel, *LEW*, стор. 1258.

⁷⁹ Про гінекратію у скіфо-сарматів див.: М.И. Ростовцев, *Амага и Тиргатао*, ЗООИД, т. XXXII, 1914; його ж. *Эллиниство и иранство на юге России*, Пг., 1918, стор. 29, 32, 123; його ж. *Скифия и Боспор*, Пг., 1925, стор. 110; Б.Н. Граков, *Пережитки матриархата у сарматов*, ВДИ, 1947, № 3, стор. 100 і далі; К.Ф. Смирнов, *Савроматы*, М., 1964, стор. 201–202.

⁸⁰ В.И. Абаев, *вказ. праця*, стор. 188.

⁸¹ Там же, стор. 176.

⁸² Дечев і Йокль відзначають слово *pata* у фракійській мові (D. Detschew, *Die Sprachreste der thrakischen Sprache*, 1957, стор. 360, 376; N. Jokl, *Eberts Reallexikon der Vorgeschichte*, XIII. С. 285 (далі скорочено – N. Jokl, ERL).

Посилаючись на своїх попередників В. Томашека і Вс. Міллера, М. Фасмер прагне перше слово глоси *σav*- пов'язати з осетинським *sān* «вино». У другій частині подано слово, споріднене з давньоіранським *patā* «п'яниця»⁸³. Те саме зазначає В.І. Абаєв: «В першій частині *sapa* «вино»; для другої частини пор. д. інд. *pīti* «питво», *pīta* «п'яний»⁸⁴.

Проте посилення М. Фасмера на Вс. Міллера не зовсім точне. Вс. Міллер припускає можливість подібного зближення, але при цьому він підкреслює відсутність іранських паралелей. І взагалі Вс. Міллер, всупереч М. Фасмеру і В.І. Абаєву, не вважав це слово суто іранським; на його думку, глоса вказує лише на стародавність побутування слова *sap* «вино» в Припонтиді⁸⁵.

Схолія до Аполонія Родоського (II, 946), наведена В. Латишевим (SC, I, 854), на яку посиляється Вс. Міллер, вказує на фракійську приналежність слова: *σανάται λέγονται παρά Θραζῖν*.

Отже, в нашому розпорядженні два свідчення. Згідно з Гесіхієм, вираз *σάναλις*; «винопивця» відноситься до скіфської мови; відповідно до свідчення схоліаста, споріднене слово *σανάται* властиве мові фракійців. Таким чином, не лишається сумніву, що за давнини воно було поширене в обох частинах Припонтиди – у скіфській і фракійській. Оскільки його немає в іранських мовах, доводиться визнати, що в осетинській мові воно було запозиченням, яке проникло сюди з суміжних областей Припонтиди.

Що наведений вираз взагалі чужий осетинській мові, в цьому не важко переконатись, якщо взяти до уваги, що друга частина глоси теж не знаходить для себе осетинських збігів.

Вс. Міллер обмежується загальним посиланням: «У закінченні -ра зберігається арійський дієслівний корінь *ra-* «пити» (пор. санскр. *su-ḡa-ḡa* «винопивця»)»⁸⁶. Далеко виразніше на брак осетинських збігів вказує В.І. Абаєв: «*rau-* «пити», авест. *rau-* «литися», д. інд. *pāti-* «він п'є»; в осетинській не засвідчене»⁸⁷.

⁸³ Див. М. Vasmer, *Iranier in Südrussland*, стор. 50.

⁸⁴ В.І. Абаєв, вказ. праця, стор. 176.

⁸⁵ «...В першій частині *σav*, здається, можна бачити осетинське слово *sān* «вино». Нам невідомі іранські паралелі, і ми навіть не цілком певні, що воно суто іранське; але древність його в припонтийських країнах засвідчена глосою Гесіхія... Можливо, слово *σav* у значенні «вино» було фракійського походження; принаймні схоліаст до Аполонія Родоського (II, 946) посиляється на якогось Філостефана, який каже, що *οἱ μέφουσι σανάται λέγονται παρά Θραζῖν*» (Вс. Міллер, *Эпиграфические следы...*, № 76, стор. 256).

⁸⁶ Вс. Міллер, *Эпиграфические следы...*, стор. 256, 676.

⁸⁷ В.І. Абаєв В.І., вказ. праця, стор. 176.

Цього слова немає в осетинській мові, але воно є в індоіранських мовах і в балтійських, пор. лит. *puota, puotauti*, д. прус. *puton, pout, pouis, poutwei*.

Отже, на прикладі *σάβαλτις* ми ще раз переконуємося в хибності методики одномовних зближень. Поряд з індоіранськими зв'язками на сході доводиться говорити про фракійські на південному заході та балтійські на півночі, що цілком відповідає, як і в попередніх випадках, просторово-територіальному положенню Скіфії.

Поки мовознавча наука, користуючись методом Мюлленгофа – Міллера (обмежених порівняльних зближень), оперувала лише одномовними відомостями про східні зв'язки скіфської мови, теза про іранство борисфенітів та їх іраномовність набувала певного ступеня вірогідності, але навіть при попередніх спробах вийти за межі ірано-осетинських зближень і залучити порівняльні дані решти індоєвропейських мов відразу ж виявилась вся необґрунтованість такого підходу до досліджуваного матеріалу.

Розглянуті скіфські глоси не виявляють звичайно збігів з осетинською мовою. Тим-то твердженню про скіфо-іранську (скіфо-осетинську) тотожність слід протиставити ширшу і гнучкішу формулу про ірано-балто-фракійську спільність у межах східної індоєвропейської мовної групи. За часів Геродота індоєвропейські мови південної смуги Східної Європи ще зберігали елементи своєї власної спільності з мовами суміжних територій Азії, південного заходу і північного заходу Європи.

Проілюструємо зазначене положення на ономастичному матеріалі. Для прикладу візьмемо два імені з епіграфічних пам'яток Танаїса – *Аспандан* (Латышев, II, 447; КБН, 1279, 14) і *Аспак* (Латышев, II, 446, 447; КБН, 1278, 17; 1279, 14, 220 р. н. е.). Ім'я місцевого мешканця з Танаїса, Херсонеса або ж Ольвії, що назвав себе Аспанданом або Аспаком, нічого не говорить жителю Еллади, Галлії чи Італії, але воно буде зрозумілим у Фракії, в Ірані, в Припонтиді та Прибалтиці: *aspa* «кінь» і *dan* «даний», «дар»⁸⁸.

⁸⁸ Пор. іраномовні тлумачення у Вс. Міллера: «*Α'σπαχος* (Танаїс) походить від іранського слова *aspa* «кінь», пор. авест. *aspa*, н. перс. *asb*, осет. а сә «кобила» тощо. Слово *aspa* входить до складу багатьох іранських імен, згадуваних класичними письменниками, *Ασπαδάτης* = *Aspadata*, *Ασπαφίνης* = *Aspacina*; *Ασπαμίτρης* = *Aspamitra* («місто в Персії»), *Ασπασνος*, *Ασπαδανα* (Миллер Вс. Эпиграфические следы... – С. 249). «*Ασπάνδανος* (Танаїс) нагадує за складами назву міста в Персії *Ασπά-δανα*... В другій частині *dana* можна бачити корінь *da* в значенні «давати» або «ставити», бо обидва арійські корені *da*, *dare* і *dha* «ронеге» збігаються в, іранській; див. авест. *dana* («багатство»)... санскр. *dhana*, н. перс. *dan* і *dana* «дар». Перські імена з *aspa* відзначимо такі: *Ασπά-δάτης*, *Ασπά-φίνης*, *Ασπά* = *μίτρης*, *Ασπάσιανος* та ін.» (Там само. – С. 253).

Вс. Міллер, стверджуючи, що на північних берегах Чорного моря за кілька століть до н. е. звучала іранська мова, припускав явну натяжку. За часів Геродота, тобто десь у середині I тисячоліття до н. е., у Припонтиді й по Борисфену була поширена не так іранська, як скіфська, споріднена з іранською, мова, близька до інших індоєвропейських мов суміжних із Скіфією територій Східної Європи між Чорним і Балтійським морями.

Населення південної смуги Східної Європи за доби раннього заліза розмовляло не іранською і тим більше не праосетинською, а скіфською мовою. З цього погляду завдання вивчення скіфської мови полягає зовсім не в тому, щоб доводити іранство скіфів і шукати в рештках скіфської і сарматської мов осетинські збіги, а в тому, щоб розкрити в мові скіфів елементи, які стверджують її причетність до східної групи індоєвропейських мов на етапі, коли ця група вже відокремилася від мов Західної Європи.

Спроби пояснити скіфський словник за допомогою слов'янської лексики викликали заперечення ще на початку скіфських студій. Наведені приклади стверджують слушність такого погляду. Скіфські глоси у Геродота і Гесіхія менш за все вказують на слов'янські паралелі (о'ю́рпата, о́валтїζ, особові імена *аспа*-групи тощо). Якщо ж у складі глос і трапляються слов'янські відповідники, то вони в ряді випадків належать архаїчному, відмираючому прошаркові.

При мізерності джерел, які дозволяють сказати щось певне про тисячолітній розвиток місцевих мов Східної Європи від скіфської до слов'янської доби, в особливій пригоді може стати розглянута вище глоса о'ю́рпата. Як ми бачили, у скіфській мові слова *vir* «чоловік» і *pata* «господиня», «хазяйка», «жінка», «володар» ще живі, повноцінні слова, як і в іранській та балтійських мовах. Щодо давньослов'янської мови, то в ній слово *vir*, як ми вже згадували, не збереглося зовсім, а слово *pata* утрималося лише в складних словах, як самостійне це слово втрачене (пор. помилкові написання *потьбъга*, *подъбъга*).

Слово *потьбъга* може служити яскравим прикладом відмирання окремих слів і виразів. «Назва «господар», добре засвідчена в балтійських мовах (лит. *pats* «муж, чоловік» і *viēšpats*; ж. р. д. лит. *viēšpatni* і т. д.), зберігається лише в складних *гос-подь*, не зовсім виразного походження, і, безсумнівно, *потьбъга* «розлучена жінка»⁸⁹. Трохи далі А. Мейє зауважує: «Якщо *потьбъга* «розлучена жінка» пояснювати як «жінка, що втікає від чоловіка», то перший член *pots* (пор. лит. *pats* «чоловік») в

⁸⁹ А. Мейє, *Общеславянский язык*, М., 1951, § 570. стор. 397.

слов'янських мовах уже не, усвідомлюється, через що сталася зміна цього слова в старослов'янських пам'ятках у *потъпльга, подьбътъга*⁹⁰.

Слова *vir, pata, san, aspa, ar-* та ін. свідчать, як повільно, але послідовно відбувався процес кристалізації діалектів, з яких сформувалася пізніше слов'янська мова; їх вирізнення, процес їх звільнення від іранської, балтійської та іншої архаїки і, відповідно, витворення суто слов'янського словника власними засобами на власному ґрунті.

Дослідники, зокрема археологи, ладні називати людиність античних і навіть більш ранніх доантичних часів у Наддніпрянщині слов'янами, припускаючи ту саму помилку, що й прихильники ірано-осетинської теорії, які, не рахуючись з часовими зрушеннями, воліють давню скіфську мову пов'язати з сучасною осетинською.

Наперекір прагненням покласти в основу скіфської мови осетинські матеріали з тим, щоб зрештою поставити між ними знак рівності (*ossetica = scythica*), в усіх щойно наведених випадках слова з глос, які характеризують скіфську мову Геродотових часів, не мають близьких збігів у осетинській: *чоловік, жінка, коноплі, пити, вода-ріка*⁹¹.

Скіфська лексика, засвідчена глосами Геродота і Гесіхія, не вкладається в прокрустове ложе осетинської теорії, як її сформулював Вс. Міллер: «іранська мова припонтійських областей збігається з сучасною осетинською». Звернення до осетинської теорії створило в історіографії питання своєрідну безвихідь, оскільки осетинська і скіфська – мови різних хронологічних обривів і генетичних рівнів. Скіфська мова входить до складу східної групи індоєвропейських мов, тимчасом як осетинська – один з північних діалектів іранської мови, продукт власного діалектного розвитку в межах іранської мовної спільності⁹².

⁹⁰ А. Мейе, *Общеславянский язык*, М., 1951, стор. 400, § 572.

⁹¹ «На відміну від осетинської, де значення «води» і «річки» збіглися в одному слові *dop* (з *dān*), у скіфській для води було інше слово, див. *ar* (В.И. Абаев, *вказ. праця*, стор. 162).

⁹² Проти іранської теорії найбільш виразно виступив акад. І.А. Джавахішвілі: «Іранська теорія мала найбільше прихильників у науковій літературі і навіть її визнавали за єдино правильну. Оскільки, однак, представники іранської теорії зовсім обминають питання про походження власних імен явно неіранського вигляду, яких чимало трапляється в грецьких епіграфічних пам'ятках Причорномор'я, скіфо-сарматська проблема не може бути визнана цілком з'ясованою. Уже одна та обставина, що з усієї кількості 425 негрецьких імен-написів Причорномор'я Вс. Міллер вважає 258 неіранськими, а іранських імен лишається 167, – ясно вказує наскільки передчасно було робити висновки про іранізм сарматської мови» (І.А. Джавахішвілі, *Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи*, ВДИ, 4 (9), 1939, стор. 31).

СКІФСЬКА ГЕНЕАЛОГІЧНА ЛЕГЕНДА

Скіфська генеалогічна легенда, переказана Геродотом, становить одне з найважливіших наших джерел і не лише тому, що вона містить значну частину скіфських етнонімів, теонімів та особових імен племінних родоначальників (ксаїв), а й тому, що Геродот розкриває перед нами історичне побутове тло, на якому в певній системі розташовуються досліджувані нами в цій книзі імена.

Геродот переказує легенду в двох варіантах – борисфенітському (скіфському) і понтійському (грецькому).

Згідно з версією, яку Геродот приписує скіфам-борисфенітам, прабатьком борисфенітів був Зевс, який вступив у шлюб з дочкою Борисфена, праматір'ю майбутніх скіфів. Від цих прабатьків народився перший чоловік – Таргітай. Він мав трьох синів. Старший з них Ліпоксай – родоначальник племені авхатів, середній – Арпоксай – родоначальник катіарів і траспіїв, і наймолодший з трьох братів Колаксай – родоначальник племені паралатів.

Легенда про далеких і давніх прабатьків, їх сина Таргітая і трьох племінних родоначальників поєднується у Геродота з розповіддю про династичне обранство, про золоті речі, що впали з неба, – плуг, ярмо, сокиру і чашу. Три брати виступили претендентами на дари, послані небесними прабатьками, але чудесні знамення ствердили, що речі призначалися для молодшого з них – Колаксай.

Друга версія (Геродот приписує її понтійським грекам) досить близька до першої, хоча між ними є певні розбіжності. Так, перший варіант обмежувався тільки згадкою про праматір як про дочку Борисфена, нічого не розповідаючи про неї. Тимчасом друга версія зображує праматір як істоту змішаної породи. Вона напівлюдина-напівзмія, у неї верхня частина тіла від сідниці була жіноча, а нижня – зміїна.

Найгрунтовніше перероблена вступна частина легенди. Розповідь про прабатька, що скупо висвітлює його в першому варіанті, у другому

більш поширена. Замість Зевса в понтійській версії фігурує Геракл. Його прихід, зустріч та шлюб із змієвидною жінкою обертається у велике й цікаве оповідання. Все у грецькій версії зберігає місцевий колорит. У ній теж мовиться про трьох синів і їх суперництво, протиставляються старші сини молодшому, зберігається переказ про небесні дарунки, про впізнання і утвердження молодшого сина як обранця і справжнього спадкоємця царства.

Ця сама генеалогічна легенда відома з запису Діодора Сіцилійського (коло 80–20 рр. до н. е.). Як на своє джерело він посилається на «скіфські перекази». Дотримуючись їх, Діодор оповідає про діву, народжену землею. У неї верхня частина тіла до пояса була жіноча, а нижня зміїна. Як прабатько в Діодоровій легенді фігурує Зевс. Від шлюбу небесного прабатька і напівжінки-напівзмії народився син на ім'я Скіф, який, перевищивши славою всіх своїх попередників, назвав народ за своїм ім'ям скіфами. «Серед нащадків цього царя [Скіфа] були два брати, що відзначалися доблестю; одного з них звали Пал, а другого Нап. Коли вони вчинили, подвиги і поділили між собою царство, народи називалися відповідно до їх імен, один – палами, другий – напами» (II, 43, 3–4).¹

Як бачимо, між окремими версіями є певні відмінності.

Перший чоловік у Геродота в борисфенітській версії зветься Таргітай, у Діодора – Скіф. Племінних предків у Геродота в обох версіях є три; мова йде про тричленне за предками племінне розчленування скіфів, тоді як у Діодора – їх лише два, два родоначальники і два племені – напи і пали.

Щодо дарів, то у Геродота вони фігурують в обох версіях; у Діодоровому записі згадка про чудесне золото і небесні знамення взагалі відсутня.

Характерна різниця в трактуванні образу праматері. В борисфенітській версії прамати – дочка Борисфена; легенда підкреслює одвічну ідентичність, споконвічний зв'язок праматері борисфенітів з рікою, натомість у Діодора прамати, дружина небесного прабатька, – «земленароджена». Згідно з Діодором і з понтійською версією у Геродота, прамати – казкова істота, вона напівжінка-напівзмія.

Як Геродот, так і Діодор не наводять тубільного імені прабатька. Згідно з грецькою традицією, вони називають його грецьким іменем Зевс. У понтійській версії Геродот називає прабатька Гераклом.

¹ В.В. Латышев, *Scythica et Caucasica*, т. I, СПб., 1893, стор. 458 (далі скорочено – SC).

Батьківська тема у скіфській генеалогічній легенді, слід гадати, за часів Геродота ще не набула достатньої виразності. Вона не витіснила давньої материнської теми, не заступила її. Перше місце в легенді належало праматері; прабатькові відводилося друге місце. До того ж – і це слід підкреслити – прамати своя й тутешня. Вона жителька країни, дочка Борисфена. Прабатько, навпаки, не тутешній. За однією версією, він далекий небожитель, що свідчить про себе чудесними дарами й знаменнями; за другою – пастух, чередник, «волопас», який випадково забрів до Гілеї і раптово зник.

Б.М. Граков у своїй відомій статті «Скіфський Геракл» відзначив двошаровий характер легенди², що цілком слушно, хоч можна було б говорити навіть про її багатозаровість. Генеалогічна легенда існувала тривалий час, вона неодноразово перероблялась, поповнювалась новими темами і персонажами.

Початкова тема – материнський міф. Батьківська тема, привнесена в первісний зміст материнського міфа, коли суспільна свідомість уже не могла миритися з думкою про безбатьківське походження племені, роду або ж особи, не послабила значення образу змієної праматері в її тотемному, тваринному втіленні. Образ змії, як племінної праматері борисфенітів, зберіг свою яскраву виразність, тоді як образ прабатька на даному етапі не спромігся набути достатньої чіткості. Звідси щонайширший діапазон коливань образу прабатька у авторів-греків, які, вагаючись, порівнюють скіфського прабатька з цілком відмінними персонажами грецького пантеону, як Зевс або Геракл.

Ні Геродот, ні Діодор нічого не кажуть про тубільне втілення скіфського прабатька, про його місцевий міфологічний образ, що дало підставу дослідникам висловлювати ті або інші припущення. Б.М. Граков зробив спробу з'ясувати ім'я й постать скіфського прабатька, зіставивши Таргітая борисфенітського варіанта з Гераклом понтійської версії. «Грецьким, – зауважує Б.М. Граков, – є насамперед перейменування Таргітая в Геракла»³.

Припущення Б.М. Гракова набуло визнання. З думкою про тотожність Таргітая – Геракла, певне, можна згодитись, оскільки кожен з них виступає в легенді як предок, від якого походять племінні герої-епоніми. З цього погляду, безперечно, вони заступають один одного. Проте тут по-

² Див. Б.Н. Граков, Скіфский Геракл, КСИИМК, вып. 34, 1950, стор. 12.

³ Там же, стор. 8.

трібні деякі застереження. Справа в тому, що в легенді Геракл, як і Зевс, виступає як чоловік змії-праматері, тоді як Таргітай, на відміну від нього, є її син. Згідно з борисфенітською версією легенди, Таргітай – перша людина в раніше безлюдній пустелі, «скіфський Адам, якого скіфи вважали сином Зевса, прижитим від дочки річки Борисфена»⁴.

Переказ про першу людину відсутній у понтійській версії легенди. Внаслідок цього змінився рахунок поколінь, відбулося зрушення у визначенні місця кожного з персонажів, що в свою чергу призвело до зміни їх генеалогічного співвідношення. Як батько племінних героїв-епонімів, Геракл заступив першу людину – Таргітая, але як чоловік зміїної праматері, він заступив не Таргітая, а Зевса борисфенітської версії. Ми зробили б істотну помилку, якщо б не зважили на ці складові елементи у змісті легенди.

Скіфська генеалогічна легенда – багатопланова. Від найдавнішої частини легенди з тотемним образом змії-праматері не важко відрізнити пізніші, з одного боку, батьківську, про що ми вже згадували, а з другого – ту, яку слід визначити як «царську». В легенді, записаній Геродотом, знайшов відображення зламний етап давньої історії Борисфенії (Наддніпров'я), коли в країні відбувся перехід до нового суспільного ладу, етап утворення союзноплемінних відношень. Колишня племінна розчленованість зберігається, як і раніше. Геродот дбайливо перераховує племена, на які поділялися за його часів скіфи (авхати, катіари, траспії, паралати), але все виразніше позначається тенденція до зміцнення міжплемінних і надплемінних, спільних позаплемінних зв'язків і, зрештою, до злиття племен, до створення народу. В своєму конспекті книги Л. Моргана «Давнє суспільство» К. Маркс зауважує: «Союз племен є щонайближчою подобою народу»⁵.

Утворення союзу племен сягає, певне, ще догеродотових часів, більш ранніх, пов'язаних з ім'ям Атея або ж Скілура. В усякому разі легенда, як її записав Геродот, носить цілком завершений характер союзноплемінного переказу. Ватажки окремих племен в боротьбі за союзноплемінну владу потребували ідеологічного обґрунтування своїх домагань.

В «царському» варіанті генеалогічної легенди давній материнський міф, що мав колись характер родового «тотемного» переказу, істотно пе-

⁴ С.А. Жебелев, Геродот и скифские божества, ИТОИАЭ, I (58), 1927, стор. 87.

⁵ «Архив К. Маркса и Ф. Энгельса», т. IX, М., 1941, стор. 79.

реробляється. Посилання на праматір набуває нового значення на доказ споконвічної спільності всіх племен, які входять до складу племінного союзу. Усі вони споріднені, бо походять від однієї матері, Борисфенітової дочки, напівжінки-напівзмії.

Поряд з цим до змісту легенди вводиться нова тема – тема єдиної й вищої спільноплемінної влади. До материнського міфа в його пізнішій батьківській інтерпретації приєднується переказ про реліквії. Якщо материнський міф і згадка про спільного батька – першу людину Таргітая – стверджували єдність походження авхатів, катіарів, траспіїв і паралатів від тих самих батьків, а переказ про трьох братів проголошував братську спорідненість племінних володарів, то оповідання про реліквії мало іншу ближчу мету – доводити союзноплемінну зверхність паралатів, нащадків Колакся.

Переказ про реліквії надав скіфській генеалогічній легенді специфічно «паралатський», «царський» династичний характер. В протизагаданню іншим племінним ватажків легенда обстоює права саме племені паралатів, тих, що, доводячи своє право на зверхність в загальноскіфському союзі племен, назвали себе нащадками Колакся.

З усіх скіфських племен паралати найчастіше зуться царськими (Βασιλῆοι), а не якось інакше. Ця назва твердо закріпилася за ними і часто заступала їх давнє племінне ім'я.

Паралати – нащадки наймолодшого з братів. Як молодший, згідно з законами мінорату, він – справжній владика, володар усіх володарів, обранець неба, цар. Легенда навмисне підкреслює, що визнання влади Колакся було добровільним актом. Брати, мовляв, правильно зрозуміли сенс небесних знамень і добровільно, без примусу, передали молодшому все царство.

У скіфів Наддніпров'я в V ст. до н. е., за часів Геродота, існував цілком вироблений союзноплемінний культ як загальносупільна інституція, були реліквії союзноплемінного значення – плуг, ярмо, сокира і чаша, – стале урочисте вшанування реліквій, обов'язкове для всіх племен, членів союзу, вироблений обрядовий ритуал, цикл річних свят, багаті жертвоприношення, перекази, віра в прикмети й знамення. Очевидно, були й тлумачі цих останніх, ворожбити й провісники, жерці. Оповівши борисфенітський переказ про золоті речі, дарунки, що впали з неба від прабатьків, про походження регалій, Геродот наприкінці повідомляє: «Згадане священне золото царі ревно оберігають і щорічно вшановують жертвами» (IV, 7).

У світлі наведених відомостей і поданого до них коментаря виникає можливість уточнити деякі положення. Так, на думку С. Жебелєва, «скіфські царі своїм предком вважали Зевса»⁶. Б.М. Граков, ототожнюючи Таргітая із скіфським Гераклом понтійської версії, вбачав у ньому «родоначальника царської династії»⁷. У свою чергу Г. Іванова, на відміну від інших авторів, висловлює думку, що «...жінка-змія була володаркою скіфської землі та родоначальницею скіфських царів»⁸. Ту саму думку висловлює і М.Ф. Болтенко. Він теж розглядає «змію-діву найдавніших скіфських етногенетичних переказів як родоначальницю древніх владик Північного Причорномор'я»⁹.

На жаль, з цими висловлюваннями не можна згодитись. За прямим смыслом легенди, ніхто із згаданих персонажів не є родоначальником царської династії. Згідно з текстом борисфенітської легенди, Зевс і дочка Борисфена – спільні далекі прабатьки всіх скіфських племен, а не тільки царських паралатів. Вони батьки першої людини, Таргітая. Таргітай – батько всіх трьох племінних героїв-епонімів – Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая. Усі три племінні ватажки однаково ксаї, але тільки Колаксай, син Таргітая, та його нащадки – царі. За ім'ям Колаксая (Скола) всі скіфи звалися сколотами. Стверджувати щось інше – значить будувати довільні суб'єктивні припущення, не рахуючись з текстом генеалогічної легенди, як вона подана у Геродота.

Щоправда, відповідне місце у Геродота (IV, 6) дає різне читання: *ἄπο δὲ τοῦ νεωτάτου αὐτῶτον* «від наймолодшого з них» *τοὺς Βασιλέας*, або *τοῦ Βασιλέος, οἱ καλέονται παραλάται*, тобто, у першому контексті, «царі, що зветься паралатами», або – в другому – «царі, ті, що зветься паралатами». Гадаємо, що в обох випадках зберігається однаковий зміст, оскільки плем'я і його ватажок не відрізнялись. При першому і другому відтінкові розуміння повинна була зберігатись семантична нерозчленованість, ототожнюваний взаємозв'язок племені і племінного ватажка («колективу» і «особи»). При тлумаченні в перекладах зважаємо на специфічні особливості тодішнього мислення. Ми розчленовуємо те, що первісно розчленуванню не підлягало. Звідси труднощі перекладу.

⁶ С.А. Жебелев, вказ. праця, стор. 87.

⁷ Б.Н. Граков, вказ. праця, стор. 12.

⁸ А.П. Іванова, Местные мотивы в декоративной скульптуре Боспора, СА, XV, стор. 198.

⁹ М.Ф. Болтенко, Стратиграфия и хронология Большого Куяльника, МАСП, т. I, Одесса, 1957, стор. 28.

Слід спинитися також на переказі скіфської генеалогічної легенди в поемі «Аргонавтики» Валерія Флакка (помер близько 80–90 рр. н. е.).

У своїй поемі Валерій Флакк розповідає: «... легіон Бізальти і ватажок Колакс теж божественної крові: Юпітер породив його на скіфському узбережжі поблизу зеленої Міраки і Тібісенських гірл, спокушений (якщо це вірогідно) напівзвірячим тілом і не наляканий двома зміями німфи» (VI, 46–50)¹⁰. До цього оповідання поет додає згадку про геральдичні зображення, які, за його свідченням, нібито були на щитах легіонерів, – зигзагоподібні перуни Юпітера, а також ознаки Колаксові – повітряні дракони і змії, обернені головами одна до одної. «Уся фаланга носить на різьблених покробах (щитах) Юпітерів атрибут – поділені на три частини вогні (тобто перуни). Окрім того, сам Колакс зібрав повітряних драконів, відміна матері Ори, і з обох боків протиставлені змії зближуються язиками і завдають ран точеному камню» (VI, 54).

Свідчення Валерія Флакка надзвичайно цінне. Незалежно від того, чи скористався він з літературних джерел, чи з усних переказів, чи з відомих йому зображень, доводиться визнати, що перекази про змієногоу праматір і Колакса (Геродотового Колакся) збереглися в пам'яті населення скіфського узбережжя аж до початку нашої ери, а також те, що окрім усних переказів існували зображення змієногої праматері і Колакся, тобто у вжитку в скіфів були не тільки горити з Ахіллесовим тематичним циклом, але й щити з місцевою скіфською тематикою.

Такі щити й досі не знайдені. Натомість численні археологічні знахідки переконливо засвідчили, що, поряд з записами скіфської генеалогічної легенди у Геродота, Діодора та Валерія Флакка (V ст. до н. е. – I ст. н. е.), за тих же часів у Північному Причорномор'ї – Придніпров'ї були поширені зображення змієногої жінки. Вони трапляються на геммах, нашитих золотих бляшках одягу і надгробних покривалах, гіпсових наліпах саркофагів, і не тільки на прикрасах жінок та речах похоронного ритуалу, але й на кінській збруї, на кам'яних плитах будинків і т. д.

Це підтверджує широку популярність легендарної теми. Наш огляд не претендує на вичерпну повноту. Ми спинимося на деяких знахідках, почавши з Кубані.

На тонкій золотій бляшці зі станиці Лабинської зображена жінка до пояса з оголеними грудьми і двома парами зміїних ніг. Опущеними руками вона стискує (?) зміїні шиї. За її спиною, немовби стверджуючи

¹⁰ В.В. Латышев, вказ. праця, т. II, СПб., 1904, стор. 207–208.

її причетність до тваринного світу, виступають два драконових тулуби з зубчатою гривною і головами, оберненими одна до одної¹¹.

На бляшці, знайденій при розкопках Кургана поблизу станиці Єлизаветинської (друга половина V ст. – IV ст. до н. е.) зображена жінка без рук з калафом на голові і двома парами кільцеподібно зігнутих зміїних ніг. З-за плеч жінки у вигляді крил виступають драконові тулуби з зубчатою гривною і головами, повернутими до жінки на рівні її обличчя¹². М.І. Ростовцев висловив припущення, що зміїні ноги і крила цієї богині «оформлені у вигляді рослинних паростків»¹³. Це припущення явно хибне. Постаць жінки в своїй нижній половині з усією очевидністю зберігає належну «змієногість». Зображені на бляшці завитки відтворюють, за змістом легенди, тулуби з головами змії, а не рослинні паростки. Помилкове й інше припущення Ростовцева, що жінка – крилата. За плечима жінки-змії зображені зовсім не крила, а тулуби великих драконів-змії, як це найкраще видно на бляшках з Лабинської і Куль-Оби.

Змієнога жінка на бляшках з Великої Близниці на Таманському півострові (друга половина IV ст. до н. е.) не має рук. У неї оголені груди, на голові калаф¹⁴. Л. Стефани свого часу так описував зображення: «Замість рук зроблено два завитки, в яких ще неясно помітні основні форми крил, тоді як завитки, що ними закінчується нижня частина, лише ледве нагадують ці форми»¹⁵. Дослідник, хоч і з сумнівом, пізнає в «завитках» «основні форми крил». М.І. Ростовцев, ідучи за Стефани, вже з усією категоричністю каже про крилату богиню. Він відносить ці бляшки до групи «пластинок у формі крилатої богині зі зміями»¹⁶. Щодо Г. Іванової, то вона вважає припустимим говорити про «поширений в боспорській декоративній скульптурі мотив – зображення жіночої півфі-

¹¹ На інших нашивних бляшках з Лабинської зображені медуза, грифон, коні, леви, заць (ОАК за 1909 і 1910 рр., стор. 214, рис. 245, пор. Д.Б. Шелов, К вопросу о взаимодействии греческих и местных культов в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. 34, 1950, стор. 68, рис. 18, 5).

¹² Див. ОАК за 1912 р., стор. 57–58, рис. 84. Оpubлікована бляшка в перевернутому вигляді. Очевидно, зміст зображення був сприйнятий неправильно.

¹³ М. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, Berlin, 1931, стор. 290–291.

¹⁴ Див. ОАК за 1865 р., стор. V, Е.Н. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, стор. 427, рис. 318, 5.

¹⁵ Л. Стефани, Объяснение нескольких древностей, найденных в 1864 году в Южной России, ОАК за 1865 р., стор. 70.

¹⁶ М. Rostowzew, вказ. праця, стор. 402, прим. 1.

гури, ноги якої переходять у рослинний орнамент»¹⁷. Гадаємо, що бляшки з Близниці не зображують ні крилату богиню, ні рослинний орнамент. Ми маємо справу з характерним культовим зображенням стандартного зразка. Майстер, виготовляючи штамп, виходив з уявлення-образу змієної жінки. Щоправда, він дав дещо спрощену орнаментальну схему, і Л. Стефані до деякої міри мав підстави писати про «пластинки, які зображують жінку у вигляді арабески»¹⁸.

При дальших розкопках Близниці були ще знайдені бляшки. Якщо покладатись на опублікований рисунок, то на бляшках була зображена «крилата жіноча постать у калатосі і спідньому одязі, нижня частина цієї постаті закінчується тектонічною оздобою; руки, в яких вона тримає якісь неясні атрибути, далеко простягнені в обидва боки»¹⁹.

Певно, митці не зрозуміли «атрибутив» у руках жінки; замість калафа на голові змалювали очіпок, змієголові тулуби до верхньої пари ніг відтворили немов коротеньку спідничку («спідній одяг»). Ми не можемо бути певні, що крилами за спиною жінки ми не зобов'язані фантазії митця. Якщо ж крила змальовані, як вони були на бляшці – хоч це й сумнівно, – то, на відміну від інших зображень, вони анітрохи не нагадують тулуба зміїв або драконів. Це – пташині крила.

Окрім нашивних бляшок з Лабинської, для розуміння символіки описуваних зображень найбільш придатні бляшки з Куль-Оби поблизу Керчі²⁰. Вони дозволяють краще зрозуміти основний зміст образу. Тут особливо чітко передані контури драконових і змієних голів у профіль, відтворена луска, що вкриває тулуб, окреслені також зубчасті гриви на шиях потвор. У жінки калаф на голові. В зігнутій лівій руці вона тримає голову-маску бородатого чоловіка (на думку А. Ашика)²¹, або маску бородатого Пана-сатира (як вважає Л. Стефані)²². Рауль-Рошетт вважав, що жінка тримає за роги голову Пана з бородою. Цю ж гадку підтримує Д.Б. Шелов. На його думку, сатир з пантікапейських монет IV ст.

¹⁷ А.П. Иванова, вказ. праця, стор. 188.

¹⁸ Л. Стефани, вказ. праця, стор. 70.

¹⁹ ОАК за 1866 р., стор. 8; Атлас, табл. 1, рис. 37.

²⁰ Див. «Древности Боспора Киммерийского», табл. XX, 8; А. Ашик, Боспорское царство, ч. III, Одесса, 1849, рис. 142; П.П. Сабатье, Керчь и Босфор, СПб., 1851, стор. 118–119; табл. V, I.

²¹ Див. А. Ашик, вказ. праця, стор. 63, рис. 142.

²² Див. Л. Стефани, вказ. праця, стор. 71.

«пов'язаний з місцевим культом змієнової богині»²³. Щодо нижньої частини жінки-змії, то на бляшках з Куль-Оби особливо чітко виступають зміїні голови на вкритих лускою шиях. Рауль-Рошетт відрізняв дві пари тулубів – грифонів та зміїв²⁴.

Досі мова йшла про нашивні бляшки. Звичайно, ми не спроможні з'ясувати, чи ці бляшки становили ритуальну приналежність виключно одягу померлих, чи такі ж бляшки нашивались і на одяг живих. Незалежно від цього, зміст і мета були однакові: та, що носила такий одяг, уподібнювалася праматері (жінці-змії), поверталася до неї, оберталася в неї.

Про хтонічний зміст ритуального одягу свідчить в свою чергу й те, що зображення жінки-змії зустрічаються на наліпах саркофагів, знайдених при розкопках в Керчі та її околицях.

Відлиті з гіпсу або ж алебастру зображення на саркофагах звичайно не бездоганні, не зовсім виразні. Тим-то важко сказати, чи серпоподібні «крила» за спиною змієнової жінки повинні зображувати завитки крил, чи це нечітко відтворені в гіпсі зображення драконових тулубів²⁵. Опущеними вниз і відкинутими в обидва боки руками жінка тримає (стискує?) ший змії. Змії другої пари згорнуто в подвійний клубок, немовби майстер хотів надати їм вигляду орнаментальних волот, що нагадують схематичні прикраси з гіпсу на тому ж таки саркофазі.

Зображення змієнової жінки зустрічаємо як у синдо-меотів Тамані, так і в боспорському культовому мистецтві; вони властиві також Криму в його західній смузі. Репрезентовані ці зображення не лише в археологічних пам'ятках Пантікапея, але й Херсонеса. Так, при розкопках у 1893 р. могильника біля південної міської стіни Херсонеса в кам'яній труні з дитячим похованням виявили «три нашивні золоті пластинки з зображенням грифона, лева та жіночої постаті з завитками замість ніг»²⁶. На голові у жінки калаф, груди оголені, руки опущені вниз і тримають (стискають?) ший змії. За спиною жінки замість драконових тулубів – подвійна пара крил, менша і більша. Нижня частина жіночої півфігури зображена дещо відмінно, замість двох пар тут три пари симетрично розташованих завитків. Щодо змії, ший яких стискує жінка, то вони

²³ Д.Б. Шелов, вказ. праця, стор. 65.

²⁴ Див. П.П. Сабатьє, вказ. праця, стор. 119.

²⁵ Див. ОАК за 1891 р., стор. 56, рис. 34–35.

²⁶ ОАК за 1893 р., стор. 4–5, 60–61, рис. 1–3; див. Н. Пятишева, Культ греко-тавро-скіфського божества в Херсонесе, ВДИ, 1947, № 3, стор. 214.

зображені нібито окремо від трьох парних завитків ніг. Якщо це так, то в даному разі мотив змієної жінки стикається з мотивом жінки із зміями²⁷.

З інших відомих нам херсонеських знахідок згадаємо грузило для риболовних сітей у вигляді зрізаної пірамідки з зображенням «голої жінки, вивернуті ноги якої зображують дві змії»²⁸, а також гему з яшми з різьбленим зображенням змієної жінки²⁹.

Особливий інтерес становить знахідка, виявлена при розкопках у Херсонесі в 1905 р. Справа в тому, що нашивні бляшки з зображеннями змієної жінки, лева, грифона тощо зустрічаються розрізнено. Тематичний взаємозв'язок, те, як вони нашивалися на одязі і на покривалах, лишається нам невідомим. Знайдений у 1905 р. уламок цеглини від храму або ж якогось іншого будинку дозволив з'ясувати сюжетну лінію зв'язку. Жінка і грифон зображені разом. На голові у жінки калаф. За спиною у неї немає ні крил, ні драконових тулубів. Жінка – змієнога, замість ніг у неї дві пари завитків з волютами на кінцях. Правою рукою, зігнутою в лікті, вона торкається шиї крилатого грифона, піднята передня лапа якого немов сягає лона жінки. Костюшко-Валюжинич, у своїй інтерпретації зображуваної сцени, писав про «грифона з лев'ячою головою та про жінку з завитками замість ніг, яка його пестить»³⁰. Д.Б. Шелов приєднується до такого тлумачення. «Жінка поклала руку на шию грифона, ніби пестячи його», – нотує він. При всьому тому не можна не зважити на те, що нашивні бляшки з зображеннями грифона, змієної жінки, лева та ін. становлять приналежність похоронного ритуалу. Для останнього характерні сцени боротьби, пожирання, вбивства, переслідування. Хижий звір шматує оленя. Змієнога жінка душить, стискує шиї змії. Тим-то для правильної оцінки даної сцени треба почекати на аналогічні знахідки, щоб зробити остаточний висновок.

Варто спинитись також на глиняній плитці, знайдений в Херсонесі в 1946 р., в шарі римського часу (III–IV ст. н. е.). Згідно з Н. Пятишевою,

²⁷ Для зображення жінки із зміями, на відміну від змієної жінки, характерна відома гема з Юз-Оби (див. ОАК. за 1860 р., Атлас, стор. 84, табл. IV, 6).

²⁸ К.К. Костюшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году, ИАК, вып. 16, СПб., 1905, стор. 76.

²⁹ Див. Н.И. Репников, Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 году, «Херсонесский сборник», вып. II, Симферополь, 1927, стор. 186, рис. 45, 11.

³⁰ К.К. Костюшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., ИАК, вып. 25, СПб., 1907, стор. 140, рис. 30; Н. Пятишева, вказ. праця, стор. 214; Д.Б. Шелов, вказ. праця, стор. 69, рис. 18, 6.

на плитці «зображена оголена жінка із стилізованими крилами за плечима, змієподібними (від колін) ногами, що переходять в стилізовані рослинні завитки, кінці яких з листям і квітами знаходяться в руках зображеної фігури»³¹. При тлумаченні зображення слід мати на увазі, що нижня частина змієної жінки на херсонеському барельєфі найближча до загального контура, відомого нам з гіпсового наліпу на саркофазі з Керчі. В обох випадках жінка стискає руками ший верхньої пари змій, тоді як змій нижньої пари трактовані як спірально загнутий до середини волют³².

Для повноти нарисув згадаймо про добре відомий золотий кінський налобник з зображенням змієної жінки з Цимбалки, поблизу с. Білозерки на нижньому Дніпрі³³. На голові у жінки калаф, груди прикриті, довге вбрання підперезане поясом. Нижче від лона жінка зображена змієною, з подвійними тулубами потвор в численній, багатоярусній послідовності: спочатку рогатих драконів, далі грифонів, нижче – завитків, з волутами і без них, потім – стилізованих відгалужень, які утворюють пальметку. Знизу по краю пластини ідуть витягнені орнаментальні паростки, що кінчаються зміїними голівками на сплєтених вузлом шиях. Опущеними руками жінка тримає драконів за роги. Рисунок носить усі ознаки штучної декоративної стилізації та довільної міфологічної компіляції. Майстер комбінує. Щоб заповнити простір у нижній смузі плас-

³¹ Н. Пятішева, вказ. праця, стор. 218.

³² Слід зазначити, що малюнок з фото, запропонований Н. Пятішевою, не точний. Насамперед другий дорисований волют нижнього завитка повинен бути обернений до середини, а не назовні. Так само немає жодних підстав говорити про «бичачу морду» і «опущені роги». На плитці зображена змієна жінка, а зовсім не якась інша постать. Суперечливим є також і те, чи стискає жінка ший змій або рослинні паростки з листям і квітами, як гадає автор. Звичайно, у Північному Причорномор'ї поряд з зображеннями змієної жінки зустрічаються зображення рослинного типу. Так, на глиняному штампі з Ілурата (II–III ст. н. е.) ліва рука жінки «закінчується гілкою дерева («проросла рука»); по боках зображені крилаті тварини (очевидно, грифони)». Див. В.Ф. Гайдукевич, С.И. Капошина, К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья, СА, XV, 1951, стор. 185–186, рис. 15; В.Ф. Гайдукевич, Илурат, МИА, вып. 85, 1958, стор. 81. Пор. поколінне зображення жіночої фігури із зведеними догори руками («поза оранти») і з непропорційно великим листям замість кисті рук на великій мармуровій стелі з Керчі (1911 р.). Див. В.В. Шкорпил, Отчет о раскопках в г. Керчи и на Таманском полуострове в 1911 г., ИАК, вып. 56, стор. 18–19, рис. 7; А.П. Иванова, вказ. праця, СА, XV, стор. 201–202, рис. 7; її ж, Образы местной мифологии в искусстве Босфора, «Ученые записки ЛГУ», т. 160, вып. 20, 1954, стор. 257. Отже, слід говорити про два тематичні зображення – жінки-змії (змієної) та жінки з «пророслою рукою», не сплутуючи їх і не підмінюючи один тематичний образ іншим.

³³ Див. ОАК за 1868 р., стор. XV; И. Толстой, Н. Кондаков, Русские древности, вып. 2, СПб., 1889, стор. 115–116, рис. 99; Н. Minns, вказ. праця, стор. 166, 269, рис. 54–55.

тини, він досить еkleктично і примхливо поєднує різні варіанти відомих йому зображень, довільно збільшує кількість «ніг» у вигляді завитків, волот, вигинів, зміїних і драконових тулубів тощо³⁴. З тією ж метою у верхній частині пластини зверху калафа він навмисне намалював два паростки химерної форми і пальметку, яка завершує собою складну композиційну конструкцію.

Налобник з Цимбалки не єдине свідчення доби, коли архаїчна міфологічна тема з сучасної культури стає предметом мистецьких абстракцій, естетичної гри фантазії в художніх вправах майстра-митця. Поряд з налобником слід згадати про срібне блюдо з Чортотлицького кургана³⁵. Майстер зберіг традиційний культовий образ змієної жінки, але його відтворення підпорядкував вимогам художнього стилю, в якому звик робити як ювелір для своїх багатих і могутніх скіфських, а може й фракійських замовників. Він чимало змінив і доробив у трактуванні образу. Змінено контури калафа. Руки жінки підняті догори і торкаються головного убору. По обох боках голови знаходяться дві квітки. Обриси зміїних тулубів входять в систему орнаментальних сплетінь. Вигини завитків навмисне подовжені і розташовані по краях рисунка як сучасні орнаментальні мотиви. Разом з тим лишається очевидним, що, супроти висловленої думки, тут відтворено зовсім не жіночий «бюст, який виростає з надзвичайно пишного рослинного орнаменту», як це помилково гадає Г.П. Іванова³⁶, а та сама півфігура змієної жінки в оточенні орнаментальних сплетінь, які хоч і нагадують рослинні паростки, але в своєму прототипі відносяться, зрештою, до первісного образу – уявлення змієголових ніг.

Постає, природно, питання про зв'язки легенди в записках античних авторів – Геродота, Горація, Флакка і Діодора, – з одного боку, та відповідних зображень в декоративному мистецтві Північного Причорномор'я – з другого. На сьогодні це питання лишається не розв'язаним.

³⁴ Згадуючи про «нижню частину зображення», М.І. Артамонов твердить, що ця частина, «починаючи від стегон, складається з трьох пар змієподібно відігнутих паростків, які закінчуються головами лев'ячого грифона, орлиного грифона і змії» (М.І. Артамонов, Антропоморфные божества в религии скифов, «Археологический сборник», вып. 2, Л., 1961, стор. 65–66, рис. 9). Вчений має рацію лише щодо верхніх трьох пар, але ж до цього майстер додає щонайменше ще 4 пари різних паростків, з них в подвійному сплетенні останню найнижчу пару з головами змії. Ми не можемо не рахуватись з творчим задумом майстра, хоч останній і порушував традиційну схему (3 пари завитків ніг є на бляшці з Херсонеса).

³⁵ Див. И. Толстой, Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 110–111, рис. 97–98; М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 68–69, рис. 13.

³⁶ Див. А.П. Иванова, вказ. праця, стор. 188.

М.І. Ростовцев відповідає на нього цілком позитивно. На його думку, зображення змієної жінки на кінському налобнику з Цимбалки, на численних дрібних нашивних бляшках, на прикрасах саркофагів з Пантікапеї тощо стверджують легенду, наведену Геродотом³⁷. Такої ж думки дотримуються інші дослідники, в тому числі Н. Пятишева та Г.П. Іванова³⁸. Навпаки, Д.Б. Шелов відкидає це припущення. Він висловлює сумнів, чи можна зіставляти ці зображення змієної жінки з Геродотовою легендою про напівжінку-напівзмію, єхидну, яка жила десь коло Дніпра. Заперечуючи це визнання, він висловлює думку про «зв'язок зображень змієногого божества з культом богині, азіатської володарки звірів, одним з видів якої, ймовірно, і є змієнога богиня»³⁹. М.І. Артамонов займає аналогічну позицію.

Як бачимо, до питання про взаємини зображень жінки-змії та скіфської генеалогічної легенди долучається питання про зв'язок місцевого культу змієної жінки з культом Великої матері, володарки звірів. Якщо Д.Б. Шелов та М.І. Артамонов ладні пов'язувати ці два образи, то, наприклад, В.Ф. Гайдукевич вважає, що образ володарки звірів відтворено на глиняному штампі з Ілурата I–II ст. н. е., про який уже згадувалось вище⁴⁰.

Гадаємо, що зближення образу змієної жінки з Кібелюю, володаркою звірів, не стільки допоможе з'ясувати генетичні коріння цього образу в скіфській генеалогічній легенді, скільки внесе зайві ускладнення

³⁷ М. Rostovtseff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, стор. 107–108, 130.

³⁸ Див. Н. Пятишева, вказ. праця, стор. 215; А.П. Іванова, вказ. праця, стор. 198.

³⁹ Д.Б. Шелов, вказ. праця, стор. 65.

⁴⁰ Для ясності наведемо опис ілуратського штампі. На ньому зображена жінка з простягненими руками (до речі, цей сакральний жест не властивий тематичному образу жінки-змії). «Ліва рука закінчується гілкою, на правій знаходиться хрестоподібний знак, що, можливо, означає птаха, який летить. Праворуч і ліворуч біля її ніг зображено по крилатому звірю. У звірів, здається, пташині голови (грифони?)... Композиція, подана на ілуратському штампі, іконографічно нагадує добре відоме в античному світі зображення володарки звірів. Однак образ богині тут ускладнено яскраво вираженим рослинним мотивом» (В.Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 81, рис. 76, 77). Здається, листя або квіти є на кінцях змієних завитків, як вони зображені на теракотовій пластинці з Херсонеса. Якщо це так, то саме у цей спосіб накреслюється можливість тематичного зв'язку між херсонеською пластинкою та ілуратським штампі.

і привнесе непотрібну плутанину в досліджуване питання⁴¹. Для нас далеко важливіше підтвердити інше: з одного боку, тематичну тотожність образу змієної жінки в легенді та на зображеннях, а з другого – вказати на поширення цього тематичного образу як у скіфів-борисфенітів Подніпров'я, так і в синдо-меотському середовищі Приазов'я, на Боспорі і в західно-кримській Припонтиді⁴².

Розгляньмо питання про хронологічне співвідношення легенди і зображень. Зображення, про які йшла мова досі, набувають поширення приблизно з середини IV ст. до н.е. Порівнюючи з записом легенди у Геродота, вони з'являються нібито пізніше на кілька десятиліть і, очевидно, в дещо інших суспільно-історичних умовах, ніж ті, які зумовили виникнення «царського» союзноплемінного переказу.

Налобник з Цимбалки є найкращим доказом того, в якому напрямку йшов розвиток як ювелірного мистецтва, так і міфологічної творчості. Майстер, що виготовив цей налобник, як і той, що зробив чортотлицьке блюдо, незалежно від того, чи це був грек з Боспору, чи, може, фракієць, до краю ускладнив традиційний місцевий образ. Для нього міфологічний образ праматері – декоративний мотив, привід для утворення орнаментальної схеми, щоб заповнити вільний простір пластинки. Про це ми говорили вище. В інших випадках зображення змієної жінки набуває вигляду арабески, обертається в умовний символ, знак, первісний зміст якого вхоплюється далеко не відразу.

У нас є всі підстави розрізнити окремі етапи осмислення давньої міфологічної теми змії як праматері. Гублячи з часом риси родового культу праматері, втрачаючи далі елементи локального племінного образу, набуваючи рис «царського» переказу, центральний образ змієної жінки зростається з синкретичними культами еліністичного часу. Місцеві моти-

⁴¹ Н.П. Сорокіна, приміром, висловлює думку, що на глиняній плитці з Херсонеса зображена не жінка-змія, а напівжінка-напівптаха (сирена) (див. Н.П. Сорокіна, *Навершие боспорского надгробия с фигуркой из собрания Исторического музея, ТрГИМ*, вып. 37, 1960, стор. 95–96, прим. 25). Для подібного тлумачення нема достатніх підстав. У напівжінки-напівптаха – голова жінки, тулуб і ноги – птаха, тоді як у змієної жінки голова і тулуб людські, а ноги у вигляді зміїноголових завитків. Добірка Сорокіної цікава як свідчення, що в Північному Причорномор'ї існувало чимало образів «змішаної» породи, в тому числі змієної жінки і напівжінки-напівптаха. З місцевими міфологічними уявленнями-образами перепліталися і співіснували античні образи.

⁴² Відзначаючи тематичну тотожність досліджуваного образу напівжінки-напівзмії в легенді і на зображеннях і поширеність його від Кубані до Дніпра, ми не можемо не зважувати на те, що тематично-типологічні та генетичні зв'язки збігаються далеко не завжди. Типологічна подібність сама по собі ще не свідчить про тотожність походження і ті самі шляхи генетичного розвитку.

ви, успадковані від попередніх поколінь, поєднуються з малоазійськими, античними та іншими культурами, взаємно схрещуються між собою, причому в цій строкатості різноманітних схрещень буває іноді дуже важко відрізнити сліди тубільних традицій від привнесеного зовні. В усякому разі зроблені досі спроби не свідчать про особливо видатні успіхи дослідників у постановці і розв'язанні цього питання.

Скіфська генеалогічна легенда існувала довгий час після Геродота. Про побутування переказу в I ст. до н. е. свідчить запис Діодора, в I ст. н. е. за римських часів – запис Валерія Флакка. Те саме годиться сказати про зображення. До римських часів відносяться алебастрові наліпи на саркофагах з Пантікапея, глиняна плитка з зображенням змієної жінки з Херсонеса та ін. Звичай носити вискові кільця і браслети із зміїними голівками, знахідки яких зустрічаємо в ряді скіфо-сарматських могильників рубежу і перших століть н. е., певне, свідчить про наявність тих самих уявлень⁴³.

В свою чергу, скіфська генеалогічна легенда існувала задовго до того, як її записав Геродот. Що можна сказати про побутування міфологічного уявлення образу праматері-змії за доскіфських часів? Деякі дослідники зробили спробу розв'язати це питання, посилаючись на трипільські статуетки. Так, вказуючи на трипільські статуетки з розкопок І.Я. Стемпківського (с. Красногірці поблизу Тирасполя), М.Ф. Болтенко вважав можливим пов'язати їх з образом змії-діви «найдавніших скіфських етногенетичних переказів»⁴⁴.

Найбільше можуть дати, за спостереженнями М.Л. Макаревича, знахідки з розкопок ранньотрипільських поселень в с. Сабатинівці на середньому Бузі. Знайдені тут жіночі статуетки виразно відтворюють образ змієної жінки. У нижній частині фігурок фарбою або заглибленнями

⁴³ Див. А.А. Миллер, Раскопки в районе древнего Танаиса, ИАК, вып. 34, 1910, стор. 100, рис. 21, 3, 4; Д.Б. Шелов, Некрополь Танаиса, МИА, вып. 98, 1961, стор. 75, табл. 34, 11; В.Ф. Гайдукевич, Илурат, МИА, вып. 85, 1958, стор. 131, рис. 146; В.П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скифского, «История и археология древнего Крыма», 1957, стор. 127, табл. III, 6–8, 10; Н.А. Богданова, Отчет о раскопках могильника рубежа и первых веков н. э. у с. Заветное в 1959–1960 гг., Архив АН УРСР; Є.Ф. Покровська, Г.Т. Ковпаненко, Могильник біля с. Калантаєво (на р. Тясмині), «Археологія», XII, стор. 137, рис. 7, 1–3.

⁴⁴ М.Ф. Болтенко, вказ. праця, стор. 28. На спіральний орнамент трипільських керамічних виробів, що символізує змію, в зіставленні з переказом про змію землі неврів у Геродота, вказував К. Болсуновський у праці «Символ зміи в трипольській культурі», К., 1905, стор. 6.

на ногах зображені змії⁴⁵. Жіночі статуетки з Сабатинівки свідчать, що в місцевих племен Середнього Надбужжя образ родової матері за часів трипільської культури пов'язувався з міфологічним образом – уявленням змії-праматері і знаходив собі втілення в багатьох і різноманітних пластичних зображеннях жінки із змійними ногами. Щоправда, величезний хронологічний розрив, а також брак будь-яких відомих нам проміжних ланок перешкоджають розв'язанню питання про генетичний зв'язок міфологічного образу жінки-змії часів Трипілля з аналогічним образом скіфської генеалогічної легенди. Єдине, що цілком очевидно, це існування даного уявлення як за трипільської, так і за скіфської доби.

Можливо, варто до обговорюваної теми підійти ще з погляду взаємин між скіфською генеалогічною легендою і так званими чарівними казками. Справа в тому, що легенда з усією очевидністю вкладається в рамки тієї сюжетної морфологічної будови, що лежить в основі відповідної групи чарівних казок. Усна казкова традиція зберігає усталену сюжетну схему, яка властива легенді. Різниця полягає в тому, що легенда зберігає свою первісну функцію племінного етнічного переказу, свою загальнокультурову обов'язковість, тимчасом як казка втрачає свій зв'язок з родом. Вона перестає бути племінним переказом. Та, незважаючи на це, сюжетна структура легенди і казки виявляє значну близькість. Справді, вступну частину цих творів однаково становить оповідання про батьків. У центрі подій стоять сини. І в казці, і в легенді їх звичайно три, та лише один з них справжній герой, спадкоємець і обранець. Визнання приходить через низку випробувань. Законним спадкоємцем стає молодший згідно з традиціями мінорату. Суперники викриті і відкинуті. Герой здобуває царство. Цим звичайно кінчається казка⁴⁶.

Така сюжетна близькість морфології легенди і казок переконливо запевняє, що структурна схема в V ст. до н. е. вже остаточно склалася, що на цей час вона побутувала в Наддніпров'ї, хоч, зрозуміло, морфологічна спільність структури це одне, а походження, з одного боку, легенди і, з другого – казки зовсім інше.

⁴⁵ Див. М.Л. Макаревич, Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // Археологічні пам'ятки (далі – АП). – Вип. IV. – 1952. – С. 89–95 його ж, Статуетки трипольського поселення Сабатинівка II, КСИА, вып. 3, 1954, стор. 94. Пор. А.В. Добровольський, Перше Сабатинівське поселення, АП, вип. IV, 1952, стор. 81, табл. I, 1.

⁴⁶ Про морфологічну однотипність чарівних казок переконливо говорить В.Я. Пропп: «Подібну будову виявляє і ряд найдавніших міфів. Мабуть, це та область, до якої належить казка» (В. Пропп, Морфология сказки, Л., 1928, стор. 109).

ІМЕНА-НАЗВИ СКІФСЬКИХ БОЖЕСТВ

Суспільна ідеологія первіснообщинної доби щільно пов'язана з міфологією. За Ф. Енгельсом, окреме плем'я, поряд з іншими ознаками, як «власна територія і власне ім'я», характеризують також «особливий, лише цьому племені властивий діалект» та «спільні релігійні уявлення (міфологія) і обряди культур»¹. На етапі грецьких *генеа* і латинських *gentes*, зазначає Ф. Енгельс, для роду характерні спільні релігійні свята і священні обряди, виконувані на пошану гаданого родоначальника роду. Цей родоначальник йменувався особливим іменем². Назва роду – ім'я родоначальника. «Родове ім'я створювало родовід», засвідчуючи «факт спільного походження його носіїв»³.

Перекази про родоначальників, родові імена і генеалогічні родовідні легенди, наведені Геродотом, якнайкраще ілюструють висунуте Ф. Енгельсом положення про родові основи міфології як суспільної ідеології племен первіснообщинної доби. На жаль, на цю сторону міфології скіфів було звернуто в літературі якнайменше уваги.

Міфологічні уявлення скіфів, культ, боги, їх імена і функції, ступінь і фази міфологічного розвитку відомі нам досить не послідовно. Головним джерелом лишається при цьому Геродот. Розповідаючи про далеку і маловідому країну скіфів і приділяючи значну увагу їх релігії, він ототожнює скіфських богів з грецькими. На його думку це ті самі грецькі боги, а різниця лише в тому, що в Північному Причорномор'ї їх вшановують під іншими, місцевими іменами.

У літературі з цього приводу є дві протилежні точки зору. Так, констатує, що Геродот підходив до роз'яснення скіфських богів через посередництво персонажів грецької релігії, М.І. Артамонов зазначає:

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 72–73.

² Там же, стор. 79.

³ Там же, стор. 81.

«Геродот уважно розібрався в суті скіфських богів і його зіставлення продиктовані не випадковою співзвучністю в іменах, а функціональною близькістю скіфських і грецьких богів»⁴.

С. Жебелов тримався зовсім іншої думки. Він рішуче заперечував можливість зробити якісь переконливі висновки з геродотових греко-скіфських зіставлень. «Було б ризиковано при роз'ясненні скіфських божеств виходити тільки з їх зіставлення з грецькими. Скіфські релігійні уявлення за доби їх утворення навряд чи могли мати щось спільне з грецькими»⁵.

Дозволимо собі згодитися з застереженнями обох авторів. Незважаючи на протилежність їх поглядів, обидва дослідники в своїх висловленнях мають рацію. Треба лише збагнути ті загальні настанови, що з них виходив «батько історії». Справді, що спонукало Геродота ототожнити Зевса із скіфським Папаєм, розповідати про шлюб Геракла з жінкою-змією, говорити про скіфського Тагімасада як грецького Посейдона? Ми зрозуміємо Геродота, якщо зважимо на його прагнення до синкретизму, до тенденції універсалізувати численних богів окремих країн і народів. Для Геродота всі боги скрізь однакові. Усі вони рівнозначні. Ми повинні рахуватися з цим.

В свою чергу більшість дослідників, які вивчали міфологію скіфів, стояли на методологічних і методичних позиціях компаративізму, порівняльництва, теорії запозичень. Ігноруючи соціальні засади міфологічних уявлень, їх племінні ознаки, родову зумовленість культів первіснообщинної доби, вони цікавилися міфологією скіфів у її відношенні до релігії Малої Азії, в зіставленні з богами і культами таких державних країн, як Месопотамія, Іран або Рим. Так, наприклад, І. Толстой і М. Кондаков твердо трималися думки, що скіфські культури «вказують на спорідненість з релігіями Малої Азії», «на азіатське походження культів»⁶.

Ту ж думку поклав в основу своїх греко-іранських студій М. Ростовцев. Повідомлення Страбона про Афродіту в храмовій легенді поблизу Фанагорії він пов'язує з генеалогічною легендою скіфів у Геродота про змієногу праматір на Дніпрі. Для нього в обох випадках це та сама богиня родючих сил природи, мати богів, малоазійська володарка звірів,

⁴ М.И. Артамонов, Антропоморфные божества в религии скифов, стор. 58.

⁵ С.А. Жебелев, Геродот и скифские божества, стор. 89–90.

⁶ И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности, стор. 74.

Potnia Theron⁷ – думка, згодом неодноразово повторена іншими дослідниками. Данину порівняльництву віддав С. Жебелєв. На його думку, цілком природно «в Аргімпасі – небесній Афродиті – бачити месопотамську Іштар⁸».

Звичайно, ми не відкидаємо цього напрямку, але шлях порівняльних зіставлень, заснований на ідеї «бродячих сюжетів», не єдиний і не найкращий. Ми не можемо не рахуватись з греко-скіфськими зіставленнями у Геродота, але мусимо задалегідь визнати, що нам абсолютно невідомі ті близькі асоціації ідей та образів, які підказали Геродотові зроблені ним зближення. Тим менше маємо підстав ототожнювати скіфського Папая з віфінським Аттісом, з малоазійської Кібели робити дружину Папая борисфенітів, перетворювати Аргімпасу на месопотамську Іштар, посилатися на сірійську Анагіту, перського Ормузда, створювати калейдоскоп імен, хоч за згадками цих імен та назв можуть приховуватися відомості про надто відмінні фази міфологічного розвитку і про цілком різний зміст суспільної ідеології, з якою ці міфологічні перекази і образи безпосередньо пов'язані.

Перспектива зблизити скіфського прабатька з Ормуздом і Мітрою, Аргімпасу з Астартою-Іштар, а отже, визначити міжнародне місце скіфських культів у їх відношенні до інших синхронних релігій стародавнього Сходу, безперечно, спокусливе завдання. Таке завдання не може не стояти перед радянськими дослідниками-скіфологами, але кожне з досліджень має свою чергу і своє призначення.

Скіфи в своєму суспільному розвитку за часів Геродота перебували на стадії первіснообщинного ладу. Вони не переступили етапу союзу племен. Їх міфологія і обрядові культові норми несли на собі ще всі ознаки того періоду, на якому «плем'я лишалося границею людини як у відношенні до чужака з іншого племені, так і у відношенні до самого себе», а «особа безумовно корилася у своїх почуттях, думках і вчинках» роду та його закладам⁹. Тим-то за часів Геродота, коли союзноплемінні взаємини тільки почали ламати племінну замкненість окремих родів та родових інституцій і закладів, міфологія скіфів аж ніяк не могла перетворитись в еkleктичну суміш чужинецьких запозичень. Релігії, релігійні норми і заклади сугубо консервативні. За спробу порушити тубільні

⁷ М. Rostovtseff, *Iranier and Greeks in South Russia*, стор. 33, пор. стор. 106–107.

⁸ С.А. Жебелєв, вказ. праця, стор. 88.

⁹ Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 77.

релігійні норми, предківські усталені споконвічні звичаї, спробу ввести у скіфський культ нічні містерії кізікінської матері богів Анахарсіс, який з тімпаном у руках, обвішаний зображеннями богині, брав участь у чужинецьких літургійних відправах, заплатив життям. Так само скіфський басилевс Скіл, через своє захоплення оргіастичними культурами чужого скіфам Діоніса, був позбавлений царства (Геродот, IV, 76).

У світлі цих фактів, про які розповідає Геродот, стверджувати релігійну еkleктику скіфських вірувань, розглядати їх як конгломерат принагідних чужоземних запозичень значило б, не враховуючи властивий добі племінний ригоризм, робити ніяк і нічим не виправдану помилку. Щоб з'ясувати міфологічну суть скіфської Табіті, Тагімасада або Ойтосіра і т. д., ми повинні виходити не з доступних нам відомостей про містерії орфіків і не з повідомлень римських істориків про державний культ Вести, а з того, що дійшло до нас з давнини про місцевих скіфських богів.

Разом з тим це зовсім не значить, що міфологія скіфів була відгороджена глухою стіною від цілого світу, що вона являла собою замкнену культову систему, вільну від запозичень, що в ній не було ніяких міфологічних образів, привнесених із зовні. Досить послатись на греко-скіфський культ Геракла або згадати про відомий у Скіфії культ Ахілла. Незважаючи на опір релігійних фанатиків, які не хотіли миритися з проникненням чужих вірувань, ці суто грецькі культури знайшли визнання в греко-скіфському середовищі, набувши своєрідного забарвлення. З цього погляду особливий інтерес має для нас понтійська версія скіфської генеалогічної легенди, як її записав Геродот. У ній немає ні згадки про Борисфен, ні про борисфенову дочку, як матір Таргітая, прабатька скіфських племінних ксаїв. Тут докорінно змінені імена племінних родоначальників і племінні назви заступають інші.

Табіті. За свідченням Геродота (IV, 59), скіфи з усіх богів найбільше шанують Гістію. Щодо її місцевого скіфського ймення, то Геродот відзначає: «Гістія зветься по-скіфському Табіті».

Табіті-Гістія не фігурує в жодному з варіантів скіфської генеалогічної легенди. Натомість згадка про неї трапляється в кількох інших місцях Геродотового тексту. Наприклад, у відповіді Іданфірса Дарієві (IV, 127) вона фігурує поруч з Зевсом.

Як трактують Табіті в літературі? «Справжня суть Табіті лишається для мене неясною», – визначає Жебельов. На його думку, «зіставлення її [Табіті] з грецькою Гістією мало про що свідчить, тому що ця богиня не

відіграє ніякої ролі ні в гомеровій, ні в гесіодовій теологіях¹⁰. Культурну другорядність Гістії вважає за потрібне підкреслити М. Артамонов¹¹. Згодимося, але не без застережень. Гістія єдина видатна постать у грецькій олімпійській релігії. Вона не відіграє значної ролі в епосі Гомера і в творах Гесіода. Усе це безперечно так, проте в доолімпійській релігії вона найстаріша і найстарша. Вона – прамати, дружина древнього Урана. За Діодором, Хронос і Титани – її сини; Рея і Деметра – її дочки. Вона – прамати олімпійських богів; Зевс, Гера, Посейдон – онуки Гістії¹².

Нам стає зрозумілим, чому Геродот скіфську Табіті прирівняв до грецької Гістії, праматері богів. У Гістії він знаходив міфологічний образ, що найближче відповідав культовому місцю, і культовій функції скіфської Табіті.

Щоправда, в наявній літературі образ Табіті тлумачиться дещо інакше. За визнаю в історіографії схемою, Табіті трактується як богиня вогнища. На думку Толстого і Кондакова, Табіті-Гістія – «божество царського вогнища»¹³. За О. Соболевським, Табіті також «богиня вогнища», «димова, димуча»¹⁴. Те саме, повторюючи своїх попередників, говорить С. Жебелев: «Табіті-Гістія повинна була мати відношення до вогнища, яке було предметом вшанування в кожній скіфській юрті»¹⁵. З подібним тлумаченням міфологічного образу Табіті згоджується М. Артамонов. Для нього, як і для інших, скіфська Табіті – «втілення уявлення про хатне вогнище»; «це була богиня хатнього вогнища»¹⁶.

Щоправда, таке тлумачення образу Табіті виходить за межі Геродотових свідчень. Це лише припущення, умовна реконструкція, більш-менш вдала і навіть прийнятна, оскільки в родових культурах образ праматері роду звичайно пов'язувався з культом хатнього вогнища. Вогнище вважалося сталим місцем її перебування. Це все так, і з подібним тлумаченням можна було б згодитись, та М. Артамонов іде далі. Він поси-

¹⁰ С.А. Жебелев, вказ. праця, стор. 88.

¹¹ Див. М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

¹² Діодор, VI, 1, за Євсевієм, II, 59.

¹³ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 48.

¹⁴ A. Sobolevskij, Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten, AfSIPh, 27, Berlin, 1905, стор. 242.

¹⁵ С.А. Жебелев, вказ. праця, стор. 88.

¹⁶ М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

лається на культ латинської Вести¹⁷, і це викликає заперечення. Немає сумніву, що обертаємося ми в рамках генетично споріднених міфологічних категорій (праматір – вогнище), але вимушені зберігати при цьому дистанції, що різко розмежують окремі фази. Латинська Веста – це охоронниця вигнанців, присвячений їй жертвник з вічним вогнем, як символ міста і держави, Риму як могутньої світової імперії, суворо регламентований культ, – все це зовсім мало в'яжеться з первісним примітивним культом родинного вогнища, із скіфською Табіті, з давнім догомеровським культом Гістії, як, скажімо, «Енеїда», створена Вергілієм на пошану Августа, з Гомеровою «Іліадою».

Слід обмежитись свідченнями самого Геродота і аналізом цих свідчень.

Відповідаючи Дарієві, Іданфірс сказав: «Володарями своїми я визнаю тільки Зевса (Γὸν ἐμὸν πρόγονον) та Гістію, царицю скіфів (την σκυθέων Βασίλειαν)» (IV, 127). Дослідники звернули на це місце далеко менше уваги, ніж текст на те заслуговує, тим часом він дає дуже багато. У відповіді Іданфірса протиставлено два образи родоначальників, чоловічий і жіночий, Зевса і Гістії (по-скіфськи Табіті). Зевс – прабатько, «прогонос» Іданфірса; Гістія – цариця скіфів, простого люду.

Таким чином, розмежування родоначальників ведеться за двома лініями, батьківською і материнською. Царі, в даному разі Іданфірс, стверджують своє династичне походження через посилення на прабатька; прості люди, плем'я, загал зважають на праматір. Це та коштовна довідка, на яку нечасто щастить натрапити в доступних для нас джерелах.

До цього прилучається ще одне. Табіті-Гістія не лише прамати, вона одночасно також б а с и л е я. І цього не можна обминути або нехтувати цим. Колишній єдиний, нерозчленований образ загальноплемінної матері в соціально-становому розчленуванні схрещується з новою категорією влади. Свою владу Гістія як басилея скіфів поділяє з нащадками Зевса – добре знайоме явище характерне для суспільної доби, про яку йдеться. Поряд з владою народу з'являється влада знатних родин, які склалися всередині племені. Тим-то за материнською лінією, за своєю племінною приналежністю, як скіф, Іданфірс – нащадок Табіті-Гістії, але як цар –

¹⁷ «Гістія (латинська Веста)... богиня хатнього вогнища і жертвоприношень, покровителька сімейної згоди і єдності, захисниця вигнанців та переслідуваних, які шукають притулку і гостинності. У вигляді жертвника з вічним вогнем вона була символом громадського єднання в межах держави або міської общини» (М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 58).

носій союзноплемінної влади, що стоїть на чолі скіфського племінного союзу, представник знатної родини, він – нащадок Зевса, «Зевсом народжений».

Суспільна ідеологія, яка відповідає окресленому етапу, зображена Ф. Енгельсом. В родовому суспільстві у відповідних умовах на певному етапі, зазначає Ф. Енгельс, ми знаходимо «перший зародок знатних сімей всередині роду, а в греків до того ж це й перший зародок майбутнього спадкового проводу, або монархії»¹⁸ Цьому відповідають зміни в родовідних, генеалогічних уявленнях доби. Прамати відсовується в глибоку давнину, їй приписується змішаний, напівтваринний образ. «Кожен рід веде своє походження від одного з богів, а рід глави племені уже від більш «знатного» бога, в даному разі від Зевса»¹⁹. Саме це в своїй відповіді Дарієві вважає за потрібне підкреслити Іданфірс: він не простого роду, він за своєю родовідною приналежністю Зевсом народжений.

Сказане про Табіті-Гістію як бацилею скіфів і про Зевса як предка Іданфірса вносить достатню ясність у згадку про «клятву царськими Гістіями», що, за свідченням Геродота, була «найбільшою клятвою скіфів» (IV, 68).

Згадка про царські Гістії у Геродота припускає подвійне тлумачення. Під царськими Гістіями можна розуміти: або Гістії належать царям, царському дому, царській сім'ї, і тому вони називаються царськими, або ж цей епітет може бути віднесений до Гістій так, як Табіті-Гістія названа «царицею скіфів».

Перший погляд найбільш поширений. За Толстим та Кондаковим, Гістії – це «царські хатні вогнища»²⁰. Приєднуючись до цього тлумачення, М. Артамонов гадає, що скіфська клятва Гістіями була клятвою царським вогнищем, царськими предками²¹. «В образі Табіті втілювалось уявлення не тільки про хатне вогнище та сімейну або родову спільність, але й про єдність всього племені, культ якого пов'язувався з царським домом»²². «Лише цим зв'язком Табіті з царським домом можна пояснити уявлення про неї як про «царицю скіфів», як про верховну богиню цілого племені»²³.

¹⁸ Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 84.

¹⁹ Там же.

²⁰ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 48.

²¹ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 48.

²² М. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

²³ Там же, стор. 58–59.

Дозволимо собі не погодитись з викладеним поглядом, ніби уявлення про Табіті як про царицю скіфів зумовлене її зв'язком з царським домом. Це твердження розходиться з тим, що ми знаходимо у Геродота. Згідно з Геродотом (IV, 127), з царським домом пов'язаний був культ не Табіті, а Зевса. Як ми знаємо, Зевс-предок і володар Іданфірса, тоді як Табіті-Гістія – володарка (басилея) всіх скіфів. Відповідно до визнання, що, «зберігаючи риси родової організації, скіфське суспільство ще в V столітті мало риси воєнної демократії»²⁴, ми повинні пригадати: на етапі воєнної демократії басилевс є разом з тим воєначальник, який ще не став монархом; владу зберігає за собою народ. Тим-то Табіті найвища богиня не залежно від зв'язку з царським домом, тому, що вона «всенародна», спільна прамати всіх скіфів.

На жаль, етимологічний аналіз імені Табіті дав небагато. Лінгвісти йшли рука в руку з міфологами. Подібно останнім, вони намагалися етимологічне тлумачення Табіті пов'язати з її образом як богині хатнього вогнища. Говорячи про скіфську систему богів (Геродот, IV, 59), К. Мюлленгоф називає Табіті «богинею вогню і вогнища». У примітці читаємо: «Згідно із слухним тлумаченням Цевса, Табіті є жіноче утворення, властиве всім арійським мовам, від тар «горіти, світити» з пом'якшеним *tepuis*, як в *Таβτηνή*, *Таβίανα* (Птолемей) і інших іранських іменах давніх, а також і більш нових діалектах»²⁵. Тієї ж думки дотримуються Вс. Міллер, В. Томашек²⁶. У межах цього семасіологічного ряду лишається й О. Соболевський. Він зіставляє гр. *Θυμός*, д. інд. *dhūmah*, сл. дымъ у загальному значенні «димова, димуча»²⁷. М. Фасмер відкинув наведені пояснення як непридатні, а тлумачення Соболевського назвав цілком хибним. Та, відкидаючи етимології, висловлені іншими авторами, він не дав нічого нового. М. Фасмер зберігає колишнє розуміння назви і наводить н. перс. *taft*, осет. *t'aft'* «спека», застерігаючи, що «при цьому в імені Табіті лишається неясним перше і»²⁸. В.І. Абаєв не порушує єдності поглядів. З посиланням на Г. Якобсона він пише: «Верховна богиня скіфів носила, за Геродотом, ім'я Табіті. Це ім'я зіставляване з давньоіранським *taṣayato* (жіночий рід від дієприкметника *taṣayant-*), букв, «зігривальни-

²⁴ Б.М. Граков, Скіфи, К., 1947, стор. 28.

²⁵ K. Müllenhoff, *Deutsche Altertümer*, стор. 108.

²⁶ Вс. Миллер, *Осетинские этюды*, т. III, стор. 134.

²⁷ A. Sobolevsky, *вказ. праця*, стор. 242.

²⁸ M. Vasmer, *Iranier in Südrussland*, стор. 16–17.

ця». Якщо так, то Геродот був близький до істини, ототожнюючи Табіті з грецькою Гістією, богинею хатнього вогнища»²⁹.

Брак прямих зближень на ґрунті індоєвропейських мов примушує припустити, що ім'я Табіті, через загальний консерватизм релігійних категорій, належить до найбільш архаїчного прошарку скіфської мови і, можливо, утрималося в мові скіфів ще з доіндоєвропейських часів. Звідси така невиразна хиткість єдиного запропонованого досі порівняльного зближення. Принаймні, як ми бачили, ніхто з дослідників-мовознавців не спромігся відзначити чогось певнішого. Отже, первісне, головне значення Табіті – прамати.

Папай. На другому місці після Гістії-Табіті у Геродота стоїть Папай. Зевс, стверджує Геродот, «цілком слушно зветься по-скіфському Папаєм» (IV, 59).

«Чому цілком слушно?» запитує Жебелєв і відповідає: «Тому, певно, що скіфське ім'я Папай яскраво нагадало Геродотові Гомерове Пάππα (Іліада, V, 405; Одиссея, VI, 57)... У Гомера Зевс зветься «батьком», а в «Теогонії» Гесіода – «батьком богів і людей». Певно, саме ця асоціація ідей укріпила в Геродота думку про тотожність Папая з Зевсом»³⁰. Нам невідомо, чим керувався Геродот у даному разі. Одне цілком очевидно: з уявленням-образом скіфського Папая і грецького Зевса однаково пов'язувалося уявлення батька-родоначальника. Варто нагадати, що Іданфірс у своїй відповіді Дарієві назвав Зевса своїм владикою і предком (Πρόγονος) – IV, 127.

Мова йде про особливу культову категорію батьків (прабатьків) – родоначальників, виразно виділену і розмежовану за ступеневою послідовністю генерацій у скіфській міфології. Батькам-прабатькам приділялося в скіфській міфології поважне місце. Вони поділялися на кілька груп:

- а) прапрабатько богів і людей;
- б) прабатько людей – перша людина (Адам);
- в) племінні батьки, прабатьки окремих племен з титулом ксяя (кшая).

Розчленування батьків-прабатьків на три ступені, в їх генеалогічній послідовності найбільш виразно виступає в борисфенітській версії скіф-

²⁹ Див. В.И. Абаев, Культ семи богов у скифов, «Древний мир», М., 1962, стор. 448. Пор. «У Геродота ім'я богині вогнища звучить Табіті з б замість п (іран, tāpauāti = «зігрівальниця») – В.И. Абаев, Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М., 1965. – С. 112.

³⁰ С.А. Жебелев, вказ. праця, стор. 86–87.

ської генеалогічної легенди. Найдавніший і найвищий з усіх прабатьків – це Зевс. Далі легенда називає Таргітая, скіфського Адама, першу людину, прабатька людей. Від нього походять племінні ватажки – Ліпоксай, Арпоксай та Колаксай. Кожен з них батько – родоначальник окремого племені. Ліпоксай – родоначальник авхатів, Арпоксай – катіраїв і траспіїв, Колаксай – паралатів. Усі вони – ксаї.

Понтійська версія теж знає кілька категорій скіфських прабатьків, але вона спрощує генеалогічну схему і зменшує рахунок поколінь. Замість трьох ступенів вона відрізняє лише два: Геркулеса як спільного прабатька; Агатірса, Гелона та Скіфа як племінних родоначальників. Титул ксає тут відсутній, як відсутня і згадка про Папая-Зевса.

Звернімося до тлумачень образу Папая в літературі. Дехто з дослідників-скіфологів ладен тлумачити батьківський образ Папая, пов'язуючи його з уявленням Неба. З цього погляду скіфську генеалогічну легенду В.І. Абаєв розглядає як «міф про походження скіфів від Неба й Води, від Зевса й Дніпра»³¹. За твердженням Абаєва, «походження племені від союзу Неба й Води було стійкою міфологічною традицією скіфів»³².

Тут потрібні деякі уточнення. Справа в тому, що легенда борисфенітів розповідає не про шлюб Зевса і Дніпра (Борисфена), а про шлюб Зевса з дочкою Дніпра. При тій дбайливій і ретельній увазі Геродота, яку приділяв він розчленуванню генеалогічних ступенів, ми не можемо ігнорувати зазначене розрізнення Борисфена та його (її?) дочки. В свою чергу легенда нічого не говорить про племінне походження скіфів від Зевса. У легенді все побудоване на градації поколінь, як ми згадували про це вище, на розрізненні прабатьків за зміною поколінь: на початку Зевс – далі Таргітай – нарешті, ксаї.

На думку М.І. Артамонова, образ скіфського Папая, ототожненого у Геродота з Зевсом, – «образ космічного божества», «небесного бога», який «відповідає в цьому розумінні небесному громовержцеві Зевсу, батькові богів і людей»³³.

Отже, скіфська генеалогічна легенда сприймається тут як природний міф, як алегоричний переказ про сили і явища природи. Міф про походження скіфів переноситься з області етногонії в область космогонії.

³¹ В.И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, – стор. 243.

³² Там же, стор. 242.

³³ М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 75, 76; див. В.А. Іллінська, Про скіфські наверхники, «Археологія», XV, 1963, стор. 55, прим. 82.

Якою мірою можна погодитись з цим натуралістично-космогонічним трактуванням легенди борисфенітів? Чи справді Папай становить собою образ не родового, а космічного плану? Не будемо намагатись переступити через поріг зазначеного Геродотом, за межі відомостей, які він наводить. Слід визнати, що вказівка на небесного громовержця у скіфській генеалогічній легенді є, але вона знаходиться в династичній частині легенди, де розповідається про чудесні подарунки, які впали з неба. У цій частині, що становить явно вторинне і, очевидно, пізніше нашарування, мова йде зовсім не про походження скіфів, а про походження династичної влади у скіфів. Переказ про подарунки, які впали з неба, покликаний був ствердити вище обранство племені паралатів, права останніх як нащадків Колакся на панування у скіфському племінному союзі.

Не доводиться сумніватися, що переказ про небесні дарунки, одержані від прабатьків, був уведений в легенду на етапі формування союзу племен, коли всередині родів з загального складу племені вже відокремлюються знатні, «шляхетні» (нім. *Geschlecht* = рід) родини і виникає «перший зародок майбутнього спадкового проводу», як відзначає Ф. Енгельс³⁴.

Створюється царство. З'являється влада басилевса, царя. Давні родові легенди успадковані від попереднього часу, перероблюються, їх зміст застосовується до нових суспільних порядків, на давній генеалогічний текст нашаровується текст династичного переказу в нових, тепер уже союзноплемінних масштабах.

Нагадаймо, що басилевс був воєначальником, суддею й верховним жрецем³⁵, що у нього, крім військових, були ще жрецькі права, надані йому як верховному представникові племені або союзу племен³⁶. Сказаним визначається те суспільне аристократичне середовище, в якому колишні родові міфи набували нового сенсу. Міфологічна творчість стає привілеєм басилевса, як верховного жреця. Давні перекази використовуються для обґрунтування спадкових прав на племінний провід даної знатної родини.

При всій ясності образу Папая, як батька-прабатька М. Ростовцев з приводу зображення на відомій пластинці з Карагодеушах пише: «Бог із скіпетром і ритонем є, певне, верховний бог скіфів, який відповідає

³⁴ Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 84.

³⁵ Див. там же, стор. 85.

³⁶ Див. там же, стор. 84.

перському Ормузду, можливо, той бог, якого Геродот називає Папаєм, і який, безперечно, своєю іншою стороною щільно стикається з малоазійським Папаєм, пізнішим Аттісом, близьким родичем фракійського Сабазія-Діоніса»³⁷. З кожним черговим названим ім'ям зникає конкретність зіставлення. Усе губиться в розпливчатій плінності згадок, хоч Ормузд це аж ніяк не Аттіс, а Аттіс не Діоніс і не Сабазій.

Тим самим шляхом порівняльництва, що не знає меж, іде, як і М. Ростовцев, Л. Єльницький. Він посилається на Арріана з його вказівкою на малоазійських віфінів та на Пселла, за яким «у фрігійців Аттіс рівнозначний Зевсу»³⁸. Учений зауважує: «Ототожнення Папая з Аттісом, який був на малоазійському ґрунті паредром богині Кібели, вводить нас в коло поширення культу Великої матері, найвидатнішого божества родючості»³⁹. Це посилання на Пселла та на «Віфінську історію» Арріана в схоліях Євстафія до Іліади (V, 408, 565) не нове. Свого часу його наводив Гофер у «Міфологічному лексиконі» В.Г. Рошера⁴⁰, але ще С. Жебелєв вважав за потрібне виступити проти цих посилань, переконливо зазначаючи: «Геродот віфінської мови не знав; з фракійськими культурами він ледве чи був знайомий; окрім того, написи, де наведені зазначені прізвиська Зевса, багато пізніші, ніж часи Геродота»⁴¹.

Отже, порівняльні екскурси дали небагато. Власне, вони нічого не дали при тлумаченні внутрішнього змісту образу скіфського Папая. В усякому разі скіфський Папай це не грецький Зевс, і не віфінський або фрігійський Аттіс. Тим більше він не Ормузд і не має ніякого відношення до малоазійської Кібели. Ці мандрівки по морях середземноморської міфології розпливчаті і тим самим безпредметні.

Папай-прабатько – первісний, найдавніший прабатько. Цей міфологічний образ витворюється на тому етапі, коли в родовідній схемі поруч з жіночим образом праматері з'являється чоловічий образ батька і в розповідь включається тема шлюбу. Згідно із скіфським генеалогічним міфом, прадавня Табіті була незаміжня, тоді як Папай в Геродотовому списку скіфських богів фігурує як чоловік Землі-Апі. Так само борис-

³⁷ М.И. Ростовцев, Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре, ИАК, вып. 49, 1913, стор. 5–6.

³⁸ Л.Н. Ельницкий, Из истории древнескифских культов, СА, 1960, № 4, стор. 46.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Див. W.H. Röscher, Lexikon der griechischen und römischen Mithologie, Bd. III, стор. 1560, 1566.

⁴¹ С.А. Жебелев, вказ. праця, стор. 87.

фенітська версія, згадуючи Зевса, як прабатька, називає його чоловіком дочки Дніпра-Борисфена.

Особове ім'я Папай входило до словника скіфської мови. Як скіфське ім'я воно засвідчене в епіграфічній ономастиці Північного Причорномор'я; неодноразово зустрічається в Ольвії, Пантікапеї, Горгіппії (див. Латышев, IOSPE, I, 86, 5; 147, 7; II, 29, 45; 188,1; 402, 30, 32, 33, 53; 414, 3; 436,9, 11; 446, 12; 451, 24; IV, 228, 435. Пор. КБН, покажчик, стор. 891 – 892). Це ім'я характерне також для Фракії⁴². Крім скіфської та фракійської мови, це ім'я засвідчене в іранській мовній області⁴³. Окрім східної групи індоєвропейських мов, ім'я фіксоване в грецькій мові та в малоазійському ономастиконі (Лікаонія, Фрігія, Карія, Ісаврія, Памфілія, Кілікія)⁴⁴. Згідно з Ф. Юсті, «слово має значення – батько; у вірменській мові – дід, батько»⁴⁵.

Апі-Земля. За повідомленням Геродота, окрім Табіті і Папая, скіфи знають культ Землі-Геї. Вони шанують Землю-Гею, вважаючи Землю дружиною Зевса. До цього він додає, що скіфською мовою Земля, тобто Гея, зветься Апі (IV, 59).

«Чому, – запитує С. Жебелов, – Апі зіставляється з грецькою Геєю-Землею?» і відповідає: «У Гесіода (Теогонія, 117) Гея – дружина Урана (Неба, «усіх безсмертних безпечна осада»)… Можливо, орфічне уявлення про Гею як матір не тільки богів, але й смертних людей, вплинуло на Геродота, знайомого з орфічними містеріями»⁴⁶.

С. Жебелов сподівався з'ясувати міфологічний образ Апі через зіставлення з грецькою Геєю, але такі спроби дають небагато, оскільки між грецькими і скіфськими богами чимало розходжень. Так сталося і в даному випадку. Грецька Гея і скіфська Земля-Апі не тотожні. У греків, згідно з Гесіодом, Гея – дружина Урана, мати Хроноса, Титана, Ерехтея тощо. За Геродотом, скіфська Апі-Гея – дружина Зевса-Папая. Окрім

⁴² Див. Д. Дечев, Характеристика на тракиинския език, стор. 88, § 16, 2; В. Георгиев, Тракийският език, стор. 40–53.

⁴³ Див. F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1895, стор. 241.

⁴⁴ Див. L. Zgusta, Die Personennamen..., стор. 304, § 602. На думку Л. Згусті, це ім'я належить «до групи дитячих слів». Сюди він відносить також ім'я скіфського Папая.

⁴⁵ F. Justi, вказ. праця, стор. 241. «В самому імені бачимо доіранське автохтонне явище, бо у фракійців однойменне божество греками ототожнювалося із Зевсом», – зауважує Б.М. Граков (вказ. праця, стор. 85). Щодо зображень Папая, то Б.М. Граков додає його в фігурці людини на навершнику з Дніпропетровщини (див. «Древности Причерноморья», вып. 2, 1899, стор. 14). Цю ж думку підтримав М.І. Артамонов (вказ. праця, стор. 75, рис. 19).

⁴⁶ С.А. Жебелев, вказ. праця, стор. 87.

Апі-Геї, скіфська міфологія називає ще кількох дружин Зевса. Якщо за списком богів, наведеним у Геродота, дружиною Зевса-Папая є Земля, то згідно з генеалогічною легендою вона є дочкою річки Борисфена, тобто істотою водної стихії.

За версією, яка відноситься до часів Діодора, дружиною Зевса була народжена Землею діва. Діодор немов корегує, виправляє Геродота, або ж ніби намагається поєднати окремі версії. Посилаючись на скіфські перекази, Діодор, всупереч своєму попередникові, твердить, що дружиною Зевса була не Земля і не дочка Борисфена, а дочка Землі, в якій, відповідно до понтійської версії, верхня частина тіла до пояса була жіноча, а нижня – зміїна (*τά δὲ κατώτερα ἑχιδνής*). Від її шлюбу з Зевсом народився син, якого звали Скіфом і який «назвав народ за своїм ім'ям скіфами» (II, 43, 3–4)⁴⁷.

Але повернімося до Геродота. Як пояснити, що в нього в шлюбній парі з Зевсом одного разу виступає Земля-Апі, тоді як іншого – «дочка ріки», борисфенова дочка? З цією метою спробуємо з'ясувати етимологію скіфського слова Апі.

Що було досі сказано з цього приводу? Карл Мюлленгоф споріднював скіфську Апі з латинською Опс, богинею жнив, достатку. Він писав: «Ім'я скіфської Γῆ 'Апі, яке схоже з ім'ям латинської Ops і цілком подібне Опії... постає з кореня ар»⁴⁸. О. Соболевський зіставляє скіфську Апі з гр. 'Αλφα, *abbha* «батечко», звідки робить висновок, що «значення імені Апі було б матінка»⁴⁹. М. Фасмер виступив з запереченням етимологій, запропонованих Мюлленгофом і Соболевським, і висунув своє власне етимологічне пояснення імені Апі: «'Απί-Γῆ) (Геродот, IV, 59) співзвучне з авест. *ārī* «вода», але дуже відрізняється за своїм значенням»⁵⁰.

Зіставлення, запропоноване М. Фасмером, найбільш переконливе. До того ж воно якнайкраще відповідає згадці у скіфській генеалогічній легенді про дочку річки Борисфена. М. Фасмерові доводиться закинути лише те, що, наводячи авест. *ārī* «вода», вказуючи на іранські зв'язки скіфського слова, він ігнорує балтійські зв'язки, що докорінно змінює

⁴⁷ В.В. Латышев, *Scythica et Caucasica*, стор. 458.

⁴⁸ К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 122.

⁴⁹ А. Sobolevskij, вказ. праця, стор. 241–242.

⁵⁰ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 11.

мовно-територіальну ситуацію цих зіставлень. Пор. д. прус. *Are* (Ельб. слов.), лит. *ùré*, лтс. *ure* «річка»⁵¹.

Окрім іранських і балтійських мов, це слово відоме також у фракійській мовній області. Тут воно засвідчене як гідронім, топікон і етнікон. Пор. в назвах річок: *Apilas*, *Apos*, *Ais-epos*; в назвах місцевості: *Burd-ara*, *Sald-ara*, *-aba*; як етнонім: *Boyrd-ep-ēnos*⁵².

Збіг назв річки, місцевості і племені допомагає відповісти на питання, чому Геродот одного разу говорить про Апі як Гею-Землю, а іншого разу скіфську праматір зображує як дочку річки. Таким чином, слово з основою *ар-* становить приналежність ірано-балто-фракійської мовної групи з нерозчленованим значенням «вода (річка)» і разом з тим «земля». Звідси у Геродота вагання в дефініції значень.

Етимологія слова *арі* прозора. У скіфській мові слово має значення «річка», «вода», з відтінком нерозчленованості «вода земля», як це й позначилося на відтворенні уявлення-образу Апі, однієї з матерів скіфських генеалогічних легенд.

Щодо згадок про образ Апі в літературі, то більшість запропонованих досі тлумачень має умовний характер припущень. Граков писав: «Земля-Апі, дружина Папаєва, відома нам лише на ім'я. Мабуть, вона була захисницею родючості» (Б.М. Граков, вказ. праця, стор. 86). М.І. Артамонов так само розглядає Апі як втілення образу-уявлення родючості, родючих сил. Зіставляючи Табіті з Апі, він обстоює думку про «близьку спорідненість праматері скіфів і покровительки родинної спільності Табіті з богинею землі Апі, яку так само уявляли родоначальницею скіфів. Це були дві епіфанії того самого божества, що втілювали в одному випадку ідею роду і соціальної єдності, а в другому – матері-землі та її родючих сил» (М.І. Артамонов, вказ. праця, стор. 71). В.І. Абаєв, як і М.І. Артамонов, бачить в Апі «богиню землі», додаючи до цього цікаву мовну довідку про значення слова «мати» з відповідним посиланням на Л. Згусту: «Богиня землі... розглядалася як мати. На користь такого тлумачення можна було б навести поширене в узбецьких і таджицьких діалектах звертання *ара* – мати або старша сестра» (В.І. Абаєв, *Культ семи богів у скифов*, стор. 449).

⁵¹ Див. К. Būga, *Rinktiniai rastai*, f. II, Vilnius, 1959, стор. 321–322, 673; E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Bd II, Heidelberg, 1962, стор. 1169; J. Endzelins, *Senprūli valoda*, Rīgā, 1943, стор. 142.

⁵² Див. Д. Дечев, вказ. праця, стор. 68, 89; В. Георгиев, *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, М., 1958, стор. 118.

Щодо зображень, то богиню родючості Апі Б.М. Граков бачить «в наверхнях з Олександропільської могили, де зображено жінку з опуклими грудьми або іншу з тіарою на голові та з двома баранами з боків» (Б.М. Граков, вказ. праця, стор. 86)⁵³.

Гойтосір-Ойтосір. Для нас неясні лінії зв'язків, які дозволили Геродотові ототожнити скіфського Гойтосіра з грецьким Аполлоном. Нам невідомо також, чи була властива скіфській культовій системі ієрархічна структура. В усякому разі в наведеному Геродотом списку богів Гойтосір-Ойтосір, ототожнений з Аполлоном, стоїть відразу після Папая-Зевса та Геї-Апі (IV, 59).

М. Артамонов зараховує Гойтосіра до космічних божеств. Він вважає, що Гойтосір становив собою «антропоморфний образ космічного божества, родючих сил природи», як і античний Аполлон – сонця⁵⁴.

Зрозуміло, подібне припущення можливе. Якщо у скіфів існував натуралістичний культ обожнених сил природи і сонце було зведене до божества, то Геродот мав усі підстави ототожнити скіфського сонячного бога Гойтосіра з грецьким Аполлоном. Та вся біда в тому, що ми нічого цього не знаємо. Геродот міг керуватися якимись іншими міркуваннями, іншими асоціаціями уявлень, ідей та образів, які лишилися нам невідомими.

С. Жебелєв вважає, наприклад, що «культ Ойтосіра знаходив собі вияв у вшануванні стріли»⁵⁵. «За свідченням Геродота (IV, 68) кожен скіф – кінний стрілець. Стрільба з лука, якою славилися скіфи, повинна була мимоволі навести Геродота на думку про існування в них особливого божества, покровителя стрільби з лука, який відповідав грецькому «далекокидаючому Аполлону»⁵⁶. Але все це лише більш-менш ймовірні здогади. У скіфів існував культ меча, але чи є в нас будь-які докази того, що в них існував не лише культ меча, але й культ стріли, а також покровителя стрільби з лука, як це гадає С. Жебелєв?

Геродот «користувався прийомом зіставлення чужинецького божества з грецьким на підставі подібності їх функцій»⁵⁷. Ми згодні з цим

⁵³ Див. «Древности Геродотовой Скифии», вып. 1, СПб., стор. 2; Альбом, табл. I, 8. На відміну від Б.М. Гракова М.І. Артамонов ладен бачити в одному з цих зображень не Апі, а Аргімпасу, а в другому Кібелу (див. М.І. Артамонов, вказ. праця, стор. 69, 72, рис. 15, 17; пор. В.А. Іллінська, вказ. праця, стор. 40, рис. 1–5).

⁵⁴ М.І. Артамонов, вказ. праця, стор. 78. «Гойтосір – бог сонця» (Б.М. Граков, вказ. праця, стор. 46).

⁵⁵ С.А. Жебелєв, вказ. праця, стор. 89.

⁵⁶ Там же, стор. 88.

⁵⁷ С.А. Жебелєв, вказ. праця, стор. 88–89.

твердженням, але це аж ніяк не доводить, що скіфський Ойтосір був кидальником стріл лише на тій підставі, що в грецькій міфології до Аполлона додавалося визначення – «той що далеко кидає», як це обстоює Жебельов⁵⁸.

На жаль, переважна більшість тверджень про скіфського Ойтосіра, за браком джерел, побудована в плані довільних припущень. Уривчасті відомості нанизуються в один спільний ряд, незважаючи на відсутність посередніх ланок. У Толстого і Кондакова, наприклад, читаємо: «Під Аполлоном Геродот розумів, ймовірно, бога Сонця. Грецький напис, знайдений у Римі на Есквілінському горбі, називає Аполлона-Ойтосіра Мітрою, іменем перського божества Сонця». І далі: «Ці римські написи часів релігійного синкретизму вказують на азіатське походження культів: до ймення Аполлона-Ойтосіра додано азіатське ім'я Мітри»⁵⁹. Явне непорозуміння! Неважко зрозуміти, що написи доби релігійного синкретизму аж ніяк не можуть свідчити про тотожність образів Мітри та Ойтосіра, а тим більше стверджувати азіатське або якесь інше походження скіфських культів.

Подібним чином Л. Єльницький, наводячи епітет Аполлона Лікійського Сіріос, засвідчений Плінієм, оголошує скіфського Ойтосіра «племінним богом лекосірійців – мешканців північно-східної Кападокії, насиченої в VII–VI ст. до н. е. – кімерійськими елементами»⁶⁰. Цілком зрозуміло, що вказівка на «кімерійські елементи» ще не доводить, ніби Сіріос в культах малоазійської Кападокії – це відгук скіфського культового імені Ойтосіра, занесеного кімерійцями до Малої Азії. До того ж, нам невідомо, чи існував у кімерійців культ Ойтосіра.

Лишається ще один шлях – етимологічний аналіз імені. Щоправда, В.І. Абаєв тримається думки, що «форма *Οἴτοσῦρος* не піддається жодній прийнятній етимології»⁶¹. Ми не можемо з цим згодитись. Навпаки, з усіх імен скіфських богів ім'я Ойтосір найбільш прозоре, не викликає особливих суперечок і заперечень.

Насамперед цілком ясне членування. Ім'я явно двочленне, і особливо зрозуміла, як це відзначив свого часу К. Мюлленгоф, етимологія другої частини сір-: «В імені скіфського Аполлона Ойтосір, як і в перс.

⁵⁸ Там же, стор. 89.

⁵⁹ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 44. Це саме посилання на доказ, що «Гойтосір міг бути сонячним божеством» зберігає М.І. Артамонов (вказ. праця, стор. 76).

⁶⁰ Л.Н. Ельницкий, вказ. праця, стор. 47, прим. 10.

⁶¹ В.И. Абаев, Скифо-европейские изоглоссы, стор. 112.

Αρτασούρας у Ктезія, друга половина становить, напевно, зенд. suga «дужий, могутній», тоді як значення першої невиразне. Можливо, ім'я означає приблизно те саме, що й зенд. vaēdhyâpaiti «господар мудрості»⁶². Вс. Міллер другу частину імені, так само як і Мюлленгоф, зіставляє з д. інд. suga «герой», авест. suga «могутній»⁶³. О. Соболевський поділяє це зіставлення. Він вважає його переконливим⁶⁴.

Таке зближення, безперечно, цілком переконливе, але воно недостатньо відображає мовно-географічну ситуацію, з якою ми повинні рахуватися. До цього треба додати вказівку на фракійську мову. Пор. συρ (ο)-, σουρ (α)- «дужий, сміливий, герой» в особових іменах: Σουρα-τραλις, Συρο-στερης, Ζι-, Δι-συρος, Sugus⁶⁵. Дуже цікаві культові паралелі засвідчені у фракійській епіграфіці: Θεος σουρεγενης ενκοος τα heros Suregethes, в латинському написі з Дуросторума, наведеному Василем Пирваном, про що згадує Л. Ельницький⁶⁶.

Відповідно до того, як скіфські племінні ватажки, родоначальники скіфських племен, згідно з генеалогічною легендою, визначалися як ксаї (Ліпоксай, Арпоксай, Колаксай), скіфський Ойтосір і фракійський Сурегет зберігають у своїх іменах аналогічне найменування, характерне для іранських мов suga тобто «герой»⁶⁷. Варто нагадати, що грецька міфологія розрізняла три категорії міфологічних персонажів: богів, напівбогів і героїв. Ось чому скіфський Ойтосір, як і фракійський Сурегет, належали до категорії героїв.

Щодо першої частини Ойтосір, то, як відомо, скіф, υ у грецькій транскрипції передавалося через ο, οί, ου (οἶδρ = vir). Так само в фракійській мовній області грецьке написання οί передавалося через фракійське u. Пор. назву річки Οὔτος, отже, Ujtus або ж Utus, а також назву річки в Болгарії Vit, яка відповідає фрак. *Vitus з *Oitus⁶⁸. Не підлягає сумніву, що перша частина імені Ойтосір становить собою місцеве скіфо-

⁶² К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 120–121.

⁶³ Див. Вс. Миллер, Осетинские этюды, стор. 132.

⁶⁴ Див. А. Sobolevskij, вказ. праця, стор. 242.

⁶⁵ Див. Д. Дечев, вказ. праця, стор. 117–118, § 36; В. Георгиев, Исследования..., стор. 122.

⁶⁶ Див. Л.А. Ельницький, вказ. праця, стор. 43.

⁶⁷ Йдеться про мовні відгуки станово-кастового поділу суспільства. Пор. поділ на брамінів-жерців, кшатрив-воїнів, вайшья-селян, який і дотепер зберігся в Індії.

⁶⁸ «О- в οἶχος та в *oitus відтворює відкрито вимовлюване фракійське u, що, як складова частина дифтонга uі легко може обернутися в співзвучне w» (Д. Дечев, вказ. праця, стор. 38, 99, прим. 4, § 29, 2).

фракійське ім'я *Vit* в грецькій транскрипції. До речі, культове ім'я Віт щонайкраще засвідчене в балтійській мовній області. Пор. відповідну серію культових західнослов'янських імен: *Vite* = *любе*, *Геро* = *віт*, *Поре-віт*, *Рин-віт*, *Руге-віт*, *Сванто-віт* (Свято-віт), *Яро-віт* тощо⁶⁹.

Аргімпаса-Артімпаса. Після Аполлона-Гойтосіра в списку богів у Геродота (IV, 59) фігурує Афродіта небесна, по-скіфському Аргімпаса (варіанти написання: Артімпаса, Аріппаса).

Толстой і Кондаков вважають, що ця скіфська богиня була одним з незліченних видів азіатської богині Астарті. Посилаючись на відомі написи, знайдені в Тускулані, вони зазначають: «Вільновідпущеники, по-святники приношень Аргімпасі, своїми власними іменами (Полемон) дозволяють зробити висновок про їх малоазійське походження»⁷⁰.

С. Жебелєв приєднується до цих припущень. Він так само вважає, хоч і без особливих на те підстав, що «найприродніше бачити в Аргімпасі – небесній Афродіті – месопотамську Іштар як божество, між іншим, і жіночої родючості, і взагалі жіночого начала»⁷¹.

На відміну від авторів, які шукали малоазійських зближень, В.І. Абаєв віддає перевагу іранським: «Ім'я Артімпаса (Афродіта Уранія) в першій частині близьке до імені шанованої іранської богині Artī... Культ її був поширений зокрема у найближчих родичів скіфів – согдійців, де вона зветься *ṛtōy* = *Art (i) vah = ст. іран. Artī vahvī «Добра Artī»⁷².

Відсутність сталого написання заважає тлумаченню імені скіфської Афродіти. Якщо погодитися, що ім'я звучало не Артімпаса, а Аргімпаса, то воно знайде собі аналогії в особовому імені Аргайос, в назвах місцевості Аргі-дава, Арго-ванаг⁷³. О. Соболевський пов'язує ім'я Аргімпаси

⁶⁹ Див. L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, t. II, 1, Praha, 1924, стор. 140, 142, 149, 153, 157. Пор. Віт, притока Дунаю в Північній Болгарії, у Плінія, III, 149, Utus; як топікон, назва селища в гирлі р. Віт – Οὐτῶς, (див. В. Георгиев, *Исследования...*, стор. 131). «Віт – Utus. Ця назва засвідчена з I ст. н. е. (вперше у Плінія). Вона походить від і. е. *ūdō (r) або *ūdos «вода». Пор. Іран. Οὐδῶ (Птол.), сучасна Кума, річка, що тече в північно-західну частину Каспійського моря» (там же, стор. 260). Шукаючи осетинських зближень, В.І. Абаєв змінює т на г і, замість Ойтосір, відтворюючи Ойгосір, зіставляє з осет. Wejug (див. В.И. Абаев, *Культ семи богів у скифов*, стор. 450). Пор. «Ойтосір – хибне написання замість Оігосір = Vauuka-šura «могутній Vauu-» (В.И. Абаев, *Скифо-европейские изоглоссы...* – С. 112–115).

⁷⁰ И. Толстой и Н. Кондаков, *вказ. праця*, стор. 44.

⁷¹ С.А. Жебелєв, *вказ. праця*, стор. 88.

⁷² В.И. Абаєв, *Культ семи богів у скифов*, стор. 450.

⁷³ Див. Латышев, *Ольвия*, I, 82, 3; 94, 4; 132, 10; 136, 6; Д. Дечев, *вказ. праця*, стор. 87, § 15, 11; L. Zgusta, *вказ. праця*, стор. 67–68, § 54.

з назвою Геродотових аргіппеїв; до цього припущення приєднується Л. Єльницький⁷⁴. Однак М. Фасмер висловлюється проти цих зближень, думку, висловлену О. Соболевським, вважає «надто сміливою»⁷⁵.

Іранське зіставлення з Арті було б найбільш слушне і прийнятне, але при цьому без пояснення лишається в імені Артїмпаса р. К. Мюлленгоф у цьому зв'язку писав: «В усіх складних словах Артїмпаса (Аргїмпаса), 'Αρϋϋπλτοϋ найбільш загадковим лишається р, не піддаючись поясненню». Щодо другої частини, то К. Мюлленгоф нотує: «Як у пехлеві і н. перс, *raī* з *ra'dha* «нога» постало, у скіфській мові так само могло виникнути *rai* з *path*, д. перс. *pathi* «путь»⁷⁶.

З свого боку в пошуках аналогій, ми могли б послатися на балтійські мови, де знаходимо *artimas*, *artimas* (*artymas*) «близький, ближній», *artumas* «близькість», в зіставленні з вірм. *ard* «нині», *ardar* «правильно, вірно», д. інд. *rtām* «священний лад», д. перс. *arta-* «закон, священне право» і т. д.⁷⁷

Тагімасад. Культ перелічених досі богів є загальноплемінними, спільними для всіх скіфів. Серед них Геродот виділяє культ Тагімасада, зіставляючи його з грецьким Посейдоном: «А так звані царські скіфи вшановують також Посейдона» (IV, 59).

Виникає питання, з яких міркувань Геродот ототожнює скіфського, Тагімасада з грецьким Посейдоном? Тут ми вдаємось до здогадів і довільних тлумачень. Несподіване зіставлення відкриває якнайширший простір для всіляких припущень. Якщо Посейдон – бог моря, то, здавалося б, Тагімасад теж морський бог. Проти такого висновку виступає С. Жебельов: «До моря й усього, що пов'язано з морем, весь уклад скіфів мав аж надто мало відношення». На думку дослідника, значно «правдоподібніше пов'язати вшанування Посейдона в скіфів з річками, яких так багато тече в країні»⁷⁸. Здогад слушний, оскільки скіфська генеалогічна легенда матір'ю Таргітая називає дочку річки Борисфена, тобто в міфології скіфів були відомі культові образи річкових прабатьків.

Щоправда, припущення, згідно з яким Тагімасад – річковий бог, теж не задовольнило С. Жебельова, і він висловлює іншу думку. Оскільки «скіфи були кочівниками, а для кочівника головна умова життя – це

⁷⁴ А. Sobolevskij, *Г in skythischen Wörtern bei Herodot*, *AfsiPh*, Bd, 28, 1906, стор. 450; Л.Н. Єльницький, вказ. праця, стор. 48.

⁷⁵ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 12.

⁷⁶ К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 105, пор. 120.

⁷⁷ Див. Е. Fraenkel, *LEW*, стор. 17.

⁷⁸ С.А. Жебелев, вказ. праця, стор. 89, прим. 1.

кінь», – Жебельов приходить до висновку що «вшанований у скіфів Посейдон сприймався не як володар моря, а як кінний (hippios) Посейдон». Отже, «скіфський Тагімасад уособлював, ймовірно, вшанування коня»⁷⁹. До С. Жебельова приєднується Л. Єльницький, який теж вважає, що Тагімасад був «богом-вершником».

Між ланки Геродотових свідчень він вводить власні гіпотетичні припущення, яким бракує аргументації. Це дозволило М. Артамонову категорично заперечити концепцію С. Жебельова⁸⁰. Пославшись на О. Соболевського, який зіставляє ім'я Тагімасада-Тамімасада з даними місцевої топоніміки, з назвою затоки, мису й міста Тамірака, сучасної Тендрівської коси, відомої під назвою Ахіллів біг, де, за Діонісієм, Ахілл переслідував Іфігенію-Гекату, М. Артамонов ототожнив Тагімасада з Ахіллом, як з Понтархом, володарем моря, прямим заступником Посейдона, але, як він гадає, не грецького, а скіфського бога моря – Тамімасада. М. Артамонов має рацію, стверджуючи, що чоловічі божества скіфів так само мало диференційовані, як і жіночі. Слушна думка, але з цього аж ніяк не виходить, що Ахілл – це Тамімасад і, більше того, що «Ахілл-Тамімасад був двійником і Зевса-Папая, і Геракла-Таргітая, звідки, мовляв, і пішла назва Ахілла «володар Скіфії» (Апулей)»⁸¹.

Ми не знаємо мотивів, виходячи з яких Геродот ототожнив Тагімасада і Посейдона, але цілком певно знаємо, що він ототожнив саме їх, а не Тагімасада і Ахілла. Ахілла знали в Скіфії, як знали й Гомерову «Іліаду». Племінні володарі, ватажки скіфських племінних об'єднань як атрибут своєї вищої влади носили сагайдаки (горити), на металевих пластинках їх оббивок були зображені сцени життя і подвигів Ахілла від дня народження і до смерті та похорону. На сьогодні знахідки горитів відомі з Ільїнців на Бузі, з курганного поховання поблизу Мелітополя, з Чортомлика на Нижньому Дніпрі. Ці знахідки охоплюють основну територію Скіфії від Азовського моря до Дніпра та від Дніпра до Південного Бугу. Горити з зображенням Ахілла були зовнішньою ознакою влади володаря. З цього погляду стає зрозумілим, чому Апулей міг назвати Ахілла володарем Скіфії.

Наприкінці лишається розглянути етимологічні тлумачення. Навівши низку імен з боспорських написів (*Аттамадза, Аттамас, Атамас, Радамасевс, Радамсадіос, Радампсон*), К. Мюлленгоф посилається на

⁷⁹ Там же, стор. 89.

⁸⁰ Див. М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 77.

⁸¹ М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 77.

Фамімасад і *Октамасад* у Геродота, де маємо той самий корінь *maz*. «Якщо визнати для *μασάδας*, *μασαδης*, значення «могутній, наділений могутністю», то *Октамасад* означатиме «славетний, прославлений володар» згідно з авест. *ukhta*, *ukhdha* від *vas* «говорити», і хто хоче, може ім'я скіфського Посейдона сприйняти як «той, що потрясає землю», бо *va*мі може бути авест. *zem*, н. перс. *zami*, санскр. *śam*»⁸². М. Фасмер не порушує цих зближень. Він теж зіставляє ім'я міфологічного *Тагімасада* із скіфським ім'ям *Октамасада* (Геродот, IV, 79), додаючи сюди ім'я фракійського Медосада: «Октамасад, Тагімасад співзвучні з фракійським ім'ям Медосада», – констатує М. Фасмер⁸³. Пор. також *βηρι-*, *Μαι-*, *Παιρι-* *σαδης*⁸⁴, *Σαδαιος* (Ольвія, I, 94, 8), *Σαδιμανος* (Ольвія, I, 136, 9), *Σαδαλος* (Пантікапей, II, 198, 1; 264, II; IV, 252, 3; IV, 337, 1; 378, 2; КБН, 317, 451, 454, 804)⁸⁵.

Щодо першої частини імені *Тагімасада*, то вона знаходить для себе найближчі аналогії в епіграфічній ономастиці Північного Причорномор'я, наприклад ім'я *Θάγυς*, *Θαγούς*, IV ст. до н. е. та римського періоду (Пантікапей, Німфей, ИАК, 10, 1904, 56, № 55; II, 94, 2; IV, 205; КБН, 178, 186, 912)⁸⁶.

У світлі наведених даних одне лишається цілком певним: назви скіфських божеств, засвідчені Геродотом в середині V ст. до н. е., як би вони не пояснювались і не коментувались дослідниками наших часів, є справжніми місцевими назвами, Геродот не вигадав їх. Можливість зробити цей висновок дозволяє вийти з зачарованого кола довільних припущень і спертись в наших подальших скіфологічних студіях на сталий ґрунт мовних матеріалів.

⁸² К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 116.

⁸³ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 13, 15, 18; див. Д. Дечев, вказ. праця, стор. 56, 118, § 36.

⁸⁴ Див. В. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 90; М. Vasmer, вказ. праця, стор. 50; L. Zgusta, вказ. праця, стор. 285, § 570.

⁸⁵ L. Zgusta, вказ. праця, стор. 310, § 646.

⁸⁶ Перелічуючи записи цього ймення, Згуста лишає його без пояснень. Див. про це ім'я: Леви, ВДИ, 1951, № 1, стор. 147; А.О. Білецький, Про власні імена з ольвійських написів, «Археологія», XI, 1957, стор. 25.

ПЛЕМІННІ НАЗВИ СКІФІВ

ПЛЕМІННІ НАЗВИ БОРИСФЕНІТСЬКОЇ ВЕРСІЇ СКІФСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ЛЕГЕНДИ

Авхати. Як повідомляє Геродот (IV, 6), від Ліпоксяя, старшого з трьох легендарних братів, племінних ксаїв-родоначальників, походять (γενουέναι) ті із скіфів, рід яких зветься авхати (οἱ Αὐχάται γένος καλέονται).

Страбон не згадує про авхатів, але про них говорить Пліній (I ст. н. е.). За Плінієм, авхати живуть на північ від таврів всередині країни, в верхів'ї Гіпаніса-Бугу; отже, авхати виступають у автора «Натуральної історії» за місцем свого мешкання як бужани. «Від таврів (а Taphris) в напрямку до середини континента сидять авхети, в яких народжується Гіпаніс (Auchetae apud quos Huranis oritur)» – IV, 88.

Коментатори Геродота Бер і Веселінг ототожнюють авхатів зі скіфами-хліборобами, скіфами-орачами¹. Такої ж думки дотримується М.І. Артамонов: «Тубільною назвою західної Скіфії, де трималися скіфи-орачі, були авхати»². Гадаємо, що це не зовсім так. Краще дотримуватись тексту. У Плінія виразно сказано, що авхатів слід шукати у верхів'ях Бугу, тобто в північній зоні Карпат, в області верхньої течії Бугу й Дністра, – свідчення, з яким не можна не рахуватись, навіть якщо згодиться, що своєю вказівкою на верхів'я Гіпаніса Пліній визначив саме крайню північну межу скіфського племені авхатів.

Проте місце проживання авхатів викликає деякий сумнів. З цього погляду цікаве припущення К. Мюлленгофа про те, що Пліній сплутав Гіпаніс з Гіпакіром: «Авхатів, які, згідно з Геродотом (IV, 6) становлять собою відгалуження царських скіфів, слід чекати швидше поблизу басилідів на Гіпакірі, ніж на Гіпанісі, які один з одним сплутані в Плінія, § 84»³.

¹ Див. Ф. Мищенко, Сборник статей по классической филологии, СПб., 1886, т. I, стор. 41.

² М.И. Артамонов, Вопросы истории скифов, ВДИ, 1947, № 3 (2), стор. 76.

³ K. Müllenhoff, Deutsche Altertümer, Bd III, 1892, стор. 46, прим. 2, пор. стор. 54.

Етимологію ПлН авхати М. Фасмер вважав темною, відмовлявся її з'ясовувати. В.І. Абаєв, згідно з ірано-осетинською теорією, якої він завжди і незмінно дотримується, запевняє: «Авхати, скіфське плем'я, нащадки Ліпоксая (Геродот) *vahu* + *ta* «гарні» (?); *vahu* «гарний, добрий; добро», авест. *vohu*, д. інд. *vasu*»⁴.

З свого боку ми гадаємо, що ПлН авхати не така вже темна, як це вважає М. Фасмер, щоб відмовлятися від її тлумачення, і не така прозора, щоб разом з В.І. Абаєвим пояснювати її як «гарні» або «добрі». Для давніх племінних назв таке значення не характерне. Якщо ж шукати індоіранських зближень, то варто зважити на екскурс, наведений Е. Бенвеністом в його «Осетинських етюдах».

Спiniaючись на семантичному аналізі слова *uat* «кімната для сання; ліжка», Е. Бенвеніст зазначає: «Але власний зміст *uat* є ширший». «Житло, оселя» – вираз, підібраний для того, щоб передати гр. οἶκία. Щоб з'ясувати ці варіанти і висвітлити їх розвиток, ми повинні простежити *uat* в тих матеріальних і соціальних умовах, в яких воно вживається. Зміст слова залежить від того, як люди живуть. У осетин соціальна спільність називається *qäu*, що приблизно має значення «село», насправді ж – це велика родина патріархальна організація, яка несе на собі ознаки глибокої давнини: *qäu* відповідає авест. *gava* – приблизно «область, країна» та, ймовірно, гот. *gawi* «gau». В *qäu* групуються всі члени родини і живуть у спільних спорудах. Окрім сторожової башти і кімнати господарів, є також *xädzar* – їдальня і кімната для спільного перебування членів *qäu*; цей вираз означає «власний (xä) дах (zar)», тобто «спільна споруда для *svas*». Є також *uat-u*, тобто окремі кімнати різних сімей»⁵.

Наведений коментар дозволяє з'ясувати походження слова *uat* в значенні «житло, оселя», саме «житло, оселя великої патріархальної родини». «У його основі лежить *vaṇa від *vaṇaṇa* а-, похідного від *vah-* «перебувати, проживати, жити», санскр. *vas*. Отже, відтворюється в іранській мові, завдяки осетинській, іменник **vahata-*, який відповідає санскр. *vasatha-*. Окрім двох утворень, відомих від *vah-*, маємо авест. *vaṇaṇa* і д. перс., *avaṇana-* місцевість, санскр. *-vasana*»⁶.

Певне, при тлумаченні ПлН авхати слід зважити на щойно зазначений семантичний ряд: * *vaṇaṇa*, санскр. * *vasatha* - < *vah-*, *vas-*, °*vasana*,

⁴ В.И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, стор. 186

⁵ E. Benveniste, Études sur la langue ossète, Paris, 1959, стор. 110–111.

⁶ Там же, стор. 111. Окрім форм без префікса *vahana, Е. Бенвеніст наводить форми з префіксом санскр. °*vasana*- і °*vasatha*-.

°vasatha. Тому-то справа йде не про слово авхати у значенні «гарні, добрі», а про архаїчні семантичні зв'язки, властиві давнім мовам за первіснообщинної доби, коли родовий етнікон щільно пов'язувався в своєму значенні з топонімом і разом з тим із значенням «житло, оселя» (плем'я (рід) – місцевість – житло).

Ще кілька спостережень. Геродотовому запису з а- огласовкою відповідає запис у Плінія: авхати – авхети.

І не тільки це. Авхатам як нащадкам старшого з братів Ліпоксяя в понтійській версії відповідають агатірси, нащадки Агатірса. Якщо Геродот пише агатірси, то він пише також і авхати, тимчасом як латинські автори у відповідних випадках пишуть е. Пор. авхети у Плінія, тірсагети у Валерія Флакка.

До цього спостереження треба додати й інші. Наприклад, в ПЛН а-гатірси початкове а-становить собою префікс, так само в ПЛН авхати (авхети) є теж початкове префіксальне ав.

Катіари. Геродот пов'язує катіарів з Арпоксяем, середнім з трьох братів, згаданих у борисфенітській версії скіфської генеалогічної легенди: «Від середнього Арпоксяя, ті, які зветься катіарами»⁷.

В. Томашек пояснює ПЛН катіари, підшуковуючи, як і більшість дослідників, відповідне співзвучне осетинське слово. На його думку, ПЛН катіари походить з осет. *kattar*, *Kädtä* із значенням «малий, незначний»⁸. М. Фасмер, відкинувши більшість етимологічних пояснень, запропонованих його попередниками, відкинув і це. На його думку, «пояснення Томашека недостатне у звуковому і смисловому відношенні»⁹. М.І. Артамонов пішов дещо іншим шляхом: «Потомство Арпоксяя або Агафірса займало Прикарпаття і складалося з двох груп: катіарів (акатірів, тобто агафірсів) і траспіїв (траків, тобто фракійців)»¹⁰. Певне, щоб погодитися з таким поясненням і зблизити зазначені племінні назви, треба визначити, що початкове ав в ПЛН акатіри є префікс, тимчасом як катіари – споріднена назва без префікса, що для мови скіфів була властива зміна *к г* (*кат*:- *-гат*).

Траспії. Траспії згадуються Геродотом, разом з катіарами, як нащадки того ж таки Арпоксяя, середнього з братів (IV, 6). Серед дослідників,

⁷ SC, т. I, 1893, СПб., стор. 12; ВДИ, XX, стор. 259.

⁸ Див. W. Tomaschek, Kritik..., стор. 721.

⁹ M. Vasmer, Iranier in Südrussland, стор. 114.

¹⁰ М.И. Артамонов, Вопросы истории скифов, ВДИ, 1947, № 3 (21), стор. 76.

що торкалися питання етимології ПЛН траспи, В. Томашек, змінюючи цю назву на *Трапиες* пояснює її з іран., *трапуа* «які живуть по той бік річки»¹¹. Це яскравий приклад того, як свідчення джерел приноситься в жертву суб'єктивним уподобанням винахідливого автора. М. Фасмер вказує на довільність такого пояснення: «Неясно через брак S»¹². М.І. Артамонов ототожнює геродотових траспіїв з фракійцями. ПЛН траспії він розкриває як назву «траків, тобто фракійців»¹³.

З свого боку відзначимо головне, з чого слід починати: траспії – явно двочленна назва. В ній чітко відокремлюється друга частина *-ασπιες*. Пор. відповідні особові імена: 'Ασπιακος, Л., II, 446, 17; 447, 24; КБН, 1928, 17; 1279, 24; Книпович, Танаис, № 85; Ασπιμφαρης, Л., ИАК, 3, 1942, № 7; Л., II, № 280; КБН, 211, 242; Ασπίνδανος, Л., II, № 447; КБН, 1279, 14; 'Ασπιούργος, Л., ИАК, 37, 1910, № 2; Л., IV, № 435; КБН, 1134, 18; 1142, 6–7. У другій частині споріднених імен: Βαίόρασπος, Л., II, № 430; КБН, 1245, 6–7; Βόρασπος, Л., II, № 432; КБН, 1237, 16–17.

Звичайно імена з морфемою *asp-* відносяться, як правило, до іранських¹⁴. Таке твердження не зовсім точне. Слово *асра* становить приналежність не тільки іранських мов. Воно зустрічається також у складі імен фракійського ономастикона: εσβ-, εζβ-, *esb*-«кінь» (особові імена *Esbenus*, Σσβενιος, Εσβενις, *Hesbenus*, КН *Вет-*, Ουετ-εσπιος, Ουτ-ασπιος¹⁵). Як самотійне слово *асра*, *asva* в значенні «кінь, кобила», окрім індоіранських мов, зустрічається в балтійських мовах: лит. *ašvà*, д. прус. *aswian dadan* (Ельб. слов., 694). У балтійських мовах це слово засвідчене в гідронімії: лит. *Ašvà*, *Ašvijà*, *Ašvinè*, прус. *Asswayen*, *Eswiten*, *Asswene*, *Asswin*¹⁶.

Гадаємо, що наведених даних цілком досить, щоб вважати скіфське слово *аспа* спорідненим з аналогічними словами індоіранських, балтій-

¹¹ W. Tomaschek, *Kritik...*, стор. 721.

¹² М. Vasmer, вказ. праця, стор. 117.

¹³ М.І. Артамонов, вказ. праця, стор. 76.

¹⁴ В.Д. Блаватський, коментуючи власне ім'я Аспамітар, датоване IV ст. до н. е., зараховує його, з посиланням на Абаева (ОЯФ, 1949, стор. 157, 191) до ряду власних іраномовних імен мешканців Причорномор'я. Пор.: «Певно іранським за деривацією є й ім'я Аспурга, до початкової частини якого входить д. іран., морфема *asp-*, що дала утворення д. іран., слову *асра* «кінь» (И.И. Толстой, Из области боспорской ономастики, ВДИ, 1955, № 1 (51), стор. 13).

¹⁵ Див. В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, стор. 120; Д. Децев, Charakteristik der Thrakischen Sprache, БЕ, II, 1960, стор. 164, 165, 200. Пор. ПЛН адапсії, ВДИ, XXX, стор. 270.

¹⁶ Див. G. Gerullis, Die altpreussischen Ortsnamen, Berlin – Leipzig, 1922, стор. 12, 34; E. Fraenkel, LEW, стор. 20.

ських та фракійської мов і, відповідно до цього, ствердити двочленний склад ПЛН траспії. Морфема *аспа* визначає собою другу частину.

Щодо першої частини, то численні племінні назви фіксують паралельні форми *тір-* і *тр-*, як-от: *тірсагети*, *агатірси*, а також *травси*, *трари*, *трери*, *трієри*, *трібалли* тощо. Відповідно до цього початкове *тр-* в ПЛН траспії є всі підстави розглядати, як нульовий ступінь відносно *i-* ступеня: *тір-*, *тр-*.

Чи можна робити звідси якісь висновки? Якщо перша початкова частина ПЛН траспії справді становить нульовий ступінь давньої форми *тір-* у прямій відповідності щодо РН Тіра (Дністер), то траспії, очевидно, мешкали десь в Подністров'ї. Нагадаймо, що авхати жили у верхів'ї Гіпаніса, *apud quos Нураніс oritur*. Траспії, нащадки Арпоксая, жили, очевидно, нижче авхатів і дещо західніше, досягаючи р. Тіри-Дністра. Звичайно, це лише припущення, і не більше.

Паралати. Згідно з борисфенітською версією від Колаксая, молодшого з трьох таргітідів, синів першої людини Таргітая, пішли «ті, що зуться паралатами» (*ὑεγυόναί οἱ καλέονται Παραλάται – IV, 6*)¹⁷.

Яка етимологія цієї племінної назви і що може дати нам її етимологічне тлумачення? Тенденція до іранського пояснення залишків скіфської мови, які до нас дійшли, позначилася і цього разу. Більшість дослідників, замінюючи *л* на *д*, воліє замість паралати читати *paradhāta*, «які стоять на чолі». К. Мюлленгоф пише: «Паралати, найвищий царський рід у скіфів, нащадки Колаксая, зуться так або згідно з авест. *paradhāta* (пехл. *péshdāt*) «ті, що стоять попереду», отже, *Pischdadier*, або, так само згідно з авест., *datu* «володар» і «влада», «володарі над іншими», або «ті, що мають владу»¹⁸. Ф. Юсті пояснює *paradhata* як «той, що першим закон (урядування) виконав», згідно із значенням *dāta* «закон»¹⁹. В. Томашек теж змінює назву паралати на *paradhāta*²⁰.

Так витворюється історіографічна схема, що переходить від автора до автора, приймається без достатніх підстав на віру. М. Фасмер, завжди вимогливий, готовий відкинути кожне перебільшене пояснення, цього разу без жодних застережень підтримав запропоноване ототожнення паралати – парадати: «Зміна *д* на *л* засвідчена в сгодійському і памірських

¹⁷ SC, т. I, 1893, стор. I2.

¹⁸ K. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 112.

¹⁹ F. Jüsti, *Iranisches Namenbuch*, стор. 185.

²⁰ Див. W. Tomaschek, *Kritik...*, стор. 721.

діалектах, хоч тут могло виступити також лише графічне *л* замість *д*²¹. Посилання на іранські діалекти Согди і Паміру – бездоказове. Ще менше підстав посилались на помилку в написанні. У скіфській місцевій етнімії є аналогії для ПЛН паралати, але нема для *paradhāta*. Саме з цього і треба було починати. Але про це далі.

В.І. Абаев приєднується до загальновизнаного погляду. Пославшись на Фасмера, він, як і попередники, вважає, що паралати – це *paradhāta*, «наперед установлений, одвіку призначений»²². Натомість А.О. Білецький, хоч і оцінює згадане пояснення як «найбільш дотепне», вказує на необхідність шукати також інші аналогії, зокрема «з грецькими *paralos*, *paralia* і т. п.»²³.

Цілком відмінним шляхом пішов О.Д. Удальцов. Він висловив припущення, що в основі ПЛН паралати лежить іранське слово *пар, снар* – «плуг», отже, паралати – це «плужники», «та частина скіфів, яку Геродот, дослівно перекладаючи місцевий вираз, назвав скіфами-орачами»²⁴. Проти такого пояснення виступив М.І. Артамонов. На його думку, скіфи-орачі – це авхати, тоді як паралати – східні кочові скіфи і тому ця назва «ніяк не могла означати плужники або орачі»²⁵.

Аргументація територіального або господарчого порядку не може мати вирішального значення при етимологічному аналізі. А тому з'ясуємо його структуру.

Згідно з генеалогічною легендою, родоначальником паралатів був Колаксай. За свідченням Геродота, «спільна назва всіх їх [скіфів] – сколоти, за ім'ям царя» (IV, 6). Оскільки ксай це титул²⁶, то особове ім'я царя було Кола. При явній, виразно засвідченій Геродотом тотожності імені царя та спільної етнічної назви скіфів ми маємо всі підстави зіставити ім'я царя Кола і загальноскіфську етнічну назву сколоти, відтворити перше як Кола або (С)кола(т), тобто – що те саме – Сколат, Сколот.

Оскільки племінна назва паралати в своїй другій частині збігається з етнічною назвою скіфів сколоти, можна не сумніватись, що паралати

²¹ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 15; його ж, ERL, Bd XII, 1928.

²² В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 161, 175–176.

²³ А.О. Білецький, Проблеми скіфської мови, стор. 78.

²⁴ А.Д. Удальцов, Начальный период восточнославянского этногенеза, «Исторический журнал», 1943, № 11–12.

²⁵ М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 76.

²⁶ «хаіс; є іран. хšaya в значенні «володар» (F. Justi, Geschichte Irans, Grundriss der iranischen Philologie, II, Strassburg, 1904, стор. 442).

двочленна етнічна назва (перша частина пара, друга лати або лоти), поширена в Східній Європі, з характерною зміною *a//o*.

На черзі *пара-*. В.І. Абаєв бачить тут префікс, що певне, взагалі можливо, але не можна не рахуватись також і з тим, що пара- засвідчено як самостійне слово в ряді як племінних так і особових, а також річкових назв. Пор. ПЛН парії, апарни-даї²⁷.

Геродот пов'язує основний варіант скіфської генеалогічної легенди з борисфенітами і Борисфеном, а тим самим з паралатами. Пор. *Dapa-per* (Йордан, 5), *Δάπα-πρις*, (Перипл, 58).

Не слід ігнорувати відомостей, зібраних при вивченні фракійської топонімії, *derhagaа, -пара, -рага, -рега* «базар» – в топонімах: *Breiego-phaga, βε-пара, Πρισκοῦ-περα, Agata-para*²⁸.

Сколоти, згідно з борисфенітською версією, – спільна назва всіх скіфів, за ім'ям Колаксай, племінного предка паралатів.

М. Фасмер заперечив спроби етимологічного пояснення, зроблені його попередниками Мюлленгофом і Томашеком. Він відкинув можливість пов'язати ПЛН сколоти з давньоперським топонімом *Skudra* «назва країни», але, відкинувши висунуті припущення, не запропонував нічого іншого²⁹.

З свого боку вважаємо, що перш, ніж звертатись до іранського словника і шукати давньоперських або яких-небудь інших відповідностей, переміщати місцеву етніміку в іншу мовну область і в такий спосіб задовольняти випадковими й принагідними зближеннями, треба насамперед лишатись у межах місцевих мовних даних, бодай уривчастих, відомих нам від скіфських часів.

Вирішальне значення в цьому разі має вказівка Геродота, що сколоти, як спільна етнічна назва всіх скіфів, пов'язані з ім'ям царя Колаксай. Ми вже торкалися цього питання. Розглянемо його докладніше. Згідно з цією вказівкою, створюється подвійний паралельний ряд. З одного боку, стверджується тотожність – і це зовсім очевидно – особового імені Колаксай та спільної етнічної назви сколоти. Інакше кажучи, загальна етнічна назва і особове ім'я пропонуються в двох взаємозворотних формах,

²⁷ Страбон повідомляє: «Апарни-даї, як кажуть, були переселенцями з області даїв, які живуть над Меотідою, яких називають ксандіями або паріями. Однак не є загальновізнаним, що серед скіфів, які жили над Меотідою, були якісь даї. Од цих скіфів, кажуть, веде свій рід Арсак» (Страбон, Географія, IX, 3, М., 1964, стор. 487; ВДИ, XXII, 228, 230). М. Фасмер, шукаючи іранських аналогій, зіставляє з авест. *paouija, paouya* «перший», вказ. праця, стор. 47.

²⁸ Див. D. Dečev, вказ. праця, стор. 148, 176.

²⁹ Див. M. Vasmer, вказ. праця, стор. 16.

у формі *скол-* і *кол-*. Обидві морфеми взаємозалежні. Відповідно до цього, припускається можливість зміни *-ск-* і *-к-* у скіфській мові.

З другого боку, встановлюючи ряд *Колаксай – сколоти – паралати*, ми тим самим відзначаємо збіг частин *-лоти* в етнічній назві сколоти і *-лати* в племінній назві паралати, про що вже згадувалося вище. Сказане вносить ясність в повідомлення борисфенітської легенди.

Сколоти – це *-лоти (-лати)* в другій частині етноніма; паралати – теж *-лати (-лоти)*. За місцем їх проживання на р. Дніпрі вони – борисфеніти, жителі Наддніпров'я, через Таргітая прямі нащадки Борисфенової дочки.

Окрім генеалогічної легенди, морфема *скол-* зустрічається в низці особових імен, як, наприклад, Сколопіт «скіфський цар» (Юстин, II, 4), двочленне ім'я, перша частина якого явно збігається з етнонімом сколоти, тоді як друга частина, поза сумнівом, відповідає $\text{-}\tau\epsilon\iota\phi\eta\varsigma$ в особових іменах Аріапейт, Спаргапейт³⁰. Більш віддалені зв'язки простежуються з особовими іменами Скіл (Геродот, IV, 78) і Скілур. Скілур – батько Палака, цар Херсонеса, сучасник Мітридата Євпатора, згадуваний Страбоном (III, 16; IV, 3, 7), пор. Неаполь Скіфський, Л., I2, 668, 1, Пантікапей, Л., IV, 333, 1; КБН, 763³¹.

І ще кілька додаткових зауважень. М.І. Артамонов, визначаючи ПЛН сколоти, стверджує: «Найменування «сколоти»... було спільним для всіх скіфів лише остільки, оскільки вони знаходились під владою сколотів»³². Гадаємо, що тут потрібні уточнення. Сколоти – союзноплемінна назва «всіх скіфів», тих скіфів, які входили у скіфський племінний союз, на чолі якого стояло плем'я паралатів. Зберігаючи свої власні найменування, окремі племена, як члени племінного союзу, прибирали також спільну назву відповідно до «імені царя», володаря паралатів і разом з тим союзно-племінного володаря.

Геродот фіксує цікавий етап у розвитку суспільної термінології, коли племінні терміни, переборюючи елементи традиційної частковості, набу-

³⁰ ВДИ, XXVII, 251; XXX, 267. «В геродотовому Аріапейт і Спаргапейт, в юстиновому Сколопіт треба шукати не авест. *raiti* «володар» або *raithya* «влада», а $\text{-}\tau\epsilon\iota\phi\eta\varsigma$, що пояснюється з раеза «образ, вид» (К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 117, 120; див. М. Vasmer, вказ. праця, стор. 52).

³¹ «В особових іменах маємо не тільки Сколот, ім'я скіфського царя, але ту ж основу з губним показником множини Р замість зубного в ролі імені *skolo-p-it-us*, але і без кожного показника множини з послабленням *u* в *w* – $\text{-}\Sigma\kappa\upsilon\lambda\eta\varsigma$, ім'я скіфського царя» (Н.Я. Марр, Избранные работы, т. V, М. – Л., 1935, стор. 35–36).

³² М.И. Артамонов, вказ. праця, стор. 76.

вають більш широкої функційної значимості. Категорія племінного родоначальника лишається. Колаксай не вважають родоначальником інших племен. Він не витісняє інших прабатьків, але витворюється структура сімейної ієрархії, братів, старших і молодшого, головного.

Відповідно проаналізовані свідчення Геродота дозволяють розкрити семантичні зрушення, що відбувалися в мові борисфенітів майже три тисячоліття тому.

ПЛЕМІННІ НАЗВИ В ПОНТІЙСЬКІЙ ВЕРСІЇ СКІФСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ЛЕГЕНДИ (АГАТІРСИ, ГЕЛОНИ, СКІФИ)

Агатірси. Борисфенітська версія не знає прямої відповідності між особовим ім'ям родоначальника і племінною назвою. Пор. Ліпоксай – авхати, Арпоксай – катіари і траспії, Колаксай – паралати³³. Понтійська версія фіксує прямий зв'язок етнонімів та імен племінних прабатьків: Агатірс – агатірси, Гелон – гелони, Скіф – скіфи.

Агатірси – нащадки однойменного племінного героя-родоначальника, старшого з трьох синів Геракла і Діви-Змії. При зіставленні борисфенітської версії з понтійською, якщо таке зіставлення двох версій взагалі припустиме, Агатірс і агатірси безпосередньо відповідають Ліпоксаєві й авхатам.

Геродот, описуючи географічне положення Скіфії, свідчить, що агатірси розміщені на захід від Скіфії (IV, 100). За відправний пункт Геродот бере Істр. В глибинах суходолу, на північ від Істра-Дунаю, Скіфія межує з агатірсами і з неврами. Тут же Геродот називає і такі напівказкові народи, як андрофаги й меланхлени³⁴.

Про агатірсів Геродот згадує ще раз, описуючи військову раду, скликану напередодні вторгнення Дарія в Скіфію. Агатірси названі тут безпосередньо після таврів, між таврами і неврами. «...В зборах брали участь царі таврів, агатірсів, неврів» (IV, 102).

Етнічні характеристики у Геродота своєрідні. Він посилається і на родовідний міф і на побутові звичаї. Історик або поєднує ці посилання, або розчленовує їх. Так, Геродот відзначає, що агатірси є родичі скіфів (Агатірс і Скіф брати), і разом з тим вказує, що «звичаї їх [тобто агатірсів]

³³ Див. А.О. Білецький, вказ. праця, стор. 83.

³⁴ Див. Геродот, (IV, 100), SC, I, 1893, стор. 40.

подібні до фракійських» (IV, 104). Навпаки, про неврів він каже, що, хоч вони й не споріднені зі скіфами, але «в неврів звичай скіфські» (IV, 105).

Більшість дослідників ігнорує свідчення Геродота про родинний, спадковий зв'язок агатірсів із скіфами і ототожнює агатірсів з фракійцями, всупереч тому, що Геродот етнічно розрізняє їх³⁵. Живучи на краю скіфського етнічного світу, агатірси засвоїли фракійський побутовий уклад.

Мавр Сервій Гонорат (IV ст. н. е.) у своїх «Коментарях до Вергілія», стверджуючи скіфську етнічну приналежність агатірсів, пояснює, що «агатірси – народи Скіфії, які шанують Аполлона гіперборейського» (VI, 146)³⁶.

Уточнювати територію агатірсів не входить у завдання цієї праці. Обмежимося кількома зауваженнями. Геродот пов'язує з агатірсами згадку про р. Марісу (IV, 49) [сучасний Марош?] і про область на північ від Істра. Якщо взяти до уваги, що Пліній розташовує авхетів у верхів'ї Гіпаніса, то можна припустити, що в обох випадках мова йшла про територію від кордонів Фракії до верхнього Надбужжя. Деся на північному сході з агатірсами сусідили неври, а на півдні – таври і скіфи-басиліди. Тут багато-хиткого і невиразного. Неясне співвідношення авхетів, віднесених до верхів'їв Бугу, та агатірсів, яких Геродот поселив на північ від Істра на Марісі, як би не тлумачити згадку про цю річку. Надто нечітка прикордонна лінія, що розмежовує агатірсів від архаїчної Скіфії і власне скіфів-борисфенітів. Немає потреби сумішати ці, на перший погляд, аж надто несталі і почасти суперечливі відомості, але разом з тим їх не можна ігнорувати, якими б приблизними вони не здавались. Певним є тут лише те, що етнічні кордони Скіфії на заході досягали Наддунав'я.

Не можна обійти мовчанням і свідчень Ефора, на які посилається Псевдоскімн (III–II ст. до н. е.). Ефор не згадує ні геродотових агатірсів, ні авхатів. Замість племінних назв він користується географічними і господарчими визначеннями: «Ефор каже, що першими по Істру живуть карпиди, тоді орачі, далі неври аж до країни, безлюдної через холод»³⁷.

В. Томашек, повторюючи К. Мюлленгофа, вважає агатірсів спорідненими з фракійцями. На його думку, назва агатірси пішла від понтій-

³⁵ Так, наприклад, згідно з Мюлленгофом, агатірси – «народ, близько споріднений з фракійцями» (K. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 51).

³⁶ SC, II, 1904, стор. 18.

³⁷ ВДИ, XXI, 1947., стор. 311.

ських скіфів і означала фракійський народ (Стефан Візант.), який жив на північ від Істра аж до Маріси (IV, 49; тепер Марош) і який за римських часів виступив під назвою даків³⁸.

Очевидно, в даному разі, як і в інших, вирішальне значення має етимологічний аналіз. Однак етимологія ПЛН агатірси не може розв'язати всю сукупність проблем і дещо обов'язково залишить невиразним, але дещо розкриє цілком певно.

Почнемо з розчленування. Слово досить прозоре. Перша частина назви *ага-*, друга – *-тірси (-thirsai)*.

Взявши до уваги той факт, що племінні назви часто збігаються з річковими назвами, етноніми – з гідронімами, ми підемо саме цим шляхом. Початкова частина співпадає з назвою р. Дністра (А-гал-інг). Нижче ми піддамо цю назву докладнішому розгляду. Тут обмежимося головним. Кінцева частина назви *-інг* становить собою суфікс, засвідчений однако-во в балтійських і германських мовах. Основа *-гал-* засвідчена в балтійських і слов'янських мовах як гідронім і як топонім.

Друга частина *-тірси* в свою чергу виявляє прямий збіг з давньою назвою р. Дністра: р. *Тіра, Тірас* (Тѳра, Тѳрас), яку ми знаходимо відповідно в таких племінних назвах, як-от: *тіра-гети, тірасагети* тощо.

Таким чином, згідно з понтійською версією, агатірси родинно близькі до скіфів, у них спільні прабатьки, але, незважаючи на давню спорідненість, вони, за своїм побутовим укладом, ближчі до фракійців, ніж до скіфів-борисфенітів.

Згідно з етимологією їх племінної назви, агатірси – в основному жителі Наддністров'я. На заході їх етнічна територія досягала Маріси (Мароша), на півночі верхів'я Гіпаніса (Бугу).

У Наддунав'ї вони межують з фракійцями, в Надбужжі – з неврами, на півдні – з таврами.

Гелони, згідно з понтійською версією, – нащадки Гелона, середнього з братів. У борисфенітській легенді їм відповідають катіари і траспії, нащадки Арпоксая. Як старший з трьох братів – Агатірс, так і другий – Гелон примушені були залишити свою батьківщину – Гілею, віддавши країну молодшому – Скіфу, її єдиному володареві.

За своїм походженням гелони споріднені зі скіфами. У них спільні прабатьки. Саме так за традицією, що сходить до Геродота, У своїх коментарях до «Георгію» згадує про них М. Валерій Проб (I ст. н. е.): «Гелони –

³⁸ RL Pauli-Wissowa, I, 1894, стор. 764.

скіфи, названі так від Гелона, сина Геркулеса й Єхідни, як повідомляє Геродот у IV [книзі]»³⁹.

Гелони – цілком самостійне політично-племінне утворення. Їх царі, поруч з усіма іншими, беруть участь у військовій нараді перед походом проти Дарія. Як повідомляє Геродот, «в зборах брали участь царі таврів, агатірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будинів і савроматів» (IV, 102).

Перелік іде з південного заходу. Список відкривають таври. На заході в Наддунав'ї позначені агатірси. Гелони згадані після неврів, андрофагів і меланхленів, що стоять, очевидно, в одному зонально-географічному ряду. Геродот називає гелонів між меланхленами і будинами. Завершують список савромати.

Як бачимо, відповідно до понтійської версії скіфської генеалогічної легенди, споріднені із скіфами агатірси займають західний край спільної території, тоді як східний край, разом з будинами, межуючи з савроматами, посідають гелони. Територія Скіфії чітко визначена Геродотом від Дунаю до Дону. На Заході Скіфія межує з Фракією, на Сході – з савроматами.

На жаль, відомості з «Перипла» Псевдоскілака (IV ст. до н. е. не вносять ясності, а де в чому затемнюють картину; у «Периплі» йдеться про східну смугу Понта і Меотиду, де живуть меоти і сінди: «За меотами – народ сінди; їх область простягається і за межі озера... За Сіндською гаванню – народ керкети. Терети. Ахеї. Геніохи. Коракси. Коліка». За ними згадані в «Периплі» меланхлени і гелони. «За Колікою – народ меланхлени і річка у них Метасоріс і Егіпій-річка. За меланхленами – гелони. За ними народ колхи»⁴⁰. У нас немає підстав сумніватись у правдивості відомостей про сіндомеотів і про, суміжні з ними племена. Викликає сумнів згадка про гелонів і меланхленів. Чи це інтерполяція, випадково і недоречно вставлена тут з Геродота, чи, може, це конкретне свідчення, яке розв'язує питання про гелонів?

Характерно, що Страбон, посилаючись на Феофана, «який супроводив Помпея в поході [на Кавказ] і одвідав країну албанців», відзначає, «що скіфські племена гелів і легів живуть між амазонками і албанцями» (XI, 5, 1). Далі Страбон поміщає гелів в горах біля Каспійського моря. «На цьому схилі гір... живе частина албанців і вірмен, але більшу частину схилу займають гели, кадусії, амарди, вітії й анаріаки» (XI, 7, 1)⁴¹.

³⁹ SC, II, стор. 25.

⁴⁰ ВДИ, XXI, 1947, стор. 241–242.

⁴¹ Страбон, Географія, М., 1964, стор. 477, 481.

В свою чергу в «Периплі» Псевдоскімна (III–II ст. до н. е.) з посиланням на Ефора розповідається про номадів-саків, які, мовляв, оселилися за Танаїсом і до складу яких входили, разом з савроматами, також гелони і агатірси: «Найславетнішими з них він [Ефор] називає плем'я савроматів, гелонів і третє, так зване плем'я агатірсів»⁴². Так гелони і агатірси зараховуються до числа азіатських кочівників, переміщуються в Задоння, пов'язуються з саками – плід ученого компіляторства, можливо, відгук про якісь кавказькі «скіфські» племена зі схожою назвою. Геродотові племена називаються в зворотному порядку.

Пліній (I ст. н. е.), згадавши про авхетів, що живуть в місцевості, де бере початок Гіпаніс, і про «неврів, від яких Борисфен», після них називає «гелонів, тіссагетів, будинів, василідів і темноволосих агатірсів» (IV, 88)⁴³.

Система географічного розташування племен, запроваджена свого часу Геродотом, у Плінія порушена. Агатірси, замість Тіраса й Маріси, опиняються десь на Дону і в Меотиді.

Щоправда, ні Пліній, ні Псевдоскімн не становлять винятку. Вони не самотні. Так, той самий Страбон (XI, 11, 8) зараховує сигіннів, яких Геродот (V, 9) знає на захід від нижнього Дунаю, до азіатських народів⁴⁴. Натомість Аполлоній Родоський (III ст. до н. е.), в поемі «Аргонавтика» Геродотових сіндів (IV, 26) з північного Кавказу переміщає в Наддунав'я⁴⁵.

Етимологія ПЛН гелони неясна. Так, наприклад, висловлювалась думка, що ця назва відбиває вимову будинів і звідси робився висновок, ніби це були греки, які виселилися з понтійських портових міст у землю будинів; вони розмовляли напівгрецькою, напівскіфською мовою. Куно, шукаючи балто-слов'янських пояснень, посилався на лит. *galunas* «володар» (од *gal* «може», діеприкметник *galint-*, звідси ПЛН галінди). На думку В. Томашека, ПЛН гелони походить від грецького слова *γελετηνολιπτεν, άνφρετην* як *Γελέοντες* «блискучі, квітучі».

Ми гадаємо, що в даному разі, як і завжди, треба було б шукати насамперед зв'язків з річковими назвами, але поки що це питання лишається відкритим⁴⁶.

⁴² ВДИ, XXI, 1947, стор. 312.

⁴³ SC, II, стор. 174.

⁴⁴ Див. Страбон, вказ. праця, стор. 491.

⁴⁵ Див. ВДИ, XXI, 1947, стор. 286.

⁴⁶ Див. W. Tomaschek, Kritik..., стор. 30.

Скіфи. За повідомленням Геродота, назва сколоти була самоназвою, тоді як скіфи – назвою, запровадженою греками: «Скіфами назвали їх елліни» (IV, 6).

Повідомлення Геродота не зовсім точне, оскільки назва *скіфи* відома не лише з грецьких джерел, але й з ассирійських, певне, більш ранніх, ніж грецькі. Ассирійські записи дають цікаві варіанти. Пор. Ašgūzaai (Ассаргадон), Iškūzaai (Сонячний оракул). Отже, в порівнянні з грецьким ми знаходимо тут префікс *a-* або *i-*, змінене *-c-*, яке передається як *ш* (*š*), *-к-* = *-g* або *к* та *i* – *y* (*u*). Гуго Вінклер з цього приводу нотує: «Щодо першого голосного, то в ньому ми маємо справу лише з півголосним, який подають семіти перед кожною початковою парою приголосних, еліф-уль-васл-ом, так що ім'я звучало *skuz*, що, природно, легко могло бути уподібнено терміну *Σκύφαι*»⁴⁷.

Греки називали скіфів скіфським словом «охоронці» *ιπποτοξόται* (Геродот, IV, 46), яке звичайно зближують з герм. *skutja* «Schutze». Наводячи це зіставлення, М. Фасмер застерігає, що з ним можна згодитись лише в тому разі, якщо в певній суміжній мові, наприклад фракійській, виявлене буде подібне слово⁴⁸.

ПлН *Skudra*, позначена на написі Накш-і-Рустем, дала привід для її зближення з етнічною назвою скіфів. На користь цього зближення висловлюється К. Мюлленгоф. На його думку, «безперечний доказ тотожності *Skudra* на написі Накш-і-Рустем і *Σκυφαι* подає Ктезій, адже ж він Дарієвого супротивника і головного царя скіфів називає не Іданфірс подібно Геродоту, а *Σκυφάρκης*, тобто, поза сумнівом, *Skudraka*». У примітці, посилаючись на Керна, який *Saka Tigrakhuda* на тому ж написі перекладає як «той, що гостро стріляє, гостро стереже», К. Мюлленгоф додає: «*khu-skud* = герм. *skut*, отже, скіфи – *Schützen*»⁴⁹.

На відміну від К. Мюлленгофа і В. Томашека, М. Фасмер зіставлення з д. перс. *Skudra* і авест. *skutara* «*Peiniger*» вважає непевним. Щодо імені *Σκυφάρης*, у Ктезія, то М. Фасмер, розходячись, з К. Мюлленгофом і Ф. Юсті, вважає, що це ніяк не іранське слово, а «грецьке утворення від *Σκυφης*», наводячи для аналогії *Ῥοινηταλκης* *Θραχάρης* з території Фракії⁵⁰.

⁴⁷ Hugo Winckler, *Altorientalische Forschungen*, I, Leipzig, 1897, стор. 488, прим. 1; див. М. Vasmer, вказ. праця, стор. 16.

⁴⁸ Див. М. Vasmer, вказ. праця, стор. 167; F. Justi, *Geschichte des Irans*, Bd. II, стор. 441.

⁴⁹ Див. К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 120; W. Tomaschek, *Kritik...*, стор. 778.

⁵⁰ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 16.

Вс. Міллер бере під сумнів Геродотове повідомлення, що скіфи еллінська назва. Він пише: «Розуміється, не можна припустити, що ім'я скіфи, яке греки давали і європейським, і азійським скіфам, витворили греки. Воно повинно було бути справді народною, тубільною назвою і до того ж дуже поширеною». На доказ цього він зіставляє назви скіфи та саки і висловлює припущення, що «в імені Σκύφαι ми маємо ту саму основу Saka, ускладнену якимось суфіксом *-*ta*. «Ми ризикуємо припущенням, що в *-ται* (*-атаі*, *-етаі*, *ітаі* тощо) ховається суфікс множини»⁵¹. На доказ поширення цього суфікса в інших етнічних назвах Вс. Міллер наводить список близько 20 скіфських і сарматських етнічних імен з суфіксом *-*ta*.

ПЛЕМІННІ НАЗВИ З МОРФЕМОЮ ГЕТИ

Гети. Страбон пов'язує гетів з Істром. Він пише: «Сучасні автори краще [ніж попередники] могли б розповісти... про народи на північ і південь від Істра, гетів, тірегетів і бастарнів» (11,5, 12)⁵². «Ця ріка [Істр] тече з заходу на схід в Евксинський Понт, ліворуч лишаючи всю Германію, всю країну гетів, область тірегетів, бастарнів і савроматів аж до ріки Танаїса та Меотійського озера. Праворуч вона лишає всю Фракію, Іллірію і, нарешті, Грецію» (VII, 5, 30)⁵³.

В іншому контексті, описуючи територію між Істром і Борисфеном, Страбон після гетів називає «область тірегетів, за якою йде область язигських сарматів, т. зв. царських сарматів і країни уїргів» (VII, 3, 17)⁵⁴. Страбон розмежовує гетів і даків: «Гетами називають тих, що обернені до Понта й на схід, а дакійцями – обернених в протилежну сторону, до Германії і до джерел Істра» (II, 3, 12)⁵⁵.

За своєю етнічною приналежністю гети – фракійці. «Греки вважали гетів фракійцями. Жили гети по обидва боки Істра, як і місійці, які так

⁵¹ Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 119.

⁵² Страбон, вказ. праця, стор. 119.

⁵³ Там же, стор. 128.

⁵⁴ Там же, стор. 279.

⁵⁵ Там же, стор. 270.

само фракійці і тотожної народності» (VII, 3, 2), – повідомляє Страбон⁵⁶. Що «гети є фракійці» каже в своїх коментарях до Горация Помпоний Порфирій (III ст. н.е.)⁵⁷. З аналогічним твердженням в коментарях до Вергілія виступає Мавр Сервій Гонорат (IV ст. н.е.)⁵⁸.

Дм. Дечев морфему *get* зводить до і. е. *ghend, ghed в значенні «хпати, схоплювати», гр. $\chi\alpha\nu\delta\alpha\nu\omega$ гот. *bigitan*, англ.-сак. *bigietan*⁵⁹. Ми не думаємо, що такий спосіб етимологічної оцінки слова: розкриває його зміст і історію. Слід іти іншим шляхом, з'ясовуючи, наявність того ж етноніма в топонімії, антропонімії і т. д.

Найдавніша згадка в антропонімії відноситься до часів скіфо-перських воєн, коли, за оповіданням Ктезія, Аріарамн, сатрап Каппадокії, з наказу Дарія, вдерся з флотом на узбережжя Скіфії, захопив багато полонених, у тому числі Марсагета, брата скіфського царя Іданфірса (за Ктезієм, Скітарка)⁶⁰. Пор. «Дроміхет» ($\Delta\rho\omicron\mu\iota\chi\alpha\iota\tau\eta\varsigma$) – цар гетів за доби спадкоємців Олександра» (VII, 3, 8), зі зміною *g* : χ та ϵ α ⁶¹. В епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я засвідчене (в написах з Ольвії) особове ім'я $\Gamma\epsilon\rho\omicron\mu\omicron\upsilon\tau\omicron\varsigma$ ⁶².

У фракійській мові засвідчені топоніми: *Getystyrum*, $\Delta\nu\omicron\upsilon\acute{\epsilon}\tau\epsilon\iota\alpha$ ⁶³. Як друга частина *-getai*, *-getae* виступає в значній кількості племінних назв, які ми розглянемо.

Тирегети. Етнографія Північного Причорномор'я, як вона викладена у Страбона (I ст. до н. е.), істотно відрізняється від відомостей, що їх наводить Геродот (V ст. до н. е.). З'являються нові етнічні назви, зникають або змінюються і переробляються давні. Так, наприклад, Геродот згадує

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ SC, II, стор. 32.

⁵⁸ Див. SC, II, стор. 17.

⁵⁹ Див. D. Dečev, вказ. праця, стор. 154, 158, 183, 184.

⁶⁰ Див. F. Justi, *Geschichte des Irans*, стор. 442.

⁶¹ Страбон, вказ. праця, стор. 276, 279; SC, I, стор. 114, 119; ВДИ, XXII, стор. 196, 199, 242.

⁶² Латышев, I2, 84, 7; M. Vasmer, вказ. праця, стор. 37. «Фасмер слушно сприймає як етнонік, складений з ПЛН $\Gamma\acute{\epsilon}\tau\alpha\iota$ і $\mu\omicron\upsilon\sigma\omicron\iota$. Цьому відповідає якнайкраще ім'я сина $\text{Zou}\rho\omicron\varsigma\iota\varsigma$, що, певне, належить до того ж таки етнічного кола. Однак загальне значення імені не зовсім ясне. Спосіб написання вказує, що ім'я графічно було фіксоване за часів, коли грецьке υ починало губити звукове значення u . Ім'я було написане графічно, щоб затримати зовсім виразно вимову u » (L. Zgusta, вказ. праця, стор. 332–333, § 760). Можна припустити, що ім'я означало: Гетомісієнь (?).

⁶³ D. Dečev, вказ. праця, стор. 150, 154, 162, 184.

про авхатів і агатірсів, але не вказує тірегетів. Страбон, замість агатірсів, говорить про тірегетів⁶⁴. На Істрі Страбон називає в певній послідовності з заходу на схід «країну гетів, область тірегетів, бастарнів і савроматів, аж до ріки Танаїс і Меотійського озера» (V, 5, 30)⁶⁵.

Страбон чітко розрізняє гетів і тірегетів. Він ніколи їх не сплутує і не підмінює одні одними. Вчений відзначає, що «в глибині країни живуть бастарни, які межують з тірегетами і германцями» (VII, 3, 17), але він нічого не каже про кордони, які розмежовують гетів і тірегетів.

За своєю структурою ПЛН тірегети двочленна назва. Перша частина тотожна з давньою назвою р. Дністра: Тіра, Тірас. Друга частина збігається з ПЛН гети. Структура назви з'ясовує її походження. Збіг початкової частини з РН Тіра вказує, що гетам Наддунав'я протиставлялись гети Наддністров'я.

Тірегети – це гети-тірасці, тіраські гети, «гети на Тірі», як висловився М. Фасмер. Цей висновок підтверджує Пліній (I ст. н. е.), який вказує, що назви ріки, та міста співпадають: «За Істром лежать міста Кремніск, Еполій, гори Макрокремські, славетна річка Тіра, за назвою якої зветься місто, що давніше звалось Офіуссою. На цій же річці великий острів населяють тірагети» (IV, 82)⁶⁶.

Збіг назв племені, ріки і міста (*gens, flumen, urbs*) набуває у Плінія характеру документальної довідки. Повідомлення Клавдія Птолемея не розходяться із свідченням Плінія і Страбона: «Біля затоки Буки [Біки?] (την Βύκην λιμνὴν) – тореккади, по Ахілловому дромосу – тавроскіфи, нижче бастернів в напрямку до Дакії – тагри, а нижче їх – тірагети» (III, 11)⁶⁷.

Залишається нерозв'язаним питання про агатірсів Геродота у відношенні до тірегетів Страбона. При всій, здавалося б, відмінності обидві назви споріднені. В основі обох лежить та сама морфема: *ага-тір-си; тір-е-гети*. Початкове а не є перешкодою для зближення; паралельні форми з префіксом і без нього зустрічаються неодноразово. Щодо відміни

⁶⁴ Як зазначає Ф. Брун, «Страбон (XIII, 3, 2) зовсім не згадує про агатірсів» (Ф. Брун, Черномор'є, Одеса, 1880, ч. II, стор. 43).

⁶⁵ Страбон, вказ. праця, стор. 119, 128, 265, 270, 280; 5С, I, стор. 102, 108, 117, 120, 165–166.

⁶⁶ SC, II, стор. 172. Пор.: «При гирлі Тіраса є т. зв. «Вежа Неоптолема» і село під назвою «Поселення Гермонакта». Якщо підняти вгору по річці на 140 стадій, по обидва боки зустрінемо міста: праворуч буде Ніконія, а ліворуч – Офіусса. Прибережні жителі кажуть про місто в 120 стадіях вгору по течії річки» (VII, 3, 16) – Страбон, вказ. праця, стор. 280.

⁶⁷ SC, I, стор. 232.

форм *gat* і *get*, то не виключена можливість, що ми маємо тут звук *a* з *e*-забарвленням, як його для фракійської мови описав Дм. Дечев⁶⁸.

Тірсагети. У Валерія Флакка (I ст. н. е.) в його поемі «Аргонавтика» наведена ПЛН *Thursagetae*⁶⁹. Не важко бачити, що ця назва якнайкраще відповідає двом іншим, тірегети у Страбона і тірагети у Плінія. Наявність *s* не є перешкодою для зближення, оскільки давня назва р. Дністра відома теж у двох паралельних формах – Тірас і Тіра.

Тіссагети. Фіссагети. Якщо ПЛН тірегети, тірагети є цілком зрозумілою, з характерним розчленуванням і прямим збігом племінної назви і назви річки, то ПЛН фіссагети далеко менш ясна. Геродот пише: «Над пустелею живуть фіссагети, а з їх землі 4 великі річки течуть через землю меотів і впадають в озеро, що зветься Меотським, їх назви такі – Лік, Оар, Танаїс, Сіргіс» (IV, 123)⁷⁰.

Історик мав на увазі племена в області Меотиди в пониззі Танаїса-Дону, Оара (Ра)-Волги. У своїх інших повідомленнях він розміщав тут савроматів. В.І. Абаєв ототожнює Геродотових фіссагетів з саками: «Θυσσαγῆται «савроматське плем'я» (Геродот), більш давня форма *Thursagetae* (Валерій Флакк, VI, 135, 140) = *tur-sāga-ta* (→ *tura-sāka-ta*) «туро-саки» або «швидкі олені»; див. така «швидкий», «дужий»⁷¹.

Можна погоджуватися або не погоджуватися, приймати або не приймати таке пояснення, але слід узяти до уваги, що воно більш-менш умовне відносно форм, які складають спільний ряд: тірегети, тірагети, тірсагети, тіссагети (фіссагети), міргети, саргети, матікети.

Зближення фіссагети – турсаги, турсаки умовне. Воно ізольоване, не спирається на будь-які аналогічні приклади. Значно переконливішим було б зіставлення ПЛН фісса-гети з ПЛН Θυσσα-ματα (Ольвія, Л., I, 1613)⁷², слухність якого стверджує тотожність перших частин. Пор. Τισσα-φερνις⁷³.

⁶⁸ D. Dečev, вказ. праця, стор. 173, § 18, 2.

⁶⁹ SC, II, стор. 210.

⁷⁰ SC, I, стор. 48. Пор.: «Фіссагети – народ біля Меотського озера, за свідченням Геродота» (Стефан Візант., SC, I, стор. 260).

⁷¹ В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 179.

⁷² Скіфське плем'я фісаматів згадується в декреті на пошану Протогена. К. Мюлленгоф етнічні назви на -мат-: савромати, ядзамати (Стефан Візант., 688, 14 і далі), агамати (Пліній 6, 21) зараховує до сарматських племінних назв (див. K. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 38, 111, 145).

⁷³ Див. K. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 116, прим. 2; F. Justi, Geschichte des Irans, стор. 164; L. Zgusta, вказ. праця, стор. 97–98, § 111.

Міргети. Стефан Візант. повідомляє: «Міргети, народ скіфський. Гекатей. Опис Європи» (Фрагменти, 155)⁷⁴. В.В. Латишев, посилаючись на те, що «міргети більш ніде не згадуються», ладен заперечувати справжність назви. На його думку, у Стефана Візант. помилково написано *м* замість *т*; отже, тут повинно було бути тіргети⁷⁵.

Іншого погляду дотримується В.І. Абаєв: «... *mgra*, «птах», авест. *maṣaṣa*, осет. *maḡḡ*, перс. *muḡḡ*: Μυρῦται «скіфське плем'я» (Гекатей за Стефаном Візант.) = *mgra* + *ta* показник множини; така племінна назва могла мати тотемістичне походження»⁷⁶. Тут, як і при етимологічному тлумаченні ПЛН фіссагети, В.І. Абаєв, відокремлюючи *ta* як ознаку множинного числа, не взяв до уваги, що ПЛН міргети, за своєю двочленною структурою і морфемою – *getai*, належить до спільного ряду, куди входять ПЛН: тіре-гети, тіра-гети, тірса-гети, фісса-гети, масса-гети, маті-кети, сар-гети. У цьому контексті запропонований поділ мір-гети, замість мрга-та, як у В. Абаєва, набуває цілковитої закономірності, а друга частина назви *-getai* – належного пояснення.

Менш ясна перша частина *-mir*. Певне, тут могла трапитись графічна помилка, *м* замість *т*, однак самого посилення на одиничність ще не досить. Пор. численні особові імена, як наприклад: Μυρήνα, Пант.⁷⁷, Л., II, 94, 2; КБН, 696; Μυρῆς, Пант., ИАК, 10, 76, № 85; КБН, 673; Μυρόπνοῦν, Пант., ИАК, 14, 1905, 129, № 49; КБН, 474; Μύρουσα, Пант., Л., II, 100, 3; КБН, 443 та багато інших.

Вс. Міллер, припускаючи, що ім'я Μυρῆς є іранське, наводить авест. *muḡa* «тупак, безглуздий», санскр. *mūḡa*, гр. *μῦρος*⁷⁸.

Л. Згуста відкидає це пояснення як малоімовірне. На його думку, цю групу імен слід вважати не іранськими, а грецькими від *μύρον* «пахуча мазь»⁷⁹.

Повторюємо, якщо міргети не є лише звичайна помилка, і цей скіфський етнікон пов'язаний з відповідною групою власних імен (антропонімів), то надалі варто продовжити пошуки.

⁷⁴ SC, I, стор. 1; ВДИ, XIX, 299; XXIV, стор. 259, 263; XXV, стор. 393.

⁷⁵ SC, I, стор. 1, прим. 2. Того ж погляду тримається М. Фасмер: «Міргети, можливо, написано замість тірагети», (М. Vasmer, вказ. праця, стор. 14). Докладніше див. К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 31.

⁷⁶ В.І. Абаєв, вказ. праця, стор. 173.

⁷⁷ Тут і далі Пант. – скорочено Пантікапей.

⁷⁸ Вс. Міллер, К іранському елементу в припонтійських грецьких надписях, ИАК, вып. 47, 1913, стор. 86, №24. До цього пояснення приєднується М. Фасмер (вказ. праця, стор. 44).

⁷⁹ Див. Л. Zgusta, вказ. праця, стор. 400–401, § 1091–1095.

Матікети. ПЛН матікети з посиланням на Гекатея подає Стефан Візант.: «*Ματοκέται*, народ скіфський. Гекатей, Опис Європи» (Фрагменти, 156)⁸⁰. М. Фасмер наводить цю назву, але лише її без пояснень⁸¹. Натомість В.І. Абаєв бачить у цій племінній назві слова осетинської мовної приналежності: «...*tmatuka* «сарана», осет. *moetux*, авест. *табаха*: *Ματοκέται* «скіфське плем'я» = *matuka* + показник множини *ta*; певне, тотемістична назва»⁸².

Цілком зрозуміло, що питання про етимологію ПЛН матікети не вирішується лише на підставі омонімічності даного етноніма зі словом в осетинській лексиці. Насамперед постає питання про розчленування. В. Абаєв розчленував *матіка-та*. Гадаємо, що слід віддати перевагу поділу: *маті-кети*. Першу морфему *маті-* знаходимо в етнонімах того ж мовного середовища: *фісса* = *мати*, *ядза* = *мати*, *якса* = *мати*, *савро* = *мати*, *сар-мати*.

Друга частина *-ketai* подібна за складом до племінних назв, що мають відповідно кінцеву частину *-getai*. Ми вже наводили етноніми цієї групи: *тіре-гети*, *міра-гети*, *тірса-гети*, *тіран-гети*, *фісса-гети*, *масса-гети*, *мір-гети*, *сар-гети* тощо.

Массагети – народ, який живе на схід від Каспійського моря (Геродот, I, 200, 204; Страбон, XI, 6, 2; 8, 2; § 7–8). Більшість авторів на доказ іранської мовноетнічної приналежності массагетів пов'язує цей етнонім з авест. *msya* «риба», відповідно до Геродотового (I, 216) і Страбонового (XI, 8, 7) повідомлення, що массагети харчувалися рибою⁸³.

В.І. Абаєв пропонує інше тлумачення, за яким ПЛН массагети – це «д. осет. *man-sag-a-ta* «люди-олені» (*manusāka*), див. *sāka*, осет. *sag* «олень»⁸⁴. З свого боку, гадаємо, що розчленування *масса-гети* більш прийнятне, ніж запропоноване В. Абаєвим *man-sag-ta*, оскільки для першої і другої частини знаходимо відповідні етнонімічні зближення, про які неодноразово згадували досі.

Варто відзначити низку імен в антропонімії Боспора: *Μάσας Ἀγαφου*, ИАК, 40, 1911, 103, № 16; КБН, 1033; *Μάσας Μαέως*, Л., IV, 322; КБН,

⁸⁰ Див. SC, I, стор. 1; ВДИ, XIX, стор. 299; XXV, стор. 322. Пор. Еліан Геродіан, ВДИ, XXIV, стор. 259.

⁸¹ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 14.

⁸² В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 173.

⁸³ Див. W. Tomaschek, Kritik..., стор. 47; F. Justi, Geschichte des Irans, стор. 401; М. Vasmer, Iranier..., стор. 14.

⁸⁴ В.Н. Абаев, вказ. праця, стор. 172, 179.

623; Μάσας Μυρμηκος, Л., II, 173; КБН, 461; Μάσας Στρατονεικου, Л., ИРАИМК, II, 1922, 100, IV; КБН, 462.

На сьогодні накреслилися два відмінні тлумачення цього імені; за Л. Згустою, ці імена можуть вважатися за похідні від авест. *mas* = «довгий», пор. с. перс, ім'я *Mōsah* (Юсті); згідно з іншим поясненням (Креперт), *Μάσας* – від *μασάομα*⁸⁵.

Пор. Пант. Μαζις Χόλκο (Л., II, 244, 1; КБН, 200), Μάιοτος (род. відм.) (Л., II, 238, 1; КБН, 196); Вс. Міллер, М. Фасмер, Л. Згуста пов'язують з авест. *maz-* «великий, видатного значення». У балтійських мовах, зокрема лит., *mažas* «малий, незначний», д. прус, *massais*, авест. *maz-*, д. інд. *mah-*, алб. *maф*, *маді*, лат. *magnus* «великий» (Ендзелін. Френкель). Отже, массагети «мало-» або «велико-гети».

Якщо виключити можливість умовного перенесення етнонімів з Наддунав'я в Наддоння, про що ми згадували вже вище, то доведеться визнати, що античні автори використовували етнікон *гети* однаково як для означення скіфських, так і східних скіфо-сарматських народів, тобто як загальноетнічний термін. Це особливо виразно помітно на ПЛН саргети, саргатії. Лише племінні назви *гети*, *тірегети*, *тірагети*, тобто етноніми в області Західної Скіфії, Дунаю – Дністра (Істра – Тіри) можуть вважатись територіально й етнічно автентичними.

Саргети. ПЛН саргети засвідчена у Амміана Марцелліна (ВДИ, ХХІХ, 289). Аналогічна ПЛН саргатії зустрічається у Клавдія Птолемея (ВДИ, ХХІV, 237). Спорідненість цих назв очевидна, оскільки зміна *a* та *e* становить одну з властивих рис скіфської фонології. У свою чергу двочленна структура обох етнонімів і спосіб їх розчленування не вимагають особливого розгляду: сар-гети, -гатії.

Морфема сар- властива багатьом племінним і особовим назвам, про що йтиметься далі, але для нас особливе значення має збіг назв *сар-гети* і *сар-мати*.

Тореккади. Єдиний раз згадуються тореккади у Клавдія Птолемея як народ, що мешкає біля *την Βύκτην λιννην* разом з ними по Ахілловому бігу згадані тавроскіфи, і далі, поблизу Дакії – тагри і тірагети (ВДИ, ХХІV, 238).

За своєю будовою це явно двочленна назва з цілком чітким поділом: тор-е-ккади. Аналогічні назви зустрічаються неодноразово, для першої частини – торети, тореати, торити, торринги, торини; для другої – катанни, катасни, катеети, катти, катіари тощо.

⁸⁵ L. Zgusta, вказ. прац, стор. 115, § 145, КБН, стор. 293, № 462.

Оскільки у Клавдія Птолемея поруч з торе-ккадами названі тавро-скіфи, то, допускаючи можливість зміни *o* в *av*, можемо припустити, що назви *тор-* і *тавр-* споріднені між собою, і в одному разі мова йде про тавро-скіфів Криму, а в другому, очевидно, про тавро-гетів, або тіре-гетів.

У зв'язку з наведеними зближеннями відпадає пояснення, з яким виступив у 1923 р. М. Фасмер і яке в 1949 р. повторив В.І. Абаєв. У М. Фасмера читаємо: «Тореккади – на зразок галактофаги з іран., *tūri* «скисле молоко, сироватка»⁸⁶.

ОПИСОВІ СКИФСЬКІ ПЛЕМІННІ НАЗВИ

Скіфи-басиліди (царські). Назва царські скіфи, або басиліди, належить до назв описового типу, як, наприклад, аналогічні назви скіфи-орачі, скіфи-хлібороби. Помпоній Мела пише: «Ведуть своє походження від Геркулеса й Єхідни, звичаї [у них] царські, зброя лише стріли» (II, II)⁸⁷.

Текст скіфської генеалогічної легенди у Геродота, де згадуються царські скіфи-басиліди, *Σκύφαι Βασιλῆιοι* (IV, 20, 56, 59, 120), припускає різне читання, і тому здавна навколо цього тексту нагромадилося чимало відмінних тлумачень. Ф. Мищенко свого часу подав широкий огляд цих строкатих розходжень. Існує звичайне, найбільш поширене і визнане читання: «*τοὺς βασιλεῖας, οἱ καλεῖονται Παραλάται*», тобто «царі, які зветься паралатами». Весселінг, Швейггейзер цей текст виправляють на *τοὺς βασιλῆϊοὺς* мовляв, «царські [скіфи], які зветься паралатами». Натомість Штейн, якого Ф. Мищенко називає «найбільш авторитетним видавцем Геродота», запроваджує в текст ще таку версію: *τοῦ βασιλῆος*, отже «від царя [Колакся] постали скіфи, звані паралатами»⁸⁸.

Таким чином, запропоновані найрізноманітніші варіанти, що їх припускає загальний зміст тексту. В основному вони зводяться до двох припущень: паралатами зветься або царські скіфи, або царі, отже царський рід, династія, що веде своє походження від наймолодшого з Таргітаєвих синів, від Колакся.

⁸⁶ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 54. Пор. у В.І. Абаєва: торекади це – ад- «істи» + гр. *turi*- «кисляк», осет. *turgo* «юшка, суп», тобто «супоїди» (В.І. Абаєв, вказ. праця, стор. 152).

⁸⁷ SC, II, стор. 122.

⁸⁸ Ф. Мищенко, вказ. праця, стор. 40–41.

Семантика в мові первіснообщинної доби має свої закономірності. Якнайкраще простежується злам у зміні значень від племінної доби до союзноплемінної. Ім'я, яке в складі племені означало певний привілейований рід, ставало назвою племені. Ф. Енгельса дуже цікавила ця мовна проблема. У праці «Походження сім'ї...» в розділі «Рід у кельтів і германців» цьому питанню він присвячує спеціальний екскурс. Відзначивши, що готське *kūni*, с. в. нім. *künne* відповідало етимологічно грецькому *genos*, латинському *gens*, Ф. Енгельс вказував на перехід від цього родового терміна до терміна із соціально-становим значенням: «від нього походить слово *kuning* – король, яке первісно означає старійшину роду або племені»⁸⁹. Родовий термін, слово, яке означало родового ватажка, втрачаючи зв'язок з родом, набувало значення загального соціального терміна.

Скіфські мовні матеріали, відзначені у Геродота, відбивають ці семантичні зрушення. Особлива їх цінність полягає в тому, що вони якоюсь мірою датовані.

Макс Фасмер у цьому зв'язку нотує: «Принципово слід рахуватись з можливістю, що ім'я скіфів уже за Геродотових часів являло собою політичне збірне ім'я і поширилося на всі племена, які знаходилися в політичній залежності від скіфів»⁹⁰. У цьому відношенні М.І. Артамонов зробив цікаву спробу накреслити зв'язок між титулом -*ksai* в іменах скіфських племінних родоначальників, що відповідає іранському *kšaiya* і племінним означенням скіфів *saī*, яке згадується в ольвійському декреті на пошану Протогена. Відповідно до цього він припускає, що місцева назва царських скіфів була *saī*⁹¹.

⁸⁹ Ф. Енгельс, *Походження сім'ї...*, стор. 107.

⁹⁰ М. Vasmer, вказ. праця, стор. 20; пор. E. Minns, *Scythians and Greeks*, стор. 35. «Наприкінці VII–VI ст. до н. е. склався новий скіфський союз племен, який поступово набув рис державної організації» (С.А. Жебелев), див. «Очерки истории СССР», М., 1956, стор. 289. У цій же праці М.І. Артамонов писав: «... в VI–V ст. до н. е. Скіфія була не державою, а об'єднанням багатьох племен з безліччю династій-номархів і басилевсів-ватажків» (стор. 316). Політичні зміни в суспільному устрої Скіфії послідовно відбулися в семантичних зрушеннях родових і племінних означень. Без уваги до цього ми не дамо собі ради в наших дослідженнях скіфської мови.

⁹¹ Див. М.І. Артамонов, вказ. праця, стор. 76. Цікаво зіставити ПлН *saī* з ім'ям їх царя Сай-та-фарн. Про фракійських *saiv* згадує Страбон (XII, 3, 20). Пор. D. Detschew, *Die Sprachreste...*, стор. 410. Аналогічний погляд висловив Томашек (*Thraker...*, стор. 99). Він так само пов'язував ПлН *saī* з авест. *h3yaua*. Л. Згуста (вказ. праця, стор. 263, § 533) заперечує це зіставлення: *h3* повинно дати *ξ*, див. М. Vasmer, *Iranier...*, стор. 50. Однак справа повинна йти не стільки про ірано-скіфські мовні рефлекси, скільки про можливі звукові рефлекси в самій скіфській мові.

Ми вже дещо торкалися цього питання, коли згадували про фіксований у Геродота зв'язок між ім'ям родоначальника паралатів (Колаксай) і спільною назвою (сколоти) для всіх племен, що входили до складу племінного союзу. Ми зустрічаємося з рефлексами -к-, -ск-, -с-. Звідси впливає, що за часів Геродота і Протогенового декрета поряд із спільною союзноплемінною назвою сколоти існували інші звукові варіанти цієї ж назви, зокрема -саї.

Скіфи-орачі. Про скіфів-орачів згадують Геродот (IV, 17)⁹², Анонім (Псевдоскімн, Гай Юлій Солін)⁹³. У «Периплі» Псевдоскімна читаємо: «Ефор свідчить, що першими по Істру карпіді, потім орачі (Ἀροτῖρες), далі неври» (841–842)⁹⁴.

На думку М.І. Артамонова, «ми маємо право гадати, що й для такого означення, як скіфи-орачі, існував тубільний еквівалент»⁹⁵. Напевне, таке припущення цілком можливе. Описові племінні назви могли мати тубільні мовні відповідники. Проте слід взяти до уваги, що, при всій, здавалось би, споконвічній стабільності племінних назв, вони не лишаються незмінними. Протягом століть, зі зміною суспільного ладу вони іноді ґрунтовно змінюються. За часів Геродота у скіфів закріплюється союзноплемінний суспільний лад. Чимало племінних назв, які існували раніше, були забуті. Їх витиснули нові. Якщо вони й утрималися в пам'яті нащадків, то лише в старовинних епічних переказах про змієногоу праматір борисфенітів, збереглися в архаїчній культовій мові, але в живій мові сучасників вони вийшли з ужитку.

Описові племінні означення, що згадуються у Геродота (скіфи-царські, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби), – явні новоутворення. Етнічна специфікація назв зникає. На перший план висувається політичне значення племені, його господарська характеристика тощо. Ці новотвори могли мати відповідні еквіваленти в мові скіфів-борис-фенітів, і, напевне, мали, але, очевидно, в них не було нічого спільного з мовною племінною архаїкою минулих часів.

Скіфи-хлібороби. Окрім скіфів-орачів, Геродот згадує скіфів-хліборобів⁹⁶. В «Периплі» Псевдоскімна (841 і далі) про них сказано: «На схід

⁹² Див. ВДИ, XX, стор. 261, 267.

⁹³ Див. ВДИ, XXIX, стор. 241.

⁹⁴ ВДИ, XXI, стор. 311.

⁹⁵ М.І. Артамонов, вказ. праця, стор. 76.

⁹⁶ ВДИ, XX, стор. 262, 267, 268.

за Борисфеном т. зв. Гілею заселяють скіфи, на північ [живуть] хлібороби (Γεωργοί)⁹⁷.

Геродотовим скіфам-хліборобам відповідають, мабуть, калліпіди. Помпоній Мела повідомляє (І ст. н. е.): «Калліпідів омиває Гіпаніс. Найближчий Асіак тече між калліпідами і асіаками. Цих від істріан відокремлює Тіра»⁹⁸.

Географічно-територіальному розмежуванню відповідає господарське протиставлення. Людність на північ від Борисфена – калліпіди, за Мелою, це хлібороби; скіфські племена, власне скіфи, по той бік Борисфена, очевидно, скотарі⁹⁹.

Племінні, місцеві особові імена та назви групи *-сар-* звичайно тлумачаться в зіставленні з авест. *sarāh-*, осет. *soer*, пехл. *sar*, н. перс. *sar* «голова».

Цілком інше тлумачення пропонує Д. Дечев. Він зіставляє *sarā* у фракійських місцевих назвах (топонімах) з д. інд. *sarā* «той, що тече», *sārati* «тече», *sira*, *sarit* «струмок», «річка», лат. *serum* «сироватка»¹⁰⁰. У фракійській мовній області засвідчені відповідні географічні назви. В. Георгієв у їх етимологічному тлумаченні дотримується погляду, висловленого Д. Дчевим. Він пише: «... *sara* «течія, потік, річка» (географічні назви: Δαυ-σара, Deusara, Sapri-sara) з і. е. *sorā* (*soro-s) і -Ξερα «течія, потік, річка (географічна назва Γερμι-ξερα) з і. е. *serā (**sero-*), пор. д. інд. *sarā-*»¹⁰¹.

Аналогічні місцеві назви з морфемою *-сар-* зазначені на р. Борисфені та на його правій притоці, що витікає з озера Амадоки. Клавдій Птолемей (III, 5, 14–15) називає тут три міста із спорідненими назвами: Саран, Серімон, Сарбакон. Дослідники доклали багато зусиль, щоб з'ясувати, де саме були свого часу розташовані ці міста. Для нас значно важливіше відзначити, що назви цих міст якнайближче збігаються з наведеними

⁹⁷ ВДИ, XXI, стор. 311.

⁹⁸ SC, II, стор. 121.

⁹⁹ Як ми вже згадували, племінні назви поступово зникали, їх заступали господарські й станові означення. За часів Страбона (XII, 3, 21) колишні племінні назви сприймалися як «балаканина» давніх авторів. «Деякі письменники... пишуть..., називаючи скіфів, що живуть над Борисфеном, алазонами і калліпідами та іншими іменами (які нам набалакали Гелланік, Геродот і Евдокс)». – Страбон, вказ. праця, стор. 516.

¹⁰⁰ Див. Д. Дчев, Характеристика..., стор. 78, 99–100, 6, § VIII, 1; § XIX, 1; БЕ, II, 1960, стор. 163, 174, 183. У балтійських мовах до і. е. Кореня **ser-*, **sreu-* «текти, струмувати, поспішати» сходять лит. *sariyti*, *sarvalai*, *sravėti*, *srutà*, *sirti* (E. Fraenkel, LEW, стор. 763).

¹⁰¹ В. Георгієв, Исследования..., стор. 122. Γερμι-сера = *germe: calda*, *sara*: арā «*Aquae Calidae*», «*Frigidae*», «*Vivae*» (V. Pärvan, Getica, 1926, стор. 260).

щойно фракійськими топонімами (Дав-сара, Дев-сара, Сапрі-сара та ін.). Та сама морфема *-сар-* неодноразово зустрічається в особових іменах:

Σαρακος (Танаїс, III ст. н. е.), Л., II, 454, 11; КБН, 1287, 11; Миллер, 244, № 12; Абаев, 180; Фасмер, 50; Згуста, 199; Дечев, 422.

Σαραξας (Ольвія), Л., I, 102, 3; Миллер, 257, № 80; Абаев, 181, 188; Фасмер, 50; Згуста, 200.

Σαρατος (Ольвія, II ст. н. е.), Л., II, 92, 3; Фасмер, 50; Згуста, 201¹⁰².

Σαρματος (Горгіппія, II–III ст. н. е.), ИАК, 37, 1910, № 2; Л., II, 402, 60; Л., II, 403; КБН, 1134, 22, 27; 1140, 4, 7; 1179, 60; Миллер, 257, № 80; Фасмер, 51; Згуста, 13, 333, 767.

Σαρια (?) (Пант., IV ст. до н. е.), Л., II, 116, 1; КБН, 222; Згуста, 326 а.

Σαρυκη (Пант., I ст. н. е.), Л., ИАК, 10, 1904, 76, № 85; КБН, 512; Миллер, ИАК, 47, 1913, 88, № 32; Абаев, 180; Фасмер, 51; Згуста, 202.

Морфема *-сар-* зустрічається також у другій частині кількох імен. Так, наприклад, Βασσαρας (Пант., III–IV ст. н. е., Л., II, № 169; КБН, 737). Вс. Миллер, відокремлюючи *-сар-*, розчленовує ім'я так: Βασ-сар-ос. Натомість М. Фасмер віддає перевагу зіставленню з авест. Βāšar «вершник», тоді як Л. Згуста схильний вважати це ім'я грецьким теофорним іменем¹⁰³. З свого боку ми воліли б розглядати це особове ім'я як справжній етнікон, можливо, типу *бесси-сари*.

Певне, ім'я Στοσαρακος (Танаїс, III ст. н. е.; Л., II, 448, 11; 449, 19; 454, 8; КБН, 1280, 11; 1281, 19; 1287, 8) належить до зазначеного ряду, як би ми не тлумачили перший і другий члени, з яких, очевидно, складається це ім'я. Вс. Миллер наводить осет. *stur* «великий» і *sāg* «голова»; Л. Згуста, посилаючись на свого попередника, відтворює *Στορσακος, і перекладає «великоголовий»¹⁰⁴.

Жіноче ім'я Майосара (Пант., Л., II, 245, 1) Вс. Миллер включає в ряд особових імен з морфемою *-сар-*; першу складову частину він тлумачить або як авест. *māuā* «радість, раювання», або як похідне від авест. *māhu* – ім'я божества місячних свят¹⁰⁵. В.І. Абаев іде за своїми попере-

¹⁰² Звичайно імена з морфемою *-сар-* зіставляються з авест. *sarah-*, осет. *sag* «голова». На відміну від інших імен, Л. Згуста зіставляє ім'я *Σαρατος* з д. інд. *śarad-* «осінь, рік», авест. *sarad* «рік», осет. *sārd* «літо».

¹⁰³ Див. Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 257, № 80; М. Vasmer, вказ. праця, стор. 35; L. Zgusta, вказ. праця, стор. 367, § 928.

¹⁰⁴ Див. Вс. Миллер, К иранскому элементу..., стор. 89; L. Zgusta, вказ. праця, стор. 149; § 223.

¹⁰⁵ Див. Вс. Миллер, Эпиграфические следы..., стор. 257; М. Vasmer, вказ. праця, стор. 43; L. Zgusta, вказ. праця, стор. 113–114, § 142.

дниками, посилаючись як і вони, на авест. *māh-*, осет. *moej*,). Для нього Майосара рівнозначне осет. *moej-soer* «круглоголова» («лунноголова») ¹⁰⁶. Якщо Майосара можна зіставити з Майфарн, як це робить В.І. Абаєв, то обидва ці імені з *-фарн-* і *-сара* в другій частині можуть розглядатись як синоніми. *Сар-* засвідчене в кількох етнонімах, наприклад, *сар-гаміі* у Клавдія Птолемея (III, 5, 10) і *сар-гети* у Амміана Марцелліна (XXII; 8, 38). Двочленна назва *сар-мати* з *сар-* у першій частині і *-мат-* у другій набула десь з III–II ст. до н. е. загальноетнічного значення, заступивши давнішу етнічну назву сколоти-скіфи часів Геродота.

У цьому циклі етнічних назв звертає увагу ПлН *sardi*. Згідно з повідомленням Плінія (HN, IV, 82), скіфське плем'я, що жило на Ахілловому бігові, називалося саме так – *sardi*. Разом з тим Клавдій Птолемей (III, 11) свідчить, що «по Ахілловому бігу [живуть] тавро-скіфи». Певне, ці дві етнічні назви взаємозалежні і назва *сарди* принагідно заступає описову назву тавро-скіфи. М. Фасмер тлумачить цю племінну назву, наводячи авест. **sarada* «*грех*», *saraidya* «*gregalis*» ¹⁰⁷.

Морфема *-мат-* становить другу частину етноніма сармати (пор. *сугматае*, Пліній, 6, 48), відзначена вона в ольвійському декреті на пошану Протогена в ПлН *Θισα-μάται* (пор. *Thissa-geten*), а також у деяких інших племінних назвах, наприклад, *Αγα-ματαе* (Пліній, 6, 21), а також *᾿αζα-μάται*, *᾿αξα-μάται* ¹⁰⁸.

ПЛЕМІННІ НАЗВИ ГРУПИ -ГАЛ-

На племінну назву *галати* натрапляємо в ольвійському декреті на пошану Протогена (Л., 12, 32), який слушно іменується перлиною північночорноморської епіграфіки. При дослідженні етнонімів цей ольвійський напис, що звичайно датується не пізніше III ст. до н. е., хоч існують також інші погляди, набуває для нас особливого значення. В Протогеновому декреті згадується низка племінних назв: галати, сквіри, саї, тісамати з їх царем Сайтафарном, савдарати. Галати і скіри готуються вчинити напад на Ольвію, тоді як інші скіфські племена, а саме тісамати, савдарати тощо, намагаються знайти для себе захист за міськими стінами Ольвії.

¹⁰⁶ Див В.И. Абаев, вказ. праця, стор. 171.

¹⁰⁷ Див. М. Vasmer, вказ. праця, стор. 50.

¹⁰⁸ К. Мюлленгоф розглядає ПлН язиги як пізнішу, коротку форму ПлН язамати, яксамати (див. К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 115).

Декрет стверджує історичну правильність назв, фіксує їх одночасність, пов'язує з певною територією, нижнім Наддніпров'ям, Надбужжям, малює характер взаємин міста з навколишніми племенами. Етнічна історія Правобережжя в зазначений період набуває особливої історичної конкретності.

Як тільки зміст декрету зробився відомим у науковій літературі, згадка про галатів привернула увагу французьких учених. Мальте-Брен (1823 р.) негайно надрукував переклад етноніма і поквапився пов'язати галатів, згадуваних у декреті, саме з галлами, з походами «кельтів у Грецію й Азію», з «добою могутності галлів у країнах, суміжних з Понтом Евксинським». Як зауважує В.В. Латишев, це було зроблено «з цілковитою певністю, хоч також без усяких доказів»¹⁰⁹.

Незважаючи на те, що грецькі джерела ніколи не називають кельтів галатами, а галатів кельтами, це не перешкодило ототожненню їх, в літературі укоренилася теза про галатів, ототожнених з галлами, які нібито воювали з Ольвією. Більше того, з педантичною ретельністю вчені почали дошукуватись, з якими з суто кельтських народів могли воювати ольвіополіти.

Поставившись скептично до думки про тотожність галлів і галатів, В.В. Латишев все-таки піддався тисковій історіографічній традиції. Він пішов на компроміс. Заперечивши, що галати це галли, він згодився, що вони – кельти. ПлН скіри він також бачив споріднених з галатами кельтів.

Думка про тотожність галатів і галлів була відкинута, але фікція кельтських вторгнень лишилася, зберігшись непорушно до наших часів¹¹⁰.

Час звільнитися від випадкових, привнесених із зовні історіографічних фікцій, що не спираються ні на які джерела та аргументацію. В нашому розпорядженні є досить певних даних, які заслуговують на визнання, але потребують попереднього аналізу.

Між борисфенітами і племенами суміжних областей з давніх-давен велася уперта боротьба за панування. Це якнайкраще відбилосся у скіфській генеалогічній легенді Геродота, про яку ми вже говорили вище.

¹⁰⁹ В.В. Латишев, Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, СПб., 1887, стор. 67.

¹¹⁰ Кельтську концепцію галатів викладає в «Очерке истории Северного Причерноморья» (1955) В.Ф. Гайдукевич. У 1958 р. її повторила Н.М. Погребова: «В останні три століття до н. е. в Північне Причорномор'я вторгалися з заходу різні племена, серед яких були кельти (галати в декреті Протогена)... Скіфські племена, що жили на захід від Дніпра, повинні були безпосередньо стикатися з кельтськими гето-фракійськими племенами, які проникали сюди в результаті воєнних походів» (Н.Н. Погребова, Позднескифские города на нижнем Днепре, МИА, № 64, М., 1958, стор. 246).

Мета легенди ясна, її полемічна загостреність очевидна. Вона покликана обґрунтувати першість борисфенітів, їх священне право на вищу владу в скіфсько-сколотському племінному союзі і, разом з тим, спростувати домагання інших володарів. Тільки Скіф натягнув батьківський лук. Він – досвідчений стрілець. Він підперезався, як годиться спадкоємцеві свого божественного батька-героя. Він виконав обряд, зберіг усі вимоги ритуалу. Інші претенденти не змогли зробити цього. Його визнала давня прамати, Діва-Змія.

Нас не повинна бентежити казкова умовність запису. Навпаки, жодна з деталей свідчить про фактичну реальність сказаного. Претенденти брали участь у змаганнях на першість, у стрілянні з лука, ритуальному підперізуванні відповідно до звичаїв тієї епохи.

Якщо за часів Атея влада скіфів простягалась від Меотиди і Танаїса до Істра, то в 339 р. Філіпп Македонський розгромив військо Атея і сам Атей був убитий. Поразка йшла за поразкою. У 331 р. скіфів переміг Зопіріон. Могутність скіфів підупала, їх територія зменшилася. У 313 р. Лісімах розбив скіфів, які допомагали Каллатії (Діодор, XIX, 73), але вже в 292 р. Дроміхет, цар гетів, переміг Лісімаха – найкраще свідчення зростлого значення дакогетських племен. Влада скіфів слабла, місцеві племена міцніли.

Нам невідоме точне хронологічне датування Протогенового декрету, але, як би ми його не датували, у змісті його відбулося те історичне становище, коли перед навколишніми племенами на захід і на північ від Ольвії, внаслідок ослаблення борисфенітів, відкрилися нові можливості, яких у них не було раніше.

У V ст. до н. е. Геродот говорив про Ольвію, що «цей емпорій є самий серединний з приморських пунктів усієї Скіфії»¹¹¹. Отже, Ольвія знаходилася в центрі скіфської території. У зв'язку з занепадом могутності скіфів суміжні племена спробували відібрати у борисфенітів їх торжище, захопити Ольвію. З Протогенового декрету ми знаємо, що суперниками саїв, савдаратів, тісаматів виступили галати. Їх союзниками в поході на Ольвію були скіри. У скірах К. Мюлленгоф бачив «поза всяким сумнівом німецьку народність»¹¹². На питання про територію скірів відповідає Пліній. За його повідомленням, скіри живуть на нижній Віслі по сусідству з венедами: «Дехто переказує, що тут до річки Вісли (ad Vislum fluvium)

¹¹¹ С. А. Жебелев, Что понимают под Борисфеном?, зб. «Северное Причерноморье», М. – Л., 1953, стор. 299.

¹¹² К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 145.

живуть сармати, венеди, скіри і гірри»¹¹³. Якщо Пліній по сусідству з венедями поміщає скірів, то Клавдій Птолемей – галіндів. Найкращим доказом того, що в цих повідомленнях немає нічого випадкового, може служити пряма вказівка Стефана Візант. на етнічну спорідненість скірів з галатами: Під словом *скіри* він наводить: «...Σκίροι Γαλατικόν ἔθνος». Отже, згідно з довідкою останнього, скіри – народ галатської, а не галльської, – як коментує В. Латишев¹¹⁴, – етнічної приналежності.

Було б аж надто дивно, якби галати, будучи «галльського походження», розпочинаючи такий далекий похід для завоювання Ольвії і рухаючись з заходу, шукали собі союзників десь осторонь, на Віслі, у Прибалтиці. Неможливість такого припущення очевидна. Штучно вигадана умовна схема спростовує сама себе.

Таким чином, проаналізувавши всю інформацію, яка була в нашому розпорядженні, ми переконуємося: галати і скіри етнічно споріднені, вони не мають ніякого відношення до кельтів і галлів; мешкають у безпосередньому сусідстві з венетами. Не виключена можливість, що подібність племінних назв галати і галінди (та сама основа *гал-*) в свою чергу вказує на їх спорідненість.

Ми прагнули лишитися в межах документальних даних. Тут, як і скрізь, уникали довільних припущень. Однак, при всьому цьому, цілком зрозуміло, що галати і скіри в своєму поході на Ольвію рухалися з півночі, власне, десь з Надвісляння або верхнього Наддністров'я, на південь. Цей рух був, очевидно, одним із проявів суперництва, територіально-племінної боротьби, що у відповідних умовах, то розгораючись, то затихаючи, спалахувала неодноразово між племенами верхнього і нижнього Надбужжя – Наддніпров'я.

Галінди. Клавдій Птолемей (II ст. н. е.) згадує галіндів разом з венедями при описі території, яку він пов'язує з північно-західною Сарматією. За його повідомленням (III, 9), на південь від венедів сидять галінди, поруч з ними судини: «На схід від вищезгаданих племен живуть: нижче венедів – галінди, судини і ставани [в напрямку] до аланів»¹¹⁵.

Спираючись на це повідомлення, згідно з яким венеди межують з галіндами, останніх, очевидно, слід шукати або в пониззях Вісли, або в

¹¹³ Пліній, IV, 97; 5С, II, стор. 176.

¹¹⁴ Див. В.В. Латишев, Исследования..., стор. 91.

¹¹⁵ 5С, I, стор. 231; ВДИ, XXIV, стор. 236.

верхів'ях Дністра¹¹⁶. Нагадаймо, що Дністер в Певтінгерових таблицях зветься Агалінгом. Оскільки *-ing* є суфікс, а початкове *a* становить префікс, ми маємо всі підстави відокремити в цьому гідронімі основу *-гал-*. В умовах збігу гідронімів з етнонімами (*gens : flumen*) ПлН *гал-інди* безпосередньо пов'язується з РН *А-гал-інг*. Відмінність у суфіксах не може бути істотною перешкодою для такого зближення. Слід визнати, що людинність Наддністров'я, найшвидше у верхів'ях Дністра, за часів Клавдія Птолемея і Певтінгерових таблиць, була відома під назвою гал-індів або гал-інгів.

Можливість пов'язати ПлН галінди із синхронно відповідною РН Агалінг, при тотожній основі *-гал-* в обох досліджуваних випадках, вирішує питання про етимологію цих назв, тимчасом більшість авторів, торкаючись даного питання, йшла іншим шляхом. Дозволимо собі спинитися на найбільш поширених поглядах. Так, наприклад, Ян Чекановський зауважує: «Балтійська етнічна приналежність галіндів не підлягає сумніву, оскільки назва *Galindai*, згідно з Герулісом, пов'язана з лит. *gālas* і лтс. *gal-s*, які мають значення «кінець», «кордон». Відзначивши, що назва галінди «утворена за допомогою суфікса *-ing*, який вживається в балтійських назвах», Чекановський робить висновок, що галінди це «ті, які живуть на кордоні»¹¹⁷.

Норберт Йокль тримається такого ж погляду. Він зіставляє лит. *gālas* з прус. *Galindo*, назвою місцевості на південному заході пруської мовної області, і притягає назву двох фракійських міст на Чорному морі Γαλῆψός. Якщо галінди це «ті, що живуть на краю», то Γαλῆψός це «місто, яке знаходиться на краю, на березі»¹¹⁸.

Деякі доповнення до міркувань, висловлених Н. Йоклем, вніс Д. Дечев. Він вказує на двочленний склад МН Γαλ-ῆψός. Друга частина назви, за Д. Дечевим, сходить до і. е. *ā b* «річка, вода», в лат. *amnis* (*abnis), д. ін. ав. «річка», РН Ἄψος. Відокремивши першу частину Γαλ- і відзначивши збіг назв ріки та міста, Д. Дечев, на відміну від Йокля, зіставляє морфему *гал-* не з лит. *gālas*, а з *geř-tas* «жовтий»: «Оскільки міста часто називалися по річці, отже, воді, на берегах якої вони розташовані, то в першій частині Γαλ- міститься, певно, характеристика цієї річки, отже, води. Таку характеристику пропонує депалаталізований і. е. корінь *ghel*

¹¹⁶ Див. Kiessling, *Galindai*, RL, Pauly-Wissowa, VII, 1912, стор. 606.

¹¹⁷ Jan Czekanowski, *Wstęp do historii Słowianów*, Poznan, 1957, стор. 130.

¹¹⁸ N. Jokle, Thraker, ERL, Bd XIII, 1929, стор. 294.

«жовтий, зелено-жовтий», в лит. *geĩtas* «жовтий», ст. болг. *жълтъ*), д. інд. *hari*, «жовтий, русий»¹¹⁹.

Д. Дечев мав рацію, вказуючи на зв'язок назви річки і міста (*flumen: urbs*), він слушно вказав на можливість зв'язків фракійської й балтійських мов, але при цьому не було ніякої потреби зводити *gal* до лит. *geĩtas* «жовтий». З основою *-gal-* ми лишаємося в межах спільної балто-фракійської гідронімії¹²⁰. Більш переконливе зближення ПЛН галінди з лит. *gālas*, лтс. *gals*. Однак усі дослідники, які були схильні припустити таке зіставлення, не взяли до уваги відтінків у значенні слова «край». Якщо, з одного боку, накреслюється перехід значення «край → кінець», то, з другого боку, можливий відмінний напрямок: «край → країна». Тимто ПЛН галінди зовсім не значить «ті, що живуть на краю», «мешканці прикордонних областей». Семантичний зв'язок *галінди*: *galas* відповідає взаємозв'язку «край країна», а ніяк не «край окраїна». Див. семантичний розвиток значень у слові *marka*.

Галато. Д. Дечев зіставляє цю племінну назву з ст. сл. *голѣмъ* «великий, високий», болг. *голям* «високий», лит. *galii*, *galiù* «могти», д. брет. *gal* «влада, сила, могутність»¹²¹. Проти такого зіставлення було б важко заперечувати, якщо б кожен племінну назву ми розглядали окремо. Слід гадати, що ПЛН *Галатоі* входить до одного спільного ряду разом з такими місцевими племінними назвами, як *галати*, *галінди*, *голядь*, що відрізняються між собою лише своїми суфіксами (*-ind*, *-t*, *-ai-*). Певне, ці етноніми пов'язані з відповідними гідронімами і топонімами, як-от *гало*, МН *Γαληψός*, РН *Agaling*.

¹¹⁹ Д. Дечев, *Характеристика...*, стор. 76, § V, 2; стор. 89, § XVIII, 2.

¹²⁰ Особове ім'я *Galindus*, відзначене у готів, К. Мюлленгоф і за ним М. Фасмер зводять до балт. галінди (див. М. Vasmer, *Beiträge zur slavischen Altertumskunde*, ZfsI Ph. IX, 1932, стор. 134).

¹²¹ Д. Дечев, *Характеристика...*, стор. 10, 69, § III, 1.

ГІДРОНІМИ СКІФІЇ ЗА АНТИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

У гідронімічних дослідженнях до останнього часу панував напрямок, означуваний звичайно як географічний натуралізм. Згідно з провідними положеннями цього напрямку, географічні назви, річкові й місцеві, одержують свої найменування за природною ознакою. Найкраще сформулював цей погляд проф. С.М. Середонін. У 1916 р. він писав: «Колір води, течія, властивості берегів, річища й річкового дна, навколишня рослинність або тваринний світ, зовнішній вигляд річки, нарешті враження, яке воно справляє (Веселуха, Хоробра, Жалібниця), – все це становить ознаку, за якою річка одержує свою назву»¹.

Географічний натуралізм як провідний напрямок в гідроніміці зберігає своє теоретичне і методичне значення ще й досі. Його дотримуються навіть найбільш передові й авторитетні вчені наших днів, як наприклад Вл. Георгієв. Підкресливши, що «переконливе обґрунтування етнологічних висновків на основі топоніміки вимагає цілком певного або найбільш ймовірного етимологічного тлумачення цих імен», він, відповідно до принципових засад концепції, заявляє, що головне завдання топонімічних досліджень полягає в з'ясуванні «наявності певного апелятива, який криється у відповідних річкових назвах», як-от: Біла, Стара, Топольниця, Каламутний вир (болг. Мътивир) і т. д.² «Річки, як і взагалі місцевості, гори тощо, здобувають звичайно назви на підставі характерної ознаки своєї або навколишньої місцевості»³.

Тут немає місця для суперечок. Цілком безперечно, що такі гідронімічні назви, як Чорновод, Мертвовод, Мертвий Донець, Золота Липа – характерні назви апелятивного порядку, які безпосередньо відображають фізичні, природні особливості даного географічного об'єкта. Але ми зробили б істотну помилку, якщо б першу-ліпшу назву сприймали без

¹ С.М. Середонин, Историческая география, Пг., 1916, стор. 116.

² В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, стор. 24, 137.

³ Там же.

жодних застережень як назву даної мовної приналежності з задалегідь даною прозорою етимологією.

Далеко не завжди р. Сосна є «сосна», Десна зовсім не «права», Синюха не «синя», так само як р. Свинь ніяка не «свиня», а р. Сестра не обов'язково «сестра». Така прозора етимологія часто буває оманна. Назви річок несуть на собі в багатьох випадках нашарування численних змін, етномовних процесів, які відбувалися протягом тисячоліть. А історизм, властивий географічному натуралізму, не може бути покладений в основу топонімічних досліджень. Кожна місцева назва, перш ніж сказати про неї щось певне, потребує мовно-історичного випробування, належного методичного опрацювання.

Для того, щоб відтворити етимологію географічної назви, треба: а) визначити елементарну морфологічну структуру назви; б) встановити її приналежність до спільного гідронімічного ряду; в) взяти до уваги норми семантичних зрушень.

З'ясування морфологічної структури – початковий, відправний момент дослідження. Звичайно РН Десна розглядається як апелятив, давня слов'янська назва із значенням «права» від ст. сл. десьнь. Наявність приток у верхів'ях річки з назвою Снов, встановлення гідронімічного ряду, властивого для всієї цієї території, свідчить про те, що Десна двочленна назва, ще дослов'янська, більш рання, ніж доба історичного слов'янства.

На сьогодні зроблено чимало для з'ясування закономірностей семантичних зрушень. Тепер уже нікого не вражає збіг значень «річка» й «гора», «річка», «вода» й «земля», а також і те, що та сама річка має дві назви: одну в її верхній течії і другу, зовсім іншу, в пониззі.

Методика ономастичних досліджень ґрунтовно змінилася. Вже накреслився виразний перехід від ізольованих тлумачень кожної окремої назви, як це робилося досі, до вивчення сукупних рядів у межах відповідного географічного району. Принципи «ряду» і «просторової області» лягли в основу досліджень, визначили провідний напрямок етимологічного аналізу.

Географічних назв у відриві від простору немає. Усі назви територіально пов'язані. Вони існують у просторі, з простором і через простір. Вони не можуть бути іншими, становлячи собою нерозчленовано мовні і разом з тим географічно-просторові явища. У цьому напрямку ономастика досягла цілковитої ясності.

Ці попередні зауваження з методики ономастичних досліджень знадобилися нам, щоб визначити напрямок подальших студій. Зважаючи на неприйнятність ізольованих тлумачень окремих назв, спочатку ми

виділимо спільні гідронімічні ряди, як вони засвідчені для Припонтиди в античних джерелах.

Деякі з цих рядів добре відомі. Насамперед це гідроніми з елементом *дон*: Дон, Донець, Дніпро, Дністер, Дунай, тобто назви найбільших річок, що течуть у Чорне море, охоплюючи весь північночорноморський простір. У записах античних авторів – *Δάνα-πρις*, *Δανα-στρις* *Δανα-οὐβιός*; припускаючи зміну *d t* сюди слід включити *Τάναϊς*. Другий ряд утворюють гідроніми з елементом *пор-*, *пир-*: *Πόρατα*, *Πυρετός*, *Πόριτος*, з нулевим ступенем голосного Прут (з первісного **Пор-*)⁴.

В.І. Абаєв, відтворюючи первинний склад давнішої назви р. Дніпра, як ця назва фіксована в античних джерелах, розглядає РН Данапріс як структурне сполучення іменника (*dan* у значенні «річка» з прикметником арг «глибокий» (у сучасній осетинській мові *arg*). Отже, Данапріс, за В. Абаєвим, значить «глибока річка». Тобто, на його погляд, це типова апелятивна назва, заснована на характеристиці фізико-географічних ознак річки. В.І. Абаєв, як і завжди, шукає ірано-осетинських паралелей і цим керується.

Гадаємо, що в даному разі, це не зовсім так. Замість того щоб з самого початку вдаватися до ірано-осетинських або яких-небудь інших загальнолексичних аналогій, звернемося до формального аналізу внутрішньої структури назви, лишаючись у межах тільки гідронімічних даних. У цей спосіб ми не порушимо головного, а саме системи співвідношень, на які спираємося. Назва Данапріс, Данапер, сучасна Дніпро споріднена з назвами інших річок Північного Причорномор'я того ж гідронімічного ряду, якот: Данастріс, Данастер, Данубіос, Дануіос, Данедебай (Верхня Мезія).

Таким чином, за відповідністю до споріднених гідронімічних назв тієї ж території, відокремлюється в РН Данапріс (*-пер-*, *-пр-*) перша частина *дан-*, незалежно від лексичних асоціацій з іранськими або іншими мовами. Характерно, що *дан-* як річкова назва не поширюється далі на Балканський півострів. Ця назва для фракійської гідронімії не властива, що дає підстави чітко розмежувати територіальні кордони двох гідронімічних областей – скіфської та фракійської.

Другу частину ми визначаємо так само через її аналогію з річковими назвами іншого гідронімічного ряду, властивого разом з першим тим

⁴ К. Мюлленгоф, дотримуючись ним же розроблених настанов, писав: «*Πόρατα*, гр. *Πυρετός* походить від *Παρ* «наповняти», звідки *ραυγα* «переважний, багатий» і так само назви гори і місцевості *Ραυρвата* і *Ραυρута* *Παρυητα*» (К. Müllenhoff, Deutsche Altertümer, Bd III, 1892, стор. 123).

же районам Припонтиди. Тут засвідчені РН Пората, Порітос, Піретос, а також Прут (пізніша форма із занепадом голосного -o).

Таким чином, РН Данапріс є двочленною, з першою частиною дан- і другою -*нар-*, тобто ця назва становить собою сполучення двох гідронімів (типу «ріка + ріка»), властивих Припонтиді. Тим самим відпадає потреба посилатися на фізико-географічні ознаки (глибока), виходити при аналізі за межі місцевої північночорноморської гідронімії і шукати пояснень будь-що-будь в осетинській мові.

Цього коротенького екскурсу, гадаємо, досить, щоб побачити відміни в методиці гідронімічних досліджень, які провадилися досі, і в тих, які набули визнання протягом останнього часу.

Аналіз гідронімів Північного Причорномор'я, засвідчених в античних джерелах, показав, що для них характерні зв'язки значень типу: 1) ріка ріка, 2) ріка місто, 3) ріка болото, 4) ріка рід. Про деякі говоритимемо окремо.

Річка-місто. Сполучення цих двох значень становить одну з характерних рис, властивих семантиці досліджуваної доби. Цей збіг засвідчений майже в усіх випадках.

Місто з назвою Істр в дельті Дунаю-Істра знав уже Геродот (II, 33). За свідченням Аноніма (Скімна Хіюського), місто Істр одержало свою назву від річки (*'αλο του ποταμου*). У Діона Кассія знаходимо згадку про «місто істріанців» (38, 10, 3). Пліній називає «місто Істр» (Істрополіс). За Плінієвим описом, «Фракія, починаючись від узбережжя Понта, де впадає ріка Істр, має в цій її частині найкращі міста – Істрополіс мілетян, Томі і Каллатію» (IV, 44). Подібне висловлення є в Амміана Марцелліна: «На узбережжі фракійців лежать Істр, Томі, Аполлонія, Анхіал, Одісс» (XXII, 8, 43).

Не менш переконливим свідченням збігу назв річки та міста може бути Тіра. За повідомленням Скімна, «місто Тірас» являє собою «омонім річці» (рядок 798). Те саме говорить Помпоній Мела. Згадавши, що р. Тіра бере початок у землі неврів, він зазначає, що в гирлі цієї річки знаходиться «місто її імені». Аналогічне повідомлення подає Пліній: «Славна річка Тіра... дала ім'я місту, яке давніше звалось Офіуссою» (IV, 82). За Птолемеем, «між річками Герасом і Тірою» розташовані три міста: «Ніконій, Офіусса, Тіра-місто» (V, 10, 8). Така сукупність тотожних повідомлень, з яких жодне не суперечить іншому, не потребує додаткових коментарів.

Назві річки Борисфен відповідає подібна назва міста. Найдокладніші відомості залишив нам Геродот. Він згадує про «емпорій борисфенітів» (IV, 17). У наступному абзаці він описує місцезнаходження емпорія: «Якщо

перейти через Борисфен з боку моря, то спочатку буде Пляя, а вгору від неї живуть скіфи-хлібороби, яких елліни, що живуть на річці Гіпанісі, звать борисфенітами, а себе – ольвіополітами» (IV, 18). На жаль, з цією Геродотовою довідкою рахуються далеко не всі дослідники, тимчасом тут усе зазначено з чіткою й очевидною конкретністю: море, дніпровські лісові плавні, місто, елліни-ольвіополіти і довколишні борисфеніти, тубільна людність, скіфи-хлібороби. Варто згадати про розходження у звістках окремих авторів. Якщо Геродот відрізняє еллінів-ольвіополітів і хліборобів, тубільну людність, то Помпоній Мела (II, 6), на відміну від нього, назвавши Борисфеніду й Ольвію, біля яких р. Борисфен впадає в море, визначає їх однаково як «Граеса oppida» (грецькі міста). Чи значить це, що він розрізняв їх? В усякому разі, Птолемей, перелічуючи міста на р. Борисфені, вказує на їх тотожність. Він висловлюється саме так: «Ольвія, або Борисфен» (III, 5, 14). Немовби завершуючи цей потік інформації, Анонім уточнює: «Ольвія – це первісне ім'я міста, пізніше елліни назвали його Борисфеном» (рядок 804). Напевне, це було зовсім навпаки. Первісне, початкове ім'я міста було Борисфен, відповідно до назви річки, і лише згодом греки замінили цю тубільну, давню назву новою, ними витвореною – Ольвія.

Нас, проте, цікавить тут не стільки взаємозв'язок обох назв, послідовність їх генетичної зміни і можливість так або інакше погодити суперечливі відомості різних авторів, скільки яскраво засвідчена в античних джерелах тотожність назви річки і міста: р. Борисфен – м. Борисфен. Так, наприклад, Діон Хрїсостом у своїй борисфенітській промові ніколи не каже Ольвія, а тільки – Борисфен, місто борисфенітів, борисфеніти. Він зауважує: «Місто одержало назву від річки Борисфен» (από του Βορυσθένου). Стверджує однойменність річки і міста також Страбон: «В 200 стадіях вгору по Борисфену є однойменне з річкою місто, яке зветься також Ольвія, велике торжище [емпорій], засноване мілетянами» (VII, 3, 17). Спільність всіх цих назв: річки, дніпро-бузького лиману, місцевих племен і міста, – підкреслена Плінієм (IV, 82): «...річка Борисфен, і озеро, і народ того ж імені, і місто» (flumen Borysthenes, lacusque et gens eodem nomine et oppidum).

Наступна річка на схід від Борисфена, яка часто згадується в античних джерелах, – це Каркініт з містом Каркіною. Перелічуючи «міста всередині країни в річкових долинах по річці Каркініту», Птолемей поблизу гирла в першу чергу називає «місто Каркіну» (III, 5, 13). Місто Каркініт знав ще Геродот (IV, 55, 99), але річку, яка впадає в море біля цього міста, він називає Гіпакіром. Помпоній Мела, подібно Геродоту, місто Каркіну теж пов'язує з річкою Гіпакіром (II, 4). Плінію було відоме

місто Каркіна, але, за його повідомленням, річка, на якій було розташоване це місто, звалася Пакіріс (IV, 12, 84). Незважаючи на певні відміни в цих назвах, річка Каркініт у Птолемея, Іпакір у Мели, Пакір у Плінія, Гіпакір у Геродота – всі вони мають певну спільну частку *кар* або *кір*, що збігається з назвою міста Каркіна, Каркініт (первісно, можливо, Каркір). Тобто, як і в попередніх випадках, які ми розглянули вище (Істр, Тіра, Борисфен), назви річки і міста збігаються⁵.

Восьма річка, яку згадує Геродот (IV, 57), перераховуючи головні річки Скіфії, – це Танаїс. Цій назві відповідає назва міста, розташованого на річці, яке теж зветься Танаїс. Птолемей вказує, що «нижче повороту ріки Танаїс знаходяться Олександрові вівтарі, Кесареві вівтарі, а також між гирлами є місто Танаїс» (III, 5, 12; пор. V, 8, 16). Аналогічне повідомлення наводить Страбон: «На річці [Танаїс] і на озері [Меотському] лежить однойменне місто Танаїс» (XI, 2, 3)⁶.

Усі наведені приклади дають підстави визнати, що, незалежно від того, чи дістало місто свою назву від річки, чи ні, збіг назви річки і міста становить стійку семантичну норму в давній гідроніміці Північного Причорномор'я. Цим створюється надійний ґрунт для дальших пошуків.

На черзі те коло збігів, пов'язаних з назвами ріки-міста, що мають в основі морфему *-пар-* або *-пор-*.

Одна з приток р. Істра-Дунаю, згідно з повідомленням Геродота, зветься Пората. Так її звать скіфи, греки – Піретос (IV, 48). Серед чотирьох інших приток Дунаю, згаданих Геродотом (Тіарант, Арарос, Напаріс, Ордессос), заслуговує на увагу РН Напаріс. Це явно двочленна назва з чітко відокремленою другою частиною *-пар-*.

На сході Скіфії на карті Птолемея (III, 5, 4) серед річок, що течуть в Меотійське озеро, показана річка Поріт; її ототожнюють звичайно з

⁵ У Страбона (VII, 3, 18, 19) читаємо: «З самих приморських областей найбільш північні... – гирло Борисфена і западина Тамірацької, інакше Каркінітської, затоки, де знаходиться перешийок великого Херсонеса... Півострів закінчується мисом під назвою Тамірака... За цим мисом іде Каркінітська затока... Плем'я, яке живе тут, зветься тафрії. Затока теж за ім'ям мису зветься Тамірака» (Страбон, Географія, стор. 281, 282). Цікаве зіставлення ми знаходимо у К. Мюлленгофа: «Геродотів Гіпакір збігається в закінченні з ольвійським Мукунакір, з перс. *Aspasnes* у Амміана 27, 12, з Тамірака» (К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 109). З свого боку звернемо увагу на збіг у назвах Гіпакір і Аспакур початкової частини при значенні Аспа- «кінь».

⁶ «Назва річки Танаїс походить від кореня *tan* «простягати» (Євстафій, 14, Мела, 1, 19, 115). Теперішня назва відмінна, але так само арійська, зенд. *dānu* (Юсті, 154), осет. *don* «річка» (К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 122, прим. 4). Ця думка про відмінність давньої назви Танаїс і новітньої Дон дуже поширена і повторюється ще й досі, але має не так доказову силу, як історіографічну цінність.

річкою Міусом. У Страбона (XI, 9, 3) в цій місцевості згадуються парії (*апарни – даї*).

Наведеним гідронімам з морфемою *пар-* і *пор-* відповідають аналогічні топоніми – назви міст. У Птолемея (III, 6, 5) серед міст, розташованих «всередині таврійського Херсонеса», названо місто *Пароста* з *пар-* у першій частині. Перелічуючи «міста всередині суходолу по річці Гіерасу» [Пруту?], Птолемей (III, 10, 8) згадує місто Піроборідаву (щодо зміни *о* в нагадаймо вказівку Геродота на скіфську РН Пората і грецьку Піретос).

Двочленні назви міст і селищ з частиною *-пара* в складі назви становлять характерну приналежність фракійської ономастики⁷. Вони широко засвідчені на території Фракії. Наприклад, *Бесса-пара* «торжище бессів» на р. Мариці. Ця назва становить собою сполучення племінної назви «бесси» із словом «місто-торжище». На племінному кордоні даків і дарданів знаходиться «торжище дарданів», отже, *Дарда-пара*. Пор. *Агата-пара*, *Бе-пара*, *Бенді-пара*, *Бренто-пара*, *Пріску-пара*, *Скарі-пара* і т. д. За підрахунками Вл. Георгієва, на території Фракії топонімів з морфемою *-пара* є понад 50. Це число відображає топонімічну ситуацію, яка склалася за античних часів на Балканському півострові.

Равлісон, Томашек, Нідерле, Дечев, Сандецькі-Кардоші звичайно тлумачать пара через зіставлення з гр. *пóроϛ* «переправа, перевіз, брід», *ἔμπριον* «ринок, торжище». Того ж погляду дотримується Вл. Георгієв: «*-пара*, *-парос*, *-рага*, *-ραγα* «брід» (географічні назви *Агата-пара*, *Бесса-пара*, *Бреієро-пара*, *Бренто-пара*, *Дарда-пара*, *Субцу-пара*, *Трану-пара*) з і. е. *poro-s* (**porǵ?*), пор. гр. *пóроϛ* «брід»⁸.

⁷ «Найбільш характерні топоніми Фракії – складної форми, які творяться за допомогою слів *рага*, *bría*, *diza*. Цих назв немає на північ від Дунаю» (V. Georgiev, *La toponimie ancienne de la peninsula balkanique*, Софія, 1961, стор. 9).

⁸ В. Георгієв, *Исследования...*, стор. 121. «Етимологія пара ясна; визнано, що ця назва споріднена з гр. *пóроϛ*, «брід, прохід», с. в. нім. *var* «шлях» (і. е. *porǵ). Однак точне значення повністю не з'ясоване: одні припускають «ринок, торжище», пор. гр. *ἔμπριον* «ринок, торжище», інші (Дечев, 357) – «брід» (Вл. Георгієв, *Въпроси на българската етимология*, стор. 94–97). Разом з тим В. Георгієв стверджує для пара значення «річка». Він пише: «Зважаючи на тотожність топонімів *Longinopara*, *Λούγινοϛ ποταμός* (Арріан) і сучасного Лажене (на північний схід від Софії) ми встановили, що другий член складних фракійських топонімічних назв пара (пор. *Агатапара*, *Бадзопара*, *Бендіпара* і т. д.) означає «річка»... Фрак. пара, фриг. *poro-s* сходять до і. е. *boro* (*borǵ*) «річка» і споріднена з гр. *Вор-Ворос*, «мул», д. інд. *varbūga-m* «вода», *Varbarā*, *Varbarī* назви річок, брит. *byga* «текти», болг. *вага* «струмок» і т. д.» (V. Georgiev, *Hellespontos und Bosporos*, BE, III, 2, 1961, стор. 26; йогож, *La toponimie ancienne*, стор. 9). Припущення, зроблене В. Георгієвим, слушне, оскільки «брід» містить відтінок значення «річка».

Щоб зрозуміти справжній зміст назви, треба зважати на історичні обставини часу. Отже, назва *-пара* становить собою разом топо- і гідронімічну назву, яка за своїм сукупним змістом вказує на поселення, пов'язане з берегом річки, де існує переправа (нім. Furt, укр. Броди) і де відбувається торг, певний перевалочний пункт на річкових шляхах, звичайно розташований у гирлі річки на стиках племінних територій.

До списку гідронімів із сукупним значенням «річка: місто», «переправа: торг» слід зарахувати назву *сар-*. Як ми вже згадували, на р. Борисфені і на її притоці, згідно з картою Птолемея (III, 5, 14, 15), позначено три міста з морфемою *сар-*: *Сарон*, *Серімон*, *Сарбакон* (*Сабрак*)⁹. У фракійському ономастиконі географічні назви з морфемою *сара* Вл. Георгієв пов'язує із значенням «потік, річка»: *Sara*. «течія, потік, річка» (географічні назви: *Дав-сара*, *Deu-*, *Sapri-sara* з і. е. *soṛā (*soro-s) та -ζερα «течія, потік, річка» (географічна назва *Герм-σερα* з і. е. *serā (**sero-*) пор. д. інд. *sarā-* «рідкий»¹⁰).

Кількість синонімічних назв із спільним, нерозчленованим значенням «ріка: місто» досить значна і може бути необмежено збільшена, але, щоб лишитись у рамках розроблюваної теми, варто згадати хіба ще річку Аксіак або Асіак. За Птолемеєм, «річка Аксіак тече через Сарматію, трохи вище Дакії, до гори Карпата» (III, § 6; III, 10, 7). Помпоній Мела відповідно до цього свідчить: «Асіак, найближчий [до Гіпаніса], тече між калліпідами й асіаками, їх від істрійців відокремлює Тіра» (II, 7). Можна сперечатися, яку саме річку мав на увазі Птолемей і ту саму чи якусь іншу – Помпоній Мела. Незалежно від цього, річку з дещо подібною назвою згадує Еліан. Це Аксіос, притока Дунаю в Малій Скіфії (Добруджі).

⁹ У цьому зв'язку варто згадати племінну назву *сар-гати*, *сар-гети* (див. К. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 89, 99–100). Ю. Кулаковський наводить цікаву паралель. Говорячи про міста у Птолемея на Дністрі, він перераховує назви міст у Константина Порфірородного, що їх останній локалізує «за рікою Дніпром, у бік Болгарії, на переправах через цю ріку». Це *тун-гати*, *кракна-кати*, *салма-кати*, *сака-кати*, *гайу-кати* (див. Ю. Кулаковський, Карта Европейской Сарматии, К., 1899, стор. 26–27, прим. 2).

¹⁰ В. Георгієв, Исследования..., стор. 122. Пор.: «В сучасній назві Серет ховається назва, ймовірно, іранська (?), пор. д. інд. *sarīt* (ж. р.) «потік, річка», *sarātī* «тече», Σρετιον антична назва міста в Далмації» (там же, стор. 255). Пор. D. Dečev, Charakteristik der thrakischen Sprache, стор. 160, § 9, 1; 174, § 19, 1; 183, § 30, 1.

У гирлі річки Аксіоса знаходилося місто Аксіопа, або Аксіополь (Птолемей). Пор. назву іншої притоки Дунаю – річки Аксіос, Аксейос¹¹.

Зібраний матеріал вносить ясність у спірне питання, порушене в 1940 р. акад. С.О. Жебелєвим: «Що розуміти під «Борисфеном» в IOSPE, I2, 24?» В ольвійському декреті (IOSPE, I2, 24) йшла мова про заходи, вжиті магістратом Ольвії щодо привозу і вивозу з Борисфена срібних і золотих грошей («всякого карбованого золота і карбованого срібла»). Тлумачення назви Борисфен, питання про те, як треба розуміти цю назву викликало чимало здогадок і припущень. Дослідники, які торкалися цього питання (Дітернбергер, Штерн, Латишев), висловлювали з цього приводу різні думки. Вони сперечалися між собою, що треба розуміти під словом «Борисфен» – ріку, місто чи емпорій (торжище).

Як відомо, Геродот згадує ольвіополітів (IV, 18), але ніколи не вживає слова «Ольвія». Замість цього у нього надibuємо «торжище борисфенітів» (IV, 17) або ж «місто борисфенітів» (IV, 79). Коментуючи це висловлення, С. Жебелєв дивується, чому Геродот, називаючи «торжище (емпорій) борисфенітів», на відміну від інших античних авторів, нічого не згадує про власну назву цього торжища. На думку С. Жебелєва, саме «Геродот вперше запровадив у літературний ужиток означення Ольвії Борисфеном... Ця назва, – пише він – запроваджена була в літературну традицію Геродотом і міцно закоренилася в ній»¹².

С. О. Жебелєв помиляється. Назва міста за назвою річки, на якій воно розташоване, не має в собі нічого принагідного, жодного присмаку літературної традиції, запровадженої будь-яким автором, Геродотом або кимось іншим. У Північному Причорномор'ї, на всьому протязі від Істра

¹¹ Звичайно Аксіак (Асіак) ототожнюють з р. Тілігулом (див. K. Müllenhoff, вказ. праця, стор. 50, 66). Цю гадку повторює так само й Юліан Кулаковський: «На 20г на північ і 40г на схід від гирла р. Тираса Птолемей позначає гирло р. Аксіака. Він не вказує джерел цієї річки, але згадує, що вона витікає з Карпатських гір, як і Тирас (III, 5, 6). Певне, під гирлом Аксіака слід розуміти Тілігульський лиман» (Ю. Кулаковский, Карта Евр. Сарматии, стор. 17). Нагадаймо, що справа йде про збіг назв «річка-місто-рід (плем'я)» (flumen-orri-dumgens Пор. у Плінія те саме про Борисфен (див. вище). Вл. Георгієв пропонує таке етимологічне тлумачення назви: «Аксіос – назва притоки. Істра в Добруджі (Еліан, 14–15), яка нині зветься Чорна вода. Місто в гирлі цієї річки зветься Аксі-опа, Аксі-уполіс (народна етимологія відповідно до гр. Пóλις «місто»), нині Чорна вода. Аксіос теж назва річки в Македонії, нині Вардар. Отже, Аксіос сходить до і. е. *n-kse(e) і- «чорний, темний», пор. авест. axšaēna- «темний, чорний», Xšāu- «сяяти, блищати», а ця споріднено з лит. ūrė «річка» (В. Георгиев, Исследования..., стор. 115, 123, 260; його ж, La toponomie..., стор. 7, 30, 33).

¹² С.А. Жебелев, Что понимают под «Борисфеном?», стор. 295–296.

до Танаїса, існував ряд назв, заснований на тотожності назв річки і міста. Отже, було б аж надто дивно, якщо б один лише Борисфен з усіх більших річок Припонтиди випав із цього циклу.

Ось перше спостереження, яким спростовується припущення С. Жебелюва, ніби назва Борисфен є літературного походження, вперше запроваджена в літературний ужиток Геродотом. Повторюємо, С. Жебелюв помилився. Геродот нічого не вигадав. Він фіксував те, що було.

Не випадковий також і вираз «торжище борисфенітів». Ніякої додаткової, «офіційної», як каже С. Жебелюв, назви не було і не могло бути, хоч для нас тепер такий спосіб слововживання здається незвичним і вражає. Тимчасом спосіб називати міста словом «перевіз» був за давнини загальнопоширений. Він засвідчений у лексиці багатьох мов. Кілька прикладів з фракійської мови ми вже наводили. «Легка рука» Геродота, його авторитет ученого, на який вказує С. Жебелюв, тут ні до чого.

Місто як перевіз – таке означення поширене на Заході. Пор. численні назви типу нім. *фурт*, у тому числі, наприклад, *Франкфурт на Майні*, *Франк-фурт на Одері*, *Швейн-фурт*, *Оксен-фурт*, англ. *Оксфорд*, укр. *Броди*. На ці назви вказував ще в XVIII ст. Шлецер, коментуючи літописні згадки про Кия як перевізника. За часів Геродота, всередині I тисячоліття до н. е. така нерозчленованість значення «місто-перевіз-торжище» була етимологічно прозора, цілком зрозуміла для тодішньої людності. Згодом первісний зміст затьмарився і для пояснення семантичного сполучення «місто-перевіз» знадобилися легендарні перекази про засновника міста як перевізника. Через якусь тисячу років Нестор примушений був пояснювати походження переказів про Кия-перевізника на свій кшталт: місто було перевозом, але Кий не був перевізником.

Річка-озеро (болото). Античні письменники свідчать, що всі великі ріки Північного Причорномор'я витікають з озер. За повідомленням Геродота (IV, 51), ріка Тіра «бере початок з великого озера». Аналогічні відомості подає Геродот (IV, 52) про Гіпаніс (Буг). Гіпаніс, подібно Тірі, «витікає з великого озера, яке слушно називають матір'ю Гіпаніса». Те саме розповідає Помпоній Мела (II, 7): «Гіпаніс народжується з великого болота (*ex grandi palude*), яке тубільці звать матір'ю». Пантікап, за Геродотом (IV, 54), тече так само «з озера». Про Гіпакір теж сказано, що він «бере початок з озера» (Геродот, IV, 55). Посилаючись на Ефора, Анонім [Скімн] (рядок 870) твердить, що «Танаїс витікає з якогось озера». Птоломей в джерелах Борисфена називає озеро Амадоку.

Коментатори для пояснення цих звісток шукали реальних, ландшафтно-географічних підстав. Висловлювалися найрізноманітніші міркування. Так, на думку С. Середоніна, Гіпаніс, тобто Буг, «досить близько підходить до долини Прип'яті, яка являє собою низьку і болотяну місцевість. Звідси уявлення про озеро»¹³. Замість цього, Ф. Брун і, повторюючи припущення останнього, Ф. Браун посилаються на весняні поводи в нижній течії р. Кодими¹⁴. Певне, ці географічні посилання правдоподібні. Методика зроблених припущень логічна, але як бути із степовими річками, з Пантикапом і Гіпакіром? Їх джерела надто далекі від боліт прип'ятського Полісся. Очевидно, справа не в гідрогеографічних умовах і не в географічних реальностях. Замість посилань на особливості місцевості, краще взяти до уваги особливості уявлень. Природні явища за античної доби сприймалися відповідно до тодішнього світогляду, і ми маємо зважати на це.

Для нас такий вираз, як «річки народжуються», не більше як фразеологічний зворот. В мисленні тубільної людності образ-уявлення «народжуваної річки» мав конкретний зміст: є річка-дочка і є річка (озеро)-мати. Реальна дійсність сприймалася в категоріях родової свідомості. Не даремно Геродот посилається на перекази місцевих жителів, а Помпоній Мела підкреслює, що тубільці звать «матір'ю» болото, з якого «народжується» р. Буг. Геродот приймав ці перекази. Він вважав «слухною» місцеву розповідь про «матір Гіпаніса».

Уявлення відображалися в мові. У гідронімічній номенклатурі збіг назви річки і болота (озера) простежується на численних прикладах різних мов. Так, наприклад, О. Погодін наводить слово *пара* «болото, трясовина», яким означається назва притоки Прип'яті р. Пара¹⁵. Або інші приклади. Назвам річок Рава (басейн Вісли), Равка (притока Бзури) з містом на ній Рава, рік Ров і Ровець (притоки Південного Бугу) і т. д. відповідають у балтійських мовах лит. *gowa* «вода після повені», лтс. *gāva* «стояча іржава вода, болото, калюжа», *gaws* «болотяний», *gāwene* «болото, трясовина». Я. Розвадовський, а за ним Т. Лер-Славінський вважають, що первинно ця назва означала «спокійну воду» відповідно до природних

¹³ С.М. Середонин, вказ. праця, стор. 22.

¹⁴ Див. Ф. Брун, Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877), т. II, Одесса, 1880, стор. 26–27; Ф. Браун, Разыскания в области гото-славянских отношений, ч. I, СПб., 1899, стор. 216.

¹⁵ А.Л. Погодин, Из истории славянских передвижений, СПб., 1901, стор. 95.

особливостей цих річок¹⁶. Гадаємо, що справа зовсім не в природних особливостях річок. Географічні назви далеко не завжди відображають фізично-ландшафтні особливості. На нашу думку, головне значення тут мали семантичні закономірності, той щільний взаємозв'язок між назвами «річка» і «болото (озеро)», про який ми згадували вище, наводячи відповідні відомості з античних джерел. Варто зазначити, що для балтійської гідронімії характерні двочленні сполучення з першим елементом «річка» і другим елементом «озеро», тобто «річка + озеро», як це видно на прикладах річкових назв типу *Akl-, Balt-, Galv-ežeris* і т. д.¹⁷

Гідроніми Скіфії та іранські лексичні омоніми. Звичайно етимологічне тлумачення гідронімів Скіфії, засвідчених в античних джерелах, засновується на притягненні іранських лексичних омонімів, навіть таких, які, до речі, жодного відношення до гідронімії взагалі не мають.

Назву р. Дністра (Тіри) *Φ. Брун* свого часу пояснював, посилаючись на н. перс. *tīz* «стріла». На відміну від *Φ. Бруна* *О. Соболевський* притягає д. інд. *tā* га «перемагаючи, рятуючи». *М. Фасмер*, а за ним інші дослідники – *В. Абаєв*, *В. Георгієв*, *Т. Лер-Сплавінський* – віддають перевагу зіставленню з іран. *tūra* «швидкий», курд. *tūr* «дикий, неприборканий»¹⁸.

Із спростуванням етимології, запропонованої *М. Фасмером* і підтриманої наступними дослідниками, переконливо виступив *А.О. Білецький*. У зіставленні Тіри і *tūra* «відповідність грец. *ι* – іран. *υ* викликає сумнів»¹⁹. На думку *А. Білецького*, назва р. Тірас є не іранська, а «доіранська»²⁰. З критичним зауваженням *А.О. Білецького* слід, безперечно, згодитись. До того ж воно має ширше застосування.

В. Георгієв правильно зауважує: «Щодо мовної приналежності найдавнішого населення даної області можна зробити цінні висновки на підставі дослідження географічних назв... Назви великих рік, водних просторів і гір мають у цьому відношенні найбільше значення, тому що вони звичайно зберігаються протягом тривалого часу незалежно від змі-

¹⁶ Див. *J. Rozwadowski, Wybyr pism, Warszawa, 1961, с. 79; його ж, Studia nad nazwami wyd słowiańskich, Krakow; 1948, с. 256, 264; Т. Lehr-Splawiński, О pochodzeniu i praojczyźnie słowian, 1946, Poznan, с. 55.*

¹⁷ *В.Н. Топоров, О.Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962, с. 170-171.*

¹⁸ Див. *Φ. Брун*, вказ. праця, с. 163; *A. Sobolewskij, Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten, AfslPh, Bd 27, с. 224; М. Vasmer, Iranier..., с. 61; В. Георгієв, Исследования..., с. 254.*

¹⁹ *А.О. Білецький, Проблема мови скіфів, с. 80.*

²⁰ Див. там же.

ни населення»²¹. Однак ми не можемо підтримати наступне твердження, ніби «всі назви великих річок в Північному Причорномор'ї іранського походження»²². Таке визнання відповідає традиційним настановам, що укоренилися в літературі, але воно аж ніяк не узгоджується з вимогами історично-порівняльного мовознавства і лінгвістичної географії, як це ми вже відзначали раніше.

У нас немає достатніх підстав ставити знак рівності між гідронімією Ірану та Скіфії. Фіксуючи елементи тотожності між лексикою індоіранських мов Сходу, ми не повинні ігнорувати збіги в назвах річок Скіфії та інших суміжних територій Східної Європи, зокрема в балтійських мовах. Рішучий крок в цьому напрямку свого часу зробив Я. Розвадовський.

З цього погляду особливо цікаві аналогії, котрі спостерігаємо в балтійських мовах для р. Тіри. Пор. лит. *tīrelis* «велике болото», *tygas* «пуща», *tygas, tygùs* «незарослий, чистий (вільний від дерев)», лтс. *tīrelis* «болотяний луг», *tīrums* «поле», *tīrība* «чищоба», *tīrs* (первинно «очищений від лісу»)»²³. Як ми вже мали нагоду переконатись, жоден дослідник не спромігся вказати на іранський гідронім, який відповідав би давній античній назві р. Дністра. Тимчасом Я. Розвадовський відзначив цілковиту тотожність річкової назви Тіра, Тірас і балтійського гідроніма *tygas* (зменш.).

Мабуть, ніхто не заперечуватиме того, що корінь *dan* властивий назвам великих річок, які на півдні Східної Європи течуть в Чорне море, відповідає авест. *dānu* (ж. р.), осет. *don* «вода», «річка», однак ми повинні взяти до уваги, що споріднені водні назви знаходимо як в іранських, так і в балтійських мовах.

Прагнучи критично поставитись до викладеної концепції одномовних зближень, Я. Розвадовський, замість іранських аналогій, звернувся до балтійських. Він посилається на лтс. *duñavas* «малі води, які не замерзають», *dūñas* (мн.), *dūi* (чол. р.) «мул», *dūñi, duoni* «комиш, очерет», лит. *dupõjus* «озеро, глибина (в озері, річці)»²⁴.

²¹ В. Георгиев, Исследования..., стор. 253.

²² Там же, стор. 257.

²³ Див Е. Fraenkel, LEW, стор. 1099–1100.

²⁴ Див. J. Rozwadowski, *Studia nad nazwami...*, стор. 250, § 61. В литовських народних піснях зустрічаємо *dunxjus, dunrjus*. Пор. *už marių, už Dunojėliu* «за морем, за дунаєм (глибокими водами)»; *per didžias marias, per Dunojėli* «через велике море, через глибоку воду» та ін. (Див. Е. Fraenkel, LEW, стор. 110).

Річки з подвійною назвою. За повідомленнями античних авторів, деякі річки мали по дві назви. Як пише Страбон, р. Дунай мала кілька назв, одну в нижній течії, іншу в середній і верхній: «Верхні частини цієї ріки від джерел до порогів, де ріка тече переважно через Дакію, називали Данувієм; частину поблизу Понта, в області гетів, звать Істром». Те саме повідомляє Птолемей: «Нижня Мізія обмежена... з півночі частиною Данубія від річки Каубри до Аксиополя та іншою частиною Данубія, яку звать Істром, до його впадіння в Понт» (III, 10, 1). Аналогічні відомості подають Пліній і Помпоній Мела. Останній пише: «Та ріка, що відокремлює народи Скіфії від наступних, почавшись в Германії, носить іншу назву, ніж при впадінні. Саме через величезні простори серед багатьох народів довго є Данувій, потім стає Істром, як його називають прибережні жителі» (II, 8).

Те саме ми можемо зауважити відносно р. Мариці. Ця річка Марицею звалася в нижній своїй течії, тоді як у верхній – Ебр²⁵.

Ці відомості про подвійні назви в річок у різних їх частинах відкривають перед нами можливість внести певну ясність в етимологічну характеристику річкової назви Данастріс. Ще 1872 р. В. Юргевич висловив припущення, що це двочленна назва і другий член у неї – Істр²⁶. Подібний погляд згодом розвинув О. Соболевський: «Друга частина – власне ім'я, те саме, що й скіфська назва Істрос (Дунай), російська, запозичена від сарматів – Істра (річка в Московській області)»²⁷.

Проти такого тлумачення назви (Данастрісдан + **Істр**) виступив М. Фасмер, однак Т. Лер-Сплавінський підтримав припущення О. Соболевського. Як і останній, він допускає можливість вставки графічного *i* та відповідного зближення з назвою Істр²⁸. З свого боку гадаємо, що така конструкція надто штучна. Вставка *i*, посилання у О. Соболевського на Істру Московської області та гето-дакійський Істр цілком

²⁵ «Власне, це назва болотяної місцевості при гирлі річки Ебр, пор. назву фракійської річки Μάρισος, Μάρις, Magus, Marisia нині Марош (рум. Муреш). Згадані назви являють собою (неточно передану) колишню назву сучасної річки Мариця. Отже, назва *Maritja (-o-) первісно означала область гирла річки Ебру, але пізніше вона поступово витіснила назву Ебр, яка збереглася тільки як назва верхньої течії річки (Ибър)» (В. Георгиев, Исследования..., стор. 121, прим. 1, стор. 262; див. його ж, Българска етимология..., стор. 26–27).

²⁶ Юргевич, О именах иностранных на надписях Ольвии, Боспора и других греческих городов Северного Понта Евксинского, стор. 12.

²⁷ A. Sobolewskij, Einige Hypothesen über die Sprache..., стор. 242–243.

²⁸ Див. М. Vasmer, Iranier... стор. 62, Т. Lehr-Splawinski, О pochodzeniu..., стор. 170, прим. 104.

зайві, оскільки права притока р. Дністра в його верхній течії зветься Стрий, на ній розташоване місто Стрий, а ліва притока в свою чергу зветься Стрипа. Це явно двочленний гідронім з виразним розчленуванням Стри-па (друга частина балтійського походження, пор. д. прус, арє, лит. ūrė, лтс. urė «річка»). У своїх верхів'ях ця притока Дністра зближається з верхів'ями правої притоки р. Прип'яті – Стиром. З басейна Дністра ми потрапляємо в басейн Дніпра.

Спируючись на ці місцеві гідронімічні дані, ми маємо всі підстави визнати двочленний склад назви Данастріс, як такої, що становить собою сполучення двох відмінних річкових назв, однієї у верхній і другої в нижній течії ріки: «дан + стрий, стир.» Пор.: лит. srauja, straudjas, stráuje ūrė; лтс. strāva «течія», starume «потік», straujš «швидкий», strūga і т. д.

Визнання того, що річки можуть мати подвійні назви, що «Данувій потім стає Істром», як висловився Мела, покладене в основу методики гідронімічного аналізу, дозволило нам з'ясувати структуру назви р. Данастріс. Річка звалася «даном» в нижній її течії і в верхній «стрием».

Паралельним прикладом може бути назва річки Десни, що вважалася одночленною назвою і в мовному відношенні, починаючи з Надєждіна, слов'янською. Ф. Браун писав: «З лівих приток Дніпра сама лише Десна носить суто слов'янське ім'я». На його думку, «ця обставина вказує на раннє заселення її берегів слов'янами»²⁹. Гадаючи, що назва р. Неруси, яка впадає в Десну під Трубчевськом, вказує на неврів, а неври – це слов'яни часів Геродота, Ф. Браун змальовує довільно накреслену ним картину племінних переселень: «Поселення неврів на Десні – це перша в часі колонія слов'ян поза давнішою їх прабатьківщиною – врізалася клином у суцільну фінську масу. Це могло б також пояснити нам, чому Геродот не згадує про них. Тому що час цього пересування слов'ян визначається другою половиною VI століття, то лишається спитати, чим воно могло бути викликано... Ми бачимо безпосередню причину виселення частини неврів у появі бастарнів по цей бік Вісли і Карпатів... Бастарнами саме слов'яни були відсунені від своїх природних кордонів – лісових Карпат»³⁰. Кельти в центральній Германії посунули бастарнів; бастарни примусили слов'ян покинути свою карпатську, неврську прабатьківщину й осісти в Наддесенні під Трубчевськом на р. Нерусі. Так Браун відтворює процес етнічних міграцій, які нібито мали місце в VI ст н. е.

²⁹ Ф. Браун, Разыскания..., стор. 246–247.

³⁰ Там же.

Незважаючи на всю умовність цієї псевдоісторичної схеми у Ф. Брауна, її згодом повторив О.О. Шахматов. Посилаючись на назву Десни, він твердить, що, мовляв, рухаючись з Карпат або ж з Дунаю, слов'яни прийшли на Десну знизу, з півдня. Саме цим і слід пояснити, чому ліва притока Дніпра здобула для себе назву правої (деснь – «права»).

Цій концепції не можна відмовити в дотепності. Але вся справа в тому, що Десна не одночленна назва і не має жодного відношення до слова *деснь* і до слов'янської гідронімічної номенклатури. Це – двочленна назва, з виразним поділом на частини: *Де-сна*. Друга частина *-сна* знаходить для себе пряму відповідність у назвах лівих приток річки в її верхів'ях – одна з приток зветься *Снов*, а друга *Снопоть*. Слід додати, що для цього гідронімічного району суцільно характерні річкові назви з морфемою *-сно*. Пор. *Сно-вид*, *Сна-гость*, *Сно-берь*, *Снова Польова*, *Снова Липинівська* та ін.³¹

Річка: рід (плем'я). Семантичні зв'язки типу «територія: плем'я» («топікон племя», *flumen gens*) неодноразово фіксовані для північної Припонтиди в античних письменників.

За свідченням Юстіна (32, 3, 15), істри (*histri*, *Historum gens*) звалися «за назвою річки», «іменем ріки», *ex vocabulo amnis*. Аналогічне повідомлення про жителів Наддністрянщини ми знаходимо для більш ранніх часів у Геродота. «Тіріс (Τυρῆς) тече з півночі... В його гирлі живуть елліни, які зветься тірітами» (IV, 51). Те саме свідчить Пліній: «Славна річка Тіра... На цій річці великий острів, де живуть тірагети» (IV, 12, 82). Ф. Браун пояснює це ім'я, як «жителі» (берегів) Тіраса», але не з самої назви річки, визнаючи тотожність назв річки й населення, а «з скіфо-сарматського *turagā-tha»³².

Про однойменні назви племені асіаків і річки Асіак (Аксіак) свідчить Пліній. За його повідомленням, між ріками Тірою і Борисфеном живуть «асіаки, однойменні річці» (*tox Asiakai cognomines flumini*) (IV, 12, 82).

У Помпонія Мели читаємо: «Асіак, найближчий (до Гіпаніса), тече між калліпідами і асіаками»; останніх (асіаків) від істрійців відокремлює Тіра» (II, 1, 7).

Збіг назви племені і річки особливо виразно відзначений у Плінія для Борисфена. Ми вже наводили те місце, де Пліній говорить про тотож-

³¹ Див. В.Н. Топоров, О.Н. Трубачев, *Лингвистический анализ...*, стор. 149, 208, 220.

³² Ф. Браун, *Разыскания...*, стор. 92. Браун довільно змінює *ч* на *ц* і так само довільно розчленовує *getae*, *γε-ται*, хоч назва річки є Тіра, а ніяк не Турага, якої не існує і яка не згадується ніде в наявних історичних джерелах.

ність назв річки, лиману й людності. За Помпонієм Мелою, «Борисфен омиває плем'я свого імені» (*gentem sui nominis*) (П, 6).

Однак семантичний зв'язок «рід ріка» спостерігається не завжди. Так, згадуючи про р. Гіпаніс, Помпоній Мела називає калліпідів, тобто плем'я з іншим ім'ям, ніж назва річки. Або ж доводиться припустити, що плем'я або річка звалася якось інакше, заступивши колишнє місцеве ім'я, поширене у тубільної людності.

Обмежимося прямими свідченнями античних авторів. У літературі ми знайдемо чимало спроб пов'язати племінні та гідронімічні назви. Зокрема, неврів звичайно пов'язують з такими річковими назвами, як *Нер Нур, Нура, Нурець, або Неруса*³³, племінну назву нап, засвідчену Діодором, зіставляють з річкою *Нанаріс* і т. д. В усіх цих і подібних випадках ми лишаємось у межах більш або менш вірогідних припущень, і з цим ми не можемо не рахуватися.

Постає відповідне питання, яким чином слід пояснити збіги племінних і річкових назв. Як констатує Ф. Енгельс, за первіснообщинної доби «власна територія і власне ім'я» характеризували кожне окреме плем'я. «Плем'я і діалект, по суті, збігаються»³⁴. Слід зауважити, що «плем'я лишалося границею людини як у відношенні до чужака з іншого племені, так і у відношенні до самого себе»³⁵. Ось засади, на які треба зважити, якщо ми хочемо зрозуміти семантичні зв'язки давніх племінних назв з топо- і гідронімічними назвами. Власне ім'я племені поширювалося на назву племінної території. Племінна назва збігалася з назвою селища, останнє – з назвою річки, на якій воно було розташоване. Античні джерела якнайкраще ілюструють це мовно-етнічне явище.

Отже, звернення до античних джерел дозволило переконатись, що поруч з апелятивами «природного» змісту й походження, які відбивають фізико-географічні особливості означуваного, об'єкту, в гідроніміці скіфських часів не менш виразно репрезентовані водні назви, засновані на

³³ «Що неври – слов'яни, в цьому не може бути сумніву... Збереження цілого ряду топографічних назв на зразок Нер, Нур, Нурець, Нарев, Нурська земля і т. д. в області Прип'яті й Німану, тобто саме в країні Геродотових неврів, служить незаперечним доказом на його користь» (Ф. Браун, Разыскания..., стор. 82–83). Цілком протилежну думку висловлює В. Георгієв: «Нарон, Наро, Нар, Наренум, нині італ. Нарента, хорв. Неретва, річка в Далмації. Назва є іллірійська, пор. річкові назви д. прус. Нарус, лит. Нар-упе, Наріс, Нерета, рос. Неретва...» (V. Georgiev, Die Herkunft der Namen der grössten Flüsse der Balkanhalbinsel, БЕ, София, I, 1959, стор. 14).

³⁴ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 72.

³⁵ Там же, стор. 77.

зв'язках: «річка річка»; «річка місто (перевіз, торжище)», «річка рід (плем'я)».

Цілком припустимо, що назви цього гатунку становлять найбільш давній шар. За своєю часовою приналежністю вони, очевидно, сягають тої доби, коли місцева людність Причорномор'я ще зберігала мовні елементи, успадковані від родових взаємин.

Найбільш яскраво відміни і властивості часу позначалися на групі назв, що вказують на тотожність значень «річка перевіз торжище рід». Нагадаймо, що передумовою суспільного ладу родової, первіснообщинної доби було «спільне проживання членів одного роду або племені на тій же самій території, заселеній виключно ними»³⁶. Міжплемінний обмін відбувався на кордонах племінних територій. Оскільки річки лишалися головними шляхами сполучень, тим самим торжище, розташоване на кордонах племінних територій – найчастіше в гирлі річки, при впадінні однієї річки в іншу – набувало значення, що поєднувало в собі відтінки значень: «рід – територія – річка – торжище».

---

³⁶ Там же, стор. 130.

СКІФСЬКО-ФРАКІЙСЬКА АНТРОПОНІМІЯ

«Країна скіфів лежала між Карпатами і нижнім Дунаєм на заході, Чорним та Азовським морями на півдні і Доном на сході»¹. Зі сходу за часів Геродота вона межувала з іранським світом, на заході з Фракією і на півночі з балтами, або латославами.

Географічне положення Геродотової Скіфії визначає норми мовно-порівняльних зіставлень. Було б непослідовно досліджувати лише східні зв'язки скіфської мови з іранським світом і при цьому ігнорувати західні й північні. Поруч із скіфо-іранськими зв'язками слід зважати так само на скіфо-фракійські та балто-слов'янські.

Переважне значення скіфо-фракійських зближень полягає в тому, що лінгвістичний матеріал обох мов синхронний, просторово суміжний, з якісно спорідненою джерелознавчою базою. Це – античні глоси, дані гідро- й топонімії, місцеві особові імена з епіграфічних пам'яток Північної та Західної Припонтиди.

Питання про скіфо-фракійські зв'язки піднімалося не раз, але ставилося воно не в усьому обсязі, а частково – про зв'язки між Фракією й Боспором. Тут накреслилося два погляди, один репрезентований А. Беком і другий – М. Ростовцевим. На думку А. Бека (Сig. II) і його послідовників, у Боспорі були поширені фракійські імена, занесені сюди Спартоком (438–432 рр. до н. е.), який ствердив своє династичне панування за допомогою найманців-фракійців, що прибули на Боспор разом з ним з Балканського півострова².

¹ Ф. Браун, Разыскания в области гото-славянских отношений, стор. 72.

² В.І. Абаєв у рецензії на працю Д. Дечева «Характеристика на тракийския език» пише: «За часів Геродота Фракія межувала на півночі зі Скіфією, на півдні з Македонією. Перебуваючи в жвавих зносинах зі Скіфією, фракійці, безперечно, відігравали також певну роль у давній долі півдня Росії. Власні імена володарів Боспорського царства значною мірою є фракійські (Спарток, Котіс, Рескупорід, Реметалк)» – ВДИ, 1954, № 2, стор. 87.

М.І. Ростовцев зайняв протилежну позицію. Він доводив, ніби Спарток був місцевого походження, і саме кіммерійського, а кіммерійці, можливо, повинні вважатися фракійцями³.

Обидві теорії про фракійців як автохтонну людність східного Криму, про споконвічну древність фракійського етнічного елемента в Боспорі, про фракійське завоювання Боспорського царства, про захоплення фракійцями царської влади на сході Криму в V ст. до н. е. позбавлені історичного значення. Ці теорії – історіографічні фікції. Вони позбавлені фактичної основи і з цього погляду, як зауважив Л. Згуста, «майже рівноцінні». «Ми, – пише він, – спробуємо знайти рішення в аналізі і дослідженні фракійських особових імен, засвідчених на нашій території»⁴.

Цим визначається єдине можливе розв'язання проблеми, але, щоб сказати щось певне про власні імена північної Припонтиди, треба гарантувати точне визначення як фракійської, так і скіфської мови.

У 1893–1894 рр. була видана праця В. Томашека «Die alten Thraker»; в 1957 р. вийшла книга Дм. Дечева «Die thrakischen Sprachreste», де зібрано весь доступний для нас матеріал про фракійську мову. «Ця праця остаточно заступила збірник Томашека і відкрила нові можливості для дослідження фракійської мови» (Вл. Георгієв). Та при всьому тому визначення фракійської мови, запропоноване Дм. Дечевим, неприйнятне. Воно аж надто суперечливе. За Дечевим, утворення фракійської народності – результат вторгнення іранців у Грецію, де вони змішалися з етрусками⁵.

Нам нічого невідомо про іранське вторгнення в Грецію, і ми нічого не можемо сказати про асиміляцію іранцями етрусків, про іраноетруське мовноетнічне схрещення.

Фракійська мова зовсім не іранізована індоєвропоїдна мова, не схрещена іраноетруська, а окрема самостійна індоєвропейська мова Фракії, як це слушно ствердив Вл. Георгієв.

³ М. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, стор. 67. Критичний розгляд концепції, розвиненої Ростовцевим, див. L. Zgusta, *Die Personennamen...*, стор. 42–43.

⁴ L. Zgusta, вказ. праця, стор. 42, § 24; пор. § 582.

⁵ «Індоєвропейці, через схрещення яких з етрусками, або етрускоїдами, виникла фракійська народність, належали до іранських племен» (D. Dečev, *Charakteristik...*, БЕ, II, 1960, стор. 200, 202).

Подібно до того, як фракійська мова – самостійна мова давнього населення Балканського півострова на південь від Дунаю⁶, так само скіфська мова – мова населення півдня Східної Європи, на схід від Дунаю, на всьому просторі між Дунаєм і Доном.

Щоб уявити собі сучасний історіографічний стан питання про скіфо-фракійські мовні взаємини, варто спинитися на тому, як це питання викладене в «Передмові до Корпусу боспорських написів». Видання «Корпусу» найбільш значна подія в радянській епіграфічній літературі після IOSPE В.В. Латишева. «Корпус» упорядкований колегією, до складу якої ввійшли найбільш авторитетні радянські епіграфісти, фахівці з античної історії й археології А.І. Болтунова, В.Ф. Гайдукевич, А.І. Доватур, Д.П. Каллістов, Т.М. Кніпович.

У «Передмові» до Корпусу (надалі скорочено КБН) констатується, що власні негрецькі імена з епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я перебувають ще в «процесі опрацювання». До позитивних наслідків, досягнутих на сьогодні, віднесено в «Передмові» те, що в епіграфічних дослідженнях «розмежовані великі серії іранських (скіфо-сарматських) і фракійських імен», хоч до цього визнання й додається застереження: «Ці дослідження далеко не в усіх випадках доведені до остаточних висновків». Мова йде про розходження, які спостерігаються між ученими. Якщо одні з дослідників відносять певні імена до іранської мовної групи, то інші ладні ті самі імена вважати фракійськими. До того ж існує й третя точка зору, згідно з якою низка імен визначається як «ірано-фракійські». Цей компромісний погляд оцінюється в «Передмові» негативно, як «оперування досить розпливчати поняттям»⁷.

З такою оцінкою слід погодитися. Оперування розпливчати поняттями не приносить ніякої користі, не забезпечує поступу в науці. Більше того, дезорієнтує. На нашу думку, чергове завдання дослідників полягає в тому, щоб ствердити на матеріалах епіграфіки, які саме з особових імен, засвідчених на території Фракії, трапляються в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я. Саме така постановка питання гарантує від непотрібних ускладнень, нагромодження зайвих суперечливих припущень, нікчемних псевдоетнічних визначень.

⁶ «Фракійські племена – найдавніше населення східної смуги Балканського півострова (на південь від Дунаю)... Назва фракійська мова повинна бути пов'язана з особливостями найбільш давніх імен на південь від Дунаю» (В. Георгиев, Исследования..., стор. 137).

⁷ КБН, М. – Л., 1965, стор. 11.

На сучасному рівні науки далеко не в усіх випадках можна сказати з певністю, що дане ім'я є власне фракійське, а не іранське або ж ще якесь інше, що, трапившись у скіфському ономастиконі, воно було запозичене саме з Фракії. Варто обмежитися більш скромним, але більш певним розмежуванням імен за територіальною ознакою. Одні імена трапляються переважно в Західній Припонтиді, інші – в Північній, разом з тим деякі з них зустрічаються однаково як у Фракії, так і в Скіфії.

При зіставленні імен фракійського і скіфського ономастикона ми дотримуємося тих самих правил методики, про які докладніше говорили на початку. Насамперед це стосується принципу розчленування. Оскільки в багатьох випадках перший і другий члени складних двочленних імен подекуди неодноразово повторюються, часто бувають взаємозворотні, міняються місцями, це створює спосіб перевірки, служить необхідною гарантією правильного розчленування.

Певна річ, цей спосіб далеко не завжди рятує від небажаних помилок, але він надійніший, ніж той, яким звичайно користуються, а саме: коли етномовне визначення того або іншого імені спирається на гіпотетичну етимологію, а етимологія стверджується на підставі виключно звукової подібності без уваги на систему розчленування і на наявність ономастичного ряду (серії). Ми не прагнемо виявити будь-що-будь у кожному окремому випадку етимологію імені. Часто буває доцільніше відмовитися від пошуків етимології, ніж рухатись навмання.

В основу порівняльних зіставлень скіфського та фракійського ономастикона покладемо той реєстр фракійських імен, який подано в праці Дм. Дечева (1952, 1960).

Подаючи в алфавітному порядку фракійсько-скіфські імена, ми наводимо спочатку скіфське ім'я, місце знахідки, місце публікації в IOSPE В. Латишева або «Корпусі», дату; далі подається для порівняння споріднене фракійське ім'я, звичайно з посиланням на Дечева з зазначенням сторінок по виданню 1960 р. Після цього згадуються відповідні етимологічні тлумачення, які пропонувалися досі. Назви авторів і праць наводимо скорочено.

Ἄβατος, Ольвія, Л., I, 79, 181, 182, I н.е.; Згуста, 59 I: малоазійське ім'я; Абаев, Я., 185: ос. wafun, д. інд. vabh, hu-vāba «гарна ткаля». Пор. фрак. Ἄβα-, -αβα, Дечев, Ч., 152, 185.

Αβηδαω, Танаїс, Л., II, 446; КБН, 1278. Пор. фрак. Αβεζελμς, Ἄβατος, етнікон (Стеф. В.), Дечев, Ч., 152, 174, 185, SR, 1.

Αβλωνακος, Ольвія, Л., I, 175, 7; Фасмер, 29: сарматське ім'я; Згуста, 265: іранське; Міллер, Ж., 263: аб- «вода», або: ос. префікс āf-, āb-. Пор. фрак. Αβλου-ζελμις, -φιης, Дечев, 156, 164, SR, 2: гр. αὐλις, «стоянка, ночівля», αὐλη «двір, житло».

Αβραγος, Ольвія, Л., I, 80, 82, 91, 100, 266, 686, II – III н. е.; Міллер, Ж., 249, ОЭ, III, 119, ИАК, 47, 90: 1) ос. abrag «розбійник»; 2) ос. Ävrag «туман», ав- «вода» + rag «хребет»; Фасмер, 30: те саме; Абаев, Я., 152, Сл., 26, 71, 206: ос. av «небо», ав. avra «хмара». Пор. фрак. Ἀβρο-ζελμις, Αβρου-πολις, Дечев, 161, 165, 176, SR, 2–3: д. півн. aurg, aurgir «волога, вода»; Георгієв, Иссл., 118: гот. «дужий, могутній».

Αβροαγος, Ольвія, Л., I, 116, 4, II н. е.; Міллер, ИАК, 47, 90: 1) ос. ävrag «хмара», ав. ав- «вода» + rag «хребет», 2) ав. ав «вода» + gōg «легкий, швидкий», «швидководний»; Фасмер 30: неймовірно; Згуста, 41: ав. aurgva «швидкий, сміливий». Пор. фрак. Αβρο-ζελμις, Αβρου-πολις; при розчленуванні: Αβ + ροαγ-: фрак. Αβεζελμις, Дечев, 174.

Αβροζ εος, Танаїс, Л., II, 447, 9; КБН, 1279, 225 н. е.; Міллер, Ж., 253: 1) ав. āfs, н. перс. ab, ос. Audeu «водяний», 2) префікс ос. āf-, āv-; Фасмер, 30: ав. Aurgva «швидкий, сміливий» + zaυa «зброя»; Згуста, 42: «той, у кого швидка, смілива зброя»; Руссу, 318: -z- суфіксальне як в Brincazeis, Cartuza, Dateizes, Durazis, Potazis.

ζΑβρίσκου (род.), Л., II, 384, 1; КБН, 999, I–II н. е.; Згуста, 876: гр. ζ/Αβρων + ισκος суфікс.

Пор. фрак. Αβρο-, Αβρου-, див. вище.

Αζιαγος, Ольвія, Л., I2, 86, 10; Міллер, ИАК, 47, 83: ос. az «рік» + суф. -iag; Фасмер, 30: те саме. Пор. фрак. географічні назви: Αιζικη, Αιζισις; власні імена: Ζειζας, Ζεισις, Ζισις; Дечев, 180, Георгієв, 118: географічні назви вірм. aic, гр. α'ις «козел»; Георгієв, 120: власні імена алб. Zi, Zeze «чорний, чорна».

Αζος, Танаїс, Л., II, 448, 13; КБН, 1280, 13, 225 н. е.; Фасмер, 31: д. ір. aza- «козел», д. інд. aja, с. перс. azak. Див. Адзіаг.

Αθαφοιω (род.), Мірмекій, Л., ИАК, 2, 1902, I, IV до н. е.; фрак. Αφους, географічні назви Ἀθυ-παρηγός, Αὐθι-παρου, Ἀθως; Дечев, 168, 181; Георгієв, 119: акіb--> akth → atth → at(h)- (*auk-t(o), д. лтс. aukts, лит. aukštas, лат. auctus, augustus «високий»).

Αλουθαγος, Ольвія, Л., I2, 89, 53, II н. е.; Фасмер, 31 заперечує можливість зіставлення з н. перс. aluh «орел», як перське запозичення воно мало б форму *ardufya; Згуста, 270: така інтерпретація лишає без уваги Ф; Абаев, Я., 53, 340, Сл., 129, Из., 11, 63: ос. āluton, лит. alùs, д. прус,

alu 'Met', ac. ealu, д. півн. Ql. Пор. фрак. Αυλου-, Αλλου-πορις, Αυλος, Αλλος; Дечев, Ch., 170: гр. αυλις, αυλή «двір, житло, стоянка». При етимологічному тлумаченні лишається неясним членування: 1) Αλουθ-αγ-ος, 2) Αλου-φαγ-ος, можливо, -τακος, -δοκος.

'Αμαδοκοι, Σκυθικόν ἔθνος, Стеф. В.; Αμαδοκα «місто на Дніпрі», Птолемей, III, 5, 10; Томашек, 8, Фасмер, 11, Браун, 82: д. інд. āmād- «сироїдці», «андрофаги». Пор. фрак. Αμαδοκος, Αματακος, Αμματακος. Етимологія назви залежить від розчленування: Αμα- або Αμαδ-. Дечев, 158: і. е. dek'-, dok'-, «приймати, вшановувати» в гр. δεκομαι «приймаю», δοξα «думка, слава», лат. decet «годиться».

'Αναίη, Пант., КБН, 245, III до н. е.; Згуста, 892: «іонійська форма імені амазонки 'Αναία, наведеної з Ефора у Стеф. В.»; КБН, 245: 1) назва карійського міста 'Αναία, 2) ім'я перської богині Анаїти. Пор. фрак. 'Ανά- в Ανάδραιμος, Дечев, 165, 182, 185; Георгієв, Иссл., 113, 133: ана- «дев'ять» ('Ανά-δριμός = 'Εννεά 'οδοι, Стеф. В.) з і. е. *enut, пор. гр. ἕνα, іон. εἶνα «дев'ять».

Ανάχαρσις, Геродот, IV, 76; Л. Мейер (Kuhn, 5, 162): д. інд. ānagha (ав. Agha «лихий») + ṛshi «мудрий»; Мюлленгоф, 118, Міллер, 11 відкидають це пояснення; Абаєв, Білецький, 82: «Це ім'я відноситься до іранських основ ana + hvarti, відп. осет. ānā-xwālc «непошкоджений»... Схожість його складових частин/ ana + kharsi з грецьким, імовірно, була зовнішньою і випадковою».

'Ανδανακος, Танаїс, Л., II, 446, 20, III н. е.; Міллер, ИАК, 47, 82: ос. āndon «криця», запозичене з угро-фінської, вот. андан, комі ієндон; Фасмер, 32: те саме; Згуста, 51: в угро-фінських мовах запозичене з осетинської; Абаєв, Сл., 156, Из., 137: визнає «скіфське походження тох. А āncwā «залізний», тох. В. ейсуwo «залізо». Етимологія залежить від членування: Ανδαν-ак-ος або Αν-δαν-ак-ος. Пор. Дечев, Ch., 185: «PH 'Αναμος з *Αν-αβ-ος».

Ανοπτηνις, Пант., КБН, 282, 348, 545, 620, 631, 781, I–II н. е.; Фасмер, 39, Згуста, 579: фрак. Ἔπτενις, Επτηκενφου. Пор. Дечев, 150, 174: Επτακενφος.

'Αλφη, Пант., Л., II, 217; КБН, 164, IV до н. е.; 'Αλφια, Запорізька, ВДИ, 1959, IV, 99–101; КБН, 1022, II н. е.; 'Αλφοῦς Пант., Л., IV, 286, 355; КБН, 370, 537, I н. е.; фрак. Αλφη Αλφια, Αλφος, Αλφους; Згуста, 595, Дечев, Ch., 171, 176, SR 20, Руссу, 318 визначають ці імена як спільні скіфо-фракомалоазійські (Віфінія, Лікія, Лідія, Карія і т. д.).

Αρχαμνος, Ольвія, Л., І2, 96, 6, II–III н. е.; Згуста, 53: Argam ім'я голови вірмено-мідійського роду (Юсті, 22). Див. аргімпаї.

'Αρχαίο (род.), Ельтеген, Німфей, Л., IV, 287; КБН, 917, V–IV до н. е. Пор. фрак. власне ім'я Αρχαίος та Αρχ- в топіконі Αρχι-δαυα. Дечев, Сн., 171 зближує з власним ім'ям Αρχίσσα < і. е. *ark- в гр. ἀρχέω «охороняю, допомагаю»; в SR, 22 він наводить назви міста-фортеці 'Αρχαμώ в Малій Скіфії, 'Αρχανό-кілі в Верхній Мізії біля Акви (Прокопій), а також Αρχε-δαυον, 'Αρχι-δαυα, Αρχι-δαυα в Дакії на р. Апусі; в першій частині цих топіконів на його думку, той самий корінь, що й в імені Аргей (Αρχαίος).

Αρχιπλατοι, Αρχιπлатοι, племінна назва, Геродот, IV, 23; Ορχεμπλατοι, Плутарх, Αγεμφραει, Мела, IV, 117; Αρχιμφραει, Амміан Марцеллін 22, 38; Мюлленгоф, 105: перша частина темна; друга -платος, авест. рауи «охоронець, захисник»; Томашек, II, 63: іран. *argin «гідний, поважний», з агуа «ціна» + рауа «користь, успіх»; Маркварт, II, 89: *argind «захищаючи» (дієприкметник) + раф і- «путь», Фасмер, II заперечує ці пояснення. Пор. 'Αρχιπ-πεων, КБН, 979, 982, 983, 1051.

Αρχοδα (род.), Пант., Л., IV, 338, 1; КБН, 510, I н. е.; Міллер, Ж., 248: ос. argъaun, дієпр. argъud «молитися», «читати, вірити, правити службу божу»; Фасмер, 32: відкидає це тлумачення; Згуста, 772: топікон від назви міста в Криму 'Αρχοδα (Птол., III, 6, 6).

'Αρχοτου (род.), Пант., Л., II, 19, 1, 7; КБН, 75, II до н. е.; Фасмер, 32, Згуста, 773: ім'я тотожне з Αρχοδας. Пор. фрак. власне ім'я Αρχαος, ΜΝ Αρχιδαυα. Дечев, Сн., 171: Влі Αρχίσσα < і. е. ark – в гр. ἀρκέω «обороняю, захищаю, допомагаю».

Αρχουαναγος, Ольвія, Л., I, 82, 3; 91, 4; 103, 3; 132, 10; 138, 6; 686, 2, II–III н. е.; Міллер, Ж., 249; ос. argъuinag «würdig zu beten»; Мюлленгоф, 107, 109, Фасмер, 32: ос. argh «ціна» + ав. van «цінувати»; Юсті: Archawan, жіноче ім'я «бузок»; Згуста, 54: «Якщо цього слова не було в осетинській мові, а друга частина імені лишається без пояснення, то слово argh- з значенням «ціна» цілком доречно на початку складного імені»; Мюлленгоф, 107: Κουκ-ουναγος, Μουκ-ουναγος, 'Ρηχ-ουναγος, з другою частиною -ванаг не властиві іранській мові. Пор. лит. vānagas «яструб», лтс. vanags, д. прус. spergla-wanag, gerto-anax.

'Αρδαβουριος, три однойменні візантійські полководці аланського походження (Феофан, 131, 149; Малала, 371); Міллер, ОЭ, III, 96: перша частина – ос. ard «клятва»; друга частина без пояснення; Абаєв, Я., 155: ос. ard-bevra «наділений багатьма ардами». Див. фрак. ard- «далі»; -Ворр- пор. фрак. Ворр-κεντιος, Вуре-Βιотаς, Μουκα-Ворр; Дечев, Сн.,

192: «Вурє-, Воирє-, Вовр- у власних iменах... відповідає алб. bur, byre «чоловiк»; Георгiєв, 119: те саме.

Ардауџакоџ, Танаiс, Л., II, 447, 14; КБН, 1279, 14, 225 н. е.; Мiллер, Ж., 263 припускає три членування: 1) Ард-аџакоџ: ос. ard «клятва» + ос. arđau «звичай, закон»; 2) Ардаџ-џаџоџ = ос. arđag «половина», 3) Ардаџџа-коџ = ос. аг- «при» + *џаџџа «спалений» вiд daz (д. iнд. dah-daghda, авест. daz, перс. dazītan); Юстi, 6, 21: ос. arđa «клятва» + agđa «пов'язаний клятвою», «той, хто належить до товариства, яке принесло клятву»; Фасмер, 32: ос. ard «клятва» + авест. хахта «пов'язаний клятвою»; Абаєв, Я., 156, Сл., 122, 156: ос. ard + џџdaw «звичай, освячений традицею», «той, хто дотримується арду i звичаю», согд. аџdaw «суддя»; Згуста, 55 повторює етимологiю Фасмера.

Ардаџiскоџ, Арбароџ: той же корiнь ard-.

Арбаракос, Пант., Л., II, 29, 45; IV, 211; ИАК, 14, 38; КБН, 36, 103, 1016; Танаiс, Л., II, 426, 444, 446, 448; КБН, 1242, 1277, 1278, 1280, III н. е.; Мiллер, Ж., 245, 263; ОЭ, III, 80, Згуста, 56; 1) ос. āldar, arđar «старшина» з ard + đar «той, що поклявся», 2) arđagār, з ārdar-un «простягати, давати»; Фасмер, 33: «ледве чи ос. arđarun супроти Мiллера 245»; Абаєв, Я., 154: ос. arđar «пан, князь», ārm-đar «рукодержець».

Тенденцiя обмежити порiвняльнi зближення осетинською мовою хибна. Значення «той, хто належить до товариства, яке принесло клятву» (Юстi), тлумачення «старшина», як «той, що поклявся» (Мiллер), явно пiзнi i могли з'явитися лише тодi, коли клятва, зв'язки за клятвою заступили зв'язки за родовою спорiдненiстю. Тим-то ard за скiфської доби в понтiйських написах повинно було зберiгати вiдтiнок значення «родич, член роду».

У фракiйській мовi корiнь ard засвiдчено в етнiконi Ардiληνός, в топiконi 'Ардеiа, як культова назва Ωρδιανός (Дечев, Ch., 171). Назву фортецi Ардеiа (Прокопiй) Креге ВJN 80 вважає iлiрiйською, Дечев, SR, 23 – фракiйською. Той же корiнь Дечев вбачає в назвi Ardicenus vicus (область Фiлiппополя). Оскiльки корiнь ard- фiгурує в топонiмах i етнонiмах, то значення «цiна» не було нi основним, нi початковим.

Артивоiћ, Пант., Л, ИАК, 3, 12; КБН, 169, IV до н. е.; Згуста, 915: гр. артi-φρων «розумний». Пор. фрак. Artila, Bi-arta, Bi-артаџ, -ηртаџ, р. 'Арт'анηџ, притока Дунаю (Геродот, IV, 40), 'Артискоџ, (Геродот, IV, 92), 'Арт'акηџ, 'Артакоџ, притока р. Марици. Дечев, Ch., 151, 171, 173: 1) д. iнд. r̥tā- «слухний, правильний», 2) д. iнд. ārdati «тече»; Георгiєв, 130, 260: те саме.

Αρτίλους, Пант., Л., II, 133, 1; КБН, 718, II–III н. е.; Згуста, 916, посилаючись на Бехтеля PN, 77, вважає ім'я грецьким.

Ασανου (род.), Ольвія, Л., I², 97, 11; Згуста, 62: авест. asan «камінь». При інших мовних зближеннях пор. д. прус, assanis (Ельб. сл., 14) «осінь», власне гот. asans «час жнив».

Ἀσαρος, Німфей, Л., ИАК, 10, 47; КБН, 914, V до н. е.; Міллер, ИАК, 47, 82, Фасмер, 34, Згуста, 63: ав. asāga, ос. a + sāg «безголовий». Сумнівно. Пор. фрак. Ασ-σ'αρα-κος, Σαρατοκος (на фракійських монетах біля 400 р. до н. е.).

Ασπακου (род.), Танаїс, Л., II, 446, 16; 447, 24; КБН, 1278, 19; 1279, 24, III н. е.; Міллер, Ж., 249, ОЭ, III, 79: ав. aspa, н. перс. esp, ос. äfsä «кобила»; Юсті, 46, Фасмер, 34, Томашек, P-W, II, 1738, Гарматта, 497, Абаев, Я., 157; Згуста, 64, 66: те саме. Пор. фрак. власні імена Εσβενειος, Εζβενις, Esbenus, Hezbenus, культові імена βετ-Ουιτ-εσριος, ουτ-ασριος, Дечев, Ch., 165, 200, SR, 171, Георгієв, Иссл., 120. Тлумачення імені як іранського неточне. Це ірано-балто-фракійське ім'я, характерне в своїх мовних зв'язках для північної й західної Припонтити. Пор. балт. лит. ašva, ašvienis, д. прус, aswinan dadan «кобиляче молоко», Ельб. сл., 694.

Ἀσπαμιφάρεος (род.), Пант., Л., ИАК, 3, 42, 7, II, 280; КБН, 211, 242, IV до н. е.; Фасмер, 34: ав. aspa + ав. miφwaga «спарований», Згуста, 65: те саме, «той, хто має пару коней». Можливо, для другої частини слід шукати балтійських зближень, як і для першої.

Αὐ'ασιος (род.), Пант., Л., II, 97; КБН, 193, IV до н. е.; Фасмер, 34: Авазій – сарматське ім'я (без етимологічних пояснень); Згуста, 68: коротка форма складного імені від ав. awah «допомога». Пор. фрак. Дечев, 163, SR, 34: Auza < i. e. aues-: aus- «світить» в д. інд. ušā-h «світова зірниця».

Αὐλουζελμις, Пант., Л., II, 136; КБН, 586, I–II н. е.; Αὐλουζελμις, Л., II, 136; КБН, 587, I–II н. е. Пор. фрак. Αυλο-, Αυλου- + -ζανης, -ζελμις, -κενφος, -порис, -σελμις, -sanus; Дечев, Ch., 164, 199, SR, 35: < i. e. aul, фрак. au-l «переночувати» в гр. αυλις «місце перебування, ночівля», αυ «двір, житло»; Руссу, 318: те саме. Запропонована етимологія приблизна.

Αὐλου-порис, Мірмекій, ВДИ, 1950, IV, 77, № 9, I н. е. Фракійське ім'я, Дечев, Ch., 164, 170, 176, 184, 186, 199, 200; SR, 37; Георгієв, Иссл., 122, Руссу, 318: Αλλη-порис, Δαλε-порис, Μουσα-por, Nato-porus, лат. puer, pagio «родити», Pro-pertius «рано народжений».

Ἄφταιμακος, Танаїс, Л., II, 434, 15; КБН, 1250, 236 н. е.

Αφτειμακος, Л., II, 446, 22, 28; КБН, 1278; Міллер, ИАК, 47, 85, Фасмер, 34, Юсті, 6, Згуста, 72, Абаєв, Я., 28, Сл., 196: ос. ävdäimāg. Пор. фрак.: Αφ(φ)η-μακος, Дечев, 171.

-Βαζος в Ουρυ-Βαζος, Ольвія, Л., I2, 95, 4, 101, 7; Міллер, Ж., 262, Юсті, 385, Гарматта, 307, Згуста, 172, Абаєв, Я., 18, 160, 197, Сл., 242: ав. *vazu*. Пор. фрак. *Vazis*, Βαζοπαρα, Βαζιτηνός, Βαζοβαλις, топікон Βαζοπαρα, етнікон Βαζοπαρηνοι, Дечев, SR, 40: Певне, ім'я є спільне скіфо-фракійське, що зберігає найближчі зв'язки з іранською мовною областю.

-Βαλος, -Βαλις в Αρει(Δρει)-Βαλις, Ольвія, Л., I2, 80, 13, III н. е.; Δρο-Βολους, Пант., Л., II, 144, 1; КБН, 179, IV до н. е.; Νανοβαλα-μυρου, Горіппія, Л., II, 401; КБН, 1125, 11–12, I–II н. е.; Οαρος-βαλακος, Танаїс, Л., II, 442, 15; КБН, 1264, II н. е.; Ουαρζ-βαλος, Ольвія, Л., I2, 91, 9; Ουαστο-βαλος, Танаїс, Л., II, 451, 30; КБН, 1282, 228 н. е.

Пор. фрак. *Valius*, Βαλος, Βαλης, Δεκέ-Βαλος, *Deci-balus*, *Tri-balli*, Дечев, Ш., 153, 168, 170, 171, SR, 42, 157; 347: і. е. *bhel*, д. інд. *bhala* «блиск, чоло», гр. Гесіхій: φαλος λευκος, д. болг. *бѣль*; Мюлленгоф, 116; Міллер, Ж., 254: д. інд. *bala* «сила, міць». Пор. балт. лит. *bālas* «білий», д. прус. *ballo* (Ельб. сл., 77) «чоло».

Βαλωδις, Танаїс, Л., II, 444, 447, 474; КБН, 1276, 6; 1279, 7, 11; 1281, 9, III н. е.; Юсті, 62, Фасмер, 32, Згуста, 618, 619: без пояснень. Пор. балт. лтс. *baluodis*, лит. *balañdis* «голуб», *bāltas* «білий», *bālti*, *balūoti*.

Βαρδανου, Пант., Л., II, 29, 13, 35; КБН, 36, III н. е.; Міллер, Ж., 251: 1) д. перс. *vardana* «община», 2) р. Ουαρ-δάνης (Птол., V, 9, 5); Фасмер, 35, Згуста, 773а віддають перевагу цьому другому зіставленню; Георгієв, Иссл., 115: р. *Var-dar*<. д. інд. *vāgi* «вода».

Βάστα, (род.), Пант., Л., IV, 247; КБН, 437, I н. е.; Фасмер, 35: коротка форма ав. *Basta-vagi* герої іранських епічних переказів. Пор. фрак.: Βαστα-κιλας, Βαστο-κειλας, Στραν-βαστα, Βαστα-ρευς, Βαστία, Βαστος, Ουαστο-βαλος та ін., Дечев, Ш., 164, 176, ЗК, 45, Руссу, 319. Йокль, ERL, 13, 288: *bhau-st «житло», *bheu* в гот. *bauan*, мессал. Βαυρία οἶκος Гесіхій; Дечев, 164: < і. е. *ves*, *uos* в д. інд. *vāsati* «перебуває, мешкає», гр. *Fastu* «місто», д. інд. *vastu* «місце, дім».

Βαστάκας, Пант., КБН, 171, IV до н. е.; Βαστάκου (род.), Пант., Л., IV, 239, 3; КБН, 753, II н. е.; Βαστάκου (род.), Танаїс, Л., II, 443, 11; КБН, 1262; II н. е.; Міллер, Ж., 246, ОЭ, III, 155; ос. *bāstag* «місцевий, тубільний», *bāsta* «місце», Абаєв, Я., 86, 106, 185, 300, Сл., 254: те саме; Згуста,

83: те саме; Фасмер, 35: відкидає це зіставлення; Дечев, 164, 176 вважає ці боспорські імена фракійськими, Руссу, 319: те саме.

Βενζει (клич.), Пант., Л., II, 223; КБН, 663, II н. е.; Міллер, Ж., 250, ОЭ, III, 81: ос. bindzä, bundz «бджола», Фасмер, 36, Абаєв, Я., 160, Сл., 280: те саме. Латишев, КБН, 663: «Βενζει, кличний відмінок від фракійського імені Βενζις = Βενδτς»; Томашек, Thraker, II, 1, 47; 2, 12; Згуста, 557, Руссу, 319, Дечев, Ч., 154, 166, 167, SR, 49–51: фрак. Βένδις, Βενζεις, Βενδι-δωρα-ρωρος, ζητα, -παρα, -φ'ανης, а також -ιδος, -ιχος, Δεβα-Βενζις. За Гесіхієм: «Бендіс: фракійська Артеміда». Весняний місяць Артемисій – Бендідей, оргіастичне свято Бендідея. «Βενδις < i. e. bhendh «в'язати» в д. інд. badhnati «в'яже, заковує», алб. besë «угода, віра», гот. bindan, Дечев, 154; «покровителька статевого сполучення і співжиття», Томашек, I, 47.

Bessa, Херсонес, Л., I2, 547, Г.Д. Белов, Херс. Тавр., 1948, табл. 14. Власне ім'я Бесса – етнікон відповідно до ПЛН Бесси, Дечев, 154, 169, 179; SR, 59, Руссу, 319.

Βίτου Βειτους, Пант., КБН, 109, III до н. е.; «Διζα, υίε Βειθους...» «Діз, син Біфія, центуріон і начальник загону фракійців», Пант., Л., II, 290; КБН, 666, II н. е.; Βίτου (род.), Херсонес, Л., IV, 464; I2, 450; IV н. е.; Vithus miles, Ольвія, Л., I2, 167. Згуста 931: Біфій – грецьке ім'я. Певно, це характерне фракійське ім'я (до 350 р.); до цієї групи належать також імена Vithus, Vitu-raus як це відзначає Дечев, Ч., 154: «...за римських часів фракійський спірант b передавався не тільки через гр. β але також через лат. v». Див. Дечев, 149, 154, 165, 171, 176, 193, 5К, 62–68, Руссу, 319.

Βίστης, Пант., Л., IV, 255, 3; ИАК, 37, 9, 10; КБН, 760, 298, рим. час. I до н. е.; Фасмер, 36, ERL, 244: коротка форма Vištāspa; Гарматта, 307: коротка форма складного імені, наприклад, visto-fraoētay- «віруючий», «хто знає віросповідання», Згуста, 85: підтримує останнє тлумачення. Поширене фракійське ім'я, пор: Ауло-Βειστας, Воире-Βυρε-, Διτυ-Βίστος, Βιστης, Βίστορες (ПЛН), Βίστρας, Βιστῦρας, stagnum Bistonum et gens (Пліній), Βιστονίς λιμνη (Птолемей), Дечев, SR, 71–72, Руссу, 319. Дечев, Ч., 154, 169, SR, 71: < i. e. bheidh «переконуватися, довіряти» в гр. πείρω «переконую», лат. fido, гр. πιστος «вірний»; Георгієв, Иссл., 119: те саме.

Βόλας, Пант., Л., II, 97; КБН, 193, IV до н. е.; Міллер, Ж., 272: ос. Vola; Фасмер, 36: те саме. Пор. фракійське місто Βόλουρος в племінній області траллів (Траллеїς) (Стеф. В., 175, 7). Томашек, Thraker II, 2, 61, Дечев, SR, 74: вірм. bolur, bolor «горб», д. півн. boller «куля», д. ісл. bali «висоти вздовж берега».

...επι Βορ'ασπω Β'αβου ἄρχοντος Ταν'αεως «...за Бораспа, сина Баба, архонта Танаїса», Л., II, 423; КБН, 1237, 16–18, 193 н. е.; Β'αβος Βαιορ'ασπου, Танаїс, Л., II, 430; КБН, 1245, 6–7, 220 н. е.; Юсті: «хто має брунатних коней», Фасмер, 36: ос. bog «жовтий» н. перс. bōg «лисиця, червонобрунатний» + aspa; Абаєв, Я., 161, Сл., 271: «хто має буланних коней», Згуста, 86: те саме. Приклад порушення основних правил методики. Замість того, щоб звертатися до осетинської мови, слід передусім взяти до уваги дані місцевого епіграфічного ономастикона. На думку Латишева, «архонт танаїтів Борасп, син Баба, є батько архонта танаїтів Баба, сина Байораспа в написі 220 року» (КБН, стор. 729). Борасп належить до імен *асп*-групи з тим, що ім'я Бораспа відповідає імені Байораспа. Внука назвали ім'ям діда. Байор і Бор – дві форми написання одного і того ж імені. Пор. фрак. Βορ-Βρεγα, Μουκα-Βορυς, Μοσα-bορα, Dutu-bοris тощо. Дечев, Сн., 80: «до алб. burre «чоловік» з *bhṛ-no-s»; Георгієв, Иссл., 119.

Βουλαστῆς, Мірмекій, Л., ИАК, 10, 54, 50; КБН, 872, IV до н. е. Згуста, 936, з посиланням на Бехтеля, РН, 98, наводячи патронімік Βουλαστίδης, вважає ім'я грецьким від Βουλή. Пор. фрак. Βουλο-γαίσις, Ουολο-γαίσις. Дечев, 180: « < i. e. ghais в лит. gaišinti «tilgen».

Βραδ'ακου, (род.), Пант., ВДИ, 1955, 3, 207; КБН, 76, 9, 82 н. е.; Л., II, 266; КБН, 324, I н. е.; Горгіппія, Л., ИАК, 37, 55, 27; КБН, 1167, II н. е.; Міллер, Ж., 250: ав. brāta, н. перс. bāra-dār, ос. ārvād; Фасмер, 36, Абаєв, Я., 62, 161, Згуста, 87: те саме; Юсті: с. перс. (жін. р.) Wardake «троянда». Пор. д. прус. brote, лит. broterėlis, ст. сл. *братрѣ*, рос. *браток*.

Olbia Brisais, Ольвія, Л., I, 237, рим. час. Згуста, 873, 937, 1108; тубільне ім'я. Пор. фрак. Βρίζα «хлібний злак, жито, полба», Дечев, Сн., 164, SR, 89, Георгієв, Иссл., 113, Йокль, ERL, 13, 292.

Βουζας, Пант., Л., IV, 359; КБН, 565, I н. е.; КБН, 565: фригійсько-фракійське ім'я. Пор. Βυζος, Βυζας, Βουσειλας, Busilos, < i. e. bhūgó в ав. būza, н. перс. buz «козел», вірм. buz «ягня»; Дечев, Сн., 71, SR, 95; Георгієв, Иссл., 119, 132, Руссу, 320.

Γ'αγγαίου, (род.), Ольвія, Л., I, 99, 7. Пор. фрак. Γαγγίτης (Аппіан). Згуста, 774: топикон від р. Ганга, добре відомої за еліністичної доби. Дечев, 163: ототожнює РН Γαγγίτης у Аппіана з РН Ἀγγίτης у Геродота.

Γ'αγανος, Георгіппія, Л., 37, 38 – 43, 2; КБН, 1137, II–III н. е. Γαγαθου̅ς Георгіппія, Л., II, 405, 5; КБН, 1143, II н. е. Імена з основою Γαγ- у Дечева, Сн., не засвідчені.

Γ'αστεις, Пант., Георгіппія, Танаїс, КБН, 376–380, Л., II, 267, 402, 403, 419, IV, 290, 292, 317, 393 та ін.; КБН, 25 р. н. е. Згуста, 94: д. перс. *gasta* «огидний», н. перс. «поганий». Пор. фрак. Συρ-γαστής, Sur-gasteus. Томашек, Thg., II, 1, 49: і. е. *ghadh*; Дечев, 100, 471: -γαστης Γαστεις ідентичні.

Γερβης, Ольвія, ИАК, 3, 125, 16; Згуста, 627: без пояснень; Руссу, 323: ім'я фракійське.

Γερμανος, Ольвія, Л., I, 105, 7; Херсонес Тавр., Л., I, 404, 51; Згуста, 793: римське ім'я. Пор. фрак. Γερμας, Γερμή, Γερмі-ζερα, Дечев, Ch., 160, SR, 44: і. е. *guher* «гарячий, теплий» в д. інд. *gharmá*, ав. *garəta*, вірм. *jerṃ*, лат. *formus*, гр. φερμός. Γέρμας місто в області Павталії, нині Кюстенділ, в місті є гарячі джерела, Георгієв, Иссл., 116, 114; «фракійські імена були легко змінені на подібні латинські», Бешевлієв, Проучвания, 35.

Γετομουσου(род.), Ольвія, Л., I, 84, 7. Ім'я двочленне, Фасмер, 36: Γέται + μυσοί; Дечев, Ch., 154, SR, 103–105; Δινο-γέταια, *Gety-styrum*; Згуста, 760. Друга частина: (μυσι, μυσή, Μυσιαίος, Μυσια, Μυσοί, Дечев, SR, 320, 321, 324, 325, Руссу, 323 на відміну від Фасмера, зіставляє не з ПЛН Μυσοί, а з власними іменами Μουζακος, *Mussatus*.

Γῆρος, Пант., Л., II, 140, 1; КБН, 174, IV до н. е. Згуста, 938: грецьке ім'я. Пор. фр. 'Ρολλι-γεράς, РН Γέρασος, Tugu-gerum, Дечев, Ch., 154, 163, 174.

Γόκων, Пант., Мірмекій, Фанагорія, Кепи, Танаїс, Л., IV, 449, ИАК, 10, 43, 32; 10, 73, 78; КБН, 384, 728, 868, 992, 1012, ; 1266, I до III н. е. Згуста, 586: ав. *gav-* «бик, корова» + *ka-* «прагнути, домагатися». Пор. фрак. Γόκων Томашек, Thg. II, 2, 51; Фасмер, 37; Дечев, SR, 107, Руссу, 323.

Гола (род.), Ольвія, Л., I, 83, 9; I, 99, 4. Згуста, 285: осет. *gal-* «бик, віл». Пор. фрак. Γοληους (*Goles, Goleios?*), Дечев, 107, Руссу, 323.

Δ'αδα, Δ'αδας, Δ'αδος, Дадоў, Ольвія, Березань, Феодосія, Танаїс, Пант., Георгіппія, Фанагорія, Л., I, 24, 26, 54, 67, 87, 97, 110, 144; II, 386, 402, 406, 423, 446, 452, 454; IV, 268, 468, 474; ИАК, 27, 32, 36; КБН, 103, 593, 727, 947, 988, 1021, 1054, 1145, 1237 та ін. до 40 раз. Міллер, Ж., 272: ос. власне ім'я *Dado*; Фасмер, 37: ос. *dada* «батько». Пор. фрак. Дада, Даδος, у Дечева, SR, 110 зібрано до 15 імен; Руссу, 321 те саме. Дуріданов, БЕ, II, 72–73: алб. *Dada*, рум. *dadá* «старша сестра», болг. *dada*.

Δαδαγος, Дадаκος, Ольвія, Л., I, 88, 3; 137, 10, 139, 4; ИАК, 18, 104. Міллер, Ж., 242: 1) ав. *dadaiti*, д. інд. *dadāti*, н. перс. *dadān*, ос. *dādt-un* від кореня *da* «давати»; 2) від слова *дада* «дід»; Фасмер, 37: «осет. влас-

не ім'я *Dadäg*: *dā* «дати»; Згуста, 99: так само віддає перевагу першій етимології, аніж пов'язуванню з «батько». Очевидно, ім'я *Дадаг* входить до групи скіфо-фракійських імен з основою *Дад-*, *-даκος*, *-δακης*, *-δαγης* засвідчені як друга частина в низці власних імен.

Αρδ'αγ-δακος, Танаїс, Л., II, 447, 14, КБН, 1279, 229 н. е.

Κολαν-δακης, Ольвія, Толстой, Греческие граффити, 7, IV до н. е. Згуста, 302: «ім'я має іранський суфікс *-акης*»;

Μουρ-δαγος, Ольвія, Л., I, 138, 9, II н. е. Згуста, 301: «ім'я має іранський суфікс *-αγος*»;

Ουαργα-δακου (род.), Ольвія, Л., I, 93, 10, II н. е. Згуста, 689: «*-ακος* відомий іранський суфікс». Абаев: *varg-adak* «вовкоїд». Членування *vargadacos* найправдоподібніше. Пор. фракійські двочленні імена з *-δακος*, *-δοκος*, див. Дечев, SR, 145: *Αμα-*, *Μα-δακος*; *Αμη-*, *Αμμα-*, *Καββα-*, *Μα-*, *Μη-*, *Σπαρα-*, *Σπορ-*, *δοκος*.

'Αυλουζέλμις, *Δαλαζέλμου*, Пант., Л., II, 136, I–II н. е.; *'Αυλζέλμις*, *Δαλαζέλμου*, Пант., Л., II, 300, 136, I–II н. е.; КБН, 586, 587. Міллер, Ж., 259: осет. *dälä* «внизу». Фасмер, 38: зіставлення з осетинським *хибне*, див. Томашек, II, 2, 39: ім'я фракійське. Пор. фрак. *Δαλα-тарβα*, *Δαλαι-τραλις*, *Δαλη-πορις*, *-τραλις*, Дечев, SR, 113–115; Руссу, 321, те саме. Щодо етимології, то Дечев, SR, 113: «> і. е. *dhāl* «квітнути, зеленіти» в гр. *θαλλω*, *θαλος*, *θαλια* алб. *dall* «сходити, давати паростки»; Надель, ВЯ, 1955, 2, 139: *Δαλα* «теля», алб. *dele* «вівця» < і. е. *dhei-*; *phe-*: *dha* «ссати, смоктати». *Δαλα-ζέλμις* входить до складу спільної групи імені північно-західної Припонтиди, до якої, певно, належать і *Δάλας*, *Δαλό-σακος*, *Δαλασιος*.

Δάλατος, Пант., Л., II, 146, КБН, 181, IV до н. е.; Томашек, II, 2, 30, Міллер, Ж., 259, Фасмер, 38, Згуста, 559, Руссу, 321: фракійське ім'я. Пор. *Δαλαι-τραλις*, *Δαλη-ζαλις*, *-πορις*, *Δαλο-σακος*, *Δαλις*, *Δαλλος*, Дечев, Ch., 153, 171.

Δαλοσακος, Танаїс, Пант., Л., II, 446, 27, 447, 25, 453, 13, ИАК, 10, 84, 98, 220–285 н. е.; Міллер, Ж., 298, Фасмер, 38: = *Δαλα-ζελμις*; Абаев, Я., 152: ос. *dälä* «внизу, під», ав. *adairi* «той, хто підлеглий у жінки». Розчленування другої частини *-σακος* = *os-äg* неприйнятне, це – окреме слово. Якщо *Δαλ-* може сходити до і. е. *dal* «нижній», то ім'я *Δαλο-σακος* означатиме «нижній сак», пор. «нижня Мезія», *Moesia inferiore* і т. п.

Δαμας, Пант., Феодосія, Л., II, 129, 2; IV, 297, I, IK, 298, IV, 468, Б, КБН, 360, 382, 665, 720, 947, I–III н. е.; Фасмер, 38: сарматське ім'я; Згуста, 944: грецьке ім'я, Дечев, 180: фракійське «*дана* в *ΜΗ Uscu-dama* і. е. *dhāto* (житло, місцеперебування)».

Δαναράζμακος, Танаїс, Л., II, 448, 31, 453, 19, 522, 527 б. е., 225, 230 н. е.; Міллер, Ж., 263, ИАК, 47, 83: ос. don + ос. д. arazun «водокерівний». Фасмер 38: ав. Kavarasman «der eine Phalanx von Fürsten befehligt»; Абаев, Я., 178: за Міллером, dan-aras «той, хто скеровує річку», «але звідки м?» Хибою запропонованих етимологій є нечіткість членувань, тимчасом членування виразне: Δανα-ραζ-μακος; середня частина трапляється в групі імен. Пор. Дечев, SR, 393, Ch., 174: «Ῥησος, Ρησκου-πορις, Ῥάσκος < і. е. reg'-«керувати» в д. інд. raj-, лат. rex, д. ір. rí, гот. reiks»; Георгієв, Иссл., 122: «ρησ(ο) «цар» (ім'я фракійського царя Ρησος) з і. е. reg-, пор. лат. rex, д. інд. rajā а «цар».

Δανδαξαρθου, Ольвія, Л., I, 135, 3, III н. е. Розчленування очевидне. Друга частина засвідчена неодноразово в епіграфіці Північного Причорномор'я (Ольвія, Танаїс, Фанагорія з III–II до н. е.), пор. іран. xšaθra «imperium, regnum». Для першої частини Міллер, ИАК, 47, 84: ос. dāndag «зуби», «той, хто має міцні зуби»; Фасмер, 38, Згуста, 101 відкидають таке тлумачення. Зближення з ПлН дандарії, отже, тлумачення «царство дандаріїв» Згуста, 101 вважає «надто сміливим». Пор. фракійські власні імена Δανδης, Dando, Danda, Дечев, SR, 115.

Δάου (род.), Ольвія, Л., I, 222, IV, 31; Пант., ИАК, 40, 107, 21; КБН, 547. Власне ім'я Даос, етнікон з фракійської мовної області. Згідно з Страбонам, 7, 3, 12 давня племінна назва даків Δάοι. Див. Томашек, Thg., II, 2, 29, Фасмер, 38, Згуста, 761, Дечев, Ch., 164, 173, 189, SR, 116–117, Руссу, 321, Георгієв, Иссл., 119, Гесіхій: «δ'αος у фрігійців вовк».

Δάπλασις, Гермонасса (Тамань), Л., II, 389, КБН, 1099, IV н. е. Пор. фрак. Δάπυξ, дакійський ватажок на нижньому Дунаї (Діон, 51, 26), Дечев, SR, 117.

Δεινοστράτο (род.), Пант., Л., 11,6, КБН, IV до н. е. Δείναρχος, Горіппія, Л., IV, 432, КБН, 1137, Б-1, 26, III до н. е. Пор. фрак. Δεινις, Δεινιας, Δινις, Δινος, Дечев, Ch. 1, 66.

Δηλοπτήχου (род.), Пант., Л., II, 21, КБН, 17, IV–III до н. е. Пор. згадку імені візантієця Делоптіха, сина Меніска в проксе-нії з Ольвії (СА, 28, 240, табл. II, 2), а також в беотійському написі IV до н. е. Пор. фрак. культове ім'я Δηλοπτης, Дечев, Ch., 178: «-опτης в КІ Δηλ-опτης < і. е. др- як о-ступінь від і. е. др «робити, порядкувати» в ас. oefnan «діяти».

Διαγόρας, Пант., Л., II, 29, КБН, 36, Б, 37, III н. е. Δία Διτυνη, Німфей, ИАК, 63, 119, 111, V до н. е. Пор. фрак. Δια-ζελμις, Δια-ζениς, Dia-Zenus, Dia-Giza, Dia-tralis, Дечев, Ch., 176.

Διδυμόξαρος, архонт танаїтів, Танаїс, Л., II, 427, КБН, 1242, 5–6, 485, 188 н. е. Διδυμάρχου (род.), Пант., Л., IV, 305, КБН, 182, IV до н. е. Міллер, Ж., 261, Фасмер, 38: гр. διδυμος + іран. х̣šaθra, Згуста, 102: те саме. Характерно, що вже в IV ст. до н. е. гр. ἄρχος заступає на Боспорі іранське х̣šaθra.

Διζα, начальник загону фракійців. Пант., Л., II, 290, КБН, 666, II н. е. Пор. фрак. Διζα-ζελμις, -πης, -πολις Diza-pog, Be-, Beo-, Osti-, Ostudizos, Дечев, Ч., 153, 157, 161, SR, 132; Руссу, 322. За Дечевим, SR, 132: «корінь dheigh'h- «місити глину і мурувати» в д. перс. dida, ав. daēza, гр. τεῦχος; згідно з В. Томашеком, Thg., II, 1, 9 та Кречмером, Einleitung, 229–230, звідси апелятив, що має значення «стіна, замок».

Διζαζελμις Σευθον ἠγεμών Διζουρου χαῖρε, Ольвія, Л., IV, 32. Явно двоскладове ім'я, перша частина: Διζας (див.), друга частина властива фракійській мовній області. Пор. на одріській монеті I ст. до н. е. Βασιλέως Διζαζειος, Дечев, Ч., 159, 178, SR, 132, Руссу, 322.

Διζουρου (род.), Ольвія, Л., IV, 32, батько Дідзадзема (див.), пор. фрак. Διζηρος, Διζουλος, Дечев, Ч., 184, 197: «РН Διζηρος (біля Полли) «замкова річка» < i. e. gheig'h «вал, стіна, замок» пор. ПЛН «Δισοραί, ἔθνος Θρακιον», Стеф. В., 234, 18, Ростовцев, Klio, II, 1902, 84; Матееву, ED, I, 157, Дечев, 135, 143; Руссу, 322.

Δίνδου (род.), Горгіппія, Л., IV, 432, В., I, 23, КБН, 1137, III до н. е. Пор. фрак. Δινδας, Διντας, Διντιπορις, Δινδουρις, Томашек, Thg., II, 2, 33, Згуста, 563, Дечев, Ч., 168, 171, 178, 183, SR, 125, 136, Руссу, 322. За Дечевим, SR, 125: «< i. e. g'eri (i) «рід», в племінних назвах Δανδ-αλῆται, Δενδ-ελῆται».

Δουπτούνου (род.), Пант., Л., 49, 2, КБН, 67, IV н. е. Пор. фрак. Diurrapeus, Dioranes, Διο-πορις, Дечев, Ч., 166, 171, SR, 141–142; Руссу, 322; Згуста, 634: без пояснень.

Δοκίων, Німфей, Л., IV, 222, 3, КБН, 929, I н. е. Згуста, 957: грецьке ім'я -доκος. Пор. фрак. Αμα-δοκος, -τοκος, ΜΗ Δοκί-δαυα, Дечев, 158, 176: «грецизування фракійських імен».

Δόμνη (род.), Тамань, ИАК, 54, 67, 2, КБН, 1056, 1, 14, IV до н. е. Пор. фрак. Δομεαν, Дечев, 162, 172: «< i. e. dhau: dhou: dho «подивляти».

Δορίζου (род.), Німфей, Л., IV, 254, 1, КБН, 937, рим. час. Згуста, 958: грецьке ім'я, Δору-φίλος, Δορι-μαχος; Фасмер, 38: фракійське ім'я, у Томашека, 11, 2, 34 Δορζενθης, Δορζινθης. Пор. Δορτας, Δορζας, Dorses. Дуріданов, БЕ, II, 75, 82; Георгиев, Иссл., 132: «< i. e. *dhrys, пор. гр. Θρασεά, Θρασων», Дечев, Ч., 156, 167, 186, SR, 149–150; Руссу, 322.

Δοσυμοξάρτου (род.), Танаїс, Л., II, 430, 7, II, 450, 4, КБН, 1245, 1282, 220, 228 н. е. Фасмер, 38, Згуста, 103, перша частина без пояснень («dunkel»). Пор. Дечев, 153: «фрак. ΜΗ Δουδ-, Δυσ-, Dys > i. e. dus- в фр. ΜΗ Δούσ-μανηζ, Δυσ-ωρον».

Δούλας, Танаїс, Л., II, 447, 18, 454, 16, 29–30, КБН, 1279, 1287, 521, 544 б. е., 225, 244 н. е. Згуста, 960: грецьке ім'я; Фасмер, 38: осет. Dula; Томашек, Тгр., II, 2, 32, Дечев, Ч., 166, 178, SR, 152–153, Руссу, 322: фракійське ім'я, в тому числі Δνλα-ζενις, Δουλα-ζελμις, Δουλης, Ασ-δουλης, ταμβα-δουλη, As-dula, Dula-zenus. Томашек пов'язує це власне ім'я з етимологічно неясним грецьким словом доῦλος «раб». Посилаючись на глосу Гесіхія «δοῦλος·τή οἰκία» і на твердження Ламбертца, що доῦλος первісно означало «дім», Дечев, 178: «i. e. dhol, як δ-ступінь від dhel- в гр. θάλος «баня, кругла будівля», θάλαμος «спальня кімната, внутрішнє, відокремлене помешкання в домі».

Δροβόλους, Пант., Л., II, 144, КБН, 179, IV до н. е. Пор. Δρειβαλις, Л., I, 80, 13, Згуста, 555, 580: фракійське ім'я. Пор. фрак. Δρειβαλις, Dribalus, Матееску, ЕД, I, 104, 225, II, 231; Дечев, Ч., 168, 170, 171, 156–157; Руссу, 322, Дечев, Ч., 171: ΠλН Τριβαλλοι (Три = i. e. tri «три, тричі»).

Δυνάτων, Пант., Л., ИАК, 10, 38, 31, КБН, 637; Δυνάτωνος, Горгіппія, КБН, 1134; Δυνάτων, Танаїс, Л., II, 447, КБН, 1279, 12–13, I–III н. е. Згуста, 962: грецьке ім'я. Пор. фрак. Δυνας, Δυνις, Δυνουζης. Дечев, Ч., 184, SR, 160: «< i. e. dhen в д. інд. -dhanus, dhanvan «суха земля, морський берег»; Дуріданов, БЕ, II, 76: «< i. e. dhen «бігти» в д. інд. dhanáyati «біжить, рухається».

Δурпанаίς, Ольвія, Л., I, 106, 9, ИАК, 18, 106, 8. Міллер, ИАК, 47, 83, № 14: ав. dūra «далекий», д. інд. dūras друга частина: ав. rāna, д. інд. rāna «захист, оплот»; Томашек, Тгр., II, 2, 32; Diurpaneus; Dasogum rex; Фасмер, 38 пропонує обидві етимології, Згуста, 587: ΠλН Δурβαῖοι (Стеф. В.). Пор. фрак. Duir-paneus, Duir-danus, Dor-panas, Dor-paneus, Durosteron, Дечев, Ч., 156, 166, 177, 184, 186, SR, 149–155, 323, Руссу, 323.

Δωτοῦς, Ольвія, Л., I, 83, 9, I, 99, 4; Δωτου (род.), I, 138. Згуста, 967а: грецьке ім'я з коренем *ρω, як-от Δωτης)?, суфікс-ους місцевий. Фасмер, 38: сарматське ім'я, Матееску, ЕД, II, 231, Дечев, Ч., 179, SR, 151, Руссу, 322: фракійське ім'я. За Дчевим, 179: «Δωτ-, Δυτ-, Διτ- у власних іменах Δωτιος, Δωτους, Dotus... < i. e. dhod як о-ступінь від i. e. dhe дитячої мови для старших членів родини (поширене через d)».

Εισγούδιου (род.), Пант., Л., II, 292, 49, 5, КБН, 67, IV н. е. Фасмер, 38: сарматське ім'я, без етимологічного пояснення; Згуста, 104: авест. Їξ

«шукаючи, прагнути» + ав. *gaoiđua* (пор. *Γωδιγασος*) «плакаючи худобу». Пор. фрак. *Εισα-τραλις, Εισηνός*, Дечев, SR, 165.

Εργίνο, Гермонасса (Тамань), ИГАИИМК, 104, 57, I, КБН, 1037, час Левкона I, IV до н. е. Пор. фрак. *ΡΗ Εργίνος, Εργίνος*, Дечев, Ch., 151, 154: «< i. e. *ergh-* «трясти, збуджувати» в д. інд. *ṛgayatīi*; Георгієв, Иссл., 132–133 зіставляє *Εργίνες, Erginos* з *Εργίον* «Чорна річка» (Страбон, VII, 327): «сходить до слова *(e) *regw-* «темний», пор. гр. *Ερεβος* «темрява», вірм. *erek* «вечір».

Ζαζούς, Ζαζζούς, Фанагорія, ИАК, 45, 10, 2, КБН, 986, 5; Горгіппія, Л., ИАК, 37, 2, 21, КБН, 1134; ИАК, 58, 33, КБН, 1135, 16, 22, 26 і далі (до 12 разів). Фасмер, 39: сарматське ім'я (без пояснень); Згуста, 289: осет. *Zaz* «одна з семи зірок в сузір'ї Плеяд», осетинське жіноче ім'я *Gāda*, як апелятив, так само зірка серед зірок Плеяд, з відповідним зіставленням осет. *Gāda, Gadāk* з ім'ям Гадік (§ 92). Пор. фрак. *Ζειζας, Ζειζισς, Ζεισιςς, Δειζας* з значенням «чорний», Дечев, Ch., 159, 166, Георгієв, Иссл., 120.

Ζαλζου (род.), Горгіппія, Л., II, 402, 12, КБН, 1179, II–III н. е.; *Ζαλσιν*, Ольвія, Л., I, 200, 3, II н. е. Фасмер, 39: фракійське ім'я, пор. *Δοιδάλης* (Томашек, Thg., II, 2, 35); Згуста, 561: те саме; щодо асиміляції *δ > ζ* див. Згуста, 57; Дечев, SR, 147, 173.

Ζαντικός, цар язигів (Діон Кас.), Мюлленгоф, ДА, III, 117; Юсті, № 8, 379, Міллер, Ж., 276, ОЭ, III, 86, Фасмер, 39: авест. *zantu* «рід, клан», *zantuma* «родич». Пор. фрак. *Zantiaba*, похідне від **Zantias*, Дечев, SR, 176; *Αυλου-ζανος, Aulu-, Bri-Zanus*: «i. e. *g'ep-* «родити» в гр. власних іменах на *-γέννης*» Дечев, Ch., 174.

Ζειλας, Пант., ИАК, 45, 15, 10, I–II н. е. Пор. фрак. *Ζειλά, Ζειλη, Ζελαῶς*, Дечев, Ch., 172, 174, 183, SR, 179–180; Руссу, 331.

Zinna, Ольвія, Зап. ООИД, 28, 61. Пор. фрак. *Zinae* (див.), *Zinenis* (род.), *Zinama, Zinimae, Ζεινομα, Ζεινης*. Томашек, II, 2, 40: лит. *žinomas* «знаний»; Дечев, 183: те саме, лит. *žinóti*, д. болг. *знати*; Дечев, SR, 188–189: асимільована форма від *Dines*; Матееску, ЕД, I, 168; Руссу, 331.

Ζουλεμης, Л., I, 338, 2. Пор. фрак. *Σουλος, Δι-ζουλος, Μηφαζουλα*. Томашек, Thg., II, 41: ім'я фракійське; Згуста, 562: фрак. *Δουλεμης*; Дечев, Ch., 184, SR, 194: *Σόλα, Σουλος, Sulu*, Руссу, 331.

Ζουρη, Тірас, Л., I, 2, 23, II н. е. Томашек, Thg., II, 2, 41, Фасмер, 39: пор. *Ζουροζιςς*; Згуста, 589: фрак. *Δουρας*, дакійські князі (Діон Кас. 67, 6). Пор. фрак. *Ζουρηους, Ζουρη, Ζυριδου, Ζουρ-αζεις, ΜΗ Ζούρας, Ζουρό-βара* (Птол., 111,8, 9), Дечев, SR, 194, Руссу, 331. Дечев, Ch., 166: *Ζουρ, Ζουρης* < Djur (пор. *Diur* в *Diur-danus, pagissa, -paneus Durazis* *Δούρας*); Дуріданов, II, 82; алб. Влі *Zura, ΡΗ Ζύρα*.

Ζουροζις, Ольвія, Л., I, 84, 6; Ζουροζιου, Л., I, 102, 8, Міллер, ИАК, 1910, 91, 47: авест. zūra, н. перс. zur, zor «сила»; Юсті: д. перс. zurah «омана, обман», авест. Zyā- «шкодити»; Фасмер, 39: фрак. Ζυράξης, дакійський династ (Томашек, Тгг., II, 2, 41), Ζουραζεις (Калінка).

Ζωпура, Пант., Л., II, 294, КБН, 274, I до н. е.; Ζωпуρο (род.), Л., II, 69, КБН, 217, IV до н. е.; Ζωпуρε, Л., IV, 216, КБН, 680, II н. е.; Ζωпуρον, Фанагорія, ИАК, 58, 18, 2, КБН, 988, IV н. е. Ζωпуρος, Горгіппія, Л., IV, 432, КБН, 1137, А 8, III н. е.

Ζοпуρων Ζωпуριωπος, Л., IV, 432, КБН, 1137, Б 1, 5. Пор. фрак. Ζουπορας, Дечев, SR, 158, 166: «<Dju-paras (Дио-порис)>».

Ζωρφτινης, Ζωρφτινος, Танаїс, Л., II, 444, 7, 446, 14, 448, 17; КБН, 1276, 1278, 1280, III н. е. Мюлленгоф, ДА, III, 118: авест. zavarə «сила» + saena «зброя»; Юсті, 387, Фасмер, 39: Sorsines цар сіраків (Тацит). Пор. фрак, імена: Ζορδ-εϋων, Ζορδ-ησιοςος, Zortha, Zorte. Дечев, SR, 193, 194.

Ζωρσανος, Ольвія, Л., I, 39, 39, I, 169, 3, II н. е. Юсті: «могутній», «той, хто володіє силою»; Фасмер, 39: фрак. Diur-danus (Томашек, Тгг., II, 2, 31), Згуста, 639: «жодна з запропонованих етимологій не задовольняє».

Καρδιους, Καρδιου, Феодосія, Л., IV, 468, КБН, 947, А 5, III н. е.; Танаїс, Л., II, 451, 19, 22, II, 452, 13, КБН, 1282, 1283, 228 н. е. Міллер, ИАК, 47, 86, Фасмер, 47; пор. Καρζεις (див.) Згуста, 1047; грецьке ім'я καρδια=ους.

Κάρζεις βωροψαζου, Ольвія, Л., 101, 9; Καρζει (род.), Л., I, 99, 7. Див. καρζοαζος, карсаз, пор. фрак, карсиς.

Καρζοαζος, Καρζοαζω, Καρζοαζου, Ольвія, Л., I, 169, 4, I, 39, 3, 35, 40, II н. е.; Καρζουαζου (род.), Л., I, 83, 5, 8. Міллер, Ж., 250, ИАК, 47, 6, 85: осет. karz «суворий» + авест. vaza «сила»; Юсті: ав. Влі Kəṛəsavardah. Фасмер, 41: фракійське ім'я Карсиς (Томашек, II, 2, 46). Згуста, 126, 590, переказує наведені тлумачення. Див. Καρζεις.

Καρσα (род.), Горгіппія, Л., II, 402, КБН, 1179, 43, II–III н. е. Міллер, Ж., 246; авест. kərəsa «худорлявий», Фасмер, 42: 1) karšiptar «птаха», 2) yaokarš «хлібороб», 3) karsogazah «законодавець»; Згуста, 127: фрак. ПЛН Карсеїς. Пор. фрак. Влі Карси-марос, Дечев, Ш., 161, 200, 201.

Καμασαρής (дав.), Пант., Л., II, 19, КБН, 75, I, 5, 8, Κομοσαρη дочка Горгіппа, дружина Перісада, Л., II, 346, КБН, 1015, IV до н. е. Томашек, II, 1, 13, II, 2, 49: фрак, ім'я Camisares + віф. καμαλης-προσφλης; Фасмер, 41: фрак, ім'я; Згуста, 565: 1) авест. k'ama «бажання» + ав. saṛah «голова», 2) підтримує етимологію, запропоновану Томашеком.

Λύγγιον, Пант., Л., IV, 252, I, КБН, 451, I н. е. Етимологія надто неясна. Згуста, 1065: грецьке ім'я λύγξ, λυγκός, «рись». Пор. фрак. Λύγινος (Арриан, 1, 2), Дечев, Ш., 153: «і. е. leug, lug «болото, чорний», фрак. *Λυκίνας. Оскільки і. е. γ лишається в фрак, без змін, то можна пояснити це, посилаючись на гр. λύγινος «сплетений». Георгієв, Иссл., 133, 262: «РН Λύγινος – назва фракійського походження, означає «болотяний», пор. лит. liūgas «болото», lugaі «калюжа», рос. лужа, Λούγεον ἔλος «назва іллірійського болота». На користь фракійського зіставлення говорить фрак. ΜΗ Longino-paga з Глава Панега, Георгієв, Въпроси, 96, 27.

Λάζενοϲ, Пант., Л., II, 29, 25, III н. е. Згуста, 762: етнікон, Λαζοί (Птол., V, 10, 5), Λαζαι (Арр., 11, 2). Таке тлумачення було б бездоганне, якщо б у західній Припонтиді не були засвідчені аналогічні фракійські імена. Дечев, Ш., 161, SR, 181, 273, 275 розчленовує: Λα-ζενοϲ, Λα-ζερης, Λη-ζεμιϲ. Для другої частини з -ζενιϲ: Αυλου-, βρι-, Δειριζε-, Δια-, Δεριει-, Δυλα- та ін. У світлі цих ілюстрацій тлумачення, запропоноване Згустою, відповідає.

Μᾶ, Пант., Л., 11,91, 243, IV, 221, 262, 314, ИАК, 10, 74, 81, ИАК, 18, 128, 44, КБН, 132, 135, 280, 525, 619, 692, 796: Згуста, 1068: грецьке ім'я; з посиланням на Бехтеля, теофорне грецьке «натуралізоване» від імені фрїгійської богині. Пор. фрак. Μα-, Μη- як перший член в складних, напр., Μα-κέντης, Μη-ροκος, -ζακος, Дечев, Ш., 173.

Μάδα, Пант., Л., ИАК, 10, 75, 82, КБН, 456, I–II н. е. Міллер, ИАК, 47, 87, 21: осет. діг. madä «мати», Фасмер, 43, Абаєв, Я., 173, Згуста, 137, Дечев, SR, 279: те саме. На відміну від усіх Кречмер, Einl., 216: mada етнікон «Месієг».

Μάδαков, Танаїс, Л., II, 451, 228 н. е. Міллер, Ж., 243, 6, ИАК, 47, 86, 21 розчленовує Μάδ-ακος «слово «мати» вживалось як прізвище, осет. madä «мати» з звичайним суфіксом -ακ-ος». Юсті, Nb., 183: mata, д. перс. amata, пехл. māt «мудрий»; Фасмер, 43 заперечує зіставлення осет. madä «мати» і д. перс. māda. «Meder» підтримує Юсті: ав. māta «мудрий»; Йокль, ERL, 13, 280: mēd; Абаєв, Я., 171: ав. mađu, осет. mud, отже, *Мадак* – це «медолюб», «медовар», Згуста, 136: авест. mada «сп'янілість». Пор. фрак. Μηδοκος, Madocus, відповідно до Μη-ζακος, Μη-σακος, Μα-κέντης, Дечев, Ш., 173, 176, 201, SR, 270.

Μαζιϲ, Пант., Л., II, 244, КБН, 200, IV до н. е. Μάζοτος (род.) Л., II, 305, 238, IV до н. е. Міллер, Ж., 250: авест. maz; Фасмер, 45: те саме; Абаєв, 173: те саме, з зауваженням, що «в осетинській не зустрічається»; Згуста, 138: те саме. Таке обмеження зіставлень не виправдане. Пор. гр. Μᾶχος, лат. magnus, д. прус. musīngis, musilai, massi.

-Μαζας – друга частина в Ατα, Αττα-Μάζας, Горгіппія, ЛИАК, 37, 2, 15; 37, 55, 27; 37, 59, 37, ИАК, 10, 95, 39, 43, II, 402, 409, IV, 436, 17. Танаїс, Л., II, 455, 5, КБН, 1134, 1167, 1175, 1179, 1190, 1231, 1232, 1280, II–III н. е. Пор. фрак. Βυ-, Μανι-Μαζας, πατου-μαζης, Дечев, SR, 280, Ch., 153, 172, 199.

Μαιακου (род.), Ольвія, Л., I, 132, 4. Згуста, 139: авест. тауа «радість, блаженство». Пор. фрак. Μαι-σάδης, -σιρα, Дечев Ch , 150, 200.

Μαιφαρνον, Ольвія, Л., I, 148, 1. Міллер, Ж., 257, 79, 81 дає два пояснення: 1) авест. тауа «мудрість», «мистецтво», д. інд. тауа «той, хто має багато мудрості», 2) осет. таїя «місяць»; Юсті, Nb., 188 с. перс. Mahfarn-bag, тобто «той, хто має щастя через Ізед-Магд», «маючи визволення через місяць»; Фасмер, 43 обмежується тим, що наводить обидва пояснення як Міллера, так і Юсті; Абаєв, Я., 171: осет. māj-farn «носії місячного farn»; 141: відкидає пояснення Юсті і, натомість, наводить авест. тауа в значенні «радість, блаженство». Пор. фрак. двочленні Μαι-σάδης, Μαι-σιρα, Дечев, SR, 278.

Μαιτώνιον, місто на р. Тірі (Птолемей, 3, 5, 15), Томашек, Thg., II, 1, 16: лтс. mintu «жити, мешкати», авест. таєфана «стоянка», ст. болг. *мъсто*; посилаючись на лтс. maidit «ховати, огорожувати», і. е. корінь mēid (h): mid (h), Дечев, SR, 304 перекладає midne як «огорожене селище».

Μαιωσара, Пант., Л., II, 245. Міллер, ИАК, 47, 86: «спільноіранське слово таїя «місяць» часто входить до складу складних особових імен, напр., Μαιωσара». Фасмер, 43 переказує це пояснення Міллера; Згуста, 142, навпаки, заперечує і пропонує тлумачити як авест. māyā + sarah, отже, «voluptatis caput». Як і в обох попередніх випадках, треба зважати на наявність не лише іранських, але й фракійських паралелей, Дечев, SR, 282, Руссу, 324.

Μάης, Ольвія, Л., I, 86; Пант., II, 172, IV, 285, 318, 319, 322, 472; КБН, 83, 2, 457, 546, 620, 621, 623, 750; Танаїс, Л., II, 427, 452, КБН, 1242, 13, 1283, 12. Міллер, ИАК, 47, 86, 22: «Це ім'я точно передає осет. діг. таїя, іран. таї «місяць»; Абаєв, Я., 171: те саме, авест. таһ-, осет. таї (д); Фасмер, 43: авест. тауа «спритний». На відмію від іраністів, які обмежуються скіфо-іранськими (осетинськими) зближеннями, Дечев, SR, 282 зіставляє Μάης з фрак. Μαїς Δισταλου та з складними іменами, у яких перший член Μαι = Ма.

Μακαου (род.), Ольвія, Л., I, 94, 13. Міллер, Ж., 264, 107: осет. māgkag, mā + āgkag «мене вартий»; Фасмер, 43 заперечує це зближення.

Розчленовуючи *Μακ-αυ-ος*, наводить Дечев, SR, 283, фрак. *Μακεσσαλα*; пор. *-μακος* в другій частині фракійських імен, як-от: *Ἄφται-*, *Θιαρ-*, *᾽Ομρασ-*, *Σαν-μακος*.

Μάνις, Пант., Л., II, 24, КБН, 16, IV до н. е.; *Μάνεω* (род.), Пант., Л., II, 116, КБН, 222, IV до н. е.; *Μανιαγος*, Ольвія, Л., I, 96, 8, II–III н. е. Міллер, Ж., 264, 107: осет. *mān-jag*; Фасмер, 44: *mānyā* «хатній» або коротка форма імені з *mānyu*, Абаєв, Я., 172: осет. *māni-ag* «той, хто має стати чоловіком». Пор. фрак. *Μάνης*, КН *Μανι-μαζος*, ПЛН *Μάνιοι*, МН *Μανιος* *κολλος*, Дечев, Ш., 199, SR, 286.

Μάστα, Пант., Л., IV, 470, КБН, 795; *Μασταροῦς*, Пант., Л., II, 174, 175, IV, 323, КБН, 463, 464, 465, 624; Німфей, Л., IV, 222, КБН, 929; Танаїс, КБН, 1266, 7, I–II н. е.; *Μαστοῦς*, Пант., Л., ИАК, 14, 120, 42, КБН, 138; Німфей, Л., II, 102, КБН, 932; Темір-гора, ИАК, 58, 21,5, КБН, 962, Тамань, КБН, 1093 та ін. Міллер, Ж., 264, 108: осет. *māst* «гнів»; Абаєв, 173, Згуста, 146: те саме, осет. *māst*, перс. *mast* «сп'яніння, п'яний»; Юсті, Nb., 199: *mastar*, *master* «великий, князь», Фасмер, 44: ав. *mazdađata* «створений Маздою», *mazdā-vaга* «приємний Мазді»; Дечев, Ш., 173, 201, SR, 297, на відміну від попередників, вважає це ім'я фракійським: «і. е. *mad* «соковитий, масний» (звідси гр. *Μαστος* = **mad-to-s*, *μασταον* «материні груди», д. в. нім. *mast* «вгодований»)».

Μηθαков, Пант., Л., IV, 207, 7–8; Танаїс, Л., II, 451, 10, КБН, 105, 1282, III н. е. Згуста, 149: авест. *maēθapa* «місце перебування, житло, дім». Фасмер, 44: див. *Μησακος*, *Μήταγος*.

Μησάку, Танаїс, Л., II, 449, 19, КБН, 1281, III н. е. Згуста, 149: *Μηφακος*, графічний варіант *Μησακος*; Юсті, 204: власне ім'я сасанідських часів *Mitrmēsakī* «той, хто має житло, яке охороняє Мітра».

Μηταγος, *Μηταков*, Ольвія, Л., I, 101, 10; I, 108, 3; Міллер, Ж., 250, 49: осет. *mit* «сніг» або авест. *mīθanh* «брехня», д. інд. *methati*; Юсті: *Ματάκος*, євнух Ксерксів; Згуста, 310: осет. *mātag*; Фасмер, 44: фракійське ім'я з групи *Μηδοκος*, *Μηθακος*, *Μητακος*, Томашек, Тг., II, 2, 24, Дечев, Ш., 173, 176, SR, 301–302, Руссу, 324.

Μοκαλορευος (род.), Пант., Л., II, 223, КБН, 663. *Μοκάλορος*, Л., IV, 241, КБН, 756; *Μοκκαлорі*, Німфей, Л., IV, 254, II н. е. Міллер, Ж., 266, Латишев, Фасмер, 44, Згуста, 566, Руссу, 324: поширене фракійське ім'я (до 80), *Μοκαλορις*, *Μοκαлорος*, *Μουκαλορις*, *Μοσαρογ*, *Μισαρογ*, див. Томашек, Тг., II, 2, 25, Дечев, Ш., 172, 184, SR, 310, 314–316.

Μοκκοῦ, Пант., Л., IV, 253, КБН, 284, I до н. е.; *Μόκκου*, Л., II, 208, I н. е.; Німфей, Л., IV, 375, II н. е.; Танаїс, Л., II, 451, 21, 456, 10 та ін., пор.

вищезазначені. Томашек, II, 2, 24; Згуста, 566; Руссу, 324, Дечев, 312: фрак. Μουκα-, Мока «рід, клан, фратрія», Георгієв, Иссл., 121: «Μουκα, -туса-мока «сім'я, порода, рід», пор. іран. туса-, в осет. тугае «сім'я», туггаг «порода».

Μοστιου, Темір-гора, Л., II, 85, КБН, 963, II н. е., Згуста, 675: неяснене. Пор. фрак. II до н. е. Βασιλείος Μοστιδος ἐπι Σαδαλου (на монетах, Head, HN, 285), Дечев, SR, 312, Руссу.

Μουκουναγος, Ольвія, Л., I, 129, 6, II н. е. Фасмер, 44: «ледве чи іранське ім'я»; Згуста, 677: фракійське ім'я, «але фракійський ономастикон не знає нічого схожого для другої частини». Друга частина -ουναγος; пояснюється з балтійських мов, де лит. vanaγas «яструб», лтс. vanaγs.

Μουκουνακουρου (род.), Ольвія, Л., I, 134, 11, Юсті, Nb., 217: іранське ім'я («Мукунас син Кіра»); Фасмер, 44 заперечує іранську приналежність імені, Згуста, 678: фракійське ім'я; Дечев, SR, 264, 320: Μοουκουναпов'язує з Μουκα (див.), друга частина пор. фрак. Κυρί -δανα, Βδε-κυρηοί, Δειδι-κυρος.

Μουρδαγος, Ольвія, I, 138, 9, II н. е. Міллер, Ж. 250, Фасмер, 45 murdag «язичник». Згуста, 151: подібне значення новітнє, давня етимологія непевна. Дечев, SR, 320: Μουρι-δεβα.

'Ολγασος Пант., Л., IV, 329, КБН, 215, IV до н. е. Латишев (Архів): пафлагонське ім'я, 'Ολγασος, 'Ολγασος, назва гори на межі Пафлагонії й Галатії (Страбон). Згуста, 162: с. перс. Valagaš, Valgeš, Vologaesius (Юсті, Nb., 344). Пор. фрак. 'Ολγανος, Дечев, Ch., 171.

Ουαρα (род.), Танаїс, Л., II, 428, 17, КБН, 1243, 489, б. е., 192 н. е.; Л., II, 451, 30, 525, б. е., 228 н. е. Міллер, 251, 60: осет. vār «баранець»; Фасмер, 46 додає до цього авест. ΒΙ Vara-, Vara-kasa-; Абаєв, 187: осет. vār, vārike, перс. var; Згуста, 167: те саме. Пор. фрак., див. нижче.

Ουαρζβαλος, Ольвія, Л., I, 91, 9. Міллер 254–255, 73: осет. varzun «любити», «але важко чекати на нього в першій частині складного імені; таких складних імен, де дієслово стояло б у першій частині в формі наказового способу, ми не знаємо»; Згуста, 169: авест. vāgəz- «житло, місце», при тлумаченні авест. varāza «кабан», «хто володіє силою кабана». Зважаючи, що спірант в передається через о, ру, Дечев, Ch., 154 відтворює Ουαρς як Варса відповідно до і. е. bhares-, д. інд. varr «вістря, верхівка; опис».

Ουαρζβαλακος, Ольвія, Л., I, 54; Міллер, 254, 73: осет. varzun «любити» + д. інд. bala «сила, міць»; осет. bal «натовп», ām-bal «товариш, супутник»; Абаєв, Я., 160, 188: var-bal «той, хто любить дружину» або

«кого любить дружина»; Абаєв, Я., 187: «в першій частині «кабан», друга частина не ясна; можливо, осет. *bal* «група, стиль»: *varaz-bal-ak* «що належить до кабанячого гурту»; Мюлленгоф, ДА, III, 116: фракійське ім'я, пор. *Dese-balus*; Дечев, SR, 347: «Якщо *Ουαρζ* і *Βαρδα* ідентичні, то ім'я фракійське»; Дечев, 41 вказує на фракійські відповідники для *Βα'λλκ*: *Ουαλλα*, місто в східних Балканах, Птолемей, 3, 11, 7; *Περιά'ς · Ουαλλα*, Птолемей, 3, 12, 13; *Βα'λλα*, місто в Македонії, Стеф. В. 157, 11.

'*Οαροζβαλακος* Танаїс, Л., II, 442, КБН, 1264, 15, II н. е. Відмінна транскрипція попереднього імені з Ольвії.

Ουαραζαков (знахідн.), Танаїс, Л., II, 451, КБН, 1282, 14, 525 б. е., 228 н. е. Міллер, Ж., 251, 254, 61, 73: 1) складне ім'я з *hu-ēv + осет. *araz-un* «скеровувати, керувати»; 2) авест. *varāza* «кабан», н. перс. *wuraz*, *guraz*, курд. *barāz*; Фасмер, 46 приймає друге пояснення (*уагага* «кабан») і відкидає перше; Юсті, Nb., те саме (н. перс. *gurāz*) Абаєв, Я., 187: те саме («-*varāz* + суфікс -*ак*»); Згуста, 168: те саме. Згадана етимологія ймовірна при членуванні *Ουαραζ-ак-ος*, отже, «Варазак», однак в спільному ряду з власним ім'ям *Ουάραζ* припустимо членування *Ουара-ζακος*. Пор. для другої частини в фракійській мові: «*Σακε-*, *ζακος*, *-σακος*, у Вл *Σακε-δαλλος*, *Μη-ζακος*, *Μη-σακος* < і. е. *k'aq* «могти, допомагати», в д. інд. *śāka* «сила, допомога», Дечев, Ch., 155, 173. І *Ουαστόβαλος*, Танаїс, Л., II, 451, КБН, 1282, 30; 228 н. е. Міллер, Ж., 255, 73, ИАК, 47, 56: авест. *vas* «бажати», д. інд. *vaṣṭi* «хочу» + д. інд. *balam* «сила, міць, дружина»; Фасмер, 46 вважає таке тлумачення надто «сміливим»; Юсті, Nb., 359: н. перс. *vasti* «врода» і Згуста, 170 приймає пояснення Міллера, але відкидає гадку Дечева про фракійську мовну приналежність імені *Вастобал*. На думку Дечева, 164, «і. е. *ues-*: *uos-* в д. інд. *vasati* «перебуває, мешкає», гр. *ύαστυ*) «місто», д. інд. *vastu* «місце, дім»; Йокль, ERL, 13, 288 ототожнює *Ουαστο* = *Βαστο*.

Ουταφάρνης, Кубань, напис на амулеті. Міллер, Др. Вост., I, 131: осет. *uat* «спальня» + *fagnaḥ* «мир, спокій, божество, охоронець шлюбного щастя»; Фасмер, 46: те саме і Абаєв, Я., 164, 186, 193: *vāč* + *fagna* «слово як божество». Пор. фрак. *Ουτ-ασπιος*, *Ουετ-εσπιος*, *Βετ-εσπιος*, культове ім'я. Кречмер, GL., 14, 103 перекладає гр. *Αυτ-ιπλος*, *Βετ-*, *Ουετ-* = алб. *vetë* «сам». Дечев, Ср., 164, 165, 200, SR, 56, 349: «*Ουτ* – нульовий ступінь від *Βετ* і *Ουετ* сходять до і. е. *ēūd-*, *ued-*, кіпр. *υτῶχεπιτύχη*, звідси *ΚΗ Βετ-ετ-πιος*, *Ουετ-εσπιος*, *Ουτ-ασπιος*».

Ορσιόμηχος, Танаїс, Л., II, 454, 'Ορσιόμηχος, КБН, 1287, 15, 541 б. е., 244 н. е. Міллер, Ж., 262, 92: осет. *ors* «білий», авест. *aurusha* «друга час-

тина для нас зовсім темна»; Фасмер, 46 заперечує ці зіставлення «ледве чи до осет. *ors* «білий», Згуста, 165, на відміну від Фасмера, ладен згодиться з цим порівнянням; з свого боку, він пропонує зіставлення з авест. *эгəшуа* «справедливий». Пор. фрак. *Орсо-αλις*, ім'я фракійського царя (300 до н. е.) на монеті (Head, NH, 285), а так само в складних іменах: *Οικ-ωρσις*, *Ursu-centhus*, *Brin-ursius*, Дечев, Ch., 166, SR, 345.

Παιρισαδης, ім'я різних царів в Боспорі, Пант., Фанагорія, Тамань, Херсонес, з IV до н. е. (між 347—107 рр.), див. КБН, покажчик, стор. 841. Юсті, Nb., 237: с. перс. *Piršad*. Пор. фрак. *Παρει-σάδης*, *Βηρι-σαδης*, *Παρυ-σάδης*, *Παρι-γεταις*, Дечев, Ch., 200, SR, 353: авест. *paīri*, д. перс. *paīy*, гр. *περι* «дуже, надто»; Томашек, II, 2 вважає ім'я фракійським; Дечев, SR, 353: «власне особове ім'я є швидше іранське, ніж фракійське»; Руссу, 326: «іранське та фракійське», Бешевлиев, Проучування, 14–15. Ця дискусія – характерний приклад невизначеності етнічно-мовних означень на даному рівні сучасної науки.

Παρι-σαλος, див. -*σαλος*.

Παλακου (род.), Херсонес Тавр., Л., I, 352, 7, 21, I до н. е. Пор.: «Роксолани воювали навіть з полководцями Мітридата Євпатора» (Страбон, III, 17); «Мітридат почав війну з скіфами, не тільки із Скілуром, але так само з синами останнього, Палаком та іншими» (IV, 3). Фасмер, 47, Згуста, 690: без пояснень. Томашек, II, 264: «*Πάλα* · *ζώνη* (Гесікій). Пор. фрак. *ΚΗ Παλα-δεινηός*, ім'я культового героя, Дечев, SR, 354, Ch., 151: «< і. е. *bol* в гр. *βολβος* «цибуля», с. н. нім. *poli* «голівка, верхівка».

Πανήιος, Ольвія, Л., IV, 26. Фасмер, 47: фракійське ім'я, пор. фрак. *ΠλН Παναίου*; Томашек, Thg., II, 2, 19; Матееску, ЕД, I, 235: друга частина в *Diur-panes*, цар даків, Дечев, Ch., 156, 166, 177; SR, 354, Руссу, 326.

-*Πάναις* в *Δυρ-παναις*, Ольвія, ИАК, 18, 106, 8, Л., I, 106, 8. Міллер, 47, 83, 14: авест. *rāpa* «захист», д. інд. *rapa*, н. перс. *bān*; Згуста, 587: «це пояснення можливе, але дещо вимушене»; Дечев, Ch., 156: «друга половина власних імен *Δυρ-παναις*, *Diur-paneus* належить до і. е. *rbi-*: в д. інд. *rāī* «береже, охороняє», -*panand* «захищаючи».

Πάραλος, Німфей, Л., IV, 205, III до н. е. Пор., можливо, фрак. *ΜΗ Παραλισσον*, *Πορόλισσον*, *Ραγα*-, *Ρογο-lisensis* (Птол., III, 8, 4, Табл. Певт.). «Це ім'я, яке означає «торжище», складене з *ρογο* < *qogo від *qer* «купувати» та пракельт. *(*р*)*l̥ssos* «селище, оточене валом», пор. ірл. *less*, кімр. *lŷs*, Браун, Разыскания..., 155; Дечев, Ch., гр. *πóρος* «прохід, перевіз, фурт».

Πασάρου (род.), Ольвія, Л., I, 147 б. Юсті, Nb., 245: гот. fagrs Згуста, 1119: грецьке ім'я з першою частиною πασι-; Фасмер: фракійське ім'я, пор. Πασαρος у Томашека, Thg., II, 2, 19, Руссу, 326; Бек, Cig, II, 1125: скіфська Артїм-паса.

Πατασίου (род.), Пант., Л., IV, 234, КБН, 270, I до н. е.; Ποτασίου (род.), Л., II, 300, 128, КБН, 352, I н. е. Фасмер, 48: без пояснень; Згуста, 692, 181: до Πατεις, авест. patau- «пан»; Йокль, ERL, 13, 285: i. e. rot- «пан». Пор. фрак. Potazis, Potasio, Дечев, SR, 360, 376, Руссу, 326, 327.

Πάτειν, Пант., Л., II, 61, КБН, 81, II н. е.; πάτεις, Пант., Л., ИАК, 10, 45, 41, КБН, 700, II н. е.; Πάτει, Пант., Л., II, 278, КБН, 811; пор. аналогічні імена з Ахіллія, 1027, Танаїса, 1242, 1260а, 1278, 1280, Міллер, Ж., 267: неіранське ім'я; Фасмер, 48: авест. paiti, с. перс. pat «пан», Абаєв, Я.1 176, Гарматта, 300, Згуста, 181: те саме. Пор. фрак. πατα Дечев, SR, 360; Руссу, 327.

Πατειρος, Феодосія, Л., IV, 468, КБН, 947Б6, II н. е. Згуста, 182. див. Πάτεις.

Πατίας, Пант., Л., II, 302, 165, КБН, 612, I–II н. е. Фасмер, 48: до попереднього (Πάτεις).

Πίστου (род.), Пант., Л., IV, 236, КБН., 356, I н. е. Πιστούς, Ольвія, I, 131, 11. Згуста, 1125: грецьке ім'я; «Це ім'я є поширення імені Πίστος. Суфікс -ους в даній місцевості дуже поширений». Дечев, 176: «Фракійське закінчення us (в грецькій транскрипції -υς, -ους) утрималося в номінативних формах... Πιστους»; пор. 154: «фрак. Влі Πιστος, Pistus, Pista Πισтуρας як паралельні форми від Βιστης, Βιστα, Βισтуρας < i. e. bheidh-: bhidh- «довіряти».

Πιτфарνακου, Ольвія, Л., I, 2, 26; Πιτοфарνακου (род.), Танаїс, Л., II, 446, КБН, 1278, 9, 517 б. е. = 220 н. е. Міллер, Ж., 252, 37, 266: іранське ім'я, авест. pitar-, Фарнаκης; Фасмер, 48, Абаєв, 177, 193, Гарматта, 300, Згуста, 184: те саме. Можливо, пор. фрак. Πιττακός, Πιττας, Pittacus, Дечев, Ch., 154.

Πλειστάρχου (род.), Пант., Л., II, 56, КБН, 111; III до н. е., Згуста, 1127: грецьке ім'я; пор. фрак. КБН Πλειστωρος, Влі Πλειστωρ, глоса Πλειστοι «високошановні у даків жерці Залмокіса»; за Дечевим, Ch., 180 « < i. e. pleis в гр. Πλείν, Πλείюς, «більше», «повний», Πλείστος «найбільший, найзначніший».

Πουρταιος, Ольвія, Л., I, 130, 6, 16, I, 176, 3. Міллер, Ж., 252: ав. рифра, д. інд. putra «син»; Фасмер, 48, Абаєв, Я., 177, 193, Гарматта, 300, Згуста, 185: те саме. Пор. фрак. -Πουρις, -πουρεις. -πορις, -por в

другій частині імен Δεος-πουρις, Μουκα-πουρεις, Αυλου-πορις з значенням «син, хлопчик», лат. *puer*, дак. *per*, Дечев, 184; Георгієв, Иссл., 122, ТЄ, 8, 26, 62. Не важко помітити відмінність північних понтійських (скіфських) форм як від східних іранських, так і від західних фрако-дакійських.

Πουρθακης, Ольвія, Л., I, 86, 7, I, 102, 7, I–II н. е. Міллер, Ж., 252, 62 помітив цю характерну відмінність місцевих ольвійських форм від власне іранських та осетинських. У своєму коментарі він подає зауваження, що відбивають особливості обстоюваної ним концепції: «Ім'я Πουρθακης в ольвійських написах можна звести до іранського *puθaka, похідного від puθga «син». У цьому випадку ми вимушені припустити, що слово puθga з'являється в різних місцевостях північного узбережжя в двох формах, давнішній, із збереженням звука p, і новішій, з переходом p в f, що характеризує осетинську мову, пор. Φουρτος. Чи вказує це на два іранські діалекти, чи на дві доби в історії тої ж мови, ми не знаємо, але поза сумнівом, що в тій самій мові при однакових умовах один іранський звук не може з'явитися в двох видах. Можливо, puθga, puθfa (з перестановкою) пояснюється й ольвійське ім'я Πουρθαιος». Наступні дослідники йдуть за Міллером. Як і останній, вони зводять місцеві ольвійські імена з Πουρθ- до авест. puθga, Фасмер, 48, Абаєв, 177, 193, Гарматта, 300, Згуста, 185. Очевидно, справа йде про форми, властиві окремим мовам, давньоіранській (Авеста), північнопонтійській з перестановкою θr в rf, фракійській з випаданням θ, осетинській з переходом початкового p в f і перестановкою-переходом θr в rt.

Πυρθειο (род.), Л., I, 208, V до н. е. Згуста, 320: «можна визнати, що υ сприймалось в звуковій відповідності u». При членуванні Πυρ-θειος припустиме зіставлення з фрак. Πυρου-ρ-ρηδης, Πυρου-σαλα: «Πυρου-ρ-ρηδης-Πυρουλης (пор. гр. Πυρο-ρ-ράγης «im Feuez reissend»); Дечев, 171.

Πύρρε, Пант., Л., ИАК, 10, 62, 65, КБН, 504, I н. е. Πυρρος, Німфей, Л., II., 288, КБН, 923, IV до н. е. Πυρου, Горгіппія, Л., IV, 432, А 1, 15, III до н. е. Πυρρος, Ольвія, Л., I, 93, I, 129, I, 167, Матееску, ED, I, 131, Руссу, 327; Дечев, SR, 388: «Оскільки в фракійській мові «вогонь» звучав як гр. πύρ, то можливо, що основа згаданого тут Влі πυρρο- з *puγco була властива не тільки грецькій, але й фракійській».

Ῥησκοούπορις, ім'я боспорських царів, що зустрічається в численних написах з Пантікапею, Фанагорії, Горгіппії, Тамані I–III ст. н. е., див. КБН, покажчик, стор. 841–842, Томашек, Thg., 2, 21, Міллер, Ж., 267: неіранське ім'я; Згуста, 568: «фракійське походження імені стверджене вже його

другою частиною -*πορις*, яка вживається дуже часто при утворенні фракійських імен»; ім'я зустрічається в сполученні також з -*βιτος*, -*πολις*, -*τοριμη*, *turme*, перша частина *Ρησκ-* має фракійські відповідники *Ρῆρος*, *Ράσκος*, *Раскову-*, *Рεσкову-*, *Ραισкову-*; пор. д. інд. *gāj*, *gájan*, д. ір. -*гі*, гот. *geiks*, Дечев, Ch., 172, 174, 182, SR, 388, Георгієв, ТЄ, 63, Иссл., 122; Руссу, 327.

‘*Ροιμητάλκας*, ім'я боспорських царів в написах Пантікапею, Тамані, Танаїса, Херсонеса, II ст. н. е., КБН, покажчик, стор. 842. Фракійські відповідники див. Томашек, Thg., II, 2, 28, Дечев, SR, 92, 95. Розчленованість явна: перша частина в відмінній транскрипції: *Ροιμα-*, *Ροιμη-*, *Ροιμη-*, *Ρομα-*, *Ρωμη*, *Ρυμη*, *Ρομαе-*, *Rome-*, *Rumi*, *Rimi*; в другій частині, окрім -*ταλκας*, -*ταλκης*, -*talka*, засвідчені -*δαβας*, -*ζευης*, -*συκις*, *estas*. Дечев, Ch., 179: «< і. е. *gōm-* як о-ступінь від *gem* «відпочивати, спиратися», в д. інд. *gāma* «радість», Руссу, 328.

Σαβάδα (род.), Тірітака, КБН, 906, I н. е. в КБН ім'я читається Сабад. Див. фрак. Дечев, SR, 139, Руссу, 328.

Σαβάδακος, Танаїс, Л., II, 451, 19, КБН, 1282, 228 н. е. Членування суперечливе: -*δακος*, або, може, -*ακος*? Фасмер, 49: авест. *sava* «чорний» + *dahaka-*, пор. *Σοβάδακος*, Апп. Марц., 79, 355. Згуста, 323: вважає це зіставлення «неточним», а посилання на авест. *sava* + *dahaka* «неясним»; щодо суфікса, то він відокремлює -*ακος*. В КБН ім'я читається як Сабодак. У Дечева, 171 для Фракії відзначено *Σαβατταρας*.

Σαββίων, *Σαβίων* відзначено в КБН 10 разів, в Пантікапею ββ, β = μβ, пор. *Σαμβίων*. Як фрак. трактовано ім'я в Руссу, 328.

Σαδάλου (род.), Пант., Л., IV, 307, КБН, 317, I до н. е.; IV, 252, КБН, 451, I н. е.; IV, 378, КБН, 454; II, 198, КБН, 804; Міллер, Ж., 267: неіранське ім'я; Латишев: «Садал – ім'я фракійське, яке часто зустрічається в написах»; Томашек, Thg., II, 2, 41, Фасмер, 49, Руссу, 328: те саме; Дечев зіставляє (Ch., 150) з *Σαδαίος*, *Σαιδειλας*, *Σεδαλας*, *Sadaeus*.

Σαδαίου (род.), Ольвія, Л., I, 94, 8. Абаєв, Я., 181: осет. *sādā*, авест. *satəm* «сотник» Згуста, 324: іранське ім'я з значенням «хто (добре) гукає». Як друга частина в складних іменах: *Βηρι-*, *Μαι-*, *Μηδο-*, *παρει-*, *παρι-*, *παρι-σαδης*. Томашек, Thg., 2, 41: < і. е. *k'ad* «блищати, хвалитися», в д. інд. *śad*, гр. *καζομαι*, *κεκασμαί*. Кречмер, Gl., 24, 22: авест. *šata* «радіючи, веселий», н. перс. *šad-* «веселий»; Дечев, SR, 409–410, Ch., 200: д. перс. *Пару-сатис*, с. перс. *Pir-šad*, скіф. *Октаμα-саδης*, Руссу, 328.

Σαδιμανος, Ольвія, Л., I, 136, 9. Згуста, 196: осет. *sādā* «сто», авест. *satəm*. Певне, це ім'я входить до складу щойно згаданих імен з основою *sad-*.

Σαίος, Пант., ИАК, 27, 42, I, КБН, 88; Танаїс, КБН, 1267, II н. е. Власне ім'я, що, певне, входить до племінної назви, згадуваної в декреті Протогена (Л., I, 32), Томашек, I, 99, Браун, 92: «Чи не збереглася в цих саях (Σάιοι) Протогенового напису сарматська назва «царських сарматів»? Пор. зенд. х̥šaуа «володар, герой», від кореня х̥ši, санскр. k̥ši; Фасмер, 50: «сумнівно, тому, що не ξ». Абаєв, Я., 189 приймає зіставлення з авестійським, наводить осет. xsart, xsin, xsecd. Гарматта, 309: авест. «нерівно забарвлений, строкатий»; Згуста, 533, 766, за Фасмером. заперечує зв'язок з авест. k̥šaуа; власне ім'я тлумачить як етнікон; Дечев, Ч., 170, SR, 411–411, навпаки, стверджує цей зв'язок. Певне, ПлН саї від ксаї в другій частині Арпо-ксаї, Ліпо-ксаї, Кола-ксаї, а не безпосередньо з індоіранської мови. Див. також Георгієв, ТЯ, 29.

Σαιταфарνου τοῦ βασιλεωv (род.), племінний ватажок в околицях Ольвії, згадуваний в декреті на пошану Протогена, Л., I, 32, 10, III до н. е.(?) Томашек, Юсті, Nb., 279: авест. šaeta «заможність, гроші»; Міллер, ОЭ, III, 133: авест. šaiti «радість», Фасмер, 50: «важко в звуковому відношенні»; Абаєв, Я., 164, 219: Сайтафарн – «носіє фарна племені саїв»; саї, можливо, з «хшаї», saita «форма множини від ПлН саї», ta – показник множини; Гарматта, 308–309: фонема š- в šaeta з хš- (*xšaita) «той, хто через заможність (силу, маєток) має блиск». Певне, Сайтафарн – етнікон, від ПлН саї.

Ζαλα̃ (род.), Пант., Л., II, 28, КБН, 35, 539, б. е., 243 н. е.; Танаїс, Л., II, 452, К., 1283, 229 н. е. Фасмер, 50: пор. фрак. Ζαλας; Згуста, 571: те саме, з переліком аналогічних імен у фракійських епіграфічних пам'ятках. Див. Дечев, SR, 412, Руссу, 328. Пор. у другій частині Παϊρσαλος.

Σαμβατιων, в КБН відзначено 7 разів, в Горгіпії 1142, Прикубанні 1231, Танаїсі 1250, 1278, 1279, 1280, 1282, II–III н.е.

Σαμβιον, відзначено в КБН 13 разів в Пантікапею, Гермонассі, Горгіпії, Танаїсі. Згуста, 740, з посиланням на В. Шульце: «Вихідний пункт є σαββατου, назва єврейської суботи. Ця назва далеко поширена в елліністично-римському світі». Як фракійське ім'я (?) згадано в Руссу, 328.

Σαρατου (род.), Ольвія, Л., I, 92, 3, II н. е. Фасмер, 50: без етимологічного пояснення; Згуста, 201: авест. sarad «рік», осет. sard «літо», д. інд. śarad «осінь, рік», Дечев, SR, 423, зіставляє з Саратокоc фракійський цар на монетах біля 400 р. до н. е. (Head, NH, 284); розчленовуючи Саратокоc, Дечев, Ч., 186 наводить Σαρβαλος (корінь k'er).

Σάσαν, Л., II, 305, 199, КБН. 318, I до н. е.; Л., II, 67, КБН, 427; I н. е., Л., IV, 283, КБН, 660, II н. е.; Тамань, Л., II, 390, КБН, 1094; Танаїс, Л., II, 443, КБН, 1262, II н. е. Юсті, Nb. 291: н. перс. sās «вродливий», Фасмер, 51, Згуста, 203: те саме. Пор. фрак. Σάζα, Sassa, Дечев, Ch., 159, SR, 425, Руссу, 328.

Σατρα-βάτης Гермонасса, Л., II, 381, К., 1066, IV до н. е. Міллер, Э. об., 1891, 191, Фасмер, 51: «Задля сполучення -tr- не осетинське, а перське ім'я, перські приклади в Юсті, Nb., 292», Юсті, 292, Згуста, 553, Абаев, Я.: «в першій частині безперечно хсафра», Дечев, Ch., 170, SR, 426: «ПлН Σαῖοι, Σάτραι, Σατροκένται і ВлΙ Σατρης, Σατραλις: < i. е. kṛē (i): kṛē (i), в д. інд. kṣayati, ав. xšayēiti «має силу, владу, панує, володіє», д. інд. kṣatra, ав. xšatra» Георгієв; Иссл., 122, ТЯ, 52, 63: те саме.

Σεαύαγου (род.), Пант., Л., II, 294, 49, КБН, 67, IV н. е.

Еісшахоо (род.), Танаїс, Л., IV, 427, КБН, 1242, 188 н. е. Л., II, 447, КБН, 1279; 225 н. е. Фасмер, 51: авест. syāva- «чорний», Абаев, 184, Згуста, 212: те саме.

Σειτάλκης, Пант., ИАК, 37, 1, 1, КБН, 99, 221. Фасмер, 51, Згуста, 572: фракійське ім'я, див. Томашек, Thg., II, 2, 43. Пор. фрак. Σει-ταλκας, Si-talces, Si-talcus. Дечев, Ch., 175, 5К, 450–452; Руссу, 329, Георгієв, Иссл., 122, ТЯ, 63.

Σέρεις, Горгіппія, Л., II, 402, КБН, 1179, 29; II–III н. е. Фасмер, 51, Згуста, 704: без тлумачень. Пор. фрак. Σέρος, Seri-salos, Seta-pyris, Serrus, Дечев, SR, 433, Руссу, 329.

Σεύθου, Пант., ВДИ, 1941, 1, 208, 20, КБН, 543, I н. е.; Танаїс, Л., II, 451, КБН, 1282, 228 н. е. Міллер, Ж., 267: неіранське ім'я, Σεύθης, син Спардока, царя Одрисів у Фракії; Згуста, 573: фракійське ім'я. Див. Томашек, Thg., II, 2, 42, Дечев, SR, 434–447, Руссу, 329. Георгієв, Иссл., 131, ТЯ, 68: «елінізовано з i. е – g'heu-tē (r) (або -ta-s), пор. д. інд. hótā-, авест. zaotar- «жрець».

Σиракої, згадуване в Страбона, XI, 2, 1: «... в глибину країни – сармати (так само скіфи), аорси і сіраки, що простягаються на південь до кавказьких гір». Фасмер, 52: без пояснень; Абаев, Я., 182: «пор. осет. sirag «той, хто йде, танцює плавно», «іноходець» (про коня)». Як і Фасмер, Абаев відносить до ПлН сіраки власне ім'я з Ольвії Σίραχος, пор. Σίρανος.

Σιράνου (род.), Танаїс, Л., II, 434, КБН, 1250, 236 н. е., Л., II, 448, КБН, 1280, 225 н. е. Згуста, 214: «ім'я пояснюється Гесіхієвою глосією σира-Пάρτοι μεγάλα, поширене патронімічним суфіксом воно означає «ве-

лийкий». До цієї групи Згуста відносить ім'я царя саків Σιράκης (Поліен, VII, 12) і племінну назву сіраки (див. вище).

Σιραχου (род.), Ольвія, Л., I, 92, 6, Л., I, 686, 5. Фасмер, 52 пов'язує це ім'я з племінною назвою сіраки. Пославшись на Фасмера, Згуста, 769 розглядає це власне ім'я як етнікон до дублетної племінної назви сіраки, сірахи (див. 378, 16). Дозволимо собі послатися на фракійський ономастикон, де «ΜΗ Σιρίς, Σιρρα, Σιριο, Sirae в племінній назві Σιριο-παϊονες

ΜΗ Σέραι і -ζέρα, отже, -sara < i. e. ser, в д. інд. sárati «текти», sarit «струмок, річка», sirā «струмок».

Σισᾶ, Пант., ИАК, 63, 116, 7, КБН, 513, I н. е.; Σισοῦ, Л., II, 263, КБН, 542, I н. е. Томашек, Thg., II, 2, 43 пов'язує це ім'я з фракійським ім'ям Sisus, з походження дакійця; Фасмер, 52, Згуста, 574: те саме. Пор. фракійські імена Sises, Sisi, Sese ED II, 237, Дечев, SR, 449–450, Руссу, 329.

Σισουλι, Горгіппія, Л., IV, 445, КБН, 1199, Латишев зiставляє з Σισας Фасмер, 52: без пояснень; Згуста, 748 пояснює з Гесіхієвої глоси σισόη, κουρά, ποιά. Φασηλείται, «етнікон глоси веде нас до Малої Азії; малоазійське походження імені стверджується суфіксом -λις-. Зв'язок стверджують ED, II, 237, Дечев, SR, 450, Руссу, 329.

Σκαρτανος, Ольвія, Л., I, 142, 3. Міллер, Ж., 251, 54: осет. skār-yn «гнати», авест. Skārayatt-гафа (власне ім'я); Фасмер, 52, Згуста, 330: те саме, пор. фрак. Σκάρδοно ὄρος, Scordus mons, Дечев, Ch., 197.

Βασιλεὺς Σκίλουρος, Неаполь Скіфськ., Л., I, 668; Σκίλουρου, Пант., Л., IV, 333, КБН, 763; II н. е.; Страбон, VII, 4, 3, 6. Томашек, Thg., II, 2, 45: фракійські імена Σκελης, Σκιλας; Фасмер, 52, Згуста, 575: те саме.

Σκόζος, Горгіппія, Л., II, 404, КБН, 1141; II н. е.; Л., ИАК, 58, 33, 2, II н. е. Маркварт, Unt., II, 72: певна форма імені Скіф; Фасмер, 52 відкидає це тлумачення; Згуста, 581: фракійське ім'я відповідно до Σκουζιλας, Дечев, Ch., 183. «Zil- в назві гори Zil-missus і в Σκου-ζιλας, Ζιλης, Zili-centrus», Руссу, 329: те саме (Sku-zil).

Σμόρδος, Пант., КБН, 171; IV до н. е. Пор. фрак. Σμορδο-τορμος, Σμερτο-μαρα, -μαρος, Σμέρδης, Σμέρδιης, Дечев, Ch., 163, 174, 199.

Σпароваῖς, Булганак-Бондаренково, Л., IV, 339, КБН, 965, II н. е.

Σпарοφотος, Пант., Л., II, 184, КБН, 247, III до н. е. Юсті, № 307: без пояснень; Фасмер, 53: іран. spāga «щит» або *spaga «плуг»; Абаєв, Я., 182: ос. āfsāruk, авест. spag-, рос. спор.; Згуста, 220 переказує посилення у Фасмера на іран. «щит». Пор. фрак. Σπαρα-δοκος, Σпор-δοκος, Дечев, Ch., 186; Георгієв, Иссл., 122, ТЯ, 14, 63, 57 – 8, 81.

Σπάρτοκου (род.), Пант., КБН, 480, I н. е. Σπάρτακος, Горгіппія, Л., ИАК, 37, 53, 21, КБН, 1162, II н. е. Членування суперечливе.

Σπάρτοκος, ім'я боспорських царів з 438 р. до н. е. (Спарток, I) і до 200–180 до н. е. (Спарток, V), а також приватних осіб. Імена засвідчені в написах з Ольвії, Пантікапею, Тамані, Горгіппії, див. Томашек, Трг., II, 2, 44, Юсті, Nb.), 304, Дечев, SR, 473, ED, I, 220–221, КБН, 843, 898, Руссу, 330. Бек, Юсті, Фасмер, Томашек, Дечев, Згусту, Руссу вважають ім'я фракійським. Щодо етимології, то Дечев, 162: Σπαρα-, Σπαρ-, Σπαρ- в ім'ях Σπαρα-доκος, Σπάρ-тоκος, Σπαρ-takus < i. e. *sper* в лат. *Sparus* «короткий спис», д. ісл. *sparr*, н. в. нім. *Speer*, Георгієв, Иссл., 122, ТЯ, 14, 63, 68, 81. Запропонована етимологія не може вважатись остаточною. Насамперед неясне розчленування: для першої частини *Spar* чи *Spart*, а так само для другої відповідно – тоκος і похідні, або ж суфікси *-ак*, *-ок*. До того ж можливі балто-слов'янські зближення: пор. лит. *spāras*, лтс. *spara*, *sparas* «енергія, розмах, вага», лит. *spartà*, *sparteti* «швидко, енергійно діяти», д. прус. *sparts* «дужий», «дуже», сл. *спорый*.

Στύρακος, Горгіппія, Л., ИАК, 23, 47, 33, II–III н. е. Міллер, ИАК, 47, 89, 38: осет. *stur* «великий», Фасмер, 53: «Чому тут *υ* і вгорі *Στορ*? Чи не належать усі імена на *stor-* до *staora-ə*»; Абаєв, Я., 183: авест. *stūra*, осет. *stur*; Згуста, 1148, відкидаючи іранську етимологію, віддає перевагу грецькій Στύραξ «спис».

Στύρανος, Пант., КБН, 708, II н. е., Танаїс, Л., II, 443, КБН. 1262, II н. е.; Л., II, 451, КБН, 1282, 228 н. е., Л., II, 452, КБН, 228 н. е. Міллер, Юсті, Фасмер, 53, Абаєв, 183, Згуста, 224: див. Στύρακος. Дечев, Ch., 162: «-στορον, -στυρας, -steron, -στουρία, -styrum, -sthorum, в гр. στóρνυμι «поширюється», д. болг. «страна» з «сторона, місцевість, місце».

Ταρουλοῦ, Пант., Л., IV, 331, КБН, 482, I н. е.; КБН, 633. Томашек, Трг., II, 2, 37; Фасмер, 53, Згуста, 577, Руссу, 331: фракійське ім'я. Див. ED, I, 78, 238; Дечев, SR, 491–492, Ch., 161, 196.

Ταρσῦς, Пант., Л., ИАК, 18, 127, 44, КБН, 692, II н. е. Згуста, 780: топікон від-малоазійського міста Ταρσός. Руссу, 330, Дечев, SR, 492–494, Ch., 151: «*Tarsus*, *Tarsa* < i. e. *derk'*- в д. інд. *dadarça* «побачив», гр. *δέρκομαι* «дивлюсь», алб. *dritë* «світло».

Τόκων Пант., Л., ИАК, 10, 35, 27, КБН, 85, II н. е.; Τόκωνος, (род.), Л., IV, 210, КБН, 90, II н. е., Феодосія, Л., IV, 468, КБН, 947, III н. е.; Горгіппія, Л., IV, 444, КБН, 1193, IV–III н. е. Згуста, 1158: грецьке ім'я із значенням «новонароджений, молодик, нащадок», від тоκος; Дечев, SR,

509: утворення від фрак, -тоκος, див. у власних іменах як Тоκος та як друга частина в сполученнях: Αρα-, καβα-, Με-, Σαρα-τοκος.

Χαλαϊς, Ольвія, Л., I, 83, 8, Фасмер, 55: фракійське ім'я Χαλης (Томашек, Thg., II, 2, 46), Дечев, Ch., 172, SR, 537 «καλ-, χαλ- в καληρος, χαλης, χαλαϊς і. є. gal- «красивий, здоровий, дужий», гр. καλος, д. інд. kal-rá»; Згуста, 578: «це ототожнення не певне, пор., напр., Χαλέα (II до н. е., Лаконія), ім'я так само могло бути грецьке».

А.О. Білецький у статті «Про власні імена з ольвійських написів» слушно зауважив, що: «1) в археологічних та історичних дослідженнях слід відрізнити (для античної епохи) лінгвістичну приналежність власних імен; 2) лінгвістична приналежність встановлюється на підставі етимологічних пошукувань»⁸.

На жаль, саме це завдання лишилося поза увагою дослідників. Дотеперішні дослідники, починаючи з Мюлленгофа – Міллера і до Абаева – Згуста – Гарматти, стало трималися однієї лінії. При лінгвістичному опрацюванні скіфо-сарматського ономастикона античної доби вони задовольнялися виключно східними, ірано-осетинськими зіставленнями. У статті «К иранскому элементу в припонтійских греческих надписях» (ИАК, вып. 47, 1913), одній з провідних публікацій в історіографії питання, Вс. Міллер прагнув виявити в особових іменах Припонтиди виключно їх іранський елемент. Ось, наприклад, імена з першого десятка: 1. Αβαζιον, Л., IV, 473: «цьому імені відповідає осетинський прикметник аебаезз-он «даремний»; 2. Ανδανακος, Л., II, 446: «слово андан являє більш давній вид осетинського андон «криця»; 3. Αρδοναγορου, Л., II, 454: «можна звести першу частину складного імені до осет. діг. аердунае «лук для стріляння»; 4. Αρφσεζανος, ИАК, 27, 32, 36: «якщо φ перед ι вказує звук ц, то перша частина може бути зіставлена з осетинським арц «спис»; 5. Αζιαγος, Л., IV, 15: «ім'я, можливо, пояснюється, осетинським словом аз «рік», аз – «суфікс»; 6. Ἄσαρος, Л., ИАК, 10, 52, 47: «в -σαρ-ος можна бачити осетинське саер «голова» і т. д.»⁹

Наведених прикладів, гадаємо, цілком досить. Як бачимо, пошуки етимології Вс. Міллер ототожнював з пошуками іранського елемента в припонтійських іменах. Він намагався етимологічно пояснити місцеві негрецькі імена в межах і за допомогою осетинської мови. Для нього сарматське – це праосетинське. Згадуючи про тубільні імена в грецьких на-

⁸ А.О. Білецький, вказ. праця, «Археологія», XI, 1957, стор. 33.

⁹ В.Ф. Міллер, К иранскому элементу..., стор. 81–82.

писах, він говорить про «передачу грецькими буквами деяких іранських, точніше сарматських (або праосетинських) звуків»¹⁰.

Осетинізація проблеми лишилася рушійним фактором наступних досліджень. Л. Згуста в своєму корпусі «Особових імен грецьких міст північного узбережжя Чорного моря» (Прага, 1955) виявив себе вірним послідовником традицій, запроваджених Вс. Міллером. Так, запропоноване останнім етимологічне пояснення Влі *Абазіон* з Пантікапею через осет. *аебаеззон* «даремний» Згуста вважає цілком слушним. Він знаходить його «дуже схожим» (*sehr passend*), § 38. Те саме нотує Згуста з приводу наступного за абеткою імені *Абдарак*: «Міллер дуже влучно (*sehr passend*) зіставив це ім'я з осетинським власним іменем Авдараег», § 39. Навівши ім'я *Анданак*, Згуста зазначає: «Це ім'я Міллер вдало (*trefflich*) порівняв з осет. *ändon*», § 66.

Дальші приклади ледве чи потрібні. Авторитет Вс. Міллера лишився непорушним. Іншими шляхами, саме шляхами загальних індоєвропейських, а не тільки ірано-осетинських зіставлень, пішли Дм. Дечев і Вл. Георгів. У своїх етимологічних інтерпретаціях за вихідний пункт вони беруть не одну якусь, а всі індоєвропейські мови згідно з загальними закладами порівняльно-історичного методу.

Подамо приклад з праць Вл. Георгієва: «афро- (особливі імена: Авро-ζελμις, -ζεος, Авρου-πολις = гот. *abrs* «дружний, міцний»; αιζ- «коза» (місцеві назви Αιζικη, Αιζισις = вірм. *aic*, гр. *αιζ* «коза»; -αλα- «вода, річка» (ΜΗ Ζαλδ-αλα...), пор. д. інд. *âp* «вода», д. прус. *ape* «річка»; -αρς- «білий» (ΡΗ Ἄρζος, *Arzus, Arsus*), пор. гр. *αρῶς* «білий»¹¹. Пояснюючи ПлН Βέβρυκες, Вл. Георгієв посилається на лит. *bebrus*, д. в. нім. *bibar* з і. є. *bhebhrus*. Географічні назви Βέρρα, Βέρρυє він з'ясовує з сл. брѣгъ, нім. *Berg* «гора» з і. є. **bherghos*. Тлумачення назви *Bersamae, Bersovia* він пов'язує з і. є. *bherg'a* (сл. брѣза)¹².

Виключно осетинські паралелі з контексту випали. Звільнення від ланцюгів осетино-іранізму і перехід на позиції порівняльно-історичного індоєвропейізму було безперечним кроком вперед. Щоправда, і вданому разі переборення іранізму сталося не відразу. Хоч Дм. Дечев оперує, як і Вл. Георгієв, загальноіндоєвропейськими порівняльними даними, він все ж вважає, що фракійська мова в своїй праоснові – іранська мова. Як

¹⁰ Там же, стор. 80.

¹¹ Вл. Георгієв, Тракийскит език, стор. 60; його ж, Исследования..., стор. 118.

¹² Див. там же, стор. 60 і 119.

твердить Дечев, фракійська мова виникла внаслідок іранської експансії, вона постала шляхом схрещування іранської з етрусською мовою місцевих автохтонів. «Те, що індоєвропейці, через схрещення яких з етрусками, або ж етрускоїдами, витворена була фракійська людність, належали до іранського племені, можна встановити на підставі особливо значних стиків фракійської з іранською, саме давньоперською», – зазначає Дм. Дечев¹³.

У розділі «Същността на тракийския език» своєї книги «Тракийският език» Вл. Георгієв зауважує: «Нема ніяких серйозних підстав припускати, що в північній частині Балканського півострова, а ще менш того на північ від Дунаю за глибокої давнини жила якась етрусська, або етрускоїдна, людність»¹⁴. Етруски Балканського півострова в Дм. Дечева не більше як гіпотетична фікція, як і його гадка про іранську експансію. «Припущення, нібито фракійська мова перетворилася на індоєвропейську через іранізацію, безпідставне», – твердить Вл. Георгієв¹⁵.

Ми віддаємо перевагу визначенню фракійської мови як особливої індоєвропейської, з яким, на відміну від Дечева, виступив Вл. Георгієв. «Основна помилка Дм. Дечева полягає в тому, що він розглядає фракійську мову не як особливу (самостійну) індоєвропейську, а як іранізовану неіндоєвропейську (або індоєвропоїдну) мову»¹⁶.

Отже, йдеться про дві мови. Одна з них – фракійська, на території Балканського півострова, поширена на південь від Дунаю, і друга, територіально суміжна з першою, скіфо-сарматська, засвідчена на Північному Причорномор'ї в області на схід від Дунаю до Дону. Обидві ці мови відомі нам на підставі тотожних джерел, одноякісного історичного матеріалу, особових імен з епіграфічних пам'яток, глос, поданих у творах античних письменників, географічних назв, топонімів та гідронімів, успадкованих від античної доби тощо.

Довкола дослідження решток скіфської мови накопичилося чимало суперечливих, нерозв'язаних питань. Так, наприклад, існує думка, що скіфській мові властиві істотні діалектні відмінності. Немає сумніву, мова ольвіополітів повинна була істотно відрізнитись від мови Боспору. Подібна гадка цілком можлива. Але окрім довільного припущення, більш-менш правдоподібного, який конкретно-історичний сенс можна вклас-

¹³ D. Dečev, Charakteristik..., стор. 200.

¹⁴ Вл. Георгиев, Тракийският език, стор. 66; його ж, Исследования..., стор. 130.

¹⁵ Там же, стор. 65; 129.

¹⁶ Вл. Георгиев, Тракийският език, стор. 65; див. його ж, Исследования..., стор. 129.

ти в це твердження? Нам бракує потрібних джерел. Єдине, що можемо зробити, це порівняти, з одного боку, списки грецьких імен Боспору, з аналогічним списком імен в Ольвії – з другого. У списку імен, засвідчених в епіграфіці Ольвії і датованих VI–I ст. до н. е., що його склала Т.М. Кніпович, наведено 213 імен¹⁷. При зіставленні цього списку з іменами, поданими в індексі власних особових імен, прикладеному до «Корпусу боспорських написів», виявилася цікава обставина. Можна сподіватися, що грецькі імена, які трапилися в Ольвії, зустрінуться і на боспорських написах. Сподівання цілком обгрунтоване. Тим часом далеко не всі імена ольвійського списку, що їх Т.М. Кніпович визначає як грецькі, трапляються на Боспорі.

З початковою А (альфою) на 37 імен, наведених у Т.М. Кніпович, на Боспорі є 21 (№ 6, 7, 9–11, 13, 18–27, 29, 31–33, 36), тоді як 16 нема (№ 1–5, 8, 12, 14, 17, 28, 30, 34, 35, 37).

З початковою Δ (дельтою) з загального числа 18 імен (№ 43–60) спільних для Боспора і Ольвії є 7 (№ 44, 48, 52, 53, 55, 57, 58), інші 11 засвідчені лише в Ольвії і не відзначені на Боспорі. Повторюються такі, як *Демитрій, Діоген, Діонісій, Діодор, Діоскурід, Діотім* тощо.

На К (каппу) в Ольвії відзначено 17 імен (№ 110–127). З них спільних боспоро-ольвійських є 9 (№ 112–114, 116, 118–120, 123, 125), решта 8 імен – без повторень.

Для групи з початковою Σ (сігмою) при 9 ольвійських іменах (№ 186–194) на Боспорі – таких самих 6 (№ 186–188, 192–194).

Якщо грецьким іменам, при їх стандартній сталості, властива така строкатість, така неузгодженість, локальна розбіжність, то нема нічого дивного, якщо далеко не всі фракійські імена трапляються в Північному Причорномор'ї. При всьому тому, лишається доведеним фактом, що чимало власних імен зустрічається на одній і на другій території. Саме наявність збігів, як це показано на попередніх сторінках, дозволила говорити про найближчу спорідненість скіфо-сарматської мови з фракійською.

Однозначна, одноякісна джерелознавча база дозволила зберегти певність при порівняльному зіставленні решток скіфо-сарматської та фракійської мов. У зовсім іншому становищі опиняємося, коли досліджуємо питання про скіфо-балтійські мовні зв'язки. Можливість одноякісних зіставлень відпадає. Для характеристики сучасного історіографічного становища варто процитувати П.М. Третьякова: «Дуже важливими

¹⁷ Див. Т.Н. Книпович, Население Ольвии в VI–I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, вып. 50, М. – Л., 1965, стор. 119–153.

є спостереження, які свідчать про існування слов'яно-іранських мовних зв'язків, що були можливі лише в скіфський або скіфо-сарматський час, тобто в I тисячолітті до н. е. та на початку н. е. В балтійських мовах сліди зіткнення з іранським світом не виявляються – поза деякими незначними винятками. Певне, слов'яни склали приблизно таку саму перешкоду для балто-іранських контактів, як давні балти для контактів слов'яно-фінно-угорських»¹⁸.

У світлі наведених даних доводиться дещо змінити трактування питання. Насамперед на схемі розміщення середньоевропейських та східноєвропейських племен в останні століття I тисячоліття до н. е.¹⁹ на території від Дністра до Дону в сусідстві з фракійськими племенами ми назвали б скіфів, а ніяк не східноіранські племена. До того ж, досліджуючи скіфські глоси, залишені античними авторами, зокрема Геродотом (див. вище), ми змогли переконатись, що сліди зіткнення зі скіфським світом, а через них з іранським, краще збереглися в балтійських мовах, ніж у слов'янських.

На перший погляд таке визнання аж надто суперечить усім можливим фактам і загально визнаним факторам географічного характеру, але все стане на своє місце, якщо крім географічного фактора візьмемо до уваги ще й діючий чинник часу. Балтійська мова зберегла багато елементів як у формах, так і в лексиці, що колись властиві були слов'янській мові, але згодом зникли в останній.

Лишаючись в рамках мовних даних, з якими мали справу досі, ми вимушені визнати, що архаїчна слов'янська мова повинна була мати чимало важливих ознак, які істотно наближали її до балтійської. Досить нагадати, що, наприклад, балтійським мовам властиве слово *аре, ùрè, уре* «річка», споріднене з д. інд. *āras*, авест. *āfš*, тоді як на слов'янській території Східної Європи воно засвідчене тільки в гідронімії і вже не існує в живій мові. Або інший, не менш переконливий приклад: д. прус. *aswinan (dadan)* «*kobilmilch*» «кобиляче молоко» (Σ., 694), лит. *āšvā* «кобила», в прямій відповідності до д. інд. *āšva* авест. *aspa*. при цілковитій відсутності аналогій у слов'янській.

Досить навіть, скажімо, цих двох прикладів, щоб переконатися, що слов'яни не становили перешкоди для балто-іранських контактів. Вважаємо, що ці балто-іранські мовні контакти, які маємо змогу про-

¹⁸ П.Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М. – Л., 1966, стор. 194.

¹⁹ Там же, стор. 195, рис. 56.

стежити, відбили якнайдавнішу добу, коли, очевидно, в південній смузі мова борисфенітів виявляла ще прямі зв'язки як з мовами Ірану, так і з мовами прибалтійських племен.

На цьому можемо закінчити нашу розвідку, бо питання про балто-слов'янські зв'язки, як і загальна проблема слов'янського етногенезу, повинне стати темою окремого дослідження.

ПІСЛЯМОВА

Формування майбутнього інтелектуала розпочалося в дитинстві під впливом батька, який був не лише священиком, а й викладачем та вченим-богословом. Виховуючи сина без матері, Платон Петров намагався певним чином компенсувати брак материнської любові батьківською турботою й, поки син не подорослішав, завжди знаходився поруч. Чимало уваги в сім'ї Петрових приділялося освіті й Віктор Платонович після закінчення Холмської гімназії вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет.

В університеті під впливом таких визначних учених, як В. Перетц, А. Лобода, М. Грунський, С. Маслов, І. Огієнко студент захопився історією літератури та мовознавством. Саме тут починалося формування В. Петрова як вченого, зароджувалися перші наукові зацікавлення. Так, до сфери його інтересів потрапляє українське бароко, історія української філософії, мовознавства, західноєвропейської та російської літератур. Молодий науковець успішно досліджував церковну середньовічну поезію, українське віршування XVI–XVIII ст., вивчав життя та творчість Г. Сковороди, М. Гоголя, О. Пушкіна, В. Жуковського, К. Батюшкова, М. Гнедича, М. Язикова, Є. Баратинського, К. Рилєєва, Д. Давидова, А. Майкова, О. Хом'якова А. Ахматової, І. Тургенева та ін.

Студентські дослідження В. Петрова вперше порушували певні наукові проблеми, окреслювали перспективні напрямки подальшої розробки багатьох питань історії літератури та мовознавства й згодом були ним продовжені (наприклад – дослідження життя та творчості О. Потебні й Г. Сковороди тощо). У своїх поглядах на наукове дослідження молодий учений був прибічником ретельного аналізу першоджерел. Цей принцип став основою наукової діяльності В. Петрова на все життя.

По закінченні університету здібного та амбітного студента було залишено на кафедрі російської мови та літератури історико-філологічного факультету для підготовки до посади професора. Так він розпочав свою викладацьку діяльність. Загалом тогочасний В. Петров постає як молода, цілеспрямована, надзвичайно працездатна та соціально активна особистість з високим рівнем освіти, глибоким знанням мов, європейської та української культури, що розкривало перед ним доволі широкі перспективи самореалізації в науковій сфері.

У 1920–1930-ті рр. В. Петров робив вдалу наукову кар'єру. Його інтелектуальна біографія була безпосередньо пов'язаною з Всеукраїнською академією наук. Найбільш плідно вчений працював у складі Етнографічної комісії, діяльність якої припала на часи «золотого віку» української гуманітаристики та мала непересічне значення для досліджень у галузі української етнографії, фольклористики, мовознавства, історії та краєзнавства. Саме в цей час відбулося становлення В. Петрова як ученого та організатора науки.

В. Петров разом з А. Лободою був автором концепції діяльності Етнографічної комісії, генератором ідей та координатором багатьох наукових проєктів. З 1925 р. основну роботу по керівництву інституцією він здійснював фактично сам. Завдяки його активній діяльності Комісії вдалося розгорнути надзвичайно масштабну роботу щодо збирання етнографічних та фольклорних матеріалів. На високому рівні відбувалася й організація експедиційно-екскурсійної роботи. Офіційний друкований орган інституції «Етнографічний вісник», який редагував В. Петров, отримував схвальні оцінки в науковому співтоваристві та вважався журналом високого наукового рівня, одним з найкращих не лише в Україні, а й у СРСР. За той час, коли В. Петров входив до складу керівництва, Комісія набула чималого міжнародного авторитету та налагодила контакти з багатьма науковими центрами світу та СРСР.

У 1920–1930-ті рр. В. Петров опублікував низку досліджень, рецензій та заміток. Так, важливе значення для науки мали такі розвідки В. Петрова як «Старий і новий побут на селі. З етнографічних спостережень», «Вірування у вихор і чорна хвороба», «Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл», «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі» та ін. Наукові зацікавлення В. Петрова поширювалися й на проблеми історії української етнографії, фольклористики та мовознавства. Водночас В. Петров проявляв інтерес і до ідейних засад фольклористики, окреслював загальні схеми її розвитку. Науковця в цей час не задовольняло просте нагромадження, описання та упорядкування матеріалу. Він перебував у пошуках нових методологій та схилився більше до пояснювальних моделей у науковому дослідженні. У багатьох своїх студіях учений демонстрував широку обізнаність у досліджуваній проблематиці, посилався на праці В. Іванова, В. Міллера, В. Проппа, Дж. Фрезера та полемізував із О. Веселовським, Ф. Вовком, А. Дрезом, К. Фрізом й ін.

Вагомим досягненням української історіографії, етнографії та фольклористики стали розроблені та здійснені під керівництвом В. Петрова масштабні колективні проекти Етнографічної комісії по дослідженню таких унікальних явищ української історії, як дніпровське лоцманство та чумацтво.

Отже, в інтелектуальній біографії В. Петрова «етнографічно-фольклористична» складова тривалий час посідала домінуюче місце. В. Петров у цей час став одним із найкращих спеціалістів, ключовою фігурою Етнографічної комісії. Успіхи закладу високо оцінювалися науковим загалом, а Україна визнавалася лідером у науковому просторі СРСР. Більшість досягнень Комісії та особисто В. Петрова не втратили свого наукового значення й сьогодні.

У 1920–1930-ті рр. В. Петров проводив дослідження й у галузі літературознавства, історії мовознавства та філософії. Науковець вивчав життя та творчість таких особистостей, як Г. Сковорода, Вольтер, П. Куліш, М. Гоголь, Т. Шевченко, М. Костомаров та ін. Більшість обраних для дослідження персонажів були близькі науковцю – диваки та маргінали, неординарні особистості, які здатні протиставити себе навколишньому світу. Утім, серед цих праць В. Петрова найбільш ґрунтовні та яскраві були присвячені Г. Сковороді та П. Кулішу (написані у 1920-ті рр.). Інтерес до біографічного жанру він не втратив і згодом – досліджував життя та творчість Г. Бабефа, Т. Гоббса, Г. Гроція, Сен-Жюста та ін.

Біографічний підхід був важливою характерною рисою наукових студій В. Петрова. Дослідник виробив оригінальну методику вивчення та пояснення творчості та особистого життя визначних діячів. Учений розглядав творчу спадщину письменників, поетів, філософів та науковців у безпосередньому зв'язку з обставинами життя, аналіз творчості він завжди починав з аналізу біографії. Персоналії, написані В. Петровим, були блискучими здобутками науки, відрізнялися оригінальністю, чіткою логікою мислення, добрим методологічним підґрунтям.

У середині 1920-х В. Петров дебютував як письменник, а незабаром побачили світ його перший роман та романізовані біографії. На думку В. Петрова, книга «Аліна й Костомаров» була першим біографічним романом в Україні. «Романи Куліша» та «Аліна й Костомаров» знаходяться на стику науки й художнього твору. Жанр романізованої біографії приваблював ученого можливістю синтезу, поєднання елементів науки та художності викладу. Взагалі ця важлива риса стала характерною для творчості вченого та письменника, особливістю його авторського стилю.

У своїх художніх творах він часто, а іноді й уперше, висловлював свої наукові погляди, а в наукових працях використовував не характерну для науки й більше притаманну художній літературі форму викладу власних думок. Твори В. Петрова-Домонтовича були доволі популярними серед української студентської молоді та інтелігенції.

Із 1933 р. учений працював у Спілці інституцій історії матеріальної культури. У штаті ПМК науковець опинився не з власної волі, а внаслідок ідейних та структурних перетворень, які охопили радянську науку в другій половині 1920-х, а особливо в першій половині 1930-х рр. Таким чином, це була не втеча від небезпечних наукових студій. Археологія, як й інші сфери української гуманітаристики, підлягала ідеологічним чисткам та перебудовам і не давала можливості уникнути різного роду звинувачень та репресій. Археологів було репресовано не менше ніж представників інших галузей науки.

В. Петров як талановитий вчений та організатор встиг протягом п'яти-шести років і тут зробити вдалу кар'єру, як вертикальну так і горизонтальну. Від рядового наукового співробітника він піднявся до посади завідувача сектора в ІА АН УРСР та вже у довоєнний час зробив чималий внесок в українську археологію, давню історію України та історію первісного суспільства.

В умовах сталінських репресій науковець був змушений оволодіти марксистсько-ленінською методологією та друкувати ідеологічно «правильні» статті. Проте його праці не можна вважати наскрізь кон'юнктурними та виконаними на замовлення, адже писалися вони з позицій вченого, а не відданого марксиста. В. Петров, як і багато інших дослідників, був прихильником глотогонічної теорії академіка М. Марра. Під впливом ідей М. Марра радянська наука перебувала тривалий час – протягом 1920-х–1950-х рр. Отже, методологічним підґрунтям досліджень В. Петрова стала яфетична теорія. Науковець, слідом за академіком, наполягав на вирішенні питань етногенезу будь-якого народу за допомогою комплексного підходу, використовуючи дані лінгвістики, археології, історії та етнографії.

«Історія матеріальної культури» та нові методологічні підходи відкрили для В. Петрова нові обрії та перспективи наукової діяльності. Він досліджував проблеми соціально-економічної історії в цілому, України та Східної Європи зокрема. Згодом свої інтереси він зосередив на вивченні підсічного землеробства. Також увагу В. Петрова привертала народна творчість і побут первісної доби. Дослідник доводив, що форми художньої творчості первісної епохи значною мірою визначалися не од-

ними лише конкретними обставинами життя людини, а також і характером первісної ідеології, системою поглядів на світ, природу, суспільство. Ці та близькі до них проблеми вчений ставив і вирішував у своїх роботах – «Вогнезрубна система хліборобства та хліборобський культ вогню», «З студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культури)», «К вопросу о генетическом изучении охотничьих игр», «Русская крестьянская сказка и идеология родового общества» та ін.

У довоєнний час В. Петров встиг зробити внесок у вивчення трипільської культури. В результаті вивчення поселення Городськ, учений виділив й інтерпретував пізньотрипільські пам'ятники, так званого, городського типу. Він звернув увагу на широке коло зв'язків жителів поселення з віддаленими регіонами території розселення трипільців. Також одним з перших дослідник акцентував на наявності у трипільської культури поселень-гігантів. В. Петров, розмірковуючи про великі розміри поселення Володимирівка, був абсолютно впевнений у тому, що в даному випадку село почало переростати в місто.

Становлення В. Петрова як археолога-практика відбувалося під час його роботи саме у Трипільській експедиції ІМК АН УРСР на поселенні Коломийщина I, де він керував окремим розкопом. Тоді учений отримав можливість ознайомитися з досвідом попередників і сучасників – українських та російських колег. Унікальність цих досліджень полягала в тому, що тут уперше було застосовано методику розкопок великими площами, які мали на меті повне дослідження об'єкта. Прибічником цієї методики В. Петров залишався й надалі.

В. Петрову належить й пріоритет у вивченні культури «полів поховань», пізніше відомої під назвою зарубинецької та черняхівської. У своїх дослідженнях він продовжив автохтонну «лінію» В. Хвойки в інтерпретації цих культур.

Наприкінці 1930-х рр. В. Петров ініціював створення колективу дослідників для вивчення культури полів поховань. Дослідник став автором та керівником масштабного проекту по опрацюванню та виданню великої кількості матеріалів, що зберігалися в музеях України. Це був перший досвід створення фундаментального зводу археологічних джерел, який виконувався на вищому рівні тогочасних знань. Підготовлені матеріали перешкодила видати війна. Згодом, в окупованій німцями Україні, В. Петров хотів довести до логічного завершення цей проект. Дослідник відновив роботу, намагався переконати у доцільності цієї справи окупаційну владу та німецьких колег, але реалізувати плани тоді так і не

вдалося. Задум був втілений у життя лише в 1950–1960-ті рр., що стало вагомим внеском у вивчення зарубинецької та черняхівської культур, а також ранню історією слов'янства.

Археологічні дослідження середньовічних пам'яток (в першу чергу Райковецького городища) стали основою для побудови В. Петровим цікавих теорій ранньосередньовічної історії. Згідно з його схемою підсічне землеробство відповідає родовому ладу з язичницькими віруваннями, а орне свідчить про те, що основним виробником стає дрібний селянин – об'єкт феодальної експлуатації. В. Петров вважав, що у Придніпров'ї IX–X ст. родовий лад розкладався не раз і не раз відроджувався. Процес феодалізації, на його думку, тривалий час зумовлювався природним фактором. Водночас він вивчав перехідні етапи від роду до великих родин, а потім до сусідсько-територіальних общин, у тому числі й на прикладі давніх германців, узагальнював широке коло джерел та праць німецьких учених. Згодом ці та інші думки учений розвинув в узагальнюючій праці «Підсічне землеробство» (1968).

Крім того, В. Петров цікавився дискусією про особливості історичного шляху Східної Європи в порівнянні з Західною, яка супроводжувала в тогочасній історіографії утвердження формаційної теорії. Вчений виступав прихильником думки, що виникнення феодалізму на Заході та Сході має однакові закономірності, які полягають у поєднанні варварського та античного світів. Таким чином, В. Петров у другій половині 1930-х рр. формував власний погляд на закономірності історичного розвитку Східної Європи в руслі марксистсько-ленінської методології.

Апогеєм вертикальної кар'єри науковця в передвоєнний час стало його призначення на посаду директора Інституту українського фольклору АН УРСР. Кандидатуру В. Петрова навіть подавали на обрання в дійсні члени Академії наук. Також учений був автором, організатором та координатором кількох колективних проєктів – підготовка підручника «Український фольклор» та дослідження «Українці Башкирії».

Протягом 1920-х – на початку 1940-х рр. В. Петров став однією з найпотужніших фігур міжвоєнного покоління науковців ВУАН, домігся серйозних успіхів у кількох гуманітарних дисциплінах – етнографії, фольклористиці, літературознавстві та археології. Також він став одним із найбільш яскравих українських письменників свого часу.

Складні воєнні та післявоєнні роки – час коли В. Петров виконував завдання радянської розвідки. Але, як це не дивно виглядає, саме ці роки стали найбільш плідними в його інтелектуальній біографії. Очевидно,

що саме тоді він отримав можливість більш-менш вільно висловлювати власні думки.

В. Петров багато та активно займався публіцистичною й письменницькою діяльністю – побачила світ низка його антирадянських творів, оповідання та кращі романи («Без ґрунту», «Доктор Серафікус»). У Німеччині інтелектуал, разом з Ю. Шевельовим, І. Костецьким та Ю. Косачем, став одним із засновників «Мистецького українського руху» (МУР), редактором різних видань (зокрема – мюнхенського журналу «Арка»). МУР, який об'єднав письменників-емігрантів, став найяскравішою сторінкою українського літературного процесу 1940–1950-х рр. В. Петров був одним з найактивніших діячів мурівського руху. Він вважав, що одним з основних завдань МУРу повинно стати подолання ізоляваності українського культурного життя в еміграції та інтеграція в європейську й світову культуру.

В. Петров реалізувався й як історіософ. Мислитель став автором своєрідної концепції історичного часу – теорії епох. Уперше поняття «епоха» та «зміна епох» були застосовані вченим у статті 1942 р. «Готи на Україні та культура полів поховань». Згодом він продовжив свої студії в Німеччині. У низці статей мислитель виклав основні положення своєї історіософії. В. Петров спростовував принцип безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали «дискретність часу», «ізолюваність окремих епох» та зв'язок між ними за принципом заперечення й відмови від ідеї розвитку. «Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні градації часу», – така основна думка В. Петрова про історичний час. Таким чином, епоха – самодостатній і закритий у собі рамками панівної ідеології «відтинок часу». В. Петров відмовився від понять лінійності, безперервності та ідеї суцільного прогресу в історії. На противагу лінійним, еволюціоністським концепціям він висунув свою. Згідно з нею історія розвивається не еволюційним шляхом, не за висхідною, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами – історичний процес є дискретним. В. Петров вважав, що історична наука повинна висвітлювати саме зміни епох, проте метою історика не є пошук остаточної правди про людину, яку розкривають тільки міфологія та теологія. Метою історії є «з'ясування методології зміни епох. Таким чином, на думку вченого, основна одиниця історичного процесу, яку повинен вивчати історик, – «епоха».

Концепція В. Петрова дещо схожа з теоріями локальних цивілізацій О. Шпенглера та А.Дж. Тойнбі. Крім того, міркування інтелектуала з

приводу відмінності епох, принципу їх заперечення, ідея зламу та зміни відповідають новітнім методологічним підходам в осмисленні історичного процесу. Розвиток науки у ХХ ст. спричинив появу нової парадигми, що помітно впливає на розвиток теоретичних концепцій усіх галузей наукового знання. Йдеться про синергетику, еволюційно-синергетичну парадигму, в межах якої розвиток треба розуміти як формування якісно нового стану системи, який визначається подією в точці біфуркації. Отже, методологічні підходи В. Петрова багато в чому співпадали з тогочасними новітніми науковими теоріями, а в дечому й випередили свій час та не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Теорія епох була залучена вченим до вивчення історії України. В. Петров розробив оригінальну концепцію походження слов'ян та українців. У низці своїх робіт дослідник спробував викласти своє бачення проблеми зміни археологічних культур, етногенетичних та культурно-історичних процесів на території України. В «Походженні українського народу» дослідник поставив три взаємопов'язані між собою проблеми: розподіл давньої історії України за епохами; хронологічне визначення цих епох; аналіз етногенетичних процесів, що відбувалися на території України, в межах окремих епох та в історичній послідовності процесу зміни цих епох. Задля їх розв'язання В. Петров в історії України виділив епохи, етапи етногенезу, що не збігалися з формаційною періодизацією історії. Так, він виділив п'ять епох – трипільська, післятрипільська, передскіфська, скіфська, антична (перший період), антична (другий період).

Історія України, за В. Петровим, є дискретною, перервною, в ній присутні «злами» між епохами. Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, завоювання. Не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик. Свою відмову від ідеї суцільного прогресу в історії В. Петров аргументував аналізом археологічних джерел, за якими післятрипільська епоха була примітивнішою за попередню трипільську, а черняхівська вищою за культуру історичного слов'янства перед створенням Київської Русі.

В. Петров першим серед науковців відзначив та обґрунтував значення античної доби та цивілізації для давнього населення України. Науковець розглядав зарубинецьку та черняхівську культури, як модифікації античної, щось на зразок елліністичних культур. На його думку, населення України було не просто об'єктом впливу античної цивілізації, а, сприйнявши надбання античності, створило власну оригінальну

культуру. Науковець зробив цікаві й важливі висновки, що етнографічна культура українського народу має за своє джерело античну культуру та бере свій початок від перших століть нової ери (матеріальна культура «черняхівського типу»). Таким чином, українська культура має спільне коріння з європейською культурою, вона генетично пов'язана з європейською цивілізацією, адже своїм корінням вона сягає античної доби та, судячи з усього, є невід'ємною частиною європейського історичного процесу й проживає всі ті епохи, що пережила Європа. Ці ідеї В. Петрова є надзвичайно актуальними й сьогодні. Отже, в зв'язку з цим стають зрозумілими його постійні прагнення та намагання довести на сторінках літературознавчих, культурологічних, історіософських та інших публікацій «європейськість» української культури, що українці є невід'ємною частиною Європи.

В. Петров в силу різних причин чітко не виклав свої погляди на всесвітню історію та місце в ній України. Утім, спираючись на контекст його чисельних праць, можемо реконструювати погляди вченого. Історію європейської цивілізації він поділяє на чотири доби – Античність, Середньовіччя, Новий час та Сучасність. Зміна епох відбувається внаслідок зламів, розривів, коли одна епоха заперечує попередню. Розриви між епохами відбуваються через кризи, катастрофи, знищення. Проте існує й зв'язок, «стик» між епохами. Катастрофи та кризи не завжди призводять до повного знищення й елементи культури попередньої епохи можуть зберігатися, передаватися наступним поколінням та переходити з однієї доби в іншу. Втім, за В. Петровим існують й інші форми зв'язку, ймовірно, притаманні неєвропейським цивілізаціям. Так, він згадує про зв'язок «китайського типу» – незмінне стале існування. На жаль, учений не розвинув цю думку. Проте, судячи з усього, у В. Петрова були уявлення й власне бачення про неєвропейські, східні культури, про що свідчать окремі «репліки» в його творах.

Історична концепція В. Петрова, що була викладена у «Походженні українського народу» та інших працях вченого, має непересічне значення для розуміння розвитку української історичної науки в ХХ ст. Науковець уперше використав на конкретному історичному матеріалі новий, самостійно розроблений на основі його «теорії епох», методологічний підхід до вивчення історії, й, зокрема історії України. По суті, В. Петров створив нову модель вивчення історії й, зокрема, давньої історії України, яка на свого часу не мала аналогів в українській історіографії й перебувала в контексті розвитку європейської наукової та філософської думки ХХ ст.

В. Петров як визнаний науковець та організатор науки очолював у післявоєнній Німеччині Етнографічну групу новоствореної УВАН. Також безперечним досягненням у галузі вивчення первісності та українського фольклору стали його праці 1940-х рр. – «Grundprobleme des Studiums der primitive Volkskunde» (Берлін, 1944) та «Український фольклор» (Мюнхен, 1948). Концепція, покладена в основу цих досліджень, полягала в твердженні про тотожність фольклору та ідеології, про те, що в первісному фольклорі усну словесну творчість аж ніяк не можна відокремлювати від світогляду первісного суспільства, мистецько-фольклорний матеріал від етнографічного. В. Петров стверджував, що в первісному фольклорі світогляд і фольклор не розчленовані. Світогляд є фольклором, а фольклор є світоглядом. Ідеологічна функція фольклору є властивою ознакою первісного фольклору. Згодом, наприкінці 1960-х, учений повернувся до проблеми первісного мислення й навіть планував видати фундаментальну монографію «Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел)», в якій він розвивав свої думки про ідеологію первісного суспільства. Ці роботи вченого належали до «проблеми істоти людського» та перебували в контексті європейської філософської та наукової думки середини ХХ ст. (К. Леві-Строс, М. Фуко та ін.), що заклала основи сучасної гуманітаристики. Наукове співтовариство в еміграції позитивно оцінювало «нову концепцію» фольклору В. Петрова.

Після закінчення розвідницької діяльності та повернення в СРСР В. Петров продовжив свою наукову роботу й не припиняв її до самого кінця. В 1950–1960-ті рр. Віктор Платонович багато але тихо й непомітно, працював у галузі археології, давньої історії України, мовознавства та етнографії. Керівних посад в Академії наук учений вже не обіймав і до літературної творчості не повертався.

Проте В. Петрову вдалося завершити своє багаторічне дослідження з історії землеробства. Підсумком довготривалих досліджень стала монографія «Підсічне землеробство» (1968). В цій книзі вперше в історичній науці автор подав найповнішу характеристику особливостей підсічного землеробства. Вченому вдалося створити майже вичерпне зведення даних про підсіку, переважно Східної Європи. Нічого подібного ані в вітчизняній, ані в іноземній історіографії до того не було, а отже це було справжньою подією для науки.

Як археолог В. Петров брав активну участь у розкопках. Найбільшу увагу він приділяв дослідженню зарубинецької та черняхівської культур. У вирішенні питання походження та етнічної приналежності носіїв цих

культур учений намагався використовувати комплексний підхід, на основі аналізу різноманітних видів джерел. Дослідник запропонував власну схему вирішення зарубинецької проблеми. Вчений не був прибічником ані автохтонної, ані міграційної теорії у чистому вигляді. Метою історичних досліджень етносу, на думку вченого, є об'єктивне і повне відтворення особливостей стану певної людності за наявності всіх джерел і надалі вже визначення його положення у генетичній послідовності. Загалом він вірно змалював сутність процесів, що відбувалися в зарубинецькій культурі й тому його праці зробили поважний внесок у розробку зарубинецької проблеми, а підходи не втратили своєї актуальності. Водночас, з точки зору сучасної науки, В. Петров недооцінював масштаби участі в генезі зарубинецької культури західного фактора.

В питанні походження черняхівської культури вчений був більше «автохтоністом» та виступав проти «готської теорії». Історик вважав, що черняхівська культура почала формуватися ще до появи готів і, до того ж вона була багатша за готську, адже сприйняла спадщину античності. Загалом учений не заперечував поліетнічний характер черняхівської спільноти, але вважав її основою місцеве населення – можливо антів, а згодом й дулібів. У сучасній науці питання чи входили анти або венеди до черняхівської спільноти, чи якоюсь мірою до київської археологічної культури, поки що залишається відкритим.

У цілому можна стверджувати, що хоча й не всі твердження В. Петрова щодо зарубинецької та черняхівської культур можуть бути прийняті сучасною наукою, але завдяки комплексному підходу, чіткості та виваженості зроблених висновків, вони витримали перевірку часом, зберігають свою актуальність і заслуговують на увагу дослідників.

Підсумком багаторічних студій В. Петрова стала монографія «Етногенез слов'ян» (1972), яка була розширеним і переробленим варіантом його книги «Походження українського народу». В. Петров одним з перших у сучасній історіографії спробував розглянути комплекс історичних, лінгвістичних та археологічних джерел щодо походження та історичного розвитку давніх слов'ян. В умовах радянської дійсності він намагався адаптувати свою теорію епох до реалій тогочасної науки. Поняття епохи в цій монографії не представлено так рельєфно, як це було в 1947 р. Утім, автор все ж таки дотримувався своєї теорії. Зрозуміти суть ідей та концепцій В. Петрова, висловлених в багатьох його роботах, у тому числі й в «Етногенезі слов'ян», можливо лише через його теорію епох. Адже внутрішня логіка викладу, аргументація та висновки базуються

саме на таких поняттях, як «доба», «епоха», «злам», «дискретність» та ін. Фактично це була спроба вийти за рамки жорстких догматів формаційного підходу та обов'язкового цитування класиків марксизму-ленінізму. Лібералізація наукової думки 1960-х дала можливість друкувати наукові твори подібні до «Етногенезу слов'ян» В. Петрова або «Біля джерел слов'янської державності» та «Походження Русі» М. Брайчевського. Ці роботи, на думку Н. Кравченко, вигідно відрізняються від багатьох сучасних досліджень на аналогічну тематику, в першу чергу, оригінальністю теоретико-методологічних підходів та своєю історичною спрямованістю.

Новими темами в науковій діяльності В. Петрова стали скіфська та давньопрусська мови. Підготовку словника давньопрусської мови науковець так і не встиг завершити. Натомість свій «скіфський» проект він реалізував. Результатом наукових студій В. Петрова стала монографія «Скіфи. Мова і етнос» (1968). Дослідник був прибічником автохтонності скіфів. На його думку, скіфська мова була не іранською, а самостійною мовою, одною зі східної групи індоевропейських мов, яка мала найближчу спорідненість з мовами сусідніх територій. Більшість сучасників ці думки та ідеї В. Петрова не підтримали, але й не спростували.

Багато сил і часу в В. Петрова забрав процес повернення в радянську науку та легітимізація його як ученого на батьківщині. Але, на жаль, належним чином це так і не відбулося – йому не вистачило здоров'я та життя, а можливо, тоді час ще не настав, адже його думки часто були надто сміливими для сучасників. Отже, гадаю, що перед українськими дослідниками постало завдання остаточного повернення В. Петрова в науку, адже він і досі актуальний. Необхідні подальші дослідження його інтелектуальної біографії, введення в науковий обіг неопублікованих, перевидання забутих та маловідомих праць. В. Петров є не просто недостатньо оціненим сучасниками й не вповні зрозумілим та призабутим сьогодні інтелектуалом, він – визначний український мислитель, учений світового рівня, українське національне надбання. В історії української науки та культури ХХ ст. є ціла плеяда діячів, досягненнями яких може пишатися Україна, безумовно, такою постаттю є й Віктор Платонович Петров.

Munken
BY ARCTIC PAPER

www.arcticpaper.com

экземпляр № 167

---

pages 1–296 & 461–476 by **MUNKEN Lynx Rough**, 90 g|m²
pages 297–460 by **MUNKEN Print Cream 15**, 80 g|m²

Серія «DNIPROVIANA»
заснована в 2011 році

Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір): Монографія. – Дніпропетровськ: Герда, 2011. – 216 с., ISBN 978-966-8856-47-1

Спадщина: збірник наукових статей / упоряд. Н.Л. Юзбашева; ред.: Н.В. Киструська, Н.Л. Юзбашева; Державний архів Дніпропетровської області. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – Вип. 3. – 344 с., ISBN 978-966-8856-58-7

Наукове видання
серія «DNIPROVIANA»

Андреев Віталій Миколайович

**ВІКТОР ПЕТРОВ.
НАРИСИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ
ВЧЕНОГО**

Монографія

Художньо-технічний редактор *М.Д. Кислов*

Художник *О.В. Харлан*

Відповідальна за випуск *О.В. Вінниченко*

Дизайн *Misheal_D*

Комп'ютерна верстка *Т.О. Шаповал, К.А. Кислова*

Коректори *Н.Г. Машкова, В.М. Орищій, Т.О. Шаповал*

Підписано до друку 30.09.2012 Формат 64х90/16

Папір офсетний. Гарнітура QuantAntiquaCTT.

Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 29,7 Тираж 500 прим. Замовлення № 08/11

Видавництво «ГЕРДА»,

49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК №397 від 03.04.2001

[www. book-shop.at.ua](http://www.book-shop.at.ua)

ISBN 978-966-8856-63-1

